

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

КОРНІЄНКО ГАННА СЕРГІЇВНА

**АГРОБІЗНЕС В УКРАЇНІ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ**

Монографія

Харків
«Юрайт»
2023

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 5 від 27 січня 2023 р.)*

Рецензенти:

Н. О. Багай – докторка юридичних наук, доцентка, суддя Верховного Суду у Касаційному господарському суді;

О. В. Гафурова – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В. З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України;

М. М. Чабаненко – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Корнієнко Г. С.

К 67 Агробізнес в Україні: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку : монографія. Харків : Юрайт, 2023. 560 с.
ISBN 978-617-7450-35-0

Монографію присвячено аналізу правових проблем розвитку агробізнесу в сучасній Україні. Досліджено теоретико-методологічні засади формування права агробізнесу як підгалузі аграрного права, визначено його поняття, предмет, метод правового регулювання, окреслено коло суб'єктів агробізнесу, проаналізовано особливості їх правового статусу, надано класифікацію правовідносин у сфері агробізнесу. Розглянуто проблемні аспекти функціонування фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, агрохолдингів, аграрних транснаціональних корпорацій, аграрних кластерів у період трансформації аграрного законодавства.

Видання становитиме інтерес і буде корисним для науковців, практиків у галузі права, викладачів закладів вищої освіти та всіх, хто цікавиться питаннями аграрного права та законодавства України.

ISBN 978-617-7450-35-0

УДК 349.422:338.43](477)
© Корнієнко Г. С., 2023
© «Юрайт», оформлення, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	6
ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ	11
1.1. Генеза правового регулювання становлення й розвитку агробізнесу в Україні	11
1.2. Методологічні підходи до дослідження засад становлення й розвитку агробізнесу в Україні	48
1.3. Агробізнес як правова категорія	72
1.4. Місце права агробізнесу в системі аграрного права	96
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ	119
2.1. Поняття, структура та класифікація правовідносин у сфері агробізнесу	119
2.2. Основні (виробничі) правовідносини у сфері агробізнесу	151
2.2.1. Правовідносини у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції	151

2.2.2. Правове забезпечення правовідносин у сфері виробництва органічної сільськогосподарської продукції.....	161
2.2.3. Правове регулювання правовідносин у сфері виробництва генетично модифікованої сільськогосподарської продукції.....	186
2.3. Допоміжні правовідносини щодо логістичного забезпечення агробізнесу.....	189
2.4. Інфраструктурні правовідносини щодо матеріально-технічного забезпечення агробізнесу.....	204

РОЗДІЛ 3.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ГОСПОДАРЮВАННЯ ОКРЕМИХ СУБ'ЄКТІВ АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ.....

3.1. Поняття та класифікація суб'єктів агробізнесу.....	224
3.2. Правове становище простих суб'єктів агробізнесу	243
3.2.1. Сучасні правові проблеми функціонування фермерських господарств	243
3.2.2. Особливості становлення сільськогосподарських кооперативів у період трансформації законодавства.....	281
3.2.3. Правове регулювання діяльності аграрних корпоративних суб'єктів.....	291
3.3. Правове становище складних суб'єктів агробізнесу	305
3.3.1. Правові засади концентрації суб'єктів господарювання в агробізнесі.....	305

3.3.2. Агрохолдинги як складні суб'єкти агробізнесу.....	326
3.3.3. Правовий статус аграрних транснаціональних корпорацій в Україні.....	339
3.4. Правове забезпечення діяльності допоміжних суб'єктів агробізнесу	350
РОЗДІЛ 4. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ	371
4.1. Правове регулювання підтримки агробізнесу	371
4.2. Правова регламентація соціальної відповідальності агробізнесу.....	398
4.3. Інформаційно-освітнє забезпечення агробізнесу: правовий аспект	411
4.4. Правове забезпечення аграрних інновацій як важливого фактору розвитку агробізнесу	427
4.5. Захист прав суб'єктів агробізнесу.....	444
4.6. Удосконалення законодавства у сфері агробізнесу	461
ВИСНОВКИ.....	478
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	484

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ГК України – Господарський кодекс України
ДПП – державно-приватне партнерство
ДФС – державна фіскальна служба
ЄС – Європейський Союз
ЄСВ – Єдиний соціальний внесок на загальнообов’язкове державне соціальне страхування
ЗЕД – зовнішньо-економічна діяльність
КСВ – корпоративна соціальна відповідальність
МК України – Митний кодекс України
ПДВ – податок на додану вартість
ПК України – Податковий кодекс України
САП – спільна аграрна політика ЄС
СОТ – Світова організація торгівлі
ТНК – транснаціональна корпорація
ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю
ЦК України – Цивільний кодекс України
ПК України – Податковий кодекс України
ФАО – Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) (англ. Food and Agriculture Organization, FAO)
ФГ – фермерське господарство

ПЕРЕДМОВА

Україна – аграрна країна, що має могутній земельно-ресурсний, науково-технічний і трудовий потенціали, сприятливі природньо-кліматичні умови для успішного ведення та розвитку сільського господарства.

Перехід від планової до ринкової економіки в незалежній Україні не був легким через значні проблеми, ускладнені загальною економічною кризою. Вони виникали постійно, причому в усіх сферах життя, насамперед в економіці, зокрема і в аграрному секторі.

У цей період державні та колективні сільськогосподарські підприємства зазнали занепаду, переважно внаслідок відсутності стимулів і мотивації селян до праці на державу, надійних і зрозумілих соціально-економічних та, найважливіше, правових орієнтирів.

Починаючи з 90-х років минулого століття влада України намагалась подолати кризу шляхом прийняття змін до законодавства, які не завжди були продумані та обгрунтовані.

Саме в цей час Уряд і Президент започаткували кардинальні економічні новації, які, в тому числі, включали земельну й аграрну реформи, головними напрямками яких стали: а) перерозподіл земель з одночасною їх передачею у приватну власність громадянам України; б) запровадження права приватної власності на засоби виробництва, вироблену сільськогосподарську продукцію; в) відродження у селянина почуття власника й особи, зацікавленої у результатах своєї праці.

Реформування аграрного сектору економіки супроводжувалось адаптуванням до нових умов, вдосконаленням та оновленням нормативної бази. Цей процес був поспішним, а нормативні акти інколи невиваженими, через що і до цього часу існують суперечності в їх застосуванні, а також спостерігається їх несистемність та надмірна кількість.

Слід зауважити, що майже всі законодавчі акти у вказаній сфері, які ухвалювалися з 90-х років минулого століття, були спрямовані на врегулювання приватноправових відносин в аграрній сфері. Завдяки прийняттю законів України «Про підприємництво», «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю», Указу Президента «Про невідкладні заходи щодо приско-

рення реформування аграрного сектора економіки» з'явилися організаційно-правові форми господарювання на селі, які були найбільш адаптованими до ринкових умов: фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські приватні підприємства, сільськогосподарські товариства. Названі нормативні акти створили правове підґрунтя функціонування аграрного підприємництва, яке з часом лише розвивалося й трансформувалося в агробізнес як складну систему відносин.

Сучасна вітчизняна концепція агробізнесу, що спирається на засадничі положення юридичної доктрини України, нині перебуває у стані формування. В її основу покладено основні положення економічних досліджень, проведених у середині ХХ століття американськими економістами Дж. Х. Девісом і Р. А. Голдбергом, які науково обґрунтовували первинність корпорацій серед суб'єктів агробізнесу, оскільки, на відміну від фермерів, вони не потребували державної підтримки. Із часом термін «агробізнес» почав використовуватися у США для визначення підприємств, які займалися маркетингом сільськогосподарської продукції, таких, як склади, оптові торговці, переробники, роздрібні торговці та ін.

Згадана наукова доктрина не може бути прямо застосована до сучасних правовідносин у сфері українського сільськогосподарського виробництва, проте вона є наріжним каменем, науковою основою для подальшого вивчення агробізнесу як правової категорії. При цьому на рівні фактичних правовідносин агробізнес вже сформований, його суб'єкти мають чітку та стійку асоціацію із учасниками національного агробізнесу. Водночас у нормативно-правовому сенсі термін «агробізнес» залишається невизначеним, що призводить до невідповідності фактичних аграрних відносин чинним нормативним актам аграрного законодавства.

У цьому контексті важливе теоретичне і практичне значення має понятійно-категоріальний апарат, який певною мірою упорядковано наданням авторських визначень основних понять: «агробізнес» як правова категорія; «право агробізнесу» як підгалузь аграрного права; «аграрна інновація», «аграрна логістика»; «сімейне фермерське господарство», «агрокластер», «аграрна транснаціональна корпорація» як суб'єкт агробізнесу; «матеріально-технічне» та «інформаційно-освітнє» забезпечення суб'єктів агробізнесу

тощо. Саме це дозволило виокремити таку самостійну категорію, як «право агробізнесу», що є новітнім напрямом у системі аграрного права.

Наразі стала очевидною загальна тенденція до зміни концепцій і підходів до заняття сільськогосподарською й пов'язаною з нею діяльністю. Це передусім зумовлено тим, що з прийняттям 31 березня 2020 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» відкрився ринок землі й утворилися оновлені приватноправові земельні відносини.

Така тенденція ще більше посилилася після після 24 лютого 2022 року, коли функціонування всього агросектору зазнало серйозних трансформацій, викликаних потребою адаптації до нових жорстких реалій, які зачепили зміст правовідносин в агробізнесі і внесли свої корективи у їх правове регулювання.

У монографії значну увагу приділено розвитку відносин у сфері агробізнесу, а саме: правовому регулюванню підтримки суб'єктів агробізнесу; аграрним інноваціям та інформаційно-освітньому забезпеченню; запровадженню соціальної відповідальності для суб'єктів агробізнесу; захисту прав суб'єктів агробізнесу (проти дія рейдерству); удосконаленню аграрного законодавства.

Акцентовано на тому, що сучасна нормативна база у сфері агро-виробництва, агроінновацій, агрологістики, матеріально-технічного й інформаційно-освітнього забезпечення діяльності суб'єктів агробізнесу характеризується фрагментарністю, декларативністю, наявністю суттєвих прогалин, що призводить до низької ефективності її застосування.

На підставі комплексного вивчення правових аспектів становлення й розвитку агробізнесу в Україні розроблено та обґрунтовано низку змін, спрямованих на удосконалення чинного аграрного законодавства, зокрема, до законів України «Про фермерське господарство», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», Кодексу України з процедур банкрутства, Земельного і Податкового кодексів, а також запропоновано прийняти спеціальний Закон України «Про агробізнес», структуру якого наведено в роботі. Варто додати, що апробація результатів дослідження стала можливою завдяки роботі над створенням і

впровадженням сертифікатної програми «Юрист в агробізнесі», яка з 2018 року з успіхом реалізується на базі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, що є підтвердженням актуальності розглянутих питань.

Висловлюю щире вдячність шановним рецензентам за детальне вивчення цієї наукової праці, справедливі зауваження і обґрунтовані пропозиції – докторці юридичних наук, доцентці Н. О. Багай, докторці юридичних наук, професорці О. В. Гафуровій, доктору юридичних наук, професору М. М. Чабаненку.

Написання монографії стало можливим завдяки постійній увазі до процесу створення роботи, мудрим порадам, конструктивній допомозі доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України, професора кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого М. В. Шульги.

Сердечно дякую за творчу та дієву підтримку, слушні пропозиції в. о. завідувачці кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, докторці юридичних наук, професорці Т. В. Курман, а також усім членам кафедри, які виявили небайдуже й об'єктивне ставлення до роботи та брали участь у її обговоренні.

Безмежна вдячність моїм батькам і родині за віру в мої творчі сили, розуміння й всебічну підтримку.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

1.1. Генеза правового регулювання становлення й розвитку агробізнесу в Україні

Розвиток ринкової економіки й пов'язаних із ним приватно-правових відносин вплинув на всі економіко-правові інституції, зокрема, і у сфері аграрного права. Із моменту проголошення незалежності України аграрне підприємництво стало одним із провідних секторів національної економічної безпеки, наприклад, саме воно дало можливість стабілізувати українську економіку під час воєнного стану. Водночас агробізнес як складне утворення сучасних суспільних зв'язків на території України виник пізно, адже країна, як відомо, свого часу була змушена впроваджувати колективізацію на селі, а проводити власну аграрну політику змогла лише після отримання незалежності. Подібна ситуація мала місце у всіх державах соціалістичного табору.

За часів СРСР у сільському господарстві панівною була радянська модель політичних і соціально-економічних відносин господарювання й адміністративно-директивного управління¹. Масштабне соціалістичне землеробство обмежувало доступ приватних селянських господарств до землі (у Румунії, Угорщині) або повністю позбавляло їх права на землю та підприємницьку діяльність в аграрному секторі (Україна). Невеликі фермерські господарства збереглися лише у Польщі й Югославії. Ефективність сільськогосподарських підприємств у країнах з пануванням комуністичного режиму обмежувалася імперативом партійного контролю й акцентом на масштабність, без

¹ Міщанин В. В. Радянська колективізація на Закарпатті мовою документів. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. Вип. 2 (33). 2014. С. 159.

урахування інновацій у сільськогосподарський сектор економіки¹.

Цілком очевидно, що розглядати генезу правового регулювання агробізнесу слід саме з часів отримання незалежності.

Варто окремо наголосити, що агробізнес як явище в межах юридичної науки почали досліджувати лише останніми роками, більш глибоко його вивчали і продовжують вивчати вчені-економісти. Тому й існуюча нині періодизація виникнення агробізнесу розроблена саме ними. Науковці засвідчують, що агробізнес в Україні пройшов такі *етапи*: 1) *1990–1999 pp.* – створення передумов для роздержавлення й приватизації земель і майна, що належать колективним і державним сільськогосподарським підприємствам, відбувається їх негайна реорганізація; 2) *2000–2004 pp.* – завершення реструктуризації сільськогосподарських підприємств шляхом розподілу землі і становлення приватної власності; 3) *з 2004 p. і дотепер* – активізація сільського виробництва, вдосконалення інституту оренди землі, формування інституту мотивації праці, створення привабливого інституційного інвестиційного клімату².

У країнах Центрально-Східної Європи аграрні трансформації, безпосередньо пов'язані із становленням агробізнесу, відбувалися у три етапи: *I етап – 1989 p. – середина 90-х років*. Упродовж цього часу проведено земельну реформу в сільському господарстві, демонополізацію і приватизацію в ресурсних галузях, відбулися формування ринкових структур в АПК, лібералізація цін. Стратегічним завданням першого етапу трансформацій була структурна реформа аграрного сектора, в основі якої лежала приватизація землі. *II етап – середина 90-х – кінець 90-х років*. Характерною ознакою реформування аграрної сфери на цьому етапі стала радикальна зміна напряму внутрішньої аграрної політики від лібералізації торгівлі, цін і обмеженого втручання у функціонування ринків до політики підтримки цін і ринків, експортних і імпорتنих обмежень. *III етап – кінець 90-х років – 2004 рік* – подальший розви-

¹ Turnock D. Agriculture in Eastern Europe: Communism, the transition and the future. *GeoJournal. February*. 1996. Vol. 38. Issue 2. Pp. 138.

² Zinchuk T., Kutsmus N., Kovalchuk O., Dankevych V., Usiuk T. Institutional Transformation of Ukraine's Agricultural Sector. Review of Economic Perspectives. 2017. Vol. 17/ pp. 60-67. doi: 10.1515/revcep-2017-0003/.

ток. Стратегічним завданням третього етапу стала підготовка країн Центрально-Східної Європи до вступу в Європейський Союз. Це передбачало гармонізацію внутрішньої аграрної політики цих держав із вимогами спільної аграрної політики країн ЄС¹. Аналізуючи становлення агробізнесу, окремі економісти вказують, що зараз агробізнес можна розглядати як комплексне поняття, тобто прогресивну й високоефективну форму спільної організації виробництва сільськогосподарської продукції, в якій усі його галузі об'єднані в структурно завершеній та збалансованій системі, а також технологічно, економічно й організаційно пов'язані².

Натомість в юридичних літературних джерелах не йдеться про генезу правового регулювання становлення агробізнесу. Дослідники звертаються до етапів аграрної, земельної реформ, які стали передумовами утворення й розвитку агробізнесу в Україні. Зокрема, С. М. Тригубенко пропонує такі етапи аграрної реформи: 1) деклараційний (1990–1994); 2) інфраструктурний етап (1995–1998); 3) концептуальний (1998–1999), у цей час опрацьовувалися перші концепції аграрної реформи; 4) радикальний (1999–2000), він пов'язується з прийняттям реформаторського Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»; 5) закріплюючий (2001–2002), упродовж якого для того, щоб закріпити позитивні результати аграрної реформи, вживаються заходи щодо її моніторингу й подальшого формування інфраструктури аграрного ринку; 6) комплексний (2003–2004), пов'язаний з Комплексною програмою розвитку аграрного ринку України на 2003–2004 роки, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2003 р. № 271³.

Представники аграрно-правової науки Т. О. Коваленко, С. І. Марченко виокремлюють такі етапи регулювання господар-

¹ Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора : монографія. Київ : Фенікс, 2004. С. 36–37.

² Микитюк В. М. Аналіз і перспективи розвитку агробізнесу: регіональний аспект. *Наукові горизонти*. 2019. № 3 (76). С. 35.

³ Тригубенко С. М. Основні етапи реформування міністерства аграрної політики та продовольства України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 110–111.

ської діяльності в агропромисловому комплексі: 1) 1990–1992 рр.; 2) 1992–1998 рр., що характеризується прийняттям інтегрованих законодавчих актів, спрямованих на регулювання відносин в основних галузях сільськогосподарського виробництва; 3) 1999–2002 рр. – часи, коли було започатковано прийняття законодавчих актів диференційованого характеру; 4) 2002 р. – дотепер – період активізації законодавчого процесу у сфері гармонізації українського законодавства до вимог СОТ та ЄС¹.

Зауважимо, що етапи земельної реформи науковцями розглядаються окремо. На їх переконання, ключовим у цьому сенсі є прийняття чи підписання певних актів, які й знаменували початок нового періоду, а саме: 1) 18.12.1990 р. Постанови Верховної Радою УРСР «Про земельну реформу», відповідно до якої всі землі республіки було оголошено об'єктом земельної реформи; 2) 30.01.1992 р. Закону України «Про форми власності на землю», яким в Україні запроваджувалися три форми власності на землю: приватна, колективна і державна, причому юридично визнано, що названі форми власності на землю є рівноправними; 3) 13.03.1992 р. Постанови Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі», якою розпочато процеси роздержавлення, паювання та приватизації землі в аграрних підприємствах; 4) 26.12.1992 р. декрету Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок», яким надано можливість безоплатно передавати громадянам України у приватну власність земельні ділянки для ведення особистого підсобного господарства, будівництва й обслуговування жилого будинку і господарських будівель, садівництва, дачного і гаражного будівництва; 5) 10.11.1994 р. Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва», яким передбачалося проведення поділу переданих у колективну власність земель на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості); 6) 06.10.1998 р. Закону України «Про оренду землі», яким врегульовано орендні відносини на селі; 7) 03.12.1999 р. Указу Президента України «Про не-

¹ Коваленко Т. О., Марченко С. І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. С.17-19.

відкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», яким передбачався вільний вихід членів КСП зі складу цих підприємств з своїми земельними і майновими паями та створення на їх основі інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності; 8) 2001–2003 рр. нового Земельного кодексу України, законів України «Про землеустрій», «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)»¹. Як слушно зауважує М. В. Шульга, перерозподіл земель як один із заходів земельної реформи був спрямований передовсім на роздержавлення та приватизацію земель². До речі, у 2020 р. почався новий етап земельної реформи, що передбачає відкриття ринку землі.

Щоб окреслити генезу правового регулювання становлення агробізнесу в Україні, необхідно розглянути результати земельної й аграрної реформ, без яких неможливим би було становлення аграрного підприємництва, а з часом перетворення його у складну систему агробізнесу. Отже, звернемося до ретроспективи формування законодавства, що й уможливило процеси утворення й розвитку національного агробізнесу.

Одним із перших нормативних актів, спрямованим на встановлення пріоритетності агропромислової сфери в Україні, став Закон УРСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р. № 400-ХІІ³. На момент існування планової економіки в аграрному секторі Закон проголошував вільний вибір права власності в аграрному секторі, свободу вибору форм сільськогосподарських підприємств, введення додаткових вкладень в агропро-

¹ Історія земельної реформи в Україні: ключові етапи. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/zemelna-reforma/istoriya-zemelnoyi-reformi-v-ukrayini-klyuchovi-etapi>.

² Шульга М. В. Земельна реформа в Україні: шляхи реалізації та її наслідки. *Теоретичні та практичні проблеми земельної реформи в Україні* : зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу, м. Харків, 15 лист. 2019 р. / ред. кол. А. П. Гетьман, М. В. Шульга, С. В. Глібко. Харків, 2019. С. 7.

³ Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 17.10.1990 р. № 400-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12>.

мисловий комплекс (ст. 1 Закону); рівність форм господарювання (ст. 4 Закону); залучення державних капіталовкладень для агропромислового комплексу (розділ II Закону); соціальний розвиток села (розділ III Закон); кредитні відносини на селі (ст. 18 Закону) тощо. На підставі системного аналізу норм цього Закону можна зробити висновок, що у 1990 р. фактично були закладені такі підвалини виникнення агробізнесу: свобода підприємницької діяльності в агропромисловому комплексі; право власності на отримані результати; підтримка інвестицій; введення балансу інтересів держави й аграрних підприємств шляхом отримання кредитів, державного інвестування в соціальний розвиток села; стимулювання розвитку приватних аграрних підприємств (тимчасове звільнення від податків). Встановлення таких засад дало можливість перейти від планової економіки до ринкової, а з часом сформувати основу агробізнесу в державі.

Із 1990 р. у сільськогосподарському секторі України починають складатися приватні правовідносини із започаткуванням земельної та аграрної реформ. Верховна Рада УРСР Постановою «Про земельну реформу» від 18.12.1990 р. № 563-XII закріпила, що з 15 березня 1991 р. всі землі держави оголошуються об'єктом земельної реформи¹. Першорядними завданнями цієї реформи визначено: проведення інвентаризації земель усіх категорій; здійснення реєстрації громадян, які бажають займатися селянським (фермерським) господарством; розширення індивідуального сільського господарювання; встановлення потреб у землях сільськогосподарського призначення відповідних підприємств. Незважаючи на відкриття доступу селянина до землі, земельна реформа мала певні недоліки, що гальмували розвиток приватних відносин у аграрному секторі. Про стан сільськогосподарського виробництва вказують дані: станом на 1 липня 1992 р. фермери володіли лише 0,3 % сільськогосподарських угідь. За кожним господарством у середньому було закріплено по 20 гектарів угідь, з яких 17 га рілля, а 44 відсотки взагалі не мали сільськогосподарських угідь².

¹ Про земельну реформу : Постанова Верховної Ради УРСР від 18.12.1990 р. № 563-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12>.

² Левчук К. І. Участь Асоціації фермерів у реформуванні аграрного сектора України (перша пол. 90-х рр. XX ст.). *Наукові записки Вінницького національно-*

На той час негативним підґрунтям для розвитку земельної реформи стали економічні чинники (перехід від планової до ринкової економіки потребував певного часу); соціальні (селянин був не підготовленим до зміни статусу з працівника колгоспу на самостійного фермера); правові (відсутність детальної регламентації земельних правовідносин у незалежній українській державі); психологічні (все ще існувала недовіра до можливості отримувати землю для обробки й відновлення права приватної власності на землю та засоби виробництва). Для усунення їх впливу у державі розпочинається активний законотворчий процес із реформування аграрних правовідносин, ведеться робота з роз'яснення переваг приватної власності на землю й майно, започатковуються юридичні науково-дослідні роботи щодо права власності на землю^{1 2}.

Засади реалізації земельної реформи також визначалися Земельним кодексом України від 18 грудня 1990 р.³, що став одним із прогресивних актів початку 90-х років ХХ ст. Ним передбачалося регулювання відносин щодо права власності на землю, використання й охорони землі, відшкодування шкоди власникам і землекористувачам, контроль та охорона земель, державного земельного кадастру тощо. У Кодексі були визначені форми аграрних підприємств: колективні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи. Ці юридичні особи стали першими новими формами аграрних підприємств, що мали право отримувати землю у власність або в оренду. Можливість одержувати сільськогосподарські землі для самостійної обробки і введення інновацій, без втручання планів і завдань держави, дозволило поступово перейти до відносин ринкової економіки у аграрному секторі. Крім того, у подальшому це стало фундаментом для

го аграрного університету. Серія : Соціально-гуманітарні науки. 2013. Вип. 1. С. 73.

¹ Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення – особливий об'єкт правової регламентації. *Вісник Львівського університету. Серія : Юрид.* 1999. Вип. 34. С. 139.

² Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Харьков, 1998. 224 с.

³ Земельний кодекс України : Закон України від 18.12.1990 р. № 561-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/561-12>.

формування системи агробізнесу України. Слід зазначити, що приватна, колективна, державна форма власності на землю також проголошувалися у Законі України «Про власність» від 7 лютого 1991 р.¹. У цьому нормативному акті було закріплено: право приватної власності громадян на землю (ст. 14 Закону); підстави виникнення права колективної власності на землю (ст. 21); суб'єкти права державної власності на землю (ст. 32); засади захисту права власності на землю (ст. 51) та ін.

Особливого значення для зародження агробізнесу набуло прийняття у 1991 р. Закону України «Про підприємництво», яким зафіксовано, що підприємництво – це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність із виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг із метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством². Саме це дозволило чималій кількості громадян почати формувати власний бізнес (підприємницьку діяльність), зокрема і у сфері аграрного виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції.

На законодавчому рівні закріплювалися нові правові форми аграрних підприємств. Так, Закон України «Про селянське (фермерське) господарство»³ визначив засади створення й діяльності селянського (фермерського) господарства. Поняття вказаної юридичної особи було наведено у ч. 1 ст. Закону: «Селянське (фермерське) господарство було формою підприємництва громадян України, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією». Членами цього господарства могли виступати члени однієї сім'ї, котрі досягли 16-річного віку й об'єдналися для сумісної роботи

¹ Про власність: Закон України від 07.02.1991 р. № 697-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12?find=1&text=%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB#w11>.

² Про підприємництво : Закон України від 07.02.1991 р. № 698-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#top>.

³ Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 20.12.1991 р. № 2009-XII (втратив чинність 29.07.2003 р.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2009-12>.

у господарстві, без оформлення трудового договору. Закон надавав можливість членам сім'ї об'єднуватися для сумісного ведення підприємницької діяльності з метою отримання прибутку, тобто заснувати сімейний аграрний бізнес. При проведенні своєї діяльності господарство прирівнювалося до інших сільськогосподарських підприємств. Слід зазначити, що у Законі при визначенні селянського (фермерського) господарства чітко були виокремлені стадії аграрного бізнесу: виробництво – переробка – реалізація. Із цього випливає, що селянське (фермерське) господарство з 1991 р. фактично стало одним із суб'єктів правовідносин аграрного підприємництва.

Для подальшого прискорення проведення земельної реформи 30 січня 1992 р. приймається Закон України «Про форми власності на землю» № 2073-ХІІ, що запровадив колективну і приватну форми власності на землю¹. Із цього моменту земля могла передаватися у власність фізичних та юридичних осіб, що ознаменувало початок нового етапу в розвитку аграрних правовідносин. Крім того, Закон став додатковою гарантією того, що земля, будучи об'єктом приватних правовідносин, може перебувати у приватній власності. Із позицій аграрного законодавства Закон № 2073-ХІІ лише підтвердив існування різних форм власності на землю та став додатковою гарантією рівності усіх форм власності на землю. Однак з точки зору юридичної техніки цей Закон виявився тотожним нормам Земельного кодексу й Закону України «Про власність», що практично знижувало ефективність норм його застосування, хоча він став одним із джерел нового аграрного законодавства України, яке починало формуватися.

Для стимулювання дії земельної реформи, її механізмів 13 березня 1992 р. була прийнята Постанова Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» № 2200-ХІІ². Цей нормативний акт передбачав наступне: до 1 травня 1992 р. виявити попит громадян, сільськогосподарських підпри-

¹ Про форми власності на землю : Закон України від 30.01.1992 р. № 2073-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12>.

² Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі : Постанова Верховної Ради України від 13.03.1992 р. № 2200-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2200-12>.

емств у земельних ділянках для різних потреб (садівництва, будівництва, колективного городництва тощо); обов'язковість розробки державних і місцевих програм із реалізації земельної (садівництва, будівництва, колективного городництва тощо); обов'язковість розробки державних та місцевих програм із реалізації земельної реформи; починаючи з 15 травня 1992 р. проведення роздержавлення і приватизація земель сільськогосподарських підприємств і організацій; введення гарантій для фізичних та юридичних осіб, що набули право на земельні ділянки на підставі довічного успадкування або постійного володіння. Можливість фізичної особи безоплатно отримати земельну ділянку для задоволення особистих інтересів (будівництва житлового будинку, введення присадибного господарства, садівництва тощо) і продажу земельної ділянки було встановлено декретом Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р. № 15-92¹.

Наведені нормативні акти стали першими документами, що заклали основу для зародження відносин агробізнесу в Україні, але вони стосувалися виключно земельних відносин. Тому на той момент для розвитку сільськогосподарських підприємств виникла нагальна необхідність в окремому правовому регулюванні відносин щодо утворення, функціонування цих підприємств. Спеціальний Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р визначив: 1) гарантування самостійності діяльності колективного сільськогосподарського підприємства; 2) недопустимість втручання держави у виконання господарських функцій колективного сільськогосподарського підприємства; 3) забезпечення рівних прав колективним сільськогосподарським і державним підприємствам, фермерським господарствам, іншим суб'єктам господарювання; 4) недопустимість обмеження діяльності колективного сільськогосподарського підприємства². З прийняттям цього Закону в Україні починають фор-

¹ Про приватизацію земельних ділянок : декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.1992 р. № 15-92. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-92?find=1&text=%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%82#w11>.

² Про колективне сільськогосподарське підприємство (перша редакція) : Закон України від 14.02.1992 р. № 2114-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/2114-12/ed19920214>.

муватися спеціалізовані аграрні підприємства. Проте зазначимо, що їх діяльність відразу не мала ознак агропромислової інтеграції та корпоратизації.

Корпоратизація сільськогосподарських підприємств була започаткована у 1996 р. і пов'язана із внесенням змін до ст. 13 Закону: «... для здійснення представницької діяльності з цінними паперами підприємство створює довірчі товариства»¹. Крім того, цим підприємствам було дозволено брати участь у приватизації переробних, агросервісних та інших державних підприємств. З цього моменту розпочинається становлення правовідносин агробізнесу у сфері діяльності підприємств агропромислового комплексу.

Із метою роздержавлення аграрного сектору економіки 10 листопада 1994 р. видано Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» № 666/94. У ньому, зокрема, передбачалося, «що приватизація земель, які перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств і організацій, є невідкладним першочерговим заходом у здійсненні земельної реформи в Україні»². Цим Указом були закладені засади земельних правовідносин, що стали основоположними, у тому числі і для розвитку агробізнесу в Україні: 1) добровільна, безоплатна передача сільськогосподарських земель у колективну та приватну власність для виробництва сільськогосподарської продукції; 2) можливість отримання земель колгоспів, радгоспів у власність КСП, сільськогосподарських кооперативів, що створювались на їх базі; 3) поділ земель колективної власності на земельні частки (паї) (п. 2 Указу); 4) земельна частка (пай) стала об'єктом цивільного обігу (п. 3 Указу); 5) кожен член КСП мав право виходу з нього зі своєю часткою (паєм) (п. 4 Указу). Наведені положення надали можливість сільськогосподарським підприємствам розвиватися самостійно без участі держави у їх діяльності.

¹ Про колективне сільськогосподарське підприємство (перша редакція) : Закон України від 14.02.1992 р. № 2114-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/2114-12/ed19920214>.

² Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва : Указ Президента України від 10.11.1994 р. № 666/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94>.

Окремо слід підкреслити, що безоплатна передача сільськогосподарських земель у власність підприємств, з одного боку, надала можливість прискорити розвиток українського агробізнесу, а з іншого – не відповідала світовим ринковим механізмам розподілу землі. Такий підхід, будучи одним із дискусійних щодо механізмів проведення земельної реформи, досі потребує наукового дослідження й обговорення. Фактично держава не реалізувала ринкові механізми при розподілі земель сільськогосподарського призначення, зокрема, це сталося внаслідок того, що ч. 2 ст. 12 Конституції (Основного Закону) УРСР 1978 р. (діяла з 1978 р. по 1996 р.) закріплювала положення, згідно з якими землю, яку займають колгоспи, надавали їм безоплатно¹. Таке законодавче обмеження, безумовно, вплинуло і на політику реформування земельних відносин.

Паювання земель сільськогосподарського призначення було врегульовано Указом Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 р. № 720/95². Згідно з цим Указом після отримання землі сільськогосподарського призначення в колективну власність, вона підлягала паюванню між членами підприємства, та з їх числа пенсіонерів. Вартість паїв визначалася за Методикою нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. № 213³. В основу розрахунку покладался рентний дохід за даними економічної оцінки землі 1988 р. Паювання землі стало одним із елементів, що сприяли виникненню правовідносин агробізнесу, оскільки відкрило можливість появи індивідуальних господарств на селі.

Становлення агробізнесу доцільно пов'язувати і з процесами приватизації, що відбувалася в агропромисловому комплексі. Особливості приватизації державного майна в цій сфері були за-

¹ Конституція (Основний Закон) УРСР : Закон УРСР від 20.04.1978 р. URL: .

² Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям : Указ Президента України від 08.08.1995 р. № 720/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/720/95>.

³ Про Методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 р. №831. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP160831?an=2>.

кріплені у Законі України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10 липня 1996 р. № 290/96-ВР¹. Профільні державні підприємства у сфері виробництва, заготівлі, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції підлягали безоплатній приватизації шляхом утворення акціонерних товариств або колективних сільськогосподарських підприємств. Приватизація державного майна в агропромисловому комплексі мала на меті прискорити процеси запровадження нової моделі господарювання на селі, яка передбачала діяльність приватних юридичних осіб, права приватної власності на землю, обладнання та формування правовідносин у сфері агробізнесу.

Одним із важливих кроків у напрямі становлення українського агробізнесу стало і прийняття 17 липня 1997 р. Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» № 469/97-ВР, яким було визначено, що сільськогосподарська кооперація – це система сільськогосподарських кооперативів, їх об'єднань, утворених із метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативів². Цей Закон втратив чинність на підставі Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 21 липня 2020 р. № 819-ІХ, що закріпив правові, організаційні, економічні та соціальні основи функціонування сільськогосподарської кооперації, особливості утворення й діяльності сільськогосподарських кооперативів, їх об'єднань³.

Важливим чинником для правовідносин агробізнесу стало встановлення типів сільськогосподарських кооперативів: 1) обслуговуючі (переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі інші); 2) виробничі. Такий поділ підприємств вказував на існування вже у 1997 р. циклу аграрного бізнесу на рівні діяльності юридичних осіб, зокрема: виробництво – переробка – заготівля – постачання.

¹ Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі : Закон України від 10.07.1996 р. № 290/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290/96-%D0%B2%D1%80#top>.

² Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>.

³ Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 21.07.2020 р. № 819-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#top>.

При цьому процес спеціалізації сільськогосподарських кооперативів сприяв внутрішньогалузевому та міжгалузевому товарообміну в агропромисловому комплексі¹. Названим Законом була закріплена державна підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів². Тому прийняття Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» дало можливість визначити напрями агробізнесу та зафіксувати правові ознаки підприємств, що задіяні в цій сфері. Варто додати, що проблемам становлення й розвитку сільськогосподарських кооперативів були присвячені праці В. І. Федоровича³, В. Ю. Уркевича⁴.

Розвиток нових форм господарювання на селі призвів до хаотичної реалізації сільськогосподарської продукції, що зумовило потребу захистити інтереси споживача щодо якості й безпечності продукції. Задля вирішення вказаної проблеми був прийнятий Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 23 грудня 1997 р.⁵. Навіть назва згаданого нормативного акта говорить про те, що ним встановлюються вимоги до сільськогосподарської продукції із урахуванням потреб споживачів щодо безпеки харчових продуктів. Особливість даного Закону полягає в тому, що він став фундаментальним для розвитку агробізнесу, оскільки визначив: 1) поняття «агропродовольчий ринок»; 2) стадії виробництва й обігу харчових продуктів

¹ Розвиток кооперативних відносин в аграрному секторі України : монографія / М. А. Лендел, В. К. Збарський, М. П. Талавирич, Л. М. Газуда. Київ, 2016. С.41.

² Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>.

³ Федорович В. І Правове регулювання створення, реорганізації і ліквідації сільськогосподарських кооперативів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Львів, 1998. 12 с.

⁴ Уркевич В. Ю. Становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: деякі правові аспекти : монографія. Харків : Одисей, 2004. 120 с.

⁵ Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80>.

(виробництво, зберігання, транспортування, реалізація або постачання харчових продуктів кінцевому споживачу), що є ланцюгом агробізнесу; а також (3) закріпив параметри безпеки сільськогосподарської продукції.

Наступним розглянемо Указ Президента України «Про захист прав власників земельних часток (паїв)» від 21 квітня 1998 р. № 332/98, яким закладено засади механізму продажу земельних часток (паїв). У ньому, зокрема, передбачалося, що «в разі відчуження шляхом купівлі-продажу права на земельну частку(пай), посвідченого сертифікатом, переважне право на його придбання мають члени колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, а також селянські (фермерські) господарства та громадяни, які мають право їх створити»¹. Фактично були введені додаткові механізми захисту прав власників земельних часток (паїв) членів КСП та осіб, які займаються сільським господарством. Їм забезпечувалось переважне право на придбання сертифікатів, що посвідчували право на земельну частку (пай), на відміну від осіб, які були далекі від сільського господарства і місця розташування земельної ділянки. Аналізуючи цей нормативний акт, доцільно підкреслити, що розпайована земельна ділянка після безоплатної передачі землі членам колективних сільськогосподарських підприємств фактично стає товаром з певними обмеженнями. Власник земельної частки (паю), посвідченої сертифікатом, міг реалізувати своє право на виділення в натурі (на місцевості) відповідної земельної ділянки, розпоряджатися нею і в подальшому заснувати власний бізнес, або передавати земельну ділянку в оренду.

Зауважимо, що селяни на той час не мали належного матеріально-технічного забезпечення для обробітку землі, з огляду на це вони активно почали передавати її в оренду тим, хто мав можливість її обробляти. У зв'язку з цим набули широкого розвитку орендні правовідносини, об'єктом яких виступала приватизована земля. Для подолання прогалін у сфері оренди землі 6 жовтня 1998 р. приймається Закон України «Про оренду землі», в якому

¹ Про захист прав власників земельних часток (паїв) : Указ Президента України від 21.04.1998 р. № 332/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332/98>.

визначалися порядком укладання й умови договору оренди землі, а також фактично закладався фундамент для розвитку засобів регулювання правовідносин у сфері агробізнесу¹. З цього моменту договір оренди землі став одним із індивідуальних засобів правового регулювання аграрних правовідносин. Зауважимо, що правові аспекти оренди земель сільськогосподарського призначення детально дослідила Н. В. Ільницька².

Не можна оминати увагою й того факту, що під час становлення нових форм господарювання сільськогосподарські товаровиробники потребували належної підтримки з боку держави. Одним із перших кроків у цьому напрямі стала податкова підтримка відповідно до Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок» 17 грудня 1998 р³. Він визначив особливості пільгового оподаткування сільськогосподарських товаровиробників і діяв до прийняття Податкового кодексу України.

Проведення земельної та аграрної реформ сприяло розвитку відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Відсутність правової регламентації цих процесів призвела до стихійного формування ринку сільськогосподарської продукції. Врешті-решт, це негативно впливало як на товаровиробника, так і споживача сільськогосподарської продукції. Для виправлення ситуації 9 червня 1999 р. Кабінет Міністрів України приймає Постанову «Про оптові продовольчі ринки»⁴, згідно з якою оптові продовольчі ринки стали функціонувати як суб'єкти підприємницької діяльності. Крім того, вперше був закріплений аграрний ланцюг (ланцюг агробізнесу) у такому вигляді: виробник – оптовик – роздрібний продавець – споживач. При цьому основоположним суб'єктом у цьому акті визнано саме споживача, оскільки він зацікавлений у якісній, доступній продукції вітчизняного виробництва.

¹ Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>.

² Ільницька Н. В. Оренда земель сільськогосподарського призначення: правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2001. 12 с.

³ Про фіксований сільськогосподарський податок : Закон України від 17.12.1998 р. № 320- XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-14>.

⁴ Про оптові продовольчі ринки : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.1999 р. № 997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-99-%D0%BF>.

Слід зазначити, що всупереч прагненню держави передати землю у приватну власність і розвитку нових форм господарювання на ній шляхом проведення земельної та аграрної реформ до 1999 р., такі дії не мали масової підтримки з боку сільського населення. Члени КСП не поспішали з них виходити і не дуже прагнули самотійно господарювати на землі.

Для прискорення проведення аграрної реформи 3 грудня 1999 р. підписано Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» № 1529/99¹, в якому закріплено право кожного члена КСП виходу з нього, зі своїм земельним та майновим паєм. В Указі чітко зазначалося, що КСП повинні бути реформовані і на їх базі створюються підприємства, засновані на приватній формі власності на землю і майно – приватні (приватно-орендні) підприємства, селянські (фермерські) господарства, господарські товариства, сільськогосподарські кооперативи та інші. Якщо особа не створювала відповідну юридичну особу, то вона мала право самотійно господарювати на землі або передавати земельну ділянку в оренду. Цей Указ ознаменував новий підхід до розвитку сільського господарства, запровадження приватних відносин у аграрний сектор.

Таким чином, з моменту набрання чинності Указу починається утворення якісно нових правовідносин агробізнесу, і це є першим етапом становлення агробізнесу, часові межі якого з 1990 по 1999 р., а базисом стало виникнення й формування аграрного підприємництва.

Підсумовуючи результати системного аналізу нормативних актів 1990–1999 рр., підкреслимо, що особливостями цього етапу слід визнати те, що: 1) закладено засади земельної, аграрної реформ; 2) відбулося зародження аграрного підприємництва; 3) підґрунтям утворення агробізнесу став Закон УРСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р. № 400-ХІІ; 4) установлюється рівність усіх форм власності на землю, запроваджуються нові форми господарювання на селі, їх

¹ Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки : Указ Президента України від 03.12.1999 р. № 1529/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1529/99>.

державна підтримка і створення оптових продовольчих ринків; 5) простежується визнання з боку держави доцільності існування в аграрному секторі економіки єдиного господарського ланцюга: виробництво – переробка – зберігання – транспортування – реалізація сільськогосподарської продукції – споживач; 6) започатковується державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників; 7) проходить приватизація державного майна в агропромисловому комплексі; 8) встановлюються параметри безпеки сільськогосподарської продукції. Отже, перший етап зародження українського агробізнесу охоплює період з 1990 р. до 1999 р. Визначають початок цього етапу важливі законодавчі акти, якими було закладено основу правового регламентування відносин у сфері агробізнесу, йдеться про прийняті 1990 р. Закон УРСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» та Постанову Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу»¹.

Незважаючи на досягнення у реформуванні аграрного сектору економіки, показники виробництва сільськогосподарської продукції знижувались. Якщо Україна на міжнародному ринку в 1996 р. експортувала 1420 тис. тонн цукру, то у 2000 р. – 12,8 тис., а імпортувала 318 тис. тонн ². З метою продовження земельної та аграрної реформ і подолання негативних тенденцій в аграрному секторі у 2001 р. Президент України підписує Указ «Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки»³. Крім того, Законом України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 роки» ⁴ визначалися взаємовідносини між ор-

¹ Корнієнко Г. С. Агробізнес в Україні: правова регламентація як умова виникнення та розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. (228). С. 167.

² Сіденко В. Аграрна реформа в Україні : досягнення і прорахунки. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/ agrarna_reforma_v_ukrayini_dosyagnennya_i_prorahunki.html.

³ Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001-2005 р. : Указ Президента України від 30.05.2001 р. № 372/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372/2001#o2>.

⁴ Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років : Закон України від 18.01.2001 р. № 2238-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2238-14>.

ганами державного управління й сільськогосподарськими товаровиробниками шляхом введення кредитно-фінансових механізмів підтримки виробників сільськогосподарської продукції (зокрема, страхування, надання дотацій, кредитів, часткове звільнення від оподаткування, обмеження звернення стягнення на земельний пай). В Указі підбивалися підсумки земельної реформи, зокрема, досягненнями визнавалися запровадження ринкових механізмів у земельні правовідносини, планувалося проведення реформування у два етапи (I. 2001–2002 рр.; II. 2003 – 2005 рр.). Мета полягала в удосконаленні приватноправових засад у земельній сфері шляхом забезпечення становлення відносин власності на землю, введення механізмів кредитування тощо. І хоча Указ здебільшого регулював земельні відносини, ним були закладені підвалини для подальшого розвитку агробізнесу в Україні, а саме впровадження планування сільськогосподарського виробництва; підготовка до ринку землі; введення механізмів іпотеки у земельний сектор. Можливість використання ринкових механізмів у земельній сфері створило базу для функціонування сільськогосподарських підприємств незалежно від їх розміру. Так, на початку виробництва сільськогосподарської продукції з'явилася можливість отримати кредити під майбутній врожай, а після його перероблення проводити кредитні розрахунки. Ця схема відносин була раціональною для подальшого становлення агробізнесу.

Значною подією для розвитку земельних, аграрних правовідносин стало прийняття у 2001 р. Земельного кодексу України¹. Введення його в дію 01.01.2002 р. ознаменувало оновлення аграрного й земельного законодавств, нормативні акти 1990–2000 рр. отримують нову редакцію або змінюються. Така тенденція була зумовлена необхідністю врегулювати нові відносини, а також усунути існуючі законодавчі прогалини в регламентації аграрних правовідносин. Крім того, 2003 р. приймаються ще два акти – Господарський кодекс України (встановив правове регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції; державні компенсації або доплати сільськогосподарським товаровиробникам)²

¹ Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

² Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n124>.

і Цивільний кодекс України (також визначив у системі договорів самостійний договір контрактації сільськогосподарської продукції і діяльність сільськогосподарських кооперативів) ¹. Кодифікація українського законодавства сприяла розвитку приватних відносин, зокрема, і становленню правовідносин у сфері агробізнесу.

Із 2003 р. врегульовано діяльність такого суб'єкта, як фермерське господарство, Законом України «Про фермерське господарство» ². Особливість правового статусу фермерського господарства полягає в тому, що воно: 1) створюється тільки громадянами України та повинно мати статус юридичної особи або суб'єкта підприємницької діяльності; 2) має право займатися виробництвом, переробкою й реалізацією сільськогосподарської продукцією (тобто здійснювати повний цикл агробізнесу); 3) членами господарства можуть бути члени однієї сім'ї, котрі досягли 14-річного віку; 4) ведення діяльності при наявності земельної ділянки і складеного капіталу; 5) є об'єктом майнових прав у вигляді цілісного майнового комплексу. Крім того, його діяльність обов'язково пов'язана з використанням землі сільськогосподарського призначення, що є у власності або користуванні.

Як бачимо, з 1999 р. до 2004 р. тривав ще один етап процесу становлення вітчизняного агробізнесу, його правового регулювання – «формування суб'єктного складу агробізнесу і кредитно-фінансових механізмів підтримки аграрного сектору». Для цього етапу характерно: 1) прийняття кодифікованих актів, які частково регулювали відносини у сфері агробізнесу; 2) запровадження стимулювання розвитку сільського господарства; 3) врегулювання діяльності фермерських, особистих селянських господарств, сільськогосподарських кооперативів; 4) поява оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Слід зауважити, що у країнах з розвинутою економікою сільське господарство стає потужною сферою тільки завдяки відповідній підтримці з боку держави. В Україні державна підтримка сільського господарства була визначена Законом України від

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page12>.

² Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України»¹, який фактично започаткував новий етап у становленні агробізнесу. Нормами Закону передбачалось створення спеціалізованої аграрної біржі, яка мала виконувати роль одного із допоміжних суб'єктів агробізнесу. Завданням агробіржі було створення умов для укладення біржових договорів з метою реалізації сільськогосподарської продукції. У державі також запроваджувались аграрний ринок, державне регулювання цін на окремі види сільськогосподарської продукції, державний аграрний фонд, дерегуляція ринку сільськогосподарської продукції, підтримка сільськогосподарських товаровиробників тощо. Цей Закон фактично став основою для становлення українського агробізнесу. З одного боку, розширювались правовідносини із реалізації сільськогосподарської продукції, з іншого – виникає можливість співвідносити інтереси виробників сільськогосподарської продукції та держави. Прикладом взаємності і поєднання інтересів суб'єктів агробізнесу та держави можна вважати створення аграрного фонду, що дозволяло забезпечувати продовольчу безпеку і отримувати прибуток суб'єктам агробізнесу.

З 2004 р. спостерігається тенденція до ухвалення вузькоспеціалізованих нормативних актів аграрного законодавства. Так, прийнятий 17 червня 2004 р. Закон України № 1807-IV «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» визначив правові засади сільськогосподарської дорадчої діяльності². Така діяльність спрямована на підвищення рівня знань і навичок прибуткового та ефективного господарювання працівників сільськогосподарських підприємств. Суб'єкти дорадчої діяльності можуть також розглядатися учасниками комплексних правовідносин у сфері агробізнесу, оскільки їх діяльність спрямована на забезпечення ефективного введення аграрного господарювання. Можливість отримання знань сприяло підвищенню рівня конкуренції серед суб'єктів аграрного бізнесу. До спеціальних нормативних актів

¹ Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15/ed20130811/find?text=%C0%E3%F0%E0%F0%ED%E0+%E1%B3%F0%E6%E0>.

² Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : Закон України від 17.06.2004 р. № 1807-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1807-15/sp:java-:max25>.

віднесено і Закон України «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р. № 1870-IV, який встановив особливе нормативне регулювання виробництва молока та молочної сировини¹; і Закон України від 18 вересня 2012 р. № 5293-VI «Про аквакультуру», що врегулював правовідносини у сфері сільськогосподарської діяльності із штучного розведення, утримання та вирощування об'єктів аквакультури². Прийняття цих законів свідчить про перехід від загального нормативного регулювання аграрних відносин, зокрема агробізнесу, до спеціалізованого нормативного регулювання. Такий підхід зумовлений, появою нових суспільних відносин в аграрному секторі економіки держави, які потребували правової регламентації. Наслідком цього стало суттєве збільшення питомої ваги нормативних актів, прийнятих у різні часи становлення аграрних правовідносин, але які з часом так і не були кодифіковані. Це є однією із проблем систематизації сучасного аграрного законодавства України.

Продовження курсу на проведення аграрної реформи відбувалося шляхом прийняття Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р. № 2982-IV³. Аграрна реформа спрямовувалась на створення державної підтримки сільськогосподарського виробництва, посилення соціального захисту сільського населення, формування механізмів продовольчої безпеки держави тощо. Незважаючи на постійне проголошення підтримки села, за показниками 2018 р. чисельність сільського населення за останні 10 років скоротилася приблизно на 16%⁴. Наведене вказує, що державна підтримка соціального розвитку села не принесла реальних очікуваних ре-

¹ Про молоко та молочні продукти : Закон України від 24.06.2004 р. № 1870-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1870-15?find=1&text=>

² Про аквакультуру : Закон України від 18.09.2012 р. № 5293-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5293-17>.

³ Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р. : Закон України від 18.10.2005 р. № 2982-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1870-15>.

⁴ Сільське населення України за 10 років скоротилося на 16% - експерт. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2736219-silske-naseledda-ukraini-za-10-rokiv-skorotilosa-na-16-ekspert.html>.

зультатів. Так, на 2014 р. половина сільських населених пунктів не мали об'єктів соціально-культурної сфери, зокрема, у 52% немає шкіл, у 34% – медичних закладів, у більш як 50% – дошкільних навчальних закладів, у 43% – клубів і будинків культури¹. Нині проведення медичної реформи не враховує потреб мешканців села у медичній допомозі. Тим часом власні господарства не можуть забезпечити селян гідними доходами. Тому необхідно визнати, що численні нормативні акти, спрямовані на підтримку сільськогосподарського виробника і мешканців села, почасти стали фікцією.

Підтримка підприємств агропромислового комплексу у вигляді здешевлення кредитів знайшла своє закріплення у наказі Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Порядку проведення конкурсу щодо визначення переліку підприємств агропромислового комплексу для надання фінансової підтримки через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів» від 10 березня.2004 р. № 73². Кредити згідно з цим наказом мали надаватись на підставі проведення конкурсу з урахування бізнес-плану сільськогосподарського підприємства. Такий підхід заклав основи конкуренції у правовідносини між виробниками сільськогосподарської продукції. Це слід вважати одним із проявів становлення агробізнесу, який формується саме завдяки конкурентоспроможним підприємствам.

У 2008 р. прийнято Закон України «Про сільськогосподарський перепис»³, що визначив уніфіковане поняття виробника сільськогосподарської продукції. В основу його було покладено такі ознаки: 1) утворюється у формі юридичної особи або фізичної особи – підприємця, без обмеження організаційно-правових форм господарювання; 2) метою виробника виступає будь-яка сільсько-

¹ Куценко В. І. Соціальний вектор розвиток українського села: стан, проблеми та шляхи їх подолання. *Економіка України*. 2014. № 3. С. 86.

² Про затвердження Порядку проведення конкурсу щодо визначення переліку підприємств агропромислового комплексу для надання фінансової підтримки через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів : Наказ Міністерства аграрної політики України від 10.03.2004 р. № 73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0325-04>.

³ Про сільськогосподарський перепис : Закон України від 23.09.2008 р. № 575-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-17>.

господарська діяльність; 3) виробник має у володінні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин. Визначення виробника сільськогосподарської продукції надавало можливість проведення розмежування між учасником агробізнесу та суб'єктом, що займається несистематичною підприємницькою діяльністю у сфері сільськогосподарського виробництва.

Поступальному розвитку агробізнесу сприяв і Закон України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»¹ та створення мережі і системи оптових ринків сільськогосподарської продукції. І хоча в Україні оптові ринки сільськогосподарської продукції так і не отримали масштабного поширення, їх запровадження стало кроком у розвитку інфраструктури аграрного ринку та ланцюга реалізації сільськогосподарської продукції в агробізнесі.

Розвиток відносин між суб'єктами агробізнесу та держави знайшли своє врегулювання з 2010 р. у Бюджетному кодексі України. Зокрема, відповідно до п. 42 розділу VI у 2017-2021 рр. щорічний обсяг коштів Державного бюджету України, які спрямовуються на державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників, становить не менше 1 відсотка випуску продукції у сільському господарстві. При цьому, до 20 відсотків такої підтримки використовується сільськогосподарськими товаровиробниками для закупівлі у вітчизняних виробників сільськогосподарської техніки та обладнання (2017 р. – 10 відсотків, 2018 р. – 15 відсотків), а також спеціальних вагонів для перевезення зерна, обладнання для виробництва біоетанолу та електроенергії з біомаси². Наведене вказує на розширення партнерських взаємовідносин між суб'єктами агропромислового комплексу та держави. Так, з одного боку, держава надає певні пільги та підтримку сільськогосподарському виробнику, з іншого – встановлює умови, за яких надаватиметься така підтримка. Це можна розглядати водночас і як введення додаткового елемента конкуренції між сільськогосподарськими підприємствами, і як підтримку національного виробника.

¹ Про оптові ринки сільськогосподарської продукції : Закон України від 25.06.2009 р. № 1561-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1561-17>.

² Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17?find=1&text=%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C#w11>.

Важливу роль у розвитку та становленні агробізнесу відіграв Податковий кодекс України. Зокрема він урегулював податкові правовідносини та дав визначення різних правових категорій, що застосовуються в аграрній сфері у податкових відносинах, як-от: 1) землі сільськогосподарського призначення – землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей (пп. 14.1.76. п. 14.1 ст. 14 Кодексу); 2) сільськогосподарська продукція (сільськогосподарські товари) – це товари, які виготовляються виключно сільськогосподарським виробником (пп. 14.1.234 п. 14.1 ст. 14 Кодексу); 3) сільськогосподарський товаровиробник – це підприємець, що займається виготовленням сільськогосподарської продукції чи вирощуванням риби (пп. 14.1.235 п. 14.1 ст. 14 Кодексу)¹. Цей Кодекс, як і Бюджетний кодекс, врегулював фінансові правовідносини між виробниками сільськогосподарської продукції та державою.

З поступовим розвитком правовідносин у сфері агробізнесу між суб'єктами, виробниками сільськогосподарської продукції зростає конкуренція, зокрема за рахунок введення нових стандартів якості продукції та можливості виробляти не тільки традиційну сільськогосподарську продукцію, а й органічну. Так, Законом України від 3 вересня 2013 р. № 425-VII «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»² для можливості участі у експортних операціях, підвищення конкуренції у сфері виробництва сільськогосподарської продукції проведено було відмежування вирощування продукції, в якій виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та продукції, при виробництві якої неорганічні елементи та методи вирощування застосовувались.

¹ Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.

² Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини : Закон України від 03.09.2013 р. № 425-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/425-18>.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р було схвалено Стратегію розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року¹. Її важливість полягає у тому, що вперше у нормативному акті аграрний сектор економіки розглядається з точки зору становлення агробізнесу і використовується термін «агробізнес». Цілями Стратегії було визначено таке: продовольча безпека держави, підтримка розвитку середнього класу на селі, розвиток інвестицій та конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. Також проголошено орієнтацію на підтримку розвитку кооперації із застосуванням кластерної моделі. Слід зазначити, що використання терміна «агробізнес» у Стратегії фактично зумовлено тим, що у 2012 р. аграрний експорт продемонстрував безпрецедентне зростання – майже на 40%, а частка АПК у ВВП України сягнула 11%. Міністерство сільського господарства США прогнозувало, що у 2013/14 маркетинговому році (липень 2013-го – червень 2014-го) Україна може посісти друге місце у світі (після США) за експортом зерна, що продають на зовнішні ринки 30,2 млн тонн, і ці прогнози збулися.

На виконання Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачено було викласти у новій редакції Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» (№771/97)². З цього моменту законодавство України оновлювалось та доповнилось новими актами щодо безпеки сільськогосподарської продукції та відповідності її стандартам ЄС. Для агробізнесу це стало одним із серйозних викликів, позаяк вимагало проведення переобладнання, зміни виробництва та введення нових стандартів вирощування, зберігання та продажу сільськогосподарської продукції.

Підсумовуючи результати вивчення шляху становлення й розвитку агробізнесу в Україні з 2004 р. до 2015 р., зазначимо таке, що часові межі цього етапу визначаються прийняттям за-

¹ Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. № 806-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80>.

² Прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення». URL: <https://rada.gov.ua/news/actual/191679.html>.

конів України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р. № 1877-IV та «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р. № 2982-IV, які стали базовими для становлення агробізнесу у цей проміжок часу, адже саме вони установлювали напрямки державної політики у сфері агропромислового комплексу та сформулювали засади розвитку аграрних правовідносин у сфері виробництва, переробки і продажу сільськогосподарської продукції. Цей етап доцільно означити як «Об'єднання аграрного підприємництва у єдиний аграрний ланцюг бізнесу», якому властиво: 1) прийняття вузькоспеціалізованих нормативних актів аграрного законодавства; 2) введення пільг та підтримки сільськогосподарських господарств; 3) формування умов щодо утворення спеціалізованих суб'єктів агробізнесу (аграрна біржа); 4) відкриття аграрного ринку; 5) заснування державного Аграрного фонду; 6) поява конкурентного середовища серед сільськогосподарських підприємств.

Від 2015 р. перед агробізнесом в Україні відкриваються нові горизонти розвитку, пов'язані з підписанням Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Глава 17 Угоди «Сільське господарство та розвиток сільських територій» присвячена саме співробітництву у сфері сільського господарства, зокрема у ст. 402 Угоди визначалось: «Сторони співробітничать з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема шляхом поступового зближення політик та законодавства»¹. Угода заклала основи для розвитку агробізнесу з урахуванням європейських стандартів виробництва сільськогосподарської продукції, обміну знань у сфері агропромислового комплексу, проведення інноваційних досліджень тощо.

Формується державний контроль та умови виробництва, пов'язані із екологічною безпекою та підтримкою безпеки харчування,

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2820.

що передбачались Угодою про асоціацію. Закони України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» 2017 р.¹, «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» 2018 р. встановили стандарти виробництва органічної продукції, введення державних реєстрів такої продукції, відповідальність за порушення законодавства про органічну продукцію тощо. Необхідність їх прийняття було зумовлено тим, що Україна, маючи високий потенціал виробництва органічної продукції, посідає майже передостаннє місце в рейтинговому списку Європи серед органічних товаровиробників на чолі з Німеччиною, Швейцарією та Туреччиною². Власне, Закон 2018 р. практично продублював вже існуючий Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 2013 р.³. Однак урядовці наполягали на необхідності саме нового закону, оскільки: 1) він враховує вимоги Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів й Регламенту Комісії (ЄС) № 889/2008 «Детальні правила щодо органічного виробництва, маркування і контролю для впровадження Постанови Ради (ЄС)» та спрямований на забезпечення належного функціонування ринку органічної продукції й сировини⁴; 2) Закон від 2013 р. мав чимало вад і законодавчих прогалин. Незважаючи на критику, завдяки оновленню законодавства було сформовано два напрями агробізнесу – вироб-

¹ Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин : Закон України від 18.05.2017 р. № 2042-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19>.

² Чичкало-Кондрацька І. Б., Новицька І. В. Світовий досвід просування органічної продукції. *Ефективна економіка*. №2. 2018. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/10.pdf.

³ Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини : Закон України від 03.09.2013 р. № 425-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/425-18>.

⁴ Органічне виробництво і продовольча безпека. Житомир : ЖНАЕУ, 2017. С.7.

ництво органічної та традиційної продукції. Це стало фундаментом для розвитку виробництва, реалізації органічних продуктів та продукції, що містить додаткові неорганічні елементи та методи вирощування. Крім того, наявність стандартів вирощування органічної сільськогосподарської продукції надало можливість сільськогосподарським підприємствам брати участь в її експорті.

Розширюється міжнародне співробітництво у сфері агропромислового комплексу, зокрема 5 грудня 2017 р. було підписано Програму українсько-китайського інвестиційного співробітництва в агропромисловому комплексі¹ китайські інвестори запрошуються у сфері землекористування, селекції у тваринництві та рослинництві, сільськогосподарської техніки, логістики, екологічного сільського господарства тощо. До співробітництва залучаються як китайські, так і українські компанії. Слід зазначити, що така співпраця з іноземними інвесторами, яка підтримується державою, виступає одним із напрямків розвитку українського агробізнесу. Однак недоліком цієї програми є те, що український аграрний ринок відкривається для китайських партнерів, при цьому українські аграрії мають обмежені можливості у сфері отримання землі та ведення агробізнесу у Китаї.

До 2017 р. у сфері правового регулювання як агробізнесу, так і аграрних відносин накопичилася значна кількість нормативних актів. На цю проблематику звертають увагу практично усі дослідники, зокрема, А. М. Статівка вказує, що аграрне законодавство нараховує понад 20 тисяч нормативних актів, їх облік та відстеження має надзвичайно важливе значення для правотворчої та правозастосовної діяльності². В. М. Корнієнко, підтримуючи позицію В. З. Янчука та В. В. Янчука³, доводить необхідність прийняття

¹ Програма українсько-китайського інвестиційного співробітництва в агропромисловому комплексі від 05.12.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156_004-17?find=1&text=%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%BD#w11.

² Статівка А. М. Про Концепцію систематизації аграрного законодавства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3. С. 80.

³ Янчук В. З. Проблеми і шляхи вдосконалення аграрного законодавства України. *Аграрне право України* : підручник / за ред. В. З. Янчука. Київ : Юрінком Інтер. 2000. С.58-62.

самостійного кодифікованого акта у вигляді Аграрного кодексу¹, позаяк правова регламентація відносин агробізнесу здійснюється великою кількістю часто суперечливих нормативних актів; немає їх обліку. Лунають думки про потребу прийняття Економічного кодексу², який би міг врегулювати в тому числі і підприємницькі правовідносини, що виникають у сфері агробізнесу.

Поділяючи позицією вчених щодо проблеми удосконалення регулювання аграрних правовідносин в цілому і відносин у сфері агробізнесу зокрема, наголошуємо на необхідності виваженого підходу до її вирішення. Вбачається, що слід враховувати те, що наразі реформування відносин в аграрній сфері не завершено і, на наш погляд, передчасно говорити про систематизацію аграрного законодавства шляхом прийняття єдиного кодифікованого акта.

З 2018 р. в Україні набуває загрозливих масштабів проблема незаконного захоплення підприємств у агробізнесі, як наслідок, законодавець докладає зусиль до боротьби із рейдерством. З цією метою Міністерство юстиції України створило Комісію з питань розгляду скарг у сфері державної реєстрації. Комісія задовольнила понад 400 скарг, скасувавши незаконну реєстрацію майже 6 тис. гектарів землі, і більше 100 тис. квадратних метрів нерухомості, а в 2017 – понад 600 скарг³. У цьому зв'язку 10 липня 2018 р. прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдер-

¹ Корнієнко В. М. Засоби вдосконалення аграрного законодавства. *Аграрне право* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Харків : Право, 2010. С.19.

² Лукач І. В., Поединок В. В. Рекодифікація господарського законодавства в Україні: пошук концепції. *Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. присвяч. 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса*, 11-12.10.2019 р. С. 121-123.

³ Рейдерство в агробізнесі – як захиститися? URL: <https://uteka.ua/ua/publication/news-14-delovye-novosti-36-rejderstvo-v-agrobiznese-%E2%80%93-kak-zashhititsya>.

ству та стимулювання зрошення в Україні»¹, а 22 липня 2019 р. Президентом України підписано Указ «Про заходи щодо протидії рейдерству»². Ці нормативні акти спрямовані на боротьбу із рейдерством у агробізнесі.

Останнім часом продовжує формуватися законодавство щодо безпеки сільськогосподарської продукції, зокрема Законом України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» від 6 грудня 2018 р. № 2639-VII встановлено інформаційні стандарти щодо безпеки сільськогосподарської продукції, що призвело до розширення аграрних інформаційних правовідносин³.

На законодавчому рівні черговий раз проголошується продовження мораторію на відчуження сільськогосподарських земель до 2020 р., зокрема щодо внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств, купівлі-продажу земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності⁴. Це обмежувало розвиток агробізнесу до 2020 р., оскільки ринок землі є одним із елементів формування нових напрямків розвитку аграрного сектору.

Сучасна підтримка агробізнесу з боку міжнародних партнерів втілилася у Додатковій угоді № 1 між Урядом України та Європейською Комісією, яка діє від імені Європейського Союзу, про внесення змін до Угоди про фінансування заходу «Підтримка ЄС для сходу України» (ENI/2017/040-554) від 8 липня 2019 р. Згідно з цією Угодою передбачаються інвестиції у бізнес, у тому числі

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні : Закон України від 10.07.2018 р. № 2498-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-19#top>.

² Про заходи щодо протидії рейдерству : Указ Президента України від 22.07.2019 р. № 542/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/542/2019#n2>.

³ Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів : Закон України 06.12.2018 р. № 2639-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19#top>.

⁴ Про внесення змін до розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо продовження заборони відчуження сільськогосподарських земель : Закон України від 20.12.2018 р. № 2666-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#n1943>.

в сільське господарство та агробізнес (включаючи підприємства, що належать жінкам; підприємства, що належать представникам уразливих груп населення) через комбінування позик (включаючи лізинг) та грантів. Орієнтовно вони складуть щонайменше 10 млн євро, включаючи 6 млн євро на сільське господарство та агробізнес¹. Міжнародна підтримка агробізнесу пов'язана із програмами відновлення територій, на яких сьогодні проводяться операції об'єднаних сил.

Аналізуючи розвиток агробізнесу у 2019 р., варто звернути увагу на те, що протягом року приймалися нормативні акти у сфері введення довірчої власності на землю та продовження земельної реформи, яка безпосередньо пов'язана із тактикою та методикою здійснення агробізнесу у державі. До чинного законодавства були внесені зміни щодо регулювання довірчої власності як різновиду права власності на майно в аспекті способу забезпечення зобов'язань. Довірчий власник, наприклад, земельної ділянки здійснює усі права та виконує обов'язки власника. На підставі аналізу положень ЦК України (п. 2 ст. 5971 ЦК України)² можна зазначити, що довірча власність є різновидом речового права, оскільки право власності – абсолютне право. До такого висновку підштовхує те, що довірча власність згідно із приписами акта – не спосіб припинення права власності, а лише спосіб забезпечення зобов'язання, а отже, основне зобов'язання і право власності на майно не можуть бути припинені. Вбачається, що інститут довірчої власності може використовуватися суб'єктами агробізнесу при укладенні кредитних договорів, але його недоцільно рекомендувати як спосіб забезпечення зобов'язання для учасників агробізнесу, оскільки довірчий власник отримує у розпорядження земельну ділянку, що позбавляє первинного власника змоги обробляти землю.

¹ Про внесення змін до Угоди про фінансування заходу «Підтримка ЄС для сходу України» (ENI/2017/040-554) : Додаткова угода № 1 між Урядом України та Європейською Комісією, що діє від імені Європейського Союзу від 08.07.2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_006-19?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%BD#w11.

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page12>.

Усе сказане послугувало поштовхом до того, що 31 березня 2020 р. прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», яким запроваджено з 1 липня 2021 р. введення ринку землі в Україні. Правова регламентація передбачила нову редакцію ст. 130 і 131 Земельного кодексу України, зокрема набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть: а) громадяни України; б) юридичні особи України, створені і зареєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади; в) територіальні громади; г) держава. Право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення може також набуватися банками лише в порядку звернення стягнення на них як на предмет застави. Продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності забороняється. Громадяни, яким належить право постійного користування, право довічного успадкованого володіння земельними ділянками державної та комунальної власності, призначеними для ведення селянського (фермерського) господарства, а також орендарі земельних ділянок, які набули право оренди землі шляхом переоформлення права постійного користування щодо зазначених земельних ділянок до 2010 р., мають право на викуп таких земельних ділянок у власність з розстрочкою платежу до десяти років за ціною, яка дорівнює нормативній грошовій оцінці таких земельних ділянок, без проведення земельних торгів¹. Набрання чинності цим Законом дасть можливість формувати банки землі, якою користуються на умовах оренди або емфітевзису сільськогосподарські товаровиробники та формувати власні на праві приватної власності. На наш погляд, відкриття обігу земель сільськогосподарського призначення приведе до її перерозподілу серед власників і користувачів, а отже, для кожного конкретного сільськогосподарського товаровиробника земельний банк зменшиться або збільшиться, що в подальшому вплине на його розвиток і навіть існування.

¹ Прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення». URL: <https://rada.gov.ua/news/actual/191679.html>.

Узагальнюючи дослідження становлення українського агробізнесу з у період з 2015 р. до 2020 р., видається доцільним називати цей етап «Підготовка до відкриття ринку землі та початок трансформації агробізнесу». Він характеризується такими процесами: 1) введення державного контролю за екологічною безпекою харчової продукції; 2) формування нових напрямків розвитку агробізнесу (виробництво органічної продукції, участь у купівлі-продажу земель сільськогосподарського значення тощо); 3) розширення міжнародного співробітництва у агропромисловому комплексі; 4) започаткування боротьби з рейдерством; 5) намагання адаптувати українське аграрне законодавства до аграрних стандартів ЄС; 6) трансформація серед існуючих суб'єктів агробізнесу.

Діяльність суб'єктів агробізнесу зазнала суттєвих трансформацій через війну і введення воєнного стану. Так, було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану». Цей нормативний акт спрямований на подолання можливих негативних наслідків війни щодо продовольчої безпеки країни. В його основу покладено пріоритет суспільних інтересів над приватними. Законом встановлені нові тимчасові підходи до: автоматичного продовження договорів оренди земель сільськогосподарського призначення на 1 рік; спрощення процедури укладання нових договорів оренди земель державної та комунальної власності без проведення аукціонів; підписання договорів кваліфікованими електронними підписами; визначення орендної плати на рівні не більше 8 відсотків нормативної грошової оцінки одиниці ріллі по області, що покликано зменшити витрати для орендаря.

Варто акцентувати й на тому, що у важких обставинах порушеного миру виробники сільськогосподарської продукції, продуктів харчування, логістичні компанії стикнулися з неможливістю займатися звичною для них діяльністю. Крім того, кожного дня виникає безліч проблем, пов'язаних із захистом господарств та інфраструктури агробізнесу. Наприклад, одним із найважливіших і стратегічних питань, яке потребувало негайного вирішення, стало збереження минулорічного збіжжя. Таке завдання спочатку здавалося майже неможливим, адже значна кількість сільськогосподар-

ської продукції, виробленої у 2021 році, зберігалася на територіях, де йшли військові дії або які були вже окуповані. Представники агробізнесу почали активно шукати будь-які шляхи для порятунку своєї продукції. Як відомо, у багатьох районах Харківської області люди вивозили зерно в безпечні місця під ворожими обстрілами, ризикуючи життям. Разом із тим перед аграріями постала ще одна проблема – недостатність складських приміщень для зберігання врятованого зерна. На щастя, вихід знайшовся: альтернативою для звичайних зерносховищ і складів стали полімерні рукави, які були належно оцінені і почали активно використовуватися¹.

Держава, розуміючи життєву важливість сільськогосподарської продукції, а надто під час війни, задля сприяння створенню умов для підтримання стабільності продовольчої безпеки вжила певних заходів. Так, на доступ аграріїв до сучасних технологій зберігання позитивно вплинуло прийняття Закону України «Про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо звільнення від оподаткування ввізним митом товарів, що використовуються для забезпечення зберігання зернових та/або олійних культур» від 27.07.2022 р.² Наприклад, згідно із Законом на період дії воєнного стану та протягом 30 днів з дня його припинення чи скасування при ввезенні на митну територію України звільнено від оподаткування ввізним митом вироби й обладнання для зберігання, перевезення, завантаження і розвантаження зернових та/або олійних культур. Отже, під цю категорію потрапили мішки, рукави для зберігання зернових та олійних культур, обладнання для їх наповнення, завантаження, розвантаження. Таким чином,

¹ Корнієнко Г.С. Правові проблеми логістики у сфері забезпечення продовольчої безпеки під час воєнного стану *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної онлайн/офлайн конференції* (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. С.120-123.

² Про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо звільнення від оподаткування ввізним митом товарів, що використовуються для забезпечення зберігання зернових та/або олійних культур: Закон України від 27.07.2022 р. No2445-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2445-20#Text>

знижується вартість необхідних систем зберігання сільськогосподарської продукції.

Крім того, задля переорієнтації експорту через залізничний та автомобільний транспорт було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України від 09.04.2022 р. № 427 «Про утворення Координаційної ради з питань логістики в сільському господарстві». Координаційна рада – тимчасовий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України, серед завдань якого: вдосконалення логістики перевезень; скорочення витрат на міжнародні й внутрішні перевезення товарів; забезпечення кваліфікованим персоналом логістичної інфраструктури. До того ж для спрощення експорту соняшникової олії та кукурудзи відмінено їх ліцензування та квоти.

Не можна оминати увагою того, що поряд із вказаними вище постала також проблема й екологічних наслідків, зокрема у сфері агробізнесу. Так, суб'єктам агробізнесу нанесена наступна шкода: 1) забруднення земельних ділянок снарядами та їх частинами, що призводить до неможливості використання їх за призначенням через виникнення небезпеки для життя людей і сільськогосподарської техніки; 2) пошкодження ґрунтового покриву через бомбардування, на місці яких з'являються великі воронки і вирви, що є концентратором водної ерозії та переміщування родючого шару; 3) забруднення навколишнього середовища через масову загибель сільськогосподарських птахів і тварин, яких неможливо належним чином утилізувати. Виходячи з цього, виникла потреба у збиранні інформації про пошкодження, що дасть змогу не тільки запобігти екологічній катастрофі, а й у подальшому отримати компенсації та репарації в судовому порядку, а також провести комплексну їх оцінку. Наразі таку інформацію збирають на офіційному і громадських рівнях. Зокрема, при Міністерстві захисту довкілля та природних ресурсів України створено оперативний штаб і портал «Екологічна безпека». Вбачається, що таку інформацію доцільно збирати в Державному аграрному реєстрі¹.

¹ Корнієнко Г.С. Екологічна безпека та інформаційні технології у сфері агробізнесу в умовах сучасних викликів. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану* : матеріали Наук.-практ. онлайн-конф. (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2022. С. 92, 93. DOI: <https://doi.org/10.31359/978-966-998-457-9>

Разом із зазначеними проблемами перед агробізнесом постійно виникають нові: 1) блокування податкових накладних, що призводить до того, що покупець втрачає можливість зменшити своє податкове зобов'язання на суму ПДВ, сплачену ним при купівлі товару; 2) складна процедура бронювання військовозобов'язаних працівників сільського господарства на період проведення сільськогосподарських робіт, яка передбачає надання цілого пакета документів, серед яких повинен бути договір на мобілізаційне замовлення¹. Незважаючи на складні умови, агробізнес все рівно працює.

Важливо наголосити, що в умовах воєнного стану поступово формуються нові напрями розвитку права. Для права воєнного стану властиве поєднання публічних і приватних інтересів, врахування змін економічних відносин, подальший розвиток права соціального забезпечення з позицій концепції «людина – найвища соціальна цінність». Вказане знаходить відображення і в правовому регулюванні агробізнесу, а тому є підстави вважати, що розпочався новий етап становлення агробізнесу – агробізнес в умовах воєнного стану (з 2022 р.).

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що в генезі агробізнесу в Україні можна виокремити п'ять етапів, кожен з яких характеризується набуттям цим явищем принципово нової якості: 1 етап – виникнення і становлення аграрного підприємництва (1990–1999); 2 етап – формування суб'єктного складу агробізнесу та кредитно-фінансових механізмів підтримки аграрного сектору (1999–2004); 3 етап – об'єднання аграрного підприємництва у єдиний аграрний ланцюг бізнесу (2004–2015); 4 етап – підготовка до відкриття ринку землі та початок трансформації агробізнесу; (2015–2021); 5 етап – агробізнес в умовах воєнного стану (з 2022 р.).

¹ Ахтирченко О.М., Корнієнко Г.С. Сучасні виклики для агробізнесу під час воєнного стану. *Продовольча безпека в умовах сучасних викликів: національно-правовий та міжнародний аспекти*: зб. матеріалів та тез допов. учасників Дискусійної панелі 6 Харківського міжнародного юридичного форуму (м. Харків 07 жовтня 2022 р.) / за ред.Т.В. Курман, В.П. Станіславського. Харків: Юрайт, 2022. С.11.

1.2. Методологічні підходи до дослідження засад становлення й розвитку агробізнесу в Україні

Значення становлення агробізнесу в Україні на сучасному етапі соціального поступу зростає у зв'язку з економічними та соціальними проблемами, обумовленими втратою значного промислового потенціалу, несприятливою економічною та політичною ситуацією як у державі, так і в світі загалом. А тому й дослідження теоретико-правових проблем становлення агробізнесу сьогодні має свої особливості. Насамперед правове регулювання агробізнесу, як і будь-який феномен, що має соціальне значення, потребує глибокого філософського осмислення та правового обґрунтування. Водночас складність проблеми висуває особливі вимоги до вибору методології дослідження.

Уперше термін «агробізнес» був запропонований дослідниками гарвардської школи Джоном Х. Девісом та А. Голдбергом. Їх книга «Концепція агробізнесу», оприлюднена у 1957 р.,¹ стала фундаментом для дослідження підприємництва у сільському господарстві з урахуванням досягнень економічної теорії та елементів корпоративного управління. Поступово ця концепція агробізнесу набула подальшого розвитку. По-перше, сільське господарство почало розглядатися як окремий сектор, що функціонує з агентами із взаємопов'язаних галузей. По-друге, було визначено роль фермерського господарства при включенні його у загальну систему виробництва сільськогосподарського продукту². Такий підхід дав можливість розглядати агробізнес як складну систему, що має зв'язок із безпосереднім виробництвом сільськогосподарської продукції, а також з її реалізацією. Дослідження Джона Х. Девіса та А. Голдберга спровокували дискусію щодо місця агробізнесу в економіці й у такий спосіб вплинули на формування внутрішньої політики США у 60-ті роки ХХ ст. Зокрема, радник президента

¹ A John H. Davis and Ray A. Goldberg. A Concept of Agribusiness. Boston : Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University, 1957. P. 136.

² Decio Zylbersztajn. Agribusiness systems analysis: origin, evolution and research perspectives. Rev. Adm. (São Paulo). 2017. Vol. 52. n.1. P.115. URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rausp.2016.10.004>.

Дж. Кеннеді економіст В. Кохран (який не підтримував концепцією зазначених дослідників) пропонував запровадити державний контроль за виробництвом сільськогосподарської продукції, введення квот щодо обмеження виробництва та інші форми втручання уряду в галузь сільського господарства¹. З моменту введення поняття агробізнесу в науковий обіг ситуація у цьому секторі економіки і внутрішня політика США змінювалися. Тривалий час мала місце конкуренція між фермерами та сільськогосподарськими корпораціями. Проблема полягала у тому, що самостійно новітні технології виробництва могли запроваджуватися лише корпораціями, тоді як фермери спирались у цьому питанні на підтримку уряду. Таке становище вимагало наукового обґрунтування, тож агробізнес як феномен збагатився новими теоріями та підходами.

Агробізнес перебуває у колі наукових інтересів вітчизняних дослідників різних галузей, про що свідчать захищені дисертації Є. Л. Гринь «Державне регулювання розвитку агробізнесу» (науки державного управління)²; П. Р. Пуцентейло «Ефективність виробництва в підприємницьких структурах аграрної сфери» (економічні науки)³; Є. О. Бойко «Розвиток підприємств органічного сектору агробізнесу в контексті викликів глобалізації та євроінтеграції» (економічні науки)⁴; І. І. Ранця «Територіальна організація агробізнесу регіону (на матеріалах Львівської області)» (економічна і соціальна географія)⁵; О. А. Жигуліна «Напрями удосконалення управління конкурентоспроможністю підприємницьких структур агробізнесу України» (економіка та управління підприємствами)

¹ Shane Lee. H. Revisiting the History of Agribusiness. *Business history review*. Volume 90, Special Issue 3 (A Special Issue on Food and Agriculture) Autumn 2016. P. 543. doi: <https://doi.org/10.1017/S000768051600074X>.

² Гринь Є. Л. Державне регулювання розвитку агробізнесу: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Київ : Акад. муніцип. упр., 2010. 20 с.

³ Пуцентейло П. Р. Ефективність виробництва в підприємницьких структурах аграрної сфери : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.07.02. Київ, 2004. 19 с.

⁴ Бойко Є. О. Розвиток підприємств органічного сектору агробізнесу в контексті викликів глобалізації та євроінтеграції : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Херсон, 2011. 20 с.

⁵ Ранця І. І. Територіальна організація агробізнесу регіону (на матеріалах Львівської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Львів, 2005. 20 с.

2019¹ та інші. Захист дисертацій за різними спеціальностями свідчить про те, що агробізнес є комплексною категорією, яка ґрунтується на економічних, юридичних, географічних, екологічних й інших знаннях. А дослідження цього феномену потребує виваженого вибору методів наукового пізнання.

Безперечно, початковим етапом будь-якого наукового дослідження є пошук найбільш ефективних та дієвих способів, засобів, які дозволять дати повну інформацію про об'єкт дослідження². Слушним вважаємо зауваження, що від точного визначення методології істотно залежить досягнення мети і виконання завдань наукового дослідження³.

Вивчення агробізнесу в Україні повинно мати чітке теоретико-правове і світоглядне підґрунтя, що обумовить вибір методів дослідження. При цьому необхідно розрізнити поняття «методологія» та «метод дослідження». На їх відмінності вказує Г. О. Михайлюк, зокрема вона підкреслює, що метод – це завжди шлях, спосіб, засіб, прийом вирішення якогось завдання, тоді як методологія охоплює усі методи пізнання та все те, що має методологічне значення, зокрема організація процесу дослідження та застосування відповідного методу на певному етапі дослідження⁴. На думку П. М. Рабіновича, методологія є системою підходів, прийомів та способів дослідження⁵.

Як стверджують О. Г. Данильян і О. П. Дзьобань, методологія – це філософське вчення про методи пізнання і перетворення дійс-

¹ Жигулін О. А. Напрями удосконалення управління конкурентоспроможністю підприємницьких структур агробізнесу України : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.04. Київ, 2019. 38 с.

² Дронов С. С. Методологія дослідження темпоральних принципів цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 25-26.

³ Глуховець В. А. Методологічні підходи до вивчення проблем удосконалення діяльності МВС в умовах реформування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 39. Т. 1. С. 131.

⁴ Михайлюк Г. О. Модернізація цивільно-правового регулювання комерційних позначень в Європейському Союзі та Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 502 с.

⁵ Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Київ : Українська енциклопедія, 2001. Т. 3. С.618.

ності; про застосування принципів світогляду до процесів пізнання, до практики¹. Натомість В. Г. Андрійчук доводить, що методологія наукового дослідження – це сукупність методів, принципів та прийомів, що використовуються дослідником для пізнання предмета дослідження за їх певного співвідношення і субординації². Власне бачення методології запропоновано Н. М. Краус: це і наука про структуру, і логічно обґрунтована система засобів організації наукового дослідження³. Отже, методологія ґрунтується на світоглядних засадах та попередніх теоретичних здобутках, які не викликають заперечення у дослідника і він може виходити з критики попередніх уявлень, теорій тощо, якщо їх недосконалість стає очевидною.

Проте єдиного підходу до сутності методології наукових досліджень серед науковців так і не було сформовано. Видається, що методологія являє собою самостійну галузь науки, а в прикладному значенні виступає як система методів, підходів, принципів, світоглядних та теоретичних засад, які використовуються у пізнавальній діяльності щодо предмета наукового дослідження. Отже, загальнонаукову методологію й методологію конкретної науки, зокрема юридичної, слід розглядати одночасно, у тісному зв'язку.

До загальнонаукових методів дослідження належать аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстракція, аналогія, моделювання. Причому їх слід застосовувати як сукупність допустимих інструментів дослідження: дедукція ґрунтується на індукції, синтез потребує аналізу і завершує його при формуванні цілісного знання, абстракція дозволяє відкинути менш значущі аспекти, складові об'єкта пізнання, виявлених за допомогою аналізу і тому вона уможливорює синтез. Усі зазначені загальнонаукові методи повинні застосовуватися комплексно, у всій сукупності їх можливостей, що й досягається завдяки системному підходу. Крім того, системний підхід дозволяє дослідити певний феномен як складну систе-

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посібник. Харків, 2017. С.242.

² Андрійчук В. Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 88.

³ Краус Н. М. Методологія та організація наукових досліджень: навч.-метод. посібник. Полтава : Оріяна, 2012. С. 58.

му і як підсистему, що входить до системи вищого порядку. Тому системне застосування усіх загальнонаукових та вузькогалузевих методів дозволяє виявити як внутрішні, так і зовнішні зв'язки предмета дослідження.

Наукові дослідження суспільних наук, зокрема й правознавства, неможливі без застосування історичного та соціологічного підходів. Еволюція будь-якого соціального феномену дає можливість вивчати багато потенційних варіантів його становлення. Проте історія обирає лише одні з них, а інші залишає як можливі. Тому історичний підхід дозволяє усвідомити конкретні, одиничні форми буття соціального феномена, а соціологічний дає можливість виявити його багатоманітність, типові форми ¹. При вирішенні конкретних завдань дослідження, які потребують спеціальних знань, навичок, дослідник застосовує конкретну наукову методологію, зокрема структурно-логічний, комбінований, евристичний методи тощо.

В юридичних науках використовують як загальнонаукову методологію, так і методологію права (юридичної науки, правознавства). Із цього приводу дослідники влучно зауважують, що методологія права ґрунтується на особливостях правової реальності та являє собою єдину й узгоджену систему способів пізнання, що включає такі складові: 1) загальний (філософський) підхід; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні правові методи ².

Як стверджує Н. О. Багай, методологія юридичної науки – це: а) впорядкована система пізнавальних та дослідницьких засобів, теоретичних принципів, підходів, методів та способів пізнання і дослідження державно-правових явищ; б) система знань про пізнавальні та дослідницькі засоби юридичної науки та їх застосування ³. Методологія права об'єднує в собі дві відносно самостійні дисципліни – методологію юридичних наук, яка досліджує методи

¹ Зацерковний В. І., Тішаєв І. В., Демидов В. К. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 С.72.

² Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С.26.

³ Багай Н. О. Розвиток науки аграрного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Львів, 2002. С.8.

пізнання права, а також юридичну техніку (методологію практичного застосування права)¹. Отже, методологія права завжди є частиною універсальної методології, хоча вона і формується навколо специфічного об'єкта – права, та охоплює два аспекти: 1) є системою способів, прийомів процесу пізнання завдання у сфері права; 2) є способами, прийомами юридичної техніки щодо завдання у сфері правового регулювання.

Методологія права реалізується у конкретно визначених галузях права. Це дає можливість виокремлювати методологію відповідної галузі права. Так, наприклад, М. М. Чабаненко доводить, що «методологія аграрного права як конкретної правової науки є певним синтетичним знанням, яке є опосередковуючою ланкою між філософією, теорією права, а також окремим аспектом філософії права, що полягає в гносеологічному аналізі основ аграрно-правової теорії, якою є система аграрного права»². Дослідник також стверджує, що методологію аграрного права доцільно розглядати у широкому сенсі, зокрема: 1) як пізнання аграрного права з точки зору предмета, методу, принципів та 2) методологію аграрно-правової практики, в якій виокремлюється методологія правотворчості та правозастосування³. Наведений підхід є достатньо широким.

Більш вузько на це питання відповідає Т. В. Курман. На думку дослідниці, методологія аграрно-правових досліджень являє собою «вчення про інструментарій пізнавально-дослідницької діяльності в аграрно-правовій науці, який включає в себе принципи, методи, форми, підходи й засоби, а також про його застосування дослідником»⁴.

Як бачимо, до розуміння методології аграрного права існують

¹ Дубов Г. О. Методологія права: поняття, предмет та місце в системі наукового знання (за працею Р. Лукича «Методологія права»). *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 56.

² Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. С.6.

³ Там само.

⁴ Курман Т. В. Сталлий розвиток сільськогосподарського виробництва : проблеми правового забезпечення. Харків : Юрайт, 2018. С.17.

два підходи: 1) широкий, за яким методологія є наукою й прикладним інструментарієм дослідження; 2) вузький, який зводить методологію до системи прийомів, підходів, принципів, методів, що дозволяють здійснити пізнавально-дослідницьку діяльність. Широкий підхід видається більш доцільним. До того ж слід наголосити, що поняття «загальнонаукова методологія», «методологія юридичної науки» та «методологія аграрного права» співвідносяться як загальне і спеціальне. Методологія аграрно-правових досліджень (у прикладному сенсі) дає можливість виявити особливості методів, прийомів, принципів, підходів та обрати серед них ті, що найбільш повно та обґрунтовано виявляють специфіку, систему, логіку побудови та формування відповідного аграрно-правового феномену.

З огляду на предмет нашої монографії у межах методології аграрно-правових досліджень постає необхідність виявити методи, підходи, що будуть використані для пізнання засад становлення агробізнесу як правового феномену. Позаяк агробізнес являє собою уже сформовану економічну дефініцію, ми спробуємо охарактеризувати його як аграрно-правове поняття і предмет правового регулювання.

Конкретна методологія засад становлення агробізнесу видається нам більш вузьким поняттям, ніж методологія аграрно-правових досліджень. Це зумовлено тим, що слід виявити методи, які б допомогли дослідити відносини у сфері інвестицій, конкуренції, логістики, аграрної інформації, оптової реалізації сільськогосподарської продукції та її експорту тощо. Тому методологію засад становлення агробізнесу можна розглядати як: 1) вчення про методи, організацію дослідження агробізнесу, що забезпечують отримання об'єктивних знань про феномен агробізнесу; 2) систему підходів, методів, принципів, засобів, що дозволяють здійснити дослідницько-пізнавальну діяльність агробізнесу.

Самостійним аспектом методології дослідження агробізнесу є її розуміння як засобів, прийомів юридичної техніки, що застосовуються для розробки нормативних актів у сфері агробізнесу та їх правозастосування. Такий підхід є найбільш проблемним, оскільки законодавство у сфері агробізнесу досить розпорошене, має значні прогалини та потребує систематизації. У цьому аспекті

методологія дослідження агробізнесу та аграрного права має тісний взаємозв'язок, оскільки відкритим питанням аграрного законодавства все ще залишається його кодифікація. Тому методологія правотворчості аграрного права та права агробізнесу потребує виділення в окремих напрям дослідження методології.

Отже, методологію дослідження засад становлення агробізнесу можна розглядати як: 1) вчення, тобто систему поглядів на методи, прийоми організації дослідження агробізнесу, що забезпечують отримання об'єктивних знань про цей феномен і базуються на загальнонаукових методах дослідження, методах філософії права, методології аграрного права та концепціях організації, ведення і регулювання агробізнесу; 2) систему способів, прийомів, принципів, методів дослідження агробізнесу; 3) сукупність засобів, прийомів юридичної техніки, що застосовуються для розробки нормативних актів у сфері агробізнесу та їх правозастосування.

Визначення методології засад становлення агробізнесу дозволяє виявити методи пізнання агробізнесу. Водночас методологія охоплює три ланки: загальнонаукова методологія, методологія аграрного права та методологія організації, ведення та регулювання агробізнесу. Методи перших двох складають загальні, а ось методам пізнання агробізнесу притаманні деякі особливості, що дозволяють розкрити феномен агробізнесу як правову категорію. Але провідним принципом пізнання стає плюралізм методів та пошук і виявлення їхніх спільних рис і відмінностей у соціально-гуманітарних науках¹. Тож проаналізуємо методи, що можуть бути використані у процесі дослідження засад становлення агробізнесу з точки зору аграрного права.

При встановленні відповідних методів дослідження необхідно розмежовувати «методи» та «методологічні підходи», зокрема на цьому справедливо наголошує Т. В. Курман².

В юридичній науці П. М. Рабінович визначає методологічні підходи (матеріалістичний, ідеалістичний, діалектичний, метафізичний) і методи (загальнонаукові, групові й спеціальні), а також

¹ Козюбра М. І. Правознавство, наука, методологія: еволюція підходів до їхніх взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 5.

² Курман Т. В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення. Харків: Юрайт, 2018. С.17.

засоби науково-юридичного дослідження (емпіричні й теоретичні)¹. Натомість Т. В. Курман зводить методологічний підхід лише до сукупності методів². Погоджуючись з викладеним вище, слід зазначити, що метод дозволяє здійснювати конкретну пізнавально-дослідницьку діяльність, тоді як методологічний підхід, як більш широка категорія, дає можливість формувати систему методів, принципів та інших інструментальних засобів конкретного дослідження.

Отже, метод застосовується для конкретно визначеного завдання, тобто його застосування зумовлено: 1) змістом та сферою застосування завдання; 2) наявністю прикладних механізмів дослідження; 3) метою дослідження. Метод дає можливість прийти від поставленого завдання до його вирішення. Від правильного обрання методу дослідження залежить точність результату, шлях пошуку (процес дослідження), повнота отриманого результату.

У свою чергу, Г. О. Бірта, Ю. Г. Бургу виокремлюють такі методи: філософські, загальнонаукові, приватнонаукові, дисциплінарні, міждисциплінарні³. Методи наукового пізнання, як вказують учені, можуть поділятися за різними критеріями: за типом знання розрізняють філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові методи; за рівнем знання – теоретичні й емпіричні методи; за способом реалізації – інтуїтивні й наукові методи; за виконуваними функціями – методи отримання інформації, методи аналізу інформації й методи подання інформації; за формами представлення знання – якісні й кількісні методи тощо⁴.

У методології правознавства С. І. Максимов виокремлює такі рівні: 1) філософський; 2) загальнонауковий; 3) спеціально-юридичний, який являє собою систему характерних для правознавства методів пізнання права: нормативно-аналітичний, догматичний,

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. 10-е вид., доп. Львів : Край, 2008. С.215.

² Курман Т. В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва : проблеми правового забезпечення. Харків : Юрайт, 2018. С.17.

³ Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2014. С.24

⁴ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посібник. Харків, 2017. С.245.

порівняльно-правовий та ін.¹ Ці групи (типи) методів характеризує також М. С. Кельман, вказуючи, що «до першого рівня прийнято зараховувати взяті у методологічній функції філософські категорії і поняття (історичне і логічне, конкретне і абстрактне тощо) і систему світоглядно обумовлених принципів пізнання. До загальнонаукових методів належать ті, котрі використовуються більшістю наук (логіки різного роду), а до спеціально-наукових – методи, що діють у межах однієї чи кількох близьких наук (в юриспруденції це, наприклад, метод порівняльного правознавства, техніко-юридичний метод)².

Як підкреслено у доктрині, найбільш поширеними методами, що застосовуються в юридичній науці, є статистичний, конкретно-соціологічний, математичний. Спеціальними методами юридичної науки були порівняльно-правовий, судової статистики. У дисертаційних дослідженнях з аграрного права найчастіше використовуваними є діалектичний, історико-правовий, комплексний, структурно-функціональний, формально-логічний, порівняльно-правовий методи, метод системного аналізу³; діалектичний, аналізу та синтезу, системно-структурний, формально-логічний, герменевтичний, історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний⁴. У монографії Т. В. Курман застосовано догматичний, аксіологічний, історичний, інституційний, організаційний, порівняльно-правовий методи⁵.

Безперечно, всі ці методи можуть бути застосовані і у ході дослідження засад становлення агробізнесу. Складність вибору ме-

¹ Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. С.25.

² Кельман М. С. Співвідношення методу і методологічного підходу у правовій науці. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 206.

³ Багай Н. О. Розвиток науки аграрного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Львів, 2002. 20 с.

⁴ Дударенко В. В. Правовий статус аграрних холдингів в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2019. 20 с.

⁵ Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва : проблеми правового забезпечення. Харків : Юрайт, 2018. С.23.

тодів дослідження агробізнесу полягає у тому, що вони використовуються для пізнання складного, багатоаспектного правового явища, що може розглядатися в правовому, економічному, соціальному, екологічному аспектах. Тому система методів дослідження агробізнесу повинна формуватися з урахуванням багатоаспектного змістового навантаження цього об'єкта, у зв'язку із чим вона охоплює декілька рівнів методологічного інструментарію. Загалом методи дослідження агробізнесу можуть розглядатися як система філософських, загальнонаукових, спеціальних методів, які дозволяють здійснити дослідження агробізнесу як правового явища.

Первинно у будь-якому науковому дослідженні, незалежно від галузі знань, філософські методи є засадничими. Філософські методи – це не жорстко фіксовані регулятиви, а система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що мають всезагальний, універсальний характер, тобто знаходяться на вищих щаблях абстрагування¹. П. М. Рабінович справедливо вказує, що саме вони дозволяють розробити стратегію дослідження². До цих методів належать: діалектичний, герменевтичний, аксіологічний, синергетичний та ін.

Агробізнес в Україні – феномен, який може бути пізнаний виключно у динаміці свого становлення і розвитку. Зміна будь-якого соціального феномена – це зміна і становлення певних ідей. Тому базовим методом дослідження становлення агробізнесу повинен бути діалектичний, який і дозволяє пізнати об'єктивні закономірності становлення ідеї, пізнати динаміку еволюції того чи іншого феномену. Цей метод допоможе розкрити природу агробізнесу як складного соціального і правового феномена, його місце в економічній та правовій системі сучасного суспільства. Діалектичний метод передбачає дослідження того чи іншого феномена у взаємодії таких його особливостей, які осмислюються за допомогою парних категорій, а саме: причина-наслідки, протилежність-єдність, форма-зміст, конкретне-абстрактне тощо. А тому

¹ Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'ютантів / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбов. л-ри, С.27.

² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид. 5-те, зі змінами. Київ: Атіка. 2001. С.126.

дає можливість формування правових понять. При цьому необхідними етапами формування понять є перехід від абстрактного до конкретного і від конкретного до абстрактного.

Діалектичний метод розглядає предмет дослідження з урахуванням особливостей його утворення. Так, його застосування у методології дослідження засад становлення агробізнесу дозволяє виявити перетворення виробничо-господарської діяльності у систему відносин агробізнесу, що поступово стає складним правовим утворенням і тому не може бути зведено до діяльності.

Поряд з діалектичним методом у методології дослідження засад становлення агробізнесу доцільним є використання герменевтичного підходу. Його застосування обумовлено становленням науки юридичної герменевтики, яка ґрунтується на підходах і методах, запропонованих філософами у різний час, і знаходить своє вираження здебільшого у способах тлумачення тексту юридичного змісту¹. Герменевтика, крім дешифрування буквального смислу тексту, що здійснюється за допомогою лінгвістичного тлумачення, дозволяє розкрити зміст правового контексту². У герменевтичній логіці діалектика частини й цілого, що є методом руху в герменевтичному колі, опирається на фундаментальну гіпотезу цілого, яка проєктується щодо окремих об'єктів (переважно текстів)³. Герменевтичний метод, стверджують науковці, ґрунтується на сукупності принципів і способів тлумачення й інтерпретації текстів, що можуть мати форму як нормативно-правових, так й інших правових документів, наукових монографій, інших письмових праць учених, і виконує функцію посередника між загальною та абстрактною нормами і конкретними життєвими ситуаціями, до яких застосовують ці норми⁴.

¹ Нетреб'як О. Сутність та значення правової герменевтики. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 190.

² Косцова І. П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 155.

³ Юркевич О. М. Герменевтична логіка в методології гуманітарного пізнання. *Культура України. Серія : Мистецтвознавство*. 2017. Вип. 57. С. 194.

⁴ Бутенко С. С. Особливості методології дослідження питань власності. *Юридична психологія*. 2016. № 2. С. 62.

Виходячи із мети герменевтики, доцільно застосовувати герменевтичний підхід і в аграрно-правових дослідженнях, оскільки він дозволяє проводити аналіз текстів законів та передбачає розгляд нормативного акта як структури, що має смислову єдність. Розуміння закону стає процесом інтерпретації, завдяки чому відбувається осмислення тексту відповідного акта. Такий підхід дає можливість розглядати закон не лише з точки зору його структури, юридичної техніки, а як документ, що має додаткове смислове навантаження. Наприклад, виявляти зацікавленість певних груп у прийнятті закону з точки зору наявності корупційного елементу при прийнятті та застосуванні нормативного акта.

Отже, герменевтичний підхід повинен стати основоположним у пізнанні особливостей регулювання агробізнесу.

Для дослідження засад становлення агробізнесу крім герменевтичного може використовуватися й аксіологічний підхід. Аксіологія є наукою про цінності, зв'язок між феноменом та його значенням, тобто вченням про духовні, моральні, естетичні, абсолютні, відносні цінності, самоцінності та похідні цінності, їх місце у структурі цілісного світу. Аксіологія права пов'язана з концепцією праворозуміння, оскільки розуміння права базується на різних ціннісних підходах до права як до особливого соціального регулятора¹.

Застосування аксіологічних методів у сучасних правових дослідженнях виступає необхідною умовою гармонійної побудови правового регулювання будь-якого явища, особливо сфер, що стосуються життєдіяльності людини, приватної сфери та економіки. Як підкреслює А. М. Статівка, аксіологічні аспекти в сучасному аграрному праві доцільно розглядати крізь призму двох типів цінностей, а саме: а) нормативний (аксіологічні аспекти відносин, які виникають в економічному, соціальному, природному (у зв'язку з екологічними проблемами) середовищі та способів їх правового регулювання); б) духовний (моральні, теологічні цінності)². З цьо-

¹ Фальковский А. О. До визначення поняття аксіологічного дослідницького підходу в методології юриспруденції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 62.

² Статівка А. М. Про аксіологічні аспекти сучасного аграрного права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право*. Київ, 2016. Вип. 243. С. 55.

го приводу важливою видається думка В. С. Бігуна, який вважає, що основою цього підходу є визнання людини найвищою соціальною цінністю та визначення права як способу втілення людських цінностей, що є також цінністю ¹.

Урахування цінностей, уявлень про цінності та ціннісні орієнтири при дослідженні засад становлення агробізнесу є необхідним кроком, оскільки результати господарювання у цій сфері впливають на якість і ступінь повноти буття особистості; відносини, які тут виникають, і результат діяльності проявляються в усіх секторах життєвого середовища і тому вимагають постійного оцінювання. Так, з одного боку, агробізнес, по суті, просто бізнес, завжди спрямований на отримання прибутку, з іншого – прибуток стає неможливим, якщо соціальна підтримка розвитку сільських територій, працівників, мешканців села не розвинута. У сучасних умовах розвитку суспільства, глобалізаційних процесів постає потреба розвитку соціальної відповідальності агробізнесу. Так, він повинен стати соціально орієнтованим, зокрема, дати можливість споживачу обирати між органічною та неорганічною продукцією, а працівнику обирати місце працевлаштування в Україні або іншій країні світу. Тому аксіологічний підхід стає частиною методології дослідження особливостей функціонування агробізнесу.

Одним із системних методів дослідження агробізнесу можна вважати синергетичний метод. Цей метод використовується для пізнання складних систем, що можуть виходити за межі власного існування. Термін «синергетика» акцентує увагу на узгодженості взаємодії частин при створенні структури як цілого. Синергетика, синергетичний підхід виникли у процесі розвитку теорії складних систем. Об'єктом вивчення синергетики є складні системи, що самоорганізуються ². В. М. Єрмоленко влучно вказує, що синергетику можна назвати наукою про утворення нових властивостей

¹ Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2004. С.4

² Овчинникова М. В. Підхід як методологічна основа дослідження системи підготовки майбутніх учителів математики до науково-дослідницької діяльності. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 39(2). С. 263.

будь-якої системи¹. З часом синергетичний підхід почали використовувати для дослідження усіх суспільних феноменів, проте новелою методології сучасних аграрно-правових досліджень є саме синергетичний підхід, вважають правники².

Як влучно зазначають О. М. Балинська, В. А. Ященко, синергетика стосується не всіх систем, що існують у світі, а лише впорядкованих, сформованих на принципі самоорганізації, тому навіть на цій підставі можна резюмувати, що навряд чи вона може претендувати на статус всезагального філософського методологічного підходу³. На доцільності застосування синергетичного методу у праві наполягає С. Єсімов, оскільки теоретичне підґрунтя синергетичної методології дає можливість розглядати діяльність не тільки як спланований та заданий процес, а і як процес, що самостійно розвивається⁴. Отже, синергетика дозволяє досліджувати правові явища у нестабільних (нелінійних) системах та у системах, де існує самоорганізація елементів. Наприклад, у праві це дає можливість осмислити перехід поведінки суб'єкта від правомірної до неправомірної (деліктної).

Синергетичний підхід необхідно використати для дослідження засад становлення агробізнесу з урахуванням таких особливостей: 1) агробізнес можна розглядати як систему взаємозв'язків між різними суб'єктами; 2) припустимо, що агробізнес як система може мати певну нестабільність; 3) агробізнес має потенціал до самоорганізації, тобто може самостійно (без втручання влади) формуватися та розвиватися, що також припускає її нелінійне функціонування; 4) агробізнес знаходиться під постійним впли-

¹ Єрмоленко В. М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика : монографія. Київ : Магістр XXI століття. 2005. С. 55.

² Курман Т. В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва : проблеми правового забезпечення. Харків : Юрайт, 2018. С.23

³ Балинська О. М., Ященко В. А. Синергетика як методологічна парадигма юридичних досліджень. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. Вип. 4. С. 4.

⁴ Єсімов С. Методологія синергетичного підходу в дослідженні інформаційних технологій в публічному управлінні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. Львів, 2017. № 876. С. 128.

вом функціонування політичної, економічної, соціальної системи, що характеризуються нестійкістю. Такий стан справ закладає елемент нестабільності у правовідносини агробізнесу. Наведене вище підкреслює доцільність використання синергетичного методу при дослідженні становлення українського агробізнесу.

Отже, синергетичний підхід є основоположним у методології дослідження засад становлення агробізнесу, оскільки дозволяє здійснити пізнавально-дослідницьку діяльність з урахуванням складності предмета дослідження. Адже агробізнес являє собою складну систему відносин, що виникають між різними за статусом суб'єктами у площині сільськогосподарського виробництва, логістики, інформаційно-освітньої, інноваційної діяльності, реалізації сільськогосподарської продукції. Ці відносини будуються за горизонталлю та вертикаллю, можуть бути внутрішніми та зовнішніми. Як наслідок, виникає необхідність враховувати різні види наукових знань, зокрема економіки, соціології, політології, етології, економічної географії, права. Елементи цих наук поєднуються у єдину цілісну складну систему дослідження засад становлення агробізнесу.

Конкретизація наукового пізнання предмета дослідження відбувається завдяки застосуванню загальнонаукових методів, які зазвичай поділяють на три групи: методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, описовий, статистичний метод); методи, які застосовуються на емпіричному та теоретичному рівнях досліджень (абстрагування, аналіз та синтез, моделювання); методи теоретичних досліджень (ідеалізація, аксіоматичний метод, гіпотези та припущення, історичний метод, системний підхід)¹. Незважаючи на універсальність цих методів, їх застосування у сфері юридичних наук потребує власної аргументації та логіки використання, оскільки не усі методи можуть бути застосовані у сфері права. Наприклад, метод вимірювання не може бути використано для пізнання правової матерії.

У дослідженні засад становлення агробізнесу доречно застосувати і такі методи як аналіз та синтез, історичний метод, ме-

¹ Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня : методичні поради /автор-упоряд. Л. А. Пономаренко. Київ: Вища атестаційна комісія України. 1999. С.9-10.

тод припущення. Методи аналізу і синтезу є базовими в методології пізнання будь-якого об'єкта¹. Основними видами аналізу є такі: механічне розчленовування, визначення динамічного складу, виявлення форм взаємодії частин і цілого, знаходження причин явищ, виявлення рівнів знання і його структури². Аналіз дає можливість виокремити як інститути агробізнесу, так і окремі елементи категоріального апарату. Застосування методу синтезу дозволяє встановити зв'язки між діяльністю підприємства та його місцем у системі суб'єктів агробізнесу. Синтез доцільно використовувати для встановлення єдиного у раніше виділених частинах та пізнання нормативно-правових зав'язків між різними правовими категоріями, внаслідок чого може бути отримано нове поняття та правова позиція у сфері агробізнесу. Крім того, можливе застосування інформаційного аналізу та інформаційного синтезу. Інформаційна складова функціонування агробізнесу зумовлена накопиченням інформації, правилами обробки інформації та формуванням різних державних реєстрів (Державний реєстр операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державний реєстр органічного насіння і садивного матеріалу, Державний реєстр пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні, Державний аграрний реєстр тощо). Тому для дослідження агробізнесу, його системи, праввідносин агробізнесу доцільно використовувати інформаційний метод.

Слід зазначити, що методи аналізу та синтезу є необхідними в пізнавально-дослідницькій діяльності для виявлення структурних елементів агробізнесу. Це обумовлено тим, що агробізнес по своїй суті – це синтез різних видів сільськогосподарської діяльності.

Використання діалектичного методу передбачає залучення й інших загальнонаукових методів пізнання світу, що орієнтовані на

¹ Камінська Т. Г., Краєвський В. М., Костенко О. М. Синергія методів аналізу і синтезу в науковому пізнанні економіки підприємств. *Міжнародний науковий журнал Інтернаука*. Серія : *Економічні науки*. 2017. № 2 (2), С. 20

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посібник. Харків, 2017. С.136

розгляд процесів виникнення та становлення об'єкта дослідження. Наприклад, історичного (історико-правового) методу, який ґрунтується на вивченні причинно-наслідкових зв'язків. У літературі слушно підкреслено, що без звернення до історичного пояснення сутності права і держави юриспруденція не може всебічно досягнути процеси виникнення, становлення, розвитку та вдосконалення державно-правових явищ¹. Установлення ретроспективи виникнення та становлення будь-якого правового явища дає можливість обґрунтовувати його однорідність серед інших правових дефініцій та виявити специфічні атрибути. Цей метод використовує, наприклад, Н.О. Багай, яка досліджує історичні аспекти розвитку аграрного законодавства². Він дозволяє осмислити об'єктивні закономірності формування феномену, що досліджується, генезис становлення агробізнесу в Україні та його особливості. Наявність історичної бази становлення відповідних аграрних відносин дає підстави вважати, що агробізнес як феномен вже достатньо сформований, тож настав час запровадити цей термін у систему аграрно-правових понять.

Застосування методу припущення передбачає висування гіпотези, яка б пояснювала існування певного явища, характеру його структури, причино-логічних зав'язків тощо. За допомогою цього методу можна не тільки визначити місце права агробізнесу в системі аграрного права, а й шляхом перевірки тих чи інших гіпотез осмислити правову природу агробізнесу та його місце у системі аграрного права.

Дослідження феномену агробізнесу у його зв'язку з аграрним правом потребує також конкретно-наукових методів дослідження, оскільки вони дозволяють виявити особливості відповідного явища у системі загального правового регулювання. Такими є метод конкретно-соціологічних досліджень, статистично-математичні методи, метод соціально-правового експерименту, кібернетичний

¹ Бикова Я. А. Історичний підхід у сучасних процесах пізнання права. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов, Л. І. Кормич, Ю. П. Алєнін та ін. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 44. С. 100.

² Багай Н. О. Періоди розвитку аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* : зб. наук. статей. Вип. 45. Івано-Франківськ, 2017. С. 26-33.

метод, формально-юридичний (нормативно-догматичний) метод, логіко-юридичний метод¹.

Одним із фундаментальних методів будь-якої юридичної науки є формально-юридичний (догматичний, юридико-технічний) метод. Його застосування дозволяє виявити догму права, формальну визначеність права, систематизацію законодавства. Цей метод дає можливість пізнати предмет дослідження поза взаємозв'язками з іншими суспільними інститутами², такими як економіка, соціологія. Така властивість частково обмежує цей метод при дослідженні проблем аграрного права та агробізнесу, адже останній регулюється як правовими методами, так й економічними законами. Але його застосування доцільне не тільки при дослідженні властивостей правового явища, а й для техніки побудови нормативних актів.

Одним із важливих методів юридичної науки вважається статистичний метод. За допомогою цього методу можна давати оцінку правозастосуванню, виявляти поширені правопорушення, наявність судових справ за певним предметом розгляду, кількісно-якісні показники тощо. Статистичні дані у науковому дослідженні вказують на зв'язок теорії та практики розробки і застосування права. Тому у дослідженні засад розвитку та становлення агробізнесу статистичний метод набуває особливого значення, оскільки статистичні дані про розвиток агробізнесу доводять необхідність правового регулювання цієї групи правовідносин і сам факт, що агробізнес як предмет цього регулювання вже сформувався.

Порівняльно-правовий метод дозволяє оцінити ефективність правового регулювання та досконалість юридичної техніки різних норм національного, зарубіжного законодавства та міжнародного права. Цей метод охоплює такі обов'язкові засоби дослідження: 1) виявлення проблематики за темою дослідження та його правового регулювання; 2) пошук норм міжнародного та європейського права у напрямку поставленої задачі; 3) безпосереднє порівняння

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посібник. Харків, 2017. С.288-292с.

² Кельзен Г. Чисте правознавство. Проблема справедливості. Київ : Юніверс, 2004. С.11.

встановлених норм; 4) обрання найбільш доцільного шляху правової регламентації та формулювання рекомендацій для удосконалення чинного законодавства. Це уможливує пошук раціональних змін українського законодавства, виявлення нових напрямів наукового дослідження у сфері правового регулювання агробізнесу.

Структурний метод дозволяє виявити структури правових явищ, правового статусу суб'єкта, виходячи із його місця в системі відповідного структурного утворення. Зокрема, за допомогою структурного методу може досліджуватися структура суб'єктного складу агробізнесу. З метою забезпечення повноти дослідження цей метод може поєднуватися із системним та функціональним методами, оскільки їх одночасне використання дає можливість отримати більш повні знання про форми взаємодії між різними правовими категоріями, структуру та функціональне призначення їх елементів. У процесі дослідження агробізнесу застосування цього методу дозволяє виявляти та виокремлювати структурні елементи агробізнесу, виявити місце агробізнесу у системі аграрного права. Зокрема, йдеться про виробничі, допоміжні та інфраструктурні складові. Так, з огляду на можливості цього методу, неважко зрозуміти, що виробництво, яке є серцевиною агробізнесу, само по собі без логістичного супроводу втрачає сенс, як і при відсутності інформаційного забезпечення, здійснення дій щодо соціальної підтримки розвитку села, а також стає неможливим без правового регулювання.

Одержані наукові результати повинні пройти інтелектуальне опрацювання відповідно до законів мислення. Тому логічний метод є обов'язковим для будь-якого дослідження. Він охоплює такі методи як аналіз, синтез, абстрагування, моделювання, індукція, дедукція та інші. Наявність логіки побудови розумової діяльності дослідника дає можливість отримати повний та об'єктивний результат дослідження. Логічний метод може поєднуватися з такими методами як системний, структурний, функціональний, формальний. Останній метод дозволяє формалізувати правове явище за допомогою встановлених об'єктивних правових форм. Сумісне застосування логіки та формалізації дає можливість використовувати формально-логічний метод, що допомагає описати, система-

тизувати правові явища. Наприклад, будь-яке поняття агробізнесу може бути розроблено саме за допомогою цього методу.

У цьому дослідженні застосовано також і комплексний метод. Його справедливо співвідносять з міжгалузевим/міждисциплінарним методом, адже він дозволяє проводити дослідження з використанням методології різних галузей науки та залучати їх здобутки. Міжгалузевий підхід у дослідженні правових явищ дає можливість здійснити їх об'єктивне та всебічне осмислення, забезпечує міжгалузеву гармонізацію нормативно-правового регулювання суспільних відносин. Міждисциплінарний метод передбачає проведення пізнання правового явища із використанням знань як юриспруденції, так й інших наук. Цей метод використовується в дослідницьких роботах за спеціальністю аграрного права, оскільки достатньо часто об'єкти дослідження у межах цієї спеціальності являють собою явища як правового, так і економічного характеру.

Підкреслимо, що вивчення тільки одного аспекту будь-якого явища не дає цілісного уявлення про нього, хоча при цьому є й позитивний момент – поняття та ознаки агробізнесу висвітлюються з відповідною кореляцією. Виходячи з цього, для осмислення сутності такого багатомірного явища як агробізнес найбільш правильним може бути змішаний, або варіативно-інтегративний підхід, при якому враховуються політичний, економічний, соціальний аспекти агробізнесу. Комбінування виявів агробізнесу у різних площинах дозволяє більш досконало розробляти правове регулювання, яке охоплює ширше коло правовідносин, з урахуванням складних моментів¹. Тому характеристику ознак агробізнесу буде проведено із застосуванням комплексного підходу.

При застосуванні комплексного методу необхідно враховувати його особливості. Комплексним може вважатися дослідження, яке 1) проведене з використанням системного підходу; 2) здійснено з використанням методів різних галузей наукових знань (не лише тільки юриспруденції); 3) виконано з використанням наукових теорій, розроблених у різних галузях права; 4) дозволяє вивчити право

¹ Корнієнко Г. С. Ознаки агробізнесу як аграрно-правової категорії *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 85. С. 104-110.

на різних рівнях; 5) відповідає вимогам науковості¹, тобто відображає реальну дійсність, є наслідком осмислення фактичних даних, отриманих при спостереженні об'єкта дослідження або експерименті, які проведені за певною методикою і можуть бути перевірені.

В аграрно-правових дослідженнях застосування комплексного методу обумовлюється необхідністю врахування здобутків різних галузей науки (права, філософії, економіки, сільського господарства, екології, економічної географії, ґрунтознавства тощо). Необхідність застосування комплексного (міжгалузевого) підходу обумовлено також тим, що цей феномен вже досить досконало вивчений економічною теорією, а також сільськогосподарською наукою, екологією тощо, але в юридичній науці він лише починає розроблятися. Тому при вивченні соціальних відносин, які виникають у галузі агробізнесу, необхідно звертатися до наукових економічних та інших джерел, які стали вже базовими для розроблення правових засад агробізнесу.

У межах тематики, яка стосується проблем становлення агробізнесу як правової категорії, важливе значення має семантичний метод дослідження. У наукових працях за спеціальністю «право» часто використовують логіко-семантичні методи. Вони взаємно обумовлюють одне одного, адже семантика дозволяє встановити логіку застосування юридичних термінів у законодавстві та юридичній науці. Використання логіко-семантичного методу дозволяє визначити логіко-семантичні зв'язки між юридичним терміном (поняттям) та юридичним фактом². Особливістю застосування зазначеного методу в юриспруденції є те, що він дає змогу дослідити юридичні поняття з урахуванням їх полісемічності, двозначності, яка проявляється в різних контекстах³.

Семантичний метод для кожної окремої галузі права є спеціальним, оскільки певна галузь права може мати різні підходи до

¹ Сулова С. И. О комплексности в цивилистических исследованиях. *Методологические проблемы цивилистических исследований*. 2019. № 1. С. 346.

² Кармишева Н. В. Логіка і правознавство (теоретичні питання та практичні завдання): навч. посіб. для студентів-юристів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2012. С.81.

³ Манькут А. Ю. Методологія дослідження юридичної відповідальності прокурора. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2015. № 30. С. 144.

тлумачення правових термінів. Саме цей метод дозволяє подати лінгвістичне тлумачення юридичного терміна з урахуванням його використання для позначення конкретно визначених правовідносин. Наприклад, термін «агробізнес» може розглядатися з точки зору економіки та права, і залежно від сфери знань він буде мати різне смислове навантаження.

Серед необхідних методів наукового дослідження розвитку та становлення українського агробізнесу важливе місце належить прогностичному методу. Досвід правового прогнозування наслідків прийняття конкретних нормативно-правових актів, а також досягнутий рівень наукового осмислення даного явища дозволяє говорити, що правове прогнозування являє собою різновид юридичної технології¹. Прогнозування необхідне як для передбачення виникнення можливих юридичних фактів та правовідносин, так і для розробки прогнозів щодо негативних явищ, що можуть виникати у системі агробізнесу. Як уже зазначалося, агробізнес являє собою недостатньо стабільну систему, яка залежить від розвитку економіки та політики країни. Метод прогнозування дозволив осмислити і сформулювати можливі негативні наслідки у сфері агробізнесу змін до Земельного кодексу України, законів України «Про фермерське господарство», «Про сільськогосподарську кооперацію» та ін. Зауважимо, що формування прогнозів необхідне при розробленні та прийнятті нормативних актів у будь-якій галузі права. Така вимога випливає із норм Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України»². Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 621 «Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проєктів Бюджетної декларації та державного бюджету» агропромисловий комплекс віднесено до галузей економіки, щодо яких розробляється прогноз на

¹ Шутак І. Д. Правовий моніторинг: застосування прогностичного методу. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 47-57.

² Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 03.03.2000 р. № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14?find=1&tex t=%D0%B0%D0%B3%D1%80>.

п'ять років ¹. З наведеного випливає, що прогностичний метод дослідження агробізнесу є необхідним та обов'язковим методом для встановлення прогнозу його розвитку.

Нарешті, для повноти формування прогнозу становлення агробізнесу необхідний інформаційний метод. Він дає можливість дослідити інформацію, яка виявляє особливості становлення українського агробізнесу. Інформаційна складова функціонування агробізнесу зумовлена сучасним накопиченням інформації, правилами обробки інформації та формуванням різних державних реєстрів (Державний реєстр операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державний реєстр органічного насіння і садивного матеріалу, Державний реєстр пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні, Державний аграрний реєстр тощо). Тому доцільно для пізнання агробізнесу, його системи та відповідних правовідносин використовувати інформаційний метод.

Підсумовуючи дослідження методологічних підходів до вивчення теоретико-правових засад розвитку та становлення агробізнесу в Україні, зазначимо наступне.

Методологію засад становлення агробізнесу можна розглядати як: 1) вчення (є системою методів, прийомів організації дослідження агробізнесу, що забезпечують отримання об'єктивних знань про феномен агробізнесу, та базуються на систематизації наукового пізнання філософії права, загальнонаукової методології аграрного права і засад концепцій агробізнесу); 2) систему способів, прийомів, принципів дослідження агробізнесу (методи дослідження, що охоплює три рівня методів: загальнонаукової методології, методології аграрного права та спеціальні методи агробізнесу); 3) сукупність засобів, прийомів юридичної техніки, що застосовуються для розробки нормативних актів у сфері агробізнесу та їх правозастосування. Методи дослідження агробізнесу – це система

¹ Про розроблення прогностичних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проектів Бюджетної декларації та державного бюджету : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 р. № 621. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621-2003-%D0%BF?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80#w11>.

філософських, загальнонаукових, спеціальних способів, що дозволяють розглянути агробізнес як правове явище ¹.

Основним методом дослідження агробізнесу є синергетичний підхід. Саме останній дає можливість виявити усі особливості цього правового феномену, позаяк синергетичний підхід дозволяє розглядати агробізнес як складну систему правовідносин, яка існує самостійно, але при цьому знаходиться у взаємовідносинах з суспільством та державою.

Зважаючи на особливості розвитку та становлення агробізнесу, у ході дослідження останнього доцільно використовувати такі методи:

1) загальні, що використовуються при вивченні будь-якого аграрно-правового поняття (діалектичний, історичний, герменевтичний, аналізу та синтезу, статистичний, прогностичний тощо);

2) основоположні (спеціальні), що використовуються у методології дослідження засад становлення агробізнесу. Ці методи дозволяють виявити природу агробізнесу як правового феномену і розглядати його як складну систему відносин. Такими є аксіологічний, комплексний (міждисциплінарний), семантичний, синергетичний метод.

1.3. Агробізнес як правова категорія

Агробізнес є достатньо новою правовою категорією, оскільки його розробки найчастіше пов'язані з економічною теорією. Це пояснюється тим, що вперше агробізнес як явище було виявлено та охарактеризовано економістами, і лише з часом виникає потреба правового супроводу діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Перша у світі концепція агробізнесу Дж. Х. Девіса та Р. А. Голдберга визначила закінчений цикл агробізнесу у вигляді «виробництво – реалізація – споживач». Ця концепція обґрунтовувала первинність корпорацій серед суб'єктів агробізнесу, оскільки на відміну від фермерів, вони не потребу-

¹ Корнієнко Г. С. Сучасні методи дослідження агробізнесу як правової категорії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. №2. С. 94.

вали державної підтримки¹. Пізніше термін «агробізнес» у США став використовуватися для опису підприємств, які займаються маркетингом сільськогосподарської продукції, таких як склади, оптові торговці, переробники, роздрібні торговці ін. Паралельно з цим виникає критика корпоративного фермерства, пов'язуючи агробізнес з великими корпораціями та компаніями, що виробляють екологічно неорганічні продукти, та ставлять фермерів у стан неможливості отримання прибутку². Внаслідок цього додатково з'явилася потреба у встановленні інституційних правил агробізнесу, які б могли враховуватися у контрактах та забезпечувати безпечність харчових продуктів. Отже, агробізнес став розглядатися як більш складна система, що потребувала і юридичного аналізу. Тому агробізнес як комплексна категорія вимагає окремого детального вивчення як у контексті економічної теорії, так і правознавства.

Термін «агробізнес» усе частіше використовується для характеристики розвитку сільського господарства України. До того ж, суб'єкти, що мають цикл завершеного виробництва, асоціюють себе саме із суб'єктами агробізнесу. Так, у 2007 р. зареєстровано Асоціацію «Український клуб аграрного бізнесу», що об'єднує понад 100 знакових представників галузі – агрокомпаній та поставальників сільгоспресурсів, націлених на подальший розвиток вітчизняного агробізнесу³. Виникнення агробізнесу обумовлено новими економічними відносинами у сфері аграрного сектору, які виникли внаслідок перелому централізованого управління аграрним сектором, утворення індустріального землеробства, органічно пов'язаного з галузями промисловості, спільності технічного та соціально-економічного змісту процесів праці⁴.

¹ Goldberg R. A. *Agribusiness Coordination: A Systematic Approach to the Florida Wheat, Soy, and Orange Economy*. Research Department, Graduate School of Business Administration, Harvard University. 1968. p. 256.

² What Is Agribusiness? URL: <https://www.thebalancesmb.com/what-is-agribusiness-2538209>.

³ Асоціація «Український клуб аграрного бізнесу» (УКАБ). URL: https://www.ucab.ua/ua/pro_ukab.

⁴ Корогодова О. О., Семенов В. Ф. Засади просторового розвитку українського агробізнесу з урахуванням процесів транснаціоналізації. *Економічний віс-*

Слід зауважити, що останнім часом в юридичній літературі все частіше використовується термін «агробізнес», однак науковці-правники не розкривають сутність поняття агробізнесу, його суб'єктний склад. У цьому контексті зазначимо публікації А. М. Статівки «Деякі проблеми правового регулювання агробізнесу в Україні»¹, Т. В. Курман «Правові проблеми сталого ведення агробізнесу»², В. П. Станіславського «Правові проблеми захисту прав суб'єктів агробізнесу в умовах земельного реформування»³ та ін.

Більшість же економістів розглядають агробізнес як різновид підприємницької діяльності у сфері виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. Так, О. М. Журкану агробізнес розглядає у таких аспектах: «1) структурно агробізнес – це сукупність суб'єктів підприємницької діяльності, які діють в аграрному секторі економіки країни; 2) функціонально агробізнес – це новий тип економічних відносин між суб'єктами аграрного ринку, що характеризуються взаємовигідною співпрацею з врахуванням економічних інтересів усіх його учасників»⁴. У свою

ник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». 2018. № 15. С. 170.

¹ Статівка А. М. Деякі проблеми правового регулювання агробізнесу в Україні. *Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 7-10 червня 2018 р., м. Одеса / відп. ред. Т. Є. Харитонова, Х. А. Григор'єва. Одеса : Гельветика, 2018. 275 с.

² Курман Т. В. Правові проблеми сталого ведення агробізнесу у сучасних умовах. *Економіко-правові проблеми розвитку та сприяння господарській діяльності в сучасних умовах* : зб. наук. пр. за матеріалами III круглого столу м. Харків, 25 червня 2020 р. / редкол. : М. В. Шульга, С. В. Глібко, Харків, 2020. С. 134-144.

³ Станіславський В. П. Правові проблеми захисту прав суб'єктів агробізнесу в умовах земельного реформування. *Економіко-правові проблеми розвитку та сприяння господарській діяльності в сучасних умовах* : зб. наук. пр. за матеріалами III круглого столу, м. Харків, 25 черв. 2020 р. / редкол.: М. В. Шульга, С. В. Глібко. Харків, 2020. С. 241-249.

⁴ Журкану О. М. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу на регіональному рівні. *Агросвіт*. 2009. № 4. С. 33.

чергу, І. А. Абрамович вважає, що аграрний бізнес – це особлива підсистема економічних відносин, що склалася в аграрному секторі розвинених країн внаслідок злиття аграрного, промислового і торгового капіталу у процесі поглиблення інтеграційних зв'язків між сільським господарством та промисловістю (вертикальної інтеграції)¹. І. І. Ранця вбачає особливість агробізнесу у наявності диверсифікованих видів аграрної діяльності, великої кількості посередників і дистриб'юторів, розширеної сфери аграрного сервісу, розгалуженої системи ринкової інфраструктури². На думку Г. І. Мостового, агробізнес слід розглядати як форму господарювання в аграрному секторі або як підприємницьку діяльність, пов'язану із виробництвом сільськогосподарської продукції, її зберіганням, транспортуванням, переробкою і доведенням до споживача, а також з виробництвом засобів виробництва для сільського господарства³.

Аналізуючи наведене, варто наголосити, що агробізнес є багатоаспектною економічною категорією. Різні підходи до агробізнесу повинні враховуватися в юридичних дослідженнях та виступати базисом для правового регулювання. Так, врегулювання нормами права фактичних економічних відносин у сфері агробізнесу призводить до виникнення стійких однорідних правовідносин агробізнесу. Підхід до агробізнесу як до різновиду підприємницької діяльності відбивається на автономності норм правового регулювання агробізнесу, зокрема частина норм, започатковується із господарського законодавства. Ще раз акцентуємо увагу, що в українському праві та юридичній науці все ще залишається не розкритим поняття агробізнесу. Для його з'ясування звернемось до встановлення ознак агробізнесу.

У економічних дослідженнях ознаками агробізнесу називають таке: 1) поєднує діяльність постачання, виробництва, збуту і розподілу продукції; 2) має взаємозв'язок з іншими галузями еко-

¹ Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_57.

² Ранця І. І. Територіальна організація агробізнесу регіону (на матеріалах Львівської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Львів, 2005. С. 5.

³ Мостовий Г. І. Агробізнес: державне регулювання: монографія. Харків : Основа, 2002. С. 12.

номіки; 3) являє собою систему, сукупність пов'язаних елементів тощо; 4) ототожнюється з АПК; 5) у ньому має прояв суспільний поділ праці; 6) характеризується проявом ділових (бізнесових) зв'язків; 7) йому властива безперервність процесу відтворення; 8) його спрямованість на максимізацію прибутку або мінімізацію витрат ¹. К. В. Костіна агробізнес характеризує як: 1) форма підприємництва в аграрній сфері; 2) вільна, економічна діяльність, економічні відносини між людьми в аграрному секторі; 3) група підприємств, пов'язаних з сільським господарством від постачання ресурсів до розподілу продукції; 4) діяльність, що пов'язана з використанням землі з метою отримання прибутку ².

Цілком зрозуміло, що у роботах економістів і виділених ними ознаках досліджуваного явища не взято до уваги правові засади становлення та розвитку агробізнесу як правового феномену. Між тим, він є принципово новим та відмінним від АПК правовим явищем ³. Доречно виокремити із запропонованих економістами юридично значущі ознаки, які, як ми гадаємо, варто проаналізувати, щоб дати правове визначення агробізнесу: 1) це різновид бізнесу/ підприємницької діяльності; 2) існує самостійний предмет агробізнесу; 3) здійснюється спеціальними суб'єктами; 4) між суб'єктами агробізнесу виникають стійкі правовідносини, які обумовлені дією ланцюга агробізнесу; 5) мета агробізнесу полягає у отриманні прибутку; 6) існує специфічне організаційне та матеріально-технічне забезпечення агробізнесу. Розглянемо названі ознаки більш детально.

«Агробізнес» структурно складається з двох слів «агро» та «бізнес». «Агро – у складних словах відповідає поняттям «земля», «землеробний», «агрономічний»...» ⁴, «бізнес – підприємни-

¹ Долгошея Н. О. Теоретичні основи трактування агробізнесу в економічній науці. *Економіка та держава*. 2011. № 1. С. 78.

² Костіна К. В. Логістика в системі агробізнесу України. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/28134/93-98.pdf?sequence=2&isAllowed=y>.

³ Корнієнко Г. С. Агробізнес як правова категорія. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 155.

⁴ Глумачний словник сучасної української мови / за заг. ред. В. С. Калашника. Харків, 2005. С. 17.

цька діяльність, що дає прибуток»¹. З наведеного випливає, що агробізнес є аграрним підприємництвом, яке пов'язане із землею та спрямоване на отримання прибутку. Термін «бізнес» використовується низці нормативних актів. Бізнес є певною господарською діяльністю, яка провадиться або планується для провадження з використанням активів цілісного майнового комплексу². Поняття бізнесу ширше за своїм змістом, ніж підприємництво. Як стверджують науковці, воно охоплює всі відносини, що виникають між усіма учасниками ринкової економіки, включаючи не тільки підприємців, а й споживачів, найманих працівників, державні структури³. Отже, бізнес є відповідною господарською діяльністю, в якій бере участь певне коло суб'єктів, починаючи із виробника та закінчуючи споживачем. Реалізується бізнес у ході бізнес-процесу – сукупності взаємопов'язаних або взаємодіючих видів діяльності, спрямованих на створення певного продукту або послуги. Отже, агробізнес являє собою системне утворення, що об'єднує різну за напрямками аграрну підприємницьку діяльність.

Аграрне підприємництво – це діяльність, яка врегульована нормами аграрного права та виникає під час здійснення самостійної, систематичної діяльності з виробництва, переробки, зберігання, реалізації сільськогосподарської продукції, виконання робіт, що реалізуються фізичними та юридичними особами у встановленому законодавством порядку з метою самореалізації, отримання прибутку та задоволення потреб суспільства. Аграрне підприємництво може охоплювати такі види діяльності: розроблення аграрних інновацій, їх реалізація; виробництво сільськогосподарської продукції, її переробка та зберігання; системне здійснення аграр-

¹ Тлумачний словник сучасної української мови / за заг. ред. В. С. Калашника. Харків, 2005. С. 28.

² Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 р. № 1440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF?find=1&text=%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81#w11>.

³ Підприємницька діяльність та агробізнес: підручник / за ред. М. М. Ільчука, Т. Д. Іщенко. Київ, 2006. С. 41.

ного маркетингу. Саме аграрне підприємництво співвідноситься з поняттям агробізнесу¹.

При дослідженні аграрної підприємницької діяльності виникає питання щодо співвідношення її з господарською діяльністю. Стосовно цього у юридичній науці склалося декілька позицій. Але ми поділяємо думку В. М. Махінчука, який стверджує, що підприємницька діяльність (підприємництво) є одним із видів господарської діяльності, ознакою якої є одержання прибутку, при цьому господарська діяльність охоплює і як комерційну, так і некомерційну діяльність². Загалом аграрне підприємництво, яке сформувалося у надрах аграрних правовідносин, направлене на одержання доходу від організаційної структури господарювання і економії за рахунок масштабу сільськогосподарського виробництва, який ця структура забезпечує³. Основними його чинниками є: потенційна роль і обов'язки власника, наявність робочої сили та початкового капіталу, матеріальні ресурси, продуктивність сільськогосподарської техніки, реалізація функцій планування, обліку та аналізу руху коштів. У всякому разі для відносин у сфері агробізнесу основоположне значення має виробництво сільськогосподарської продукції та їх правове регулювання аграрним законодавством. Як аграрним правовідносинам, їм властива непорушність «ланцюга» виробництва – переробка – реалізація (сільськогосподарської продукції). На це правильно вказує В. Ю. Уркевич, який доводить обов'язкове існування такого ланцюга для аграрних правовідносин⁴. Внаслідок включення підприємницької діяльності у склад широкої категорії – господарська діяльність, в аспекті дослідження агробізнесу виникає потреба розглянути також співвідношення агробізнесу, що об'єднує різну за напрямками аграрну підприєм-

¹ Корнієнко Г. С. Особливості аграрного підприємництва: економічний, соціальний екологічний, аспекти. *Екологічне право* : зб. наук. праць. 2020. № 1. С. 33.

² Махінчук В. М. Розмежування понять господарської та підприємницької діяльності за законодавством України. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3. С. 102.

³ Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_57.

⁴ Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007. С. 72.

ницьку діяльність, зі сталим поняттям «виробничо-господарська діяльність».

Так, С. І. Марченко визначає, що у широкому розумінні виробничо-господарська діяльність суб'єктів господарювання складається із суспільного виробництва, фінансової діяльності, культурно-побутового будівництва¹. Н. О. Багай обґрунтовує, що сільськогосподарська виробнича діяльність – це врегульована нормами права діяльність фізичних та юридичних осіб на землях сільськогосподарського призначення, спрямована на виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції з метою задоволення особистих та суспільних потреб². Т. В. Курман доводить, що «виробничо-господарська діяльність аграрних товаровиробників – це врегульовані нормами аграрного права суспільні відносини, спрямовані на самостійне та систематичне виробництво сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження (продуктів харчування, продовольства і сировини промислового призначення), її перероблення, збереження та реалізацію, а також виробництво інших матеріальних цінностей у підсобних виробництвах і промислах з метою одержання прибутку³. Господарська діяльність сільськогосподарських підприємств охоплює основну (рослинництво, тваринництво), додаткову (садівництво, птахівництво ін.) та допоміжну галузі (заготівля та переробка лікарських рослин, торгівля тощо)⁴. Натомість А. М. Статівка вказує, що виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських підприємств як юридичних осіб, наділених спеціальною право- та дієздатністю, – це врегульовані нормами аграрного та інших галузей права відносини, пов'язані, виходячи із спеціалізації, з виробництвом сільськогосподарської продукції,

¹ Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні : монографія. Київ, 2010. С. 86.

² Багай Н. О. Теоретичні проблеми розвитку аграрного законодавства України : монографія. Івано-Франківськ, 2020. С. 179.

³ Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. /за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Харків : Право, 2010. С. 169.

⁴ Курман Т. В. Правовое обеспечение хозяйственной деятельности государственных специализированных сельскохозяйственных предприятий : монография. Харьков, 2007. С. 49.

її переробкою, зберіганням та реалізацією, а також виробництвом інших матеріальних цінностей, що мають вартісне вираження, з метою отримання прибутку. Галузі виробництва поділяються на: а) основні – тваринництво й рослинництво; б) додаткові – птахівництво, рибництво, бджільництво, садівництво, овочівництво та ін.; в) допоміжні – переробка, торгівля тощо ¹. На нашу думку, визначення Т. В. Курман виходить за межі сутності сільськогосподарського виробництва, оскільки воно закріплено в Законі України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років» як вид господарської діяльності з виробництва продукції, що пов'язана з біологічними процесами її вирощування, призначеної для споживання в сирому і переробленому вигляді та для використання на нехарчові цілі ².

У вузькому розумінні, ця діяльність передбачає переробку й реалізацію саме власновиробленої сільськогосподарської продукції ³. Звернемо увагу, що в економічній літературі виокремлено і комерційне підприємництво, пов'язане з перепродажем продукту виробничого підприємництва, що не має необхідності забезпечення виробничими ресурсами, пов'язаними з випуском продукції ⁴. Тому виробництво є частиною агробізнесу.

Дослідник агробізнесу Хейзел М. Г. Камерон вказує, що агробізнес включає усі види діяльності, які відбуваються у сільськогосподарському виробництві: виробництво, дистрибуція, оптові та роздрібні продажі сільськогосподарського товару.

¹ Статівка А. М. Співвідношення поняття «господарська діяльність» та «виробничо-господарська діяльність» сільськогосподарських підприємств. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право.* 2014. Вип. 197(2). С. 40-41.

² Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років : Закон України від 18.01.2001 р. № 2238-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2238-14>.

³ Корнієнко В. М. Засоби вдосконалення аграрного законодавства. *Аграрне право* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Харків : Право, 2010. С. 5.

⁴ Коломієць Я. Л. Правове регулювання обмежень у здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2015. С. 32.

Для агробізнесу властиві лібералізація торгівлі, дерегуляція, збільшення попиту, споживання, однорідність ринку, вертикальна інтеграція, генетично модифіковані культури (GMCs), лісопродукти, управління, декомодифікація, взаємозалежність підприємств, інформація про агробізнес, інновації, конкурентоспроможний ринок¹. Таким чином, на думку економістів, які фундаментально розробляли визначення агробізнесу, однієї виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників недостатньо для повноти існування правовідносин агробізнесу, оскільки ця діяльність пов'язана і з інноваційними, і з інформаційними правовідносинами.

Дослідники аграрного права також наголошують, що категорія «сільське виробництво» є більш широкою, ніж категорія «аграрне виробництво», а «виробництво сільськогосподарської продукції» – вузла, ніж «сільськогосподарське виробництво», адже останнє поняття – це не просто діяльність, а процес, злагоджений, послідовний, підпорядкований певним природним, технологічним, соціально-економічним та іншим закономірностям. Він охоплює безпосереднє виробництво сільськогосподарської продукції, надання сільськогосподарських послуг, виконання різноманітних сільськогосподарських робіт².

Підкреслимо і те, що специфіка виробничо-господарської діяльності обумовлена сезонністю сільськогосподарського виробництва, залежністю від природно-кліматичних умов. А от агробізнесу більш властива циклічність. Цикл виробничих процесів передбачає сукупність виробничих процесів і операцій, які послідовно повторюються. У правовідносинах агробізнесу можна виокремити такі цикли: інноваційний цикл розробки продукції, технології, що може використовуватися у сільському господарстві; цикл виробництва; переробки; зберігання; перевезення; реалізації. При цьому цикли інновацій, переробки, зберігання, реалізації сільськогосподарської продукції не мають практичної прив'язки до сезон-

¹ Hazel M. G. Cameron. Trends in Agriculture and Agribusiness: Knowledge Is Power. *Journal of Business & Finance Librarianshi*. 2006. № 12. P. 4. doi: https://doi.org/10.1300/J109v12n01_02.

² Курман Т. В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва : проблеми правового забезпечення. Харків : Юрайт, 2018. С. 45–46.

ності. Вони існують самостійно незалежно від кліматичних умов, у цьому і є особливість агробізнесу.

Звернемо увагу, що агробізнес, трансформуючись із сільськогосподарського виробництва, отримав ознаки аграрного підприємництва, оскільки підприємництво є особливим типом господарювання, де головним суб'єктом є підприємець, який раціонально поєднує (комбінує) фактори виробництва на інноваційній основі і власній відповідальності, організує і керує виробництвом з метою одержання підприємницького доходу¹. Отже, агробізнес на відміну від сільськогосподарського виробництва містить відносини інноваційних розробок, які реалізуються у сільськогосподарському виробництві, безпосередньо виробництво (традиційне, органічне), логістику та реалізацію сільськогосподарської продукції, інформаційно-освітнє, матеріально-технічне забезпечення.

Отже, агробізнес становить собою складну систему суспільних відносин у сфері аграрного підприємництва. Наприклад, у цю систему входить аграрна логістика – процес управління потоком сировини, матеріалів, незавершеного виробництва, готової продукції, послуг, фінансів та супроводжувальної інформації від місця виникнення цього потоку до місця його споживання (включаючи приймання, відправлення, внутрішнє й зовнішнє переміщення) з метою повного задоволення потреб споживачів². Оскільки агробізнес може бути представлений як одним видом діяльності, так і єдиним ланцюгом, доцільно виокремлювати широке та вузьке тлумачення агробізнесу.

Широке розуміння агробізнесу полягає у визначенні його як єдиного складного процесу, починаючи з розроблення аграрної інновації до реалізації кінцевого продукту споживачеві. Агробізнес у вузькому розумінні – це окрема господарська діяльність, яка може існувати самостійно від єдиного аграрного ланцюга. При цьому під аграрним ланцюгом слід розуміти стадії здійснення діяльності у сфері агробізнесу (його структурні елементи). У економічних джерелах ці стадії визначено як вид підприєм-

¹ Варналій З. С. *Мале підприємництво: основи теорії і практики*. 4-те вид., стер. Київ, 2008. С. 115.

² Косарева Т. В. Аграрна логістика: сутність та багатоаспектність. *Економіка АПК*. 2008. № 10. С. 37.

ницької діяльності, яка полягає в поєднанні таких її різновидів: виробництво засобів виробництва та надання виробничих послуг для сільського господарства і переробної галузі; виробництво сільськогосподарської сировини; переробка сільськогосподарської продукції; маркетинг та сервісне обслуговування зазначених видів діяльності¹. Отже, під аграрним ланцюгом (ланцюг агробізнесу) слід розуміти внутрішню систему розташування елементів агробізнесу. Він може складатися (за видами підприємницької діяльності) з таких елементів: 1) аграрна інноваційна діяльність; 2) діяльність із виробництва, збереження та переробки сільськогосподарської продукції; 3) логістика агробізнесу; 4) забезпечення матеріально-технічним обладнанням (постачання сільськогосподарської техніки, агросервісне обслуговування тощо); 5) реалізація (маркетинг) сільськогосподарської продукції; 6) інформаційно-освітня діяльність.

З наведеного спробуємо виокремити такі ознаки агробізнесу: 1) це господарська діяльність; 2) охоплює різні за предметом правовідносини; 3) передбачає використання певних майнових активів; 4) спрямований на отримання прибутку.

Особливість агробізнесу полягає в тому, що аграрний ланцюг реалізується різними за правовими статусом суб'єктами. Основним з них є сільськогосподарський товаровиробник – фізична або юридична особи незалежно від організаційно-правової форми, які здійснюють діяльність у сфері виробництва сільськогосподарської продукції та/або займається розведенням, вирощуванням та виловом водних біоресурсів, переробкою власновиробленої сільськогосподарської продукції та її реалізацією, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди.

Отже, сільськогосподарський товаровиробник – це основний суб'єкт у правовідносинах агробізнесу, однак крім нього доцільно вказати на існування допоміжних суб'єктів, таких як оператори ринку харчових продуктів, оптовий ринок сільськогосподарської продукції.

¹ Журкану О. М. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу на регіональному рівні. *Агросвіт*. 2009. № 4. С. 32.

Крім сільськогосподарської діяльності, предметом агробізнесу є соціальна відповідальність останнього. Серед складових правовідносин агробізнесу значна частка корпоративних правовідносин, що передбачає реалізацію соціальної функції. Корпоративна соціальна відповідальність сьогодні – це основний чинник формування корпоративної стратегії. Вона являє собою сферу діяльності корпоративних структур, пов'язану з добровільно узятими на себе соціальними зобов'язаннями щодо зацікавлених груп і суспільства в цілому¹. Також соціальна складова розвитку села була встановлена і в Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158². На зв'язок між виробництвом сільськогосподарської продукції та соціальним розвитком села звертає увагу А. М. Статівка, підкреслюючи, що під соціальним розвитком села слід розуміти комплекс соціальних і економічних заходів як з розвитку аграрного виробництва, так і розширення на сільських територіях об'єктів охорони здоров'я, освіти, культури, торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, перетворення сіл в упорядковані поселення³. Отже, агробізнес це не лише професійна, спеціалізована діяльність, яка пов'язана із виробництвом і переміщенням сільськогосподарської продукції; здійснення соціальної функції на селі є важливою його складовою. Адже ведення агробізнесу потребує не лише матеріально-технічного забезпечення, але й наявності людського ресурсу.

Як було вище визначено, учасниками агробізнесу є сільськогосподарський товаровиробник та допоміжні суб'єкти. До останніх доцільно відносити: агропродовольчий ринок (суб'єкт господарювання, що створює належні умови для реалізації (оптової реалі-

¹ Харламова А. О. Корпоративна соціальна відповідальність необхідний чинник формування корпоративної стратегії. *Ефективна економіка*. 2012. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_9_51.

² Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р. : затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF#Text>.

³ Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : монографія. Харків : Право, 2007. С. 34.

зації) сільськогосподарської продукції); страховиків сільськогосподарської продукції; аграрний фонд (державна спеціалізована установа, що здійснює цінову політику в агропромисловій галузі); селекційні центри та установи; виробників сільськогосподарської техніки, наукові установи інші. Між цими суб'єктами можуть виникати як внутрішні, так і зовнішні стійкі правовідносини. Стійкість цих правовідносин зумовлена тим, що між учасниками виникає спільна мета щодо виробництва, реалізації сільськогосподарської продукції і отримання прибутку.

Наприклад, першим рівнем складних правовідносин агробізнесу буде виступати селекційне винахідництво, що дає можливість отримати нові винаходи у сфері АПК, другим – виробництво, переробка, третім –логістика, четвертий рівень передбачає доведення продукції до кінцевого споживача. Між названими правовідносинами можливо простежити стійкі, однорідні зв'язки.

Таким чином, з наведеного доцільно визначити ще додаткові ознаки агробізнесу: 1) однорідні, стійкі правові зв'язки агробізнесу виникають між різними за предметом діяльності суб'єктами; 2) між суб'єктами агробізнесу виникають внутрішні та зовнішні правовідносини.

Усі суб'єкти агробізнесу рівноцінні, взаємопов'язані й підпорядковані одній загальній меті – отриманню і максимізації прибутку¹. Дійсно, мета агробізнесу полягає у отриманні прибутку внаслідок виробництва, переробки, транспортування, продажу сільськогосподарської продукції та забезпечення цих процесів. Водночас мета агробізнесу не обмежується лише отриманням прибутку, оскільки його діяльність пов'язана і з соціальною підтримкою розвитку села, створенням робочих місць, поширенням популяризації національної сільськогосподарської продукції. Не можна оминати і того, що завдяки діяльності агробізнесу в умовах воєнного стану була безпосередньо забезпечена національна економічна безпека. Такі різні підходи до визначення мети агробізнесу є допустимими. Вони враховують різні аспекти агробізнесу.

У сучасних умовах суттєво зростає значення безпеки країни в цілому, а отже, агробізнес повинен мати спрямованість на її за-

¹ Долгошея Н. О. Організаційно-економічний механізм формування і функціонування агробізнесу. *Агроевіт*. 2010. № 21. С. 71.

безпечення у межах його соціальної складової. Як елемент системи продовольчої безпеки держави агробізнес передбачає спільну цілеспрямовану і скоординовану діяльність законодавчих і виконавчих структур усіх рівнів, наукових і фінансових установ, промисловців і підприємців¹.

Важливо підкреслити і те, що агробізнес розвивається із урахуванням положень Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». У Преамбулі Закону визначено, що «пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу об'єктивно впливає з виняткової значущості та незамінності вироблюваної продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і суспільства»².

Отже, мета агробізнесу може охоплювати іноді дві протилежні тенденції: отримання прибутку та виконання соціальної функції. Крім того, не слід залишати поза увагою і таку функцію, як підтримання нормального екологічного стану при здійсненні сільськогосподарської діяльності. Це прямо передбачено ст. 52 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»³. Отримання прибутку та мінімізація затрат можлива лише при оптимальній побудові менеджменту, що є стрижнем організаційного забезпечення агробізнесу. Саме управління внутрішніми та зовнішніми правовідносинами визначає ефективну стратегію розвитку сільськогосподарського товаровиробника. Наявність системи менеджменту виступає однією з відмітних ознак агробізнесу. Поділяємо твердження, що «аграрний менеджмент – це особливий прояв менеджменту і може бути визначений як діяльність з організації і координації виробництва в аграрних та інших підприємствах

¹ Щербина С. В. Державна політика забезпечення продовольчої безпеки України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2014. № 2. С. 54.

² Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 17.10.1990 р. № 400-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12>.

³ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80#w11>.

сфери агробізнесу з метою одержання зростаючого прибутку в довгостроковому періоді, а також досягнення інших специфічних для кожного власника підприємства чи менеджера цілей»¹.

Аграрний менеджмент реалізується як у діяльності акціонерного товариства, так і на рівні сімейного фермерського господарства, оскільки сільськогосподарський виробник повинен враховувати і особливості, наприклад, вирощування сільськогосподарської продукції, і ефективність управління персоналом, матеріальними активами, побудову взаємовідносин з контрагентами та споживачами тощо. Отже, відмінність правовідносин агробізнесу від інших правовідносин із виробництва сільськогосподарської продукції полягає у тому, як зауважують вчені, що він являє собою таке підприємництво в аграрній сфері, яке характеризується співпрацею, врахуванням економічних інтересів усіх учасників продуктового ланцюга². Крім особливостей організаційного забезпечення, відмінність агробізнесу від інших видів підприємницької діяльності полягає у специфіці матеріально-технічного забезпечення, зокрема наявності такого активу, як земля, сільськогосподарське обладнання.

Аграрний менеджмент теж є такою ознакою, яка дозволяє здійснити відмежування агробізнесу від АПК. Проблематика розмежування цих категорій була предметом вивчення та аналізу дослідників-економістів. З цього приводу, наприклад, І. А. Абрамович вказує, що в організаційному аспекті терміни «агробізнес» і «агропромисловий комплекс» дуже схожі, практично еквівалентні, з тією відмінністю, що агробізнес вживається для позначення агропромислового комплексу країн з розвинутою ринковою економікою³. На думку О. М. Журкану, агробізнес охоплює усі функції АПК, однак у ньому закладено інший тип економічних взаємовідносин⁴. Цілком інакше розглядає співвідношення

¹ Дем'яненко С. І. Аграрний менеджмент в системі агробізнесу. *Економіка АПК*. 2018. № 12. С. 45.

² Гриненко С. П. Логістичний напрям розвитку інтегрованих формувань в агробізнесі. *Економіка АПК*. 2002. № 9. С. 132

³ Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_57.

⁴ Журкану О. М. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу на регіональному рівні. *Агроевіт*. 2009. № 4. С. 31.

агробізнесу та АПК С. І. Дем'яненко, вивчаючи поняття агробізнесу у контексті міжнародної та національної практики. Так, у міжнародній термінології виокремлюють визначення «agriculture» або «farm» (сільське господарство) та «agribusiness» (агробізнес). «Під першим розуміється фермерство або власне сільське господарство, а за вітчизняною класифікацією – друга сфера АПК. Під другим – перша і третя сфери АПК, тобто засоби виробництва для сільського господарства, переробна промисловість та інфраструктурні галузі, або все те, що забезпечує діяльність сільського господарства. Однак за вітчизняною термінологією такого чіткого поділу на сільське господарство і агробізнес не існує, і під останнім розуміють всю діяльність, пов'язану з аграрно-промисловим комплексом, тобто поняття «агробізнес» і «аграрнопродовольчий комплекс» виступають як синоніми»¹. На відміну від цього автора В. Ю. Костін указує на взаємозв'язок агробізнесу та АПК. Зокрема, він розглядає агробізнес як специфічну форму координації АПК. Такий висновок науковець обґрунтовує наступним: 1) розвиток агробізнесу виступає основним фактором ринкових перетворень в АПК; 2) агробізнес стимулює структурування АПК; 3) він підвищує конкуренцію у структурі АПК².

Аналізуючи наведені позиції щодо співвідношення АПК та агробізнесу, слід виокремити три основних підходи до цієї проблематики: 1) отождолення агробізнесу з АПК; 2) розмежування АПК й агробізнесу; 3) агробізнес розглядається як структурний елемент АПК. На наш погляд, агробізнес є самостійним поняттям, що являє собою систему правових зв'язків, які виникають та реалізуються у сфері підприємницької діяльності щодо сільськогосподарської продукції. Переконані, що в перспективі агробізнес взагалі може усунути АПК і повністю посісти його місце. Така перспектива залежить від аграрної політики держави. Наприклад, при розширенні корпоратизації аграрного сектора, створення ринку сільськогосподарської землі цілком можливо і заміна АПК агробізнесом.

¹ Дем'яненко С. І. Аграрний менеджмент в системі агробізнесу. *Економіка АПК*. 2018. № 12. С. 46.

² Костін В. Ю. Агробізнес как специфическая форма координации АПК: теоретические основы и практическая реализация : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.01. Орел, 2005. С. 2.

Слід відокремлювати агробізнес від такої категорії як аграрна сфера. На думку економістів, аграрну сферу, з точки зору соціально-економічного підходу, слід розуміти як систему, яка характеризується наявністю базової галузі, навколо якої формується певне середовище, а саме: сільське, що зумовлює специфіку її певних функцій, рівня, умов, способу життя населення»¹.

Під аграрною сферою О. М. Савельєва пропонує розуміти сферу виникнення, зміни та припинення аграрних суспільних відносин між суб'єктами в процесі функціонування аграрного сектору економіки й сільських територій, агроландшафтів, агробіоценозів і агроєкосистем, задіяних у сільськогосподарській і тісно пов'язаній з нею діяльності². На думку Т. В. Курман, «агросфера – це складна аграрно-правова категорія, яка лежить в основі предмета аграрного права і включає такі елементи: а) об'єкти аграрних правовідносин (культурні рослини, сільськогосподарські тварини, оброблений ґрунт під сільськогосподарські культури); б) певне коло їх суб'єктів – сільське населення в особі фізичних осіб, які можуть працювати у сільськогосподарських підприємствах за трудовим договором, бути членами чи учасниками таких підприємств або займатися веденням особистого селянського господарства; в) сферу реалізації аграрних прав і обов'язків, а отже, й виникнення, зміни та припинення аграрних правовідносин – сільські території, сільськогосподарське виробництво тощо»³.

Наведений підхід до аграрної сфери співвідносить її з однією із сфер АПК, зокрема, сільськогосподарською діяльністю, яка передбачає сільськогосподарське виробництво із врахуванням дотриманням вимог екологічної безпеки. На відміну від цього, агробізнес можна визначити як діяльність, що здійснюється систематично з метою отримання прибутку в процесі виробництва, переробки, зберігання, транспортування й реалізації сільськогоспо-

¹ Ємельянова Л. В., Біленко В. О., Чеведа С. С. Сталий розвиток аграрної сфери України як об'єкт моделювання. *Агросвіт*. 2017. № 10. С. 31.

² Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. С. 6.

³ Курман Т. В. Агросфера как системообразующая категория аграрного права. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2020. № 1(41). С. 100.

дарської продукції та сировини ¹. Отже, агробізнес та агросфера поняття нетотожні. Агробізнес – це категорія із власним змістовим навантаженням.

Специфіка агробізнесу проявляється у особливостях правового регулювання відносин у цій сфері. Правове регулювання агробізнесу являє собою комплекс, який утворюється із правових норм приватного та публічного права. Таке поєднання властиве і для аграрного законодавства. При цьому норми аграрного права в тій чи іншій мірі знаходять відображення в інших галузях права, так, значну частину аграрного законодавства складають адміністративно-правові норми та іншого законодавства, які належать до фінансового і податкового законодавства, але входять до складу комплексних актів з сільського господарства ². Аграрно-правові норми, спираючись на загальні засади цивільно-правового, господарсько-правового регулювання тощо, відбивають аграрну специфіку сільськогосподарських товаровиробників: особливості сільськогосподарської діяльності; виробництво, зберігання та реалізацію сільськогосподарської продукції; формування внесків до статутних фондів сільськогосподарських підприємств, наявність земельних ділянок, специфічних засобів виробництва та ін. ³.

Для агробізнесу властива передовсім первинність у нормах саме галузей приватного права, зокрема цивільного, корпоративного, господарського. Норми публічного права носять вторинний характер. Крім того, до системи регулювання можна віднести існуючі стандарти та правила щодо якості сільськогосподарської продукції, процесу його виробництва, введення обліку матеріальних активів. Незважаючи на те, що правове регулювання агробізнесу носить комплексний характер, його доцільно визначати як аграрне законодавство, яке поєднує норми різних галузей законодавства за предметом правового регулювання – сільське господарство.

¹ Корнієнко Г. С. Агробізнес як правова категорія. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 159.

² Жушман В. П., Савельєва О. М. Наукові засади систематизації аграрного законодавства. *Теорія і практика правознавства*. 2012. Вип. 1 (2). С. 13. URL: http://nauka.nlu.org.ua/download/el_zbirknik/1.2012/Zyshman.pdf.

³ Мельничук О. Ф., Опольська Н. М. Законодавство та право в агропромисловому комплексі України : навч. посібник. Вінниця, 2011. С. 16.

Узагальнюючи результати дослідження, назвемо такі ознаки агробізнесу як правової категорії: 1) агробізнес здійснюється спеціальним суб'єктом, основним видом якого є сільськогосподарська діяльність; 2) здійснення агробізнесу передбачає наявність особливих активів (земля, обладнання, водні ресурси тощо); 3) його сутність складає господарська (підприємницька) діяльність; 4) він виступає складною системою правових зав'язків у вигляді правовідносин із селекційного винахідництва, виробництва, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції та підтримки розвитку села; 5) спрямовується на виробництво, реалізацію сільськогосподарської продукції та виконання послуг у сфері сільськогосподарського виробництва; 6) між суб'єктами агробізнесу виникають внутрішні та зовнішні правовідносини; 7) мета агробізнесу полягає в отриманні прибутку, задоволенні потреб споживачів у сільськогосподарській продукції з урахуванням розвитку сільської місцевості, підтримки екологічної безпеки; 8) агробізнес обов'язково передбачає наявність організаційного (аграрний менеджмент) та матеріально-технічного забезпечення (сільськогосподарська техніка, пально-мастильні матеріали, насіння, добрива тощо); 9) відносини агробізнесу регулюються нормами аграрного та суміжних галузей права.

Наведені ознаки повинні враховуватися при розробці нормативних актів у сфері правового регулювання агробізнесу та АПК. Вони також дозволяють проводити розмежування між визначенням агробізнесу у економічних та юридичних науках. Крім того, ці ознаки дозволяють сформулювати поняття агробізнесу як аграрно-правової категорії. З огляду на це агробізнес у широкому розумінні – це структурно-системне функціонування єдиного аграрного ланцюга з створення нової аграрної інновації, виробництва, переробки, зберігання сільськогосподарської продукції, логістичного, матеріально-технічного, інформаційно-освітнього забезпечення діяльності суб'єктів та доведення товарів і послуг до споживача. Він являє собою єдину систему різних правовідносин. Підкреслимо, що не кожен суб'єкт агробізнесу у змозі охопити усі ланки аграрного ланцюга, але, наприклад, агрохолдинги спроможні це зробити.

Агробізнес у вузькому розумінні – самостійна структурно-системна діяльність на власний ризик у агровиробничій, агроінно-

ваційній, агрологістичній, інформаційно-освітній сферах з метою отримання прибутку, яка здійснюється у межах єдиного аграрного ланцюга або може функціонувати окремо від нього.

Питання структури сучасного агробізнесу лише частково розглядається у юриспруденції, широко воно розкривається у працях економістів. Наприклад, І. А. Абрамович зазначає, що «структурно агробізнес – це сукупність суб'єктів підприємницької діяльності, які діють в аграрному секторі економіки країни. Сюди входить підприємницька діяльність у виробництві засобів виробництва для сільського господарства; власне сільськогосподарське виробництво; зберігання, транспортування і переробка сільськогосподарської продукції та торгівля як сировиною, так і переробленою продукцією. До агробізнесу також входять усі види діяльності з обслуговування сільського господарства (агросервіс, ринкова інфраструктура)»¹. Наведений підхід не враховує такого елементу структури, як інфраструктурний. Саме цей елемент виокремлено у Законі України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», зокрема у ч. 1 т. 17 Закону закріплено, що інфраструктурою підтримки малого і середнього підприємництва є підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, які провадять діяльність, спрямовану на розвиток суб'єктів малого і середнього підприємництва, їх інвестиційної та інноваційної активності, просування вироблених ними товарів (робіт, послуг), результатів інтелектуальної діяльності на внутрішній і зовнішній ринки².

Структура агробізнесу є складною системою, оскільки охоплює різні як діяльність суб'єктів господарювання, у тому числі й підприємницьку (за предметом), так і галузі сільськогосподарського виробництва, територію здійснення агробізнесу. Унаслідок цього його структура має подвійний характер. З одного боку, структурно агробізнес складається з декількох видів підприємницької діяльності, з іншого – охоплює різні галузі й ринки, тому для встанов-

¹ Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_57.

² Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні : Закон України від 22.03.2012 р. № 4618-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>.

лення структури агробізнесу спочатку виявимо види підприємницької діяльності, котрі, на наше переконання, є складниками агробізнесу¹.

Важливим для структури агробізнесу є його поділ за галузями сільськогосподарського виробництва. За даними Державної служби статистики України, сільське господарство у статистичній звітності викладено за такими розділами: 1) рослинництво; 2) тваринництво; 3) надходження продукції сільського господарства на переробні підприємства; 4) реалізація продукції сільського господарства підприємствами та господарствами населення; 5) витрати на виробництво продукції (робіт, послуг) сільського господарства; 6) економічні рахунки сільського господарства; 7) сільськогосподарська діяльність домогосподарств у сільській місцевості; 8) лісове господарство та мисливство; 9) рибне господарство². З вищезазначеного можна виокремити такі галузі агробізнесу: рослинництво, тваринництво, переробка сільськогосподарської продукції, рибне господарство, виробництво та обслуговування сільськогосподарської діяльності, торгівля сільськогосподарською продукцією, логістика, наукові дослідження, інновації тощо. Вони є елементами структури за галуззю сільськогосподарського виробництва.

Структура агробізнесу може будуватися за територіальним принципом. Територіальна структура агробізнесу зумовлено тим, що в Україні економічна ефективність вітчизняного аграрного виробництва має яскраво виражену регіональну диференціацію, яка залежить від впливу ресурсних, інвестиційних та інших факторів³. У сфері агробізнесу областями з найбільшою питомою вагою у валовій аграрній продукції є Вінницька (8,4 %), Полтавська (6,8 %), Київська (6,1 %), Харківська (6,1 %) і Дніпропетровська (6 %) області, найменший внесок у національне сільськогосподарське виробництво забезпечують Чернівецька (1,7 %) і Закарпатська (1,6 %).

¹ Корнієнко Г. С. Структурний поділ агробізнесу: правовий аспект. *Юридичний вісник*. 2020. №2. С. 189.

² Сільське господарство : публікація документів Державної служби статистики України. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/menu/menu_u/cg.htm.

³ Микитюк В. М. Аналіз і перспективи розвитку агробізнесу: регіональний аспект. *Наукові горизонти*. 2019. № 3 (76). С. 32.

Такий стан справ зумовлений географічним та кліматичним розташування, зокрема найменший внесок областей невеликих за площею, з горами та лісами. Наприклад, якщо у лідера агрорейтингу Вінниччини площа земель сільськогосподарського призначення (ріллі) становить 1 838,2 тис. га, то в Чернівецькій і Закарпатській – 442,6 і 387,7 тис. га відповідно ¹. Варто зазначити, що розвиток ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки регіону значною мірою залежить від ефективного функціонування різних форм підприємницької діяльності у системі агробізнесу, між якими встановлюються багаторівневі економічні зв'язки ². Територіальна структура агробізнесу може формуватися в межах певної адміністративно-територіальній одиниці, зокрема на території держави, області, району. Прив'язка агробізнесу до відповідної території може бути зумовлено географічними, кліматичними умовами чи соціально-економічним розвитком відповідної територіальної одиниці. Отже, структура агробізнесу може розглядатися з урахуванням територіального принципу. Територіальну структуру агробізнесу необхідно враховувати при плануванні початку агробізнесу, визначенні причин неприбутковості сільськогосподарського підприємства тощо.

Слід підкреслити, що аграрний сектор України відображає розвиток двох секторів економіки: корпоративний (велике товарне виробництво реорганізованих КСП, що передбачає концентрацію виробництва, монополізацію ринків ресурсів та вплив на формування аграрної державної політики); індивідуальний (реальні фермери, які виробляють маловигідні та трудомісткі види продукції) ³. Тому залежно від організаційно-правової форми діяльності сільськогосподарських товаровиробників можна запропонувати такі сектори агробізнесу: сектор кооперативного виробництва (пред-

¹ ТОП-5 найбільш аграрних областей України. URL: <https://media.uagroup.ua/top-5-naybilsh-agrarnih-oblastey-ukrayini/>.

² Жерновий І. А. Формування промислово-аграрних структур у господарському комплексі регіону : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.10.01. Донецьк. 2005.С. 6.

³ Габ М., Анісімова Г. Розвиток аграрного бізнесу в Україні: реалії та перспективи. *Економіко-правова парадигма розвитку сучасного суспільства*. 2016. № 1. URL: <https://studlib.org.ua/index.php/eprs/article/view/3/3>.

ставлено фермерськими господарствами та сільськогосподарськими кооперативами) та корпоративний сектор (сільськогосподарські товариства). Наведений поділ має місце у більшості країн світу, оскільки розвиток агробізнесу відбувався від індивідуального господарства до великих корпорацій. Державна підтримка сільськогосподарського виробника також враховує такий поділ.

Підсумовуючи викладене у цьому підрозділі, можна зробити такі висновки.

Агробізнес є самостійним поняттям, яким позначають систему правових зав'язків, що виникають і реалізуються у сфері підприємницької діяльності навколо сільськогосподарської продукції.

До ознак агробізнесу як правової категорії можна відносити те, що: 1) агробізнес ведеться спеціальним суб'єктом, основним видом якого є сільськогосподарська діяльність; 2) здійснення агробізнесу передбачає наявність особливих активів (земля, обладнання, водні ресурси тощо); 3) його сутність складає господарська (підприємницька) діяльність; 4) він виступає складною системою правових зав'язків у вигляді правовідносин із селекційного винахідництва, виробництва, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції та підтримки розвитку села; 5) спрямовується на виробництво, реалізацію сільськогосподарської продукції та виконання послуг у сфері сільськогосподарського виробництва; 6) між суб'єктами агробізнесу виникають внутрішні та зовнішні правовідносини; 7) мета агробізнесу полягає в отриманні прибутку, задоволенні потреб споживачів у сільськогосподарської продукції з урахуванням розвитку сільської місцевості, підтримки екологічної безпеки; 8) агробізнес обов'язково передбачає наявність організаційного (аграрний менеджмент) та матеріально-технічного забезпечення (сільськогосподарська техніка, пально-мастильні матеріали, насіння, добрива тощо); 9) відносини агробізнесу регулюються нормами аграрного права.

Під аграрним ланцюгом (ланцюг агробізнесу) слід розуміти внутрішню систему розташування елементів агробізнесу. Він може складатися (за видами підприємницької діяльності) з таких елементів: 1) аграрна інноваційна діяльність; 2) діяльність із виробництва, збереження та переробки сільськогосподарської продукції; 3) логістика агробізнесу; 4) забезпечення матеріаль-

но-технічним обладнанням (постачання сільськогосподарської техніки, агросервісне обслуговування тощо); 5) реалізація (маркетинг) сільськогосподарської продукції; 6) інформаційно-освітня діяльність. Аграрний ланцюг складається з таких структурних елементів: основний (охоплює виробництво сільськогосподарської продукції); допоміжний (переробка, перевезення, зберігання, інноваційне розроблення нових селекційних об'єктів); інфраструктурний (інформаційно-освітнє, матеріально-технічне забезпечення).

Агробізнес як правова категорія у широкому розумінні – це врегульована нормами аграрного права система суспільних відносин, що виникають, реалізуються та припиняються у сфері створення аграрної інновації, виробництва, переробки, зберігання сільськогосподарської продукції, логістичного, матеріально-технічного, інформаційно-освітнього забезпечення діяльності суб'єктів та доведення товарів, послуг до споживача.

Агробізнес у вузькому розумінні – це самостійна структурно-системна діяльність на власний ризик у агровиробничій, агроінноваційній, агрологістичній, інформаційно-освітній сферах з метою отримання прибутку, яка здійснюється у межах єдиного аграрного ланцюга або може функціонувати окремо від нього.

1.4. Місце права агробізнесу в системі аграрного права

Агробізнес є доволі новою правовою категорією, тому у аграрному праві активно йдуть дослідження його ознак, структури та місця серед елементів галузі. Однак слід зауважити, що за роки незалежності України з'явилося чимало нормативно-правових актів, які так чи інакше регулюють відносини у сфері агробізнесу. Отже, він уже існує не лише у вигляді термінологічної категорії, а є самостійним утворенням у системі аграрного права, у взаємозв'язках з іншими його частинами. Розвиток структури агробізнесу охоплює декілька інституційних напрямків, які відрізняються від існуючих елементів системи аграрного права. Тому для встановлення місця агробізнесу у системі аграрного права необхідно визначитися

щодо системи аграрного права, особливостей структурних елементів галузі права (підгалузі, інститути).

Будь-яка галузь права – це пов’язана єдиними принципами і функціями сукупність правових норм, які з використанням властивих їм специфічних юридичних способів і засобів регулюють певну широку сферу однорідних суспільних відносин властивим їй методом правового впливу¹. Отже, галузь права є єдиною системою, складові елементи якої знаходяться у взаємодії згідно з предметом галузі права.

Аграрне право України є самостійною галуззю права, що має комплексну природу². Воно, як і будь-яка інша галузь права, являє собою об’єктивно сформовану єдину систему права у вигляді виокремлених правових інститутів і норм. Як слушно зазначає В. В. Носік: «В національній правовій системі України аграрне право – це самостійна галузь права, що має комплексний характер, зумовлений особливостями об’єкта, суб’єктів та змісту аграрних правовідносин»³.

Вагомими аргументами на користь такого визначення аграрного права є значне розширення кола суб’єктів аграрних правовідносин у зв’язку з переходом до ринкової економіки. Наявність в аграрному праві таких суб’єктів, як фермерські господарства, особисті селянські господарства, громадяни України – орендодавці земель сільськогосподарського призначення, члени сільськогосподарських підприємств кооперативного типу, дає підстави говорити про широке коло правових відносин, які потребують спеціального правового регулювання нормами аграрного права⁴. Аграрне право

¹ Ющик О. І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність): критичний нарис. Київ : Оріяни, 2002. С. 6.

² Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Харків : Право, 2010. С. 38.

³ Носік В. В. Аграрне право у національній правовій системі України: тенденції та перспективи розвитку. *Стан та перспективи розвитку аграрного права* : матеріали міжнар. наук.-теор. конф., присвяч. 80-річчю В. З. Янчука, Київ, 26–27 трав. 2005 р. / за ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила. Київ : Магістр-XXI ст., 2005. С. 107.

⁴ Корнієнко Г. С. Аграрне право в системі права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 9. С. 62–64.

не тільки сформувалося як самостійна галузь права, це стратегічно важлива галузь, норми якої регулюють відносини, що виникають у процесі виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції, кількість та якість якої впливає на продовольчу безпеку країни й розвиток економіки в цілому¹.

Отже, аграрне право – це самостійна галузь права, норми якої регулюють відносини, які виникають між суб'єктами з приводу виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, кількість і якість якої впливає на продовольчу безпеку країни². Внутрішня система аграрного права певним чином залежить від реалізації аграрної та земельної реформ, корпоратизації сільськогосподарських товаровиробників, соціально-економічного розвитку села, інновацій сільськогосподарської техніки та продукції.

Щодо системи аграрного права В. З. Янчук вказує на її наукову обґрунтованість і логічну послідовність у розміщенні аграрно-правових інститутів³. Систему аграрного права В. П. Жушман теж визначає як сукупність логічно і послідовно розміщеного нормативного матеріалу за правовими інститутами, норми яких у комплексі закріплюють основні принципи, форми і порядок сільськогосподарської діяльності юридичних і фізичних осіб, регулюють відносини, що виникають між ними, між ними і державою в процесі обробітку землі, виробництва, перероблення і реалізації продукції сільського господарства⁴.

¹ Корнієнко Г. С. Аграрне право як стратегічна галузь права *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах* : матеріали Наук.-практ. конф. Харків, 20 квіт. 2018 р./ за заг. ред. А. М. Статівки. Харків : Юрайт, 2018. С. 77-81.

² Корнієнко Г. С. Щодо місця аграрного права в системі права України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матеріали Всеукр. круглого столу 25 травня 2012 р. : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. Київ, 2012. 168 с.

³ Аграрне право України / за ред. академіка АПН, проф. Янчука В. З. Київ : Юрінком Інтер, 1996. С. 219.

⁴ Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. /за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Харків : Право, 2010. С. 14.

На думку М. М. Чабаненка, ознаками системи аграрного права виступають: 1) наявність таких структурних елементів, як інститути аграрного права, норми аграрного права; 2) перебування інститутів у системній взаємодії, упорядкованості, яка характеризується такими атрибутами: наукова обґрунтованість, логічність, послідовність, внутрішня узгодженість; 3) ідентифікація норм та інститутів як аграрно-правових за ознакою регулювання ними відносин, що належать до предмета аграрного права¹. Отже, система аграрного права – науково обґрунтоване розташування аграрно-правових інститутів. При цьому інститут права – це відносно відособлена самостійна стійка група норм, що регулює окремі види однорідних суспільних відносин².

Інститути аграрного права – це система відносно виокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) суспільних відносин, які регулюють аграрні відносини³. Система аграрного права включає інститути державно-правового регулювання сільського господарства, права приватної власності на сільськогосподарські землі; соціального захисту села; приватизації та паювання майна в агропромисловому комплексі, фермерського господарства, сільськогосподарської кооперації тощо. Так, А. М. Статівка виокремлює інститути: державно-правового регулювання сільського господарства; правового становища сільськогосподарських товаровиробників; виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного виробництва; права членства, засновництва та участі в сільськогосподарських підприємствах; правового регулювання виробництва сільськогосподарської продукції тваринного і рослинного походження; правового регулювання соціального розвитку села та ін.⁴. На рівні

¹ Чабаненко М. М. Питання системи аграрного права: до постановки проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 238.

² Адамова О. С. Визначення поняття інститут права. *Правове життя сучасної України* : матер. міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Др'юмін. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 1. С. 260.

³ Аграрне право : підручник / за заг. ред. А. М. Статівки. 2-ге вид., змін. Харків : Право, 2019. С. 43.

⁴ Статівка А. М. Про соціальну цінність сучасного аграрного права України. С. 108. URL: http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/6632/1/Stativka_108-109.pdf.

аграрного законодавства І. В. Духневич визначає такі інститути, як: інститут сільськогосподарських товаровиробників, інститут державної підтримки аграрних товаровиробників; інститути, утворені за сферами здійснення сільськогосподарської діяльності; комплексні інститути, що знаходяться на межі аграрного законодавства та інших галузей права ¹. У свою чергу, О. О. Погрібний вказує на існування в системі аграрного права України нових правових інститутів: інститут земельної та аграрної реформ; інститут захисту прав селянина; інститут права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення; інститут паювання земель сільськогосподарського призначення; інститут оренди земель сільськогосподарського призначення; інститут сільськогосподарської майнової оренди; інститут сільськогосподарської кооперації; інститут фермерського господарства; інститут правового забезпечення соціального розвитку села; інститут приватизації та паювання майна в агропромисловому комплексі ².

Узагальнюючи різні підходи до визначення переліку інститутів у системі аграрного права, пропонуємо виокремлювати такі: інститут державно-правового регулювання сільського господарства; інститут аграрної та земельної реформи; інститут сільськогосподарських товаровиробників та ін. Як видно, поділ відбувається за предметом правового регулювання, тобто він передбачає регламентацію однотипних відносин. При цьому задля розмежування інститутів достатньо одного предмета, без виокремлення особливостей методу правового регулювання, оскільки інститути використовують методи правового регулювання аграрного права.

Інститути аграрного права мають взаємне розташування у системі аграрного права та спрямовані на врегулювання однорідних аграрних відносин за об'єктом або суб'єктом. Вони виникають внаслідок утворення нових аграрних відносин, розвитку як аграрного законодавства, так і аграрної науки. Практично всі інститути аграрного права мають комплексний (міждисциплінарний) характер та являють собою поєднання норм приватного та публічного

¹ Духневич І. В. Розвиток аграрного законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2011. С. 13.

² Аграрне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного. Київ : Істина, 2006. С. 17.

права, а також засад знань у сфері економіки АПК та сільськогосподарських наук. Наведена багатогранність вказує на своєрідність аграрно-правових інститутів та підстави їх відмежування від інших близьких правових утворень. Незважаючи на існуючий комплекс, кожен аграрний інститут має самостійність та однорідність, яка зумовлена його предметом у вигляді однорідних аграрно-правових відносин.

Окремо слід зауважити, що існування вже сформованих інститутів аграрного права не означає призупинення процесу виникнення нових структурних елементів системи аграрного права. Цей стан зумовлений постійним розвитком права, який відбувається внаслідок процесу безперервного накопичення нормативного матеріалу та його розподілу за галузями та інститутами; децентралізації правового регулювання, що посилюється; зближення системи українського права з міжнародним правом¹. Зауважимо, що сучасне аграрне право є найбільш динамічною галуззю права, тож елементи системи аграрного права продовжують виникати. Зокрема, активно формується інститут органічної сільськогосподарської продукції, що охоплює як виробництво, так і її реалізацію споживачу. Виникаючі та існуючі інститути можуть включатися у різні підгалузі аграрного права.

Підкреслимо, що незважаючи на динаміку виникнення та становлення різноманітних інститутів аграрного права, досі так і не визначено місце права агробізнесу у системі аграрного права України. Сьогодні до структурних елементів агробізнесу можна віднести самостійні відносини щодо експорту, інновацій, логістики, органічного виробництва, суб'єктів агробізнесу ін. Ці відносини мають відповідне правове регулювання, а тому вони створюють самостійні аграрні правові інститути. На наш погляд, вищезазначене дає можливість висувати припущення, що право агробізнесу охоплює декілька інститутів, а отже, сформувалось як підгалузь аграрного права.

Крім інститутів аграрного права, активно утворюються і інші більш дрібні структурні елементи, зокрема субінститути (підінститути). Субінститут являє собою відокремлені правові норми щодо

¹ Шаганенко В. П. Сутнісні характеристики системи права *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 72.

регулювання специфічних суспільних відносин у межах конкретно визначеного інституту права. На існування субінститутів аграрного права звертають увагу різні дослідники. Наприклад, Л. О. Чхало висуває гіпотезу, що конярство є субінститутом інституту, який регулює сільськогосподарську діяльність у галузі тваринництва¹. Як вказує Ю. В. Суперсон, бджільництво виступає субінститутом інституту тваринництва, оскільки відносини, що складаються між відповідними суб'єктами, стосуються об'єктів аграрного права – продуктів бджільництва, що належать до сільськогосподарської продукції, та бджіл, що є об'єктами тваринництва².

Наведені приклади чітко вказують, що будь-який субінститут аграрного права має чітку прив'язку до конкретно визначеного аграрно-правового інституту. Він не може існувати поза межами предмета правового регулювання відповідного інституту, а тому є більш дрібним правовим утворенням ніж інститут права. Отже, внаслідок входження субінституту до системи норм правового інституту агробізнес не може співвідноситися із таким правовим утворенням, однак у його системі інститутів можуть виокремлюватися субінститути. Наприклад, в інституті експорту цілком можливо припустити існування субінституту експорту зерна, що врегульований Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні».

Інститути аграрного права можуть включатися у систему підгалузі аграрного права. Вона являє собою поєднанням споріднених інститутів за предметом правового регулювання та має власний метод правового регулювання, який є похідним від методу аграрного права. Існування підгалузей у системі права, як і у системі аграрного права, є одним із дискусійних питань. Зокрема, Л. М. Добробог вважає логічним замість поняття «підгалузь права» використовувати визначення «комплексний інститут», оскільки підгалузь ні є обов'язковим елементом системи права та утворюється лише в межах найширших за обсягом нормативного

¹ Чхало Л. О. Правове регулювання конярства як правового субінституту аграрного права. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 184.

² Суперсон Ю. В. Бджільництво як правовий субінститут аграрного права України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природоохористування України*. 2011. Вип. 165. Ч. 1. С.110.

матеріалу галузей¹. Як підкреслює О. А. Галета, підгалузь права – це не лише сукупність споріднених правових інститутів, а і вона є результатом правового впливу².

Виходячи з наведеного, підгалузь як структурний елемент системи аграрного права є цілком допустимим правовим утворенням. Цей висновок базується на тому, що аграрне право є цілісною, концептуальною, складною за змістом галуззю, що має велике накопичення нормативного матеріалу та широку сферу аграрних суспільних відносин. Крім того, у системі аграрного права вже відбулось «накопичення» правових інститутів, що можуть взаємно поєднуватися. У підгалузь аграрного права можуть входити два і більш правових інститутів, зокрема міжгалузеві інститути, що складаються із норм різних галузей права.

На існування підгалузей аграрного права вказують різні дослідники. Зокрема, М. М. Чабаненко пропонує виокремлення таких підгалузей аграрного права як право соціального розвитку села³, право продовольчої безпеки⁴. Натомість В. М. Єрмоленко визначає більш складні підгалузі аграрного права, зокрема сільськогосподарське право та агропромислове право⁵. У свою чергу, В. І. Семчик доводить наявність агроінноваційної підгалузі аграр-

¹ Добробог Л. М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. № 11. Т. 1. С. 27.

² Галета О. А. Підгалузь права як категорія сучасної загальнотеоретичної юриспруденції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 16.

³ Чабаненко М. М. Право соціального розвитку села як підгалузь аграрного права. *Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Суми, 5-7 червня 2014 р. / за ред. В. С. Венедіктова, А. М. Куліша. Суми, 2014. С. 100–104.

⁴ Чабаненко Н. Н. Право продовольственной безопасности как подотрасль аграрного права Украины. *Вестник Московского государственного областного университета*. 2014. № 2. С. 19. URL: <https://elibrary.ru/contents.asp?id=33973924>.

⁵ Єрмоленко В. М. Деякі теоретичні проблеми. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права* : Міжнар. наук.-практ. конференція. Київ : ІРІДУМ. 2009. С. 22–23.

ного права¹. Існування різних підходів як до можливості існування підгалузей у системі аграрного права, так і до переліку підгалузей аграрного права вказує, що вчення про підгалузь у системі аграрного права лише формується та потребує окремого доктринального тлумачення. Тому одним із найважливіших завдань сучасного аграрного права є наукове обґрунтування існування підгалузей у його системі.

Вважаємо, що існує достатньо підстав вважати право агробізнесу підгалуззю аграрного права. Для обґрунтування віднесення права агробізнесу до підгалузей аграрного права необхідно встановити співвідношення змістовних ознак агробізнесу як правового утворення з теоретичними ознаками підгалузі.

У юридичній літературі підгалузь права визначають як: певну сукупність (об'єднання) правових інститутів, що об'єктивно складається в межах однієї галузі права²; систему однорідних предметно пов'язаних інститутів певної галузі права, що впорядковують спеціальні види суспільних відносин³. Так, О. А. Гавінська виявляє такі характерні атрибути підгалузей права, які відрізняють їх від галузей та інститутів права: «по-перше, формування підгалузі права пов'язане з фрагментацією нормативності, однак, на відміну від інститутів права, ця фрагментація поєднана зі спеціалізацією правового впливу; по-друге, виникнення підгалузі права пов'язане з формуванням додаткового методу правового регулювання, який застосовується субсидіарно й може витіснити основний галузевий метод правового регулювання; по-третє, підгалузь права формується не стільки за рахунок законодавчої діяльності, скільки за рахунок утворення автономних сфер юридичної практики⁴. На думку М. М. Чабаненка, для виокремлення самостійності підгалузі необхідні такі ознаки: наявність власного предмета правового регулю-

¹ Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання : монографія / за ред. В. І. Семчика. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 38.

² Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. заклад. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 250.

³ Теорія держави та права : навч. посібник / за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирнова. Київ, 2017. С. 140.

⁴ Гавінська О. А. Підгалузі права в системі права сучасної України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. С. 3.

вання в межах предмета правового регулювання відповідної галузі права; входження до складу підгалузі не менше двох правових інститутів; наявність специфічних правових принципів; законодавча відокремленість у межах відповідної галузі законодавства¹.

Аналізуючи наведене, виокремимо такі ознаки підгалузі аграрного права: 1) наявність власного предмета правового регулювання, що складає певний вид однорідних суспільних правовідносин; 2) застосування методу правового регулювання, властивого регулюванню предмета підгалузі; 3) входження у підгалузь двох і більш правових інститутів; 4) відокремленість автономних правових норм у сфері предмета відповідної підгалузі. Визначення цих ознак дозволяє стверджувати про існування підгалузі агробізнесу у системі аграрного права.

Первинною ознакою агробізнесу як підгалузі права є наявність власного предмета правового регулювання у межах предмета правового регулювання аграрного права. При цьому його предмет утворюється у межах предмета аграрного права. Як зазначає В. І. Семчик, особливість предмета аграрного права полягає у тому, що до нього належать не лише земельні, майнові і трудові відносини, а й організаційно-управлінські відносини у сфері сільськогосподарської діяльності². Більш детально предмет аграрного права характеризує В. В. Носік. На його думку, до предмета аграрного права входять суспільні відносини «використання землі, праці і знань для здійснення господарської діяльності з виробництва продукції сільського, лісового і рибного господарства шляхом створення, функціонування і припинення суб'єктів аграрного підприємництва різних організаційно-правових форм, застосуванням визначених законом форм і методів інституційного і функціонального регулювання та допустимих форм державної підтримки такої діяльності сільськогосподарськими товаровиробниками, іншими суб'єктами аграрних відносин»³.

¹ Чабаненко М. М. Підгалузі аграрного права: поняття, критерії виокремлення, сучасний стан розробки. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 184.

² Семчик В. І. Аграрне право як галузь права. *Правова держава: Щорічник наукових праць*. 2010. Вип. 21. С. 378.

³ Носік В. В. Предмет аграрно-правового регулювання в сучасних умовах: теоретичні аспекти. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна*

Ширше тлумачення структури предмета аграрного права пропонує О. М. Савельєва. Вона доводить, що структура предмета аграрного права охоплює: 1) суб'єкти (учасники) даних відносин (фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські товариства, приватні (приватно-орендні), державні та комунальні сільськогосподарські підприємства та їх об'єднання, члени сільськогосподарських підприємств, селяни, особи, які ведуть особисте селянське господарство, Аграрна біржа, Аграрний фонд, Фонд аграрних страхових субсидій, оптові ринки сільськогосподарської продукції, аграрні союзи та ін.); 2) об'єкти та соціальні явища, з приводу яких ці відносини виникають, змінюються та припиняються (аграрне виробництво на землях сільськогосподарського призначення; сільськогосподарська діяльність з використанням водних об'єктів тощо); 3) спільна мета, яку переслідують учасники відносин – виробництво, переробка, реалізація, постачання сільськогосподарської, продовольчої, органічної продукції аквакультур і традиційної (неорганічної) продукції, в тому числі товарної; забезпечення продовольчої безпеки України; забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва та сталого розвитку сільських територій в Україні тощо¹. Твердження науковців щодо предмета аграрного права є слушними та підкреслюють складність, комплексність та широту аграрних правовідносин. Отже, з викладеного стає очевидним, що предмет підгалузі агробізнесу входить до предмета аграрного права. Ці категорії є взаємопов'язаним і існують як загальне та спеціальне.

Звернемо увагу і на те, що предмет агробізнесу повинен розглядатися у межах аграрного права, незважаючи на включення до його предмета правових норм господарського, корпоративного права. Існування цих норм може спровокувати питання конкуренції галузевої належності агробізнесу: між аграрним та господарським правом. Відомо, що конкуренція правових норм полягає у

дисципліна : матеріали Всеукр. круглого столу, м. Київ, 25 травня 2012 р. / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. Київ, 2012. С. 27.

¹ Савельєва О. М. Сучасні системоутворюючі категорії предмета аграрного права. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. С. 6-7. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirknik/2.2013/30.pdf.

існуванні двох або більше правових норм, що регулюють один і той самий аспект правовідносин і не перебувають у формі протилежності чи істотної відмінності між собою з огляду на юридичні наслідки¹.

Проблемність предмета агробізнесу полягає у тому, що він має зв'язок як з нормами господарського, так і аграрного права у формі співвідношення загальної та спеціальної норми. Загальні норми регулювання агробізнесу встановлені Господарським кодексом України, зокрема, ст. 13 (щодо державного замовлення у зв'язку з поставками (закупівлею) для пріоритетних державних потреб сільськогосподарської продукції), ст. 16 (компенсації або доплати сільськогосподарським товаровиробникам); ст. 114 (фермерське господарство); ст. 150 (використання природних ресурсів); ст. 272 (договір контрактації сільськогосподарської продукції). Більш детальна правова регламентація правовідносин агробізнесу визначена все ж нормами аграрного законодавства. Наявність спеціальних норм обумовлює автономне правове регулювання відносин агробізнесу, а отже, і формування предмета агробізнесу.

При визначенні предмета права агробізнесу як підгалузі аграрного права слід ще раз підкреслити, що агробізнес включає: відносини з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, сировини; усі відносини, пов'язані з переробкою, зберіганням, транспортуванням та реалізацією виробленої продукції; відносини з матеріально-технічного та наукового забезпечення виробників сільськогосподарської продукції². Ці відносини входять до складу предмета аграрного права, однак мають власну відокремленість. Так, вони більш звужені і весь ланцюг правовідносин агробізнесу спрямовується на задоволення потреб кінцевого споживача та отримання від цієї діяльності прибутку. Предмет агробізнесу не складатимуть відносини контролю та нагляду за якістю та безпечністю сільськогосподарської продукції, державного управлін-

¹ Бойко В. Загальнотеоретичний аналіз співвідношення понять «колізія правових норм» та «конкуренція правових норм». *Соціологія права*. 2011. № 1. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39578/07-Boyko.pdf?sequence=1>.

² Корнієнко Г. С. Агробізнес як правова категорія. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 159.

ня сільськогосподарською діяльністю, встановлення державних стандартів якості харчових продуктів. Названі відносини за своїм характером є публічними.

Узагальнюючи вищевикладене, слід наголосити, що предметом права агробізнесу виступають: основні (агровиробничі), допоміжні (агроінноваційні, агрологістичні), інфраструктурні (матеріально-технічного та інформаційно-освітнього забезпечення) приватноправові відносини у сферах виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції, послуг та майна сільськогосподарського призначення.

Для доведення існування підгалузі права агробізнесу необхідно визначитися і щодо його методу правового регулювання. Одразу зазначимо, що підгалузь права використовує метод правового регулювання галузі права із урахування специфіки власного предмета правового регулювання. Позаяк агробізнес є підгалуззю аграрного права, доречно передусім розглянути метод правового регулювання аграрного права. Зміст методу – це сукупність засобів, прийомів, за допомогою яких право впливає на однорідні суспільні відносини¹. Метод правового регулювання дає можливість впливати на поведінку суб'єктів шляхом надання суб'єктивного права та встановлення юридичного обов'язку. Основоположними методами правового регулювання вважається диспозитивний та імперативний метод. Аграрному праву характерний змішаний метод правового регулювання аграрних відносин, який містить адміністративно-правові та цивільно-правові як універсальні способи і прийоми регулювання цих відносин².

Розвиток механізмів ринкової економіки у сфері сільськогосподарського виробництва змінив роль втручання держави в діяльність суб'єктів АПК, що відбилось на методах правового регулювання аграрних відносин. Якщо для планової економіки, що панувала у сільському господарстві країни, основними методами виступала заборона, припис, дозвіл, які передбачали структурне підпорядкування між суб'єктами, то перехід до ринкових відно-

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. заклад. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 247.

² Аграрне право : підручник / за заг. ред. А. М. Статівки. 2-ге вид., змін. Харків : Право, 2019. С. 43.

син приніс рівність між суб'єктами аграрних правовідносин¹. При цьому імперативний метод правового регулювання залишається актуальним, бо законодавством встановлюються вимоги щодо порядку органічного виробництва, застосування гербіцидів, хімікатів тощо. Тому в аграрному праві все ще використовується такі централізовані методи як переконання, заборони, метод прямих вказівок, дозвіл тощо. Ці методи забезпечують структурну організацію АПК країни.

Право агробізнесу є частиною аграрного права, тому для регулювання правовідносин у сфері агробізнесу використовується у поєднанні диспозитивний та імперативний метод, що утворює змішаний метод. Виходячи з того, що відносини навколо будь-якого бізнесу будуються на вільному волевиявленні сторін, свободі вибору варіанту поведінки, то первинність в праві агробізнесу буде надаватися диспозитивному методу. Первинність диспозитивного методу у правовому регулюванні правовідносин агробізнесу дає можливість його суб'єктам здійснювати саморегулювання, яке дозволяє їх самостійно суб'єктам встановлювати правила стосовно власних відносин, зокрема у статуті сільськогосподарського товаровиробника або в договорах. Крім того, саморегулювання дозволяє іноді заповнювати виникаючі прогалини у праві та встановлювати альтернативну поведінку у вигляді змісту прав та обов'язків учасників правовідносин. Унаслідок цього диспозитивний метод має первинний та основний характер для правового регулювання агробізнесу.

Правова природа агробізнесу передбачає свободу підприємницької діяльності, договорів та рівність права власності, однак, при регулюванні відносин агробізнесу може бути застосований і імперативний метод. Цей метод має прояв у організаційних правовідносинах, що передбачають застосування субординації, координації, обмежень, приписів. При його використанні усі учасники правовідносин повинні виконати певну дію, незалежно від їх волі. Дія цього методу має прояв у правовідносинах щодо забезпечення державної продовольчої безпеки, формування державного замовлення сільськогосподарської продукції, надання адміністративних

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. заклад. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 248.

послуг суб'єктам агробізнесу, управління у сфері гарантування виконання зобов'язань за складськими документами на зерно тощо. Імперативний метод буде мати місце, коли на сільськогосподарського товаровиробника покладається юридичний обов'язок щодо здійснення певної дії. Його застосування має звужену спрямованість, тому він буде допоміжним та вторинним поряд із диспозитивним методом правового регулювання відносин у сфері агробізнесу.

Підсумовуючи, визначимо поняття «метод правового регулювання агробізнесу» як систему прийомів та способів правового впливу та впорядкування відносин з основних (агровиробничих), допоміжних (агроінноваційних, агрологістичних), інфраструктурних (матеріально-технічного та інформаційно-освітнього забезпечення) приватноправових відносин. Метод правового регулювання є змішаним, що поєднує диспозитивний та імперативний метод.

Крім предмета і методу правового регулювання, для доведення існування підгалузі права агробізнесу у системі аграрного права необхідно виявити наявність двох та більше правових інститутів у структурі підгалузі. Інститут права характеризується тим, що: а) регулює певний вид взаємопов'язаних суспільних відносин; б) виступає складовою частиною однієї або декількох галузей права; в) є логічно замкнутою, виокремленою сукупністю норм; г) є певним ступенем автономії, відносною самостійністю у системі права, однак, при цьому його особливість полягає в неможливості повної автономії¹.

У структурі права агробізнесу доцільно визначити як галузеві та міжгалузеві, прості та складні інститути права. Інститути права агробізнесу можуть природно входити до інших галузей, підгалузей права. Така «пластичність» зумовлена комплексністю правової природи агробізнесу. Звернемо увагу, що комплексність обумовлена наявністю сукупності правових інститутів, які можуть бути віднесені до різних галузей права, але при включенні до єдиної структури галузі права природно поєднуються у єдине цілісне утворення. Зауважимо, що комплекс (лат. *complexus* – зв'язок, поєд-

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. заклад. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 182.

нання) є сукупністю предметів, явищ чи властивостей, що становлять єдине ціле ¹.

За предметом правового регулювання доцільно запропонувати такі інститути права агробізнесу: правового регулювання експорту сільськогосподарської продукції, правового регулювання логістичної діяльності, правового регулювання органічного виробництва, інститут фермерства, інститут сільськогосподарської кооперації, правового забезпечення сільськогосподарських корпорацій, правового регулювання ринку сільськогосподарської продукції.

Інститут правового регулювання експорту сільськогосподарської продукції – невід’ємна частина агробізнесу, оскільки його предмет складають відносини із реалізації сільськогосподарської продукції, які входять у аграрний ланцюг (ланцюг агробізнесу). Експорт сільськогосподарської продукції складає один із основних видів діяльності у структурі агробізнесу. Про його значення свідчать такі цифри: за перші 3 місяці 2019 р. українські сільгоспвиробники експортували аграрної продукції на 6,9 мрд доларів. Це склало понад 26% від усіх надходжень України від експорту за цей період ². Правове регулювання експорту сільськогосподарської продукції передбачено законами України «Про зерно та ринок зерна в Україні» ³, «Про зовнішньоекономічну діяльність» ⁴, «Про молоко та молочні продукти» ⁵ ін. Однією із сучасних проблем експорту сільськогосподарської продукції є співвідношення між ін-

¹ Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. URL: <https://leksika.com.ua/15401023/ure/kompleks>.

² Від початку року Україна збільшила експорт сільськогосподарської продукції на 18% — Мінagriполітики. URL: <https://hromadske.ua/posts/vid-pochatku-roku-ukrayina-zbilshila-eksport-silskogospodarskoyi-produkciyi-na-18-minagripolitiki>.

³ Про зерно та ринок зерна в Україні : Закон України від 04.07.2002 р. № 37-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-15#Text>.

⁴ Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. № 959-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>.

⁵ Про молоко та молочні продукти : Закон України від 24.06.2004 р. № 1870-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1870-15?find=1&text=%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82#w11>.

тересами експортерів і продовольчою безпекою держави. Відомо, що при високих показниках вивезення сільськогосподарської продукції ціни на неї на внутрішньому ринку можуть зростати. Крім того, безсистемне вивезення такої продукції може призводити до зменшення її в країні і навіть виникнення продуктового дефіциту. З огляду на це впроваджуються нетарифні бар'єри, і Україна має вже власний досвід. Варто додати, що правове забезпечення експорту сільськогосподарської продукції є змішаним і поєднує аграрне, податкове, митне, валютне регулювання. Суб'єктами експорту сільськогосподарської продукції визнаються: 1) безпосередні експортери – виробники такої продукції, тобто сільськогосподарські товаровиробники; 2) посередники – суб'єкти господарювання, які не здійснюють виробництво такої продукції, однак проводять зовнішньоекономічні операції із експорту продукції сільського господарства, зокрема посередники; 3) допоміжні суб'єкти – допомагають здійснити оформлення експортної операції (митні брокери, агенти з митного оформлення)¹. Отже, існування суб'єктів експорту, окремого предмета та правового регулювання експорту дає можливість припустити існування інституту правового регулювання експорту у структурі агробізнесу.

Інститут правового регулювання аграрної логістичної діяльності передбачає регулювання відносин у сфері планування, управління, сервісного обслуговування, функціонування складського господарства, переробки та контролю руху сільськогосподарської продукції у структурі агробізнесу. Логістика проникає в усі сфери діяльності підприємства: охоплює процес планування, реалізації, контролю витрат, переміщення і зберігання матеріалів та готової продукції, а також пов'язаної з ними інформації про постачання товарів від місця виробництва до споживача. Ці складні правовідносини є достатньо самостійними та новими у системі аграрного права. Вони потребують виокремлення та дослідження.

На окрему увагу заслуговує інститут ринку сільськогосподарської продукції. Агропродовольчі ринки в Україні в сучасних

¹ Корнієнко Г. С. Правові засади експорту сільськогосподарської продукції як основи продовольчої безпеки в сучасних умовах. *Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. А. П. Гетьмана та Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 152.*

умовах поступово формуються, їх діяльність постійно удосконалюється. Так, на стадії розробки знаходиться законопроект «Про локальні агропродовольчі ринки»¹. Okремо регулюються відносини щодо оптових продовольчих ринків², оптових ринків сільськогосподарської продукції³. Виокремлення інституту ринку сільськогосподарської продукції у структурі агробізнесу видається цілком логічним, оскільки ринок – необхідний елемент у системі реалізації сільськогосподарської продукції, що своєю чергою виступає елементом ланцюга агробізнесу.

Норми інституту правового забезпечення сільськогосподарських корпорацій передбачають регулювання відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників як господарських товариств, об'єднань підприємств (холдинги), транснаціональних корпорацій. Виокремлення цього інституту сьогодні є доречним, оскільки названі суб'єкти агробізнесу формують корпоративну модель агробізнесу, яка охоплює діяльність потужних сільськогосподарських товаровиробників, зокрема тих, які можуть дозволити собі як підготовку власних фахівців, розробку нових селекційних досягнень, так і реалізацію продукції на ринках різних країн. Наприклад, Deere & Company, яка виробляє обладнання John Deere, може бути одним з яскравих прикладів класичної корпорації агробізнесу, що має статус транснаціональної компанії; або китайська компанія WH Group, що володіє фермами із вирощування свинини у США та у інших країнах світу.

Поряд з інститутом сільськогосподарських корпорацій останнім часом активно формується інститут правового регулювання

¹ Про утворення робочої групи з розроблення проекту Закону України «Про локальні агропродовольчі ринки»: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 08.04.2016 р. № 138. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/nra/nakaz-minagropolitiki-pro-utvorennya-robochoi-grupi-z-rozroblennya-proektu-zakonu-ukraini-pro-lokalni-agroprodovolchi-rinki>.

² Про оптові продовольчі ринки: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.1999 р. № 997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-99-%D0%BF>.

³ Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25.06.2009 р. № 1561-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1561-17>.

У 10 регіонах діють оптові ринки сільськогосподарської продукції. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/247652562>.

органічного сільськогосподарського виробництва. Їх взаємозв'язок обумовлений тим, що органічне виробництво є одним із важливих та перспективних напрямків діяльності сільськогосподарських підприємств. Кожна держава самостійно формує та регулює ринок органічної продукції. Наприклад, у США органічне виробництво асоціюється із фермерством, тоді як великі корпорації – зі шкідливим для здоров'я виробництвом. При цьому для підтримки національного органічного виробництва у США була прийнята Національна органічна програма (NOP). В Україні органічне виробництво врегульовано уже згадуваним нами вище Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», Порядком (детальні правила) органічного виробництва та обігу органічної продукції. Наявність окремого предмета правового регулювання, специфіка діяльності суб'єктів у цій сфері свідчить про формування інституту правового регулювання органічного сільськогосподарського виробництва у структурі агробізнесу.

Такі інститути аграрного права, як фермерство та сільськогосподарська кооперація, мають спеціальні нормативні акти і окремий предмет правового регулювання. Вони визначають правовий статус та режим діяльності цих суб'єктів.

Аналіз формування самостійних аграрно-правових інститутів доводить, що до структури права агробізнесу доцільно віднести інститути правового регулювання експорту сільськогосподарської продукції, правових засад сільськогосподарських корпорацій, правового регулювання ринку сільськогосподарської продукції. З огляду на це можна говорити про існування ще однієї ознаки, що дозволяє розглядати право агробізнесу як підгалузь аграрного права.

На фактичне існування підгалузі права агробізнесу вказує наявність групи правових норм, які регулюють правовідносини у цій сфері. Як вже зазначалось, нормативно-правове забезпечення аграрних правовідносин має певні вади, зокрема розпорошеність нормативних актів та відсутність єдиного структурованого законодавчого акта щодо регулювання відносин у сільському господарстві. Такий стан цілком відбивається і на нормативно-правовому регулюванні відносин агробізнесу.

Серед значної кількості нормативних актів слід виокремити основні у сфері агробізнесу. Це закони України: «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», «Про фермерське господарство», «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», «Про аграрні розписки», «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» та ін. Укази Президента України: «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», «Про заходи щодо протидії рейдерству ін. Постанови Верховної Ради України: «Про земельну реформу», «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі». Наведений перелік нормативних актів у сфері агробізнесу не є вичерпним, до нього також входять постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства аграрної політики та продовольства України. Отже, можна стверджувати, що існує певна автономність правових норм щодо регулювання відносин у сфері агробізнесу.

Дослідження місця права агробізнесу у системі аграрного права України дає підстави стверджувати, що право агробізнесу є підгалуззю аграрного права. Праву агробізнесу як підгалузі аграрного права притаманні:

1) самостійний предмет правового регулювання. Предметом права агробізнесу виступають: основні (агровиробничі), допоміжні (агроінноваційні, агрологістичні), інфраструктурні (матеріально-технічного та інформаційно-освітнього забезпечення) приватноправові відносини у сферах виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції, послуг та майна сільськогосподарського призначення;

2) метод правового регулювання, що являє собою систему прийомів та способів правового впливу та впорядкування відносин з основних (агровиробничих), допоміжних (агроінноваційних, агрологістичних), інфраструктурних (матеріально-технічного та інформаційно-освітнього забезпечення) приватноправових відносин. Він є змішаний і поєднує диспозитивний та імперативний ме-

тоди. Диспозитивний метод правового регулювання агробізнесу є первинним та основним. Імперативний метод носить вторинний та допоміжний характер.

3) правові інститути: правового регулювання експорту сільськогосподарської продукції; ринку сільськогосподарської продукції, аграрної логістичної діяльності; органічного сільськогосподарського виробництва; фермерства; сільськогосподарської кооперації; правового забезпечення сільськогосподарських корпорацій.

У науці не існує єдиного підходу до місця агробізнесу в системі аграрного права. На нашу думку, право агробізнесу вже утворене як підгалузь аграрного права, отже, агробізнес може розглядатися як юридична наука і як навчальна дисципліна. Можливість розгляду агробізнесу як юридичної науки зумовлено тим, що фактично агробізнес у системі юридичних знань має власний предмет та методологію дослідження. Він входить до системи спеціальних, прикладних юридичних наук. Первинно агробізнес входив до системи аграрного права як юридичної науки. Однак з часом унаслідок розширення економічних відносин агробізнесу, розвитку правового регулювання він поступово виокремлюється у самостійну систему знань.

Становлення права агробізнесу як самостійної науки не припиняє його взаємозв'язок із аграрним правом, оскільки агробізнес спирається на висновки й узагальнення, здобуті у межах аграрного права. Предметом права агробізнесу як юридичної науки виступають об'єктивні властивості агробізнесу як елементу юридичної дійсності. Право агробізнесу як юридична наука має зв'язки із іншими науками, такими як економіка, сільське господарство, технічні науки. Зв'язок з цими науками обумовлений тим, що агробізнес спирається на економічні закони свого розвитку, правила сільськогосподарського виробництва, його піднесення залежить і від технічних інновацій.

Варто зауважити, що право агробізнесу як навчальна дисципліна викладається у межах економічних знань, зокрема як навчальна дисципліна «Агробізнес та підприємництво» у Миколаївському національному аграрному університеті ¹, у Запорізькому націо-

¹ Методичні рекомендації до самостійної роботи «Агробізнес та підприємництво» / уклад. М. І. Кареба. Миколаїв : Вид-во Миколаїв. нац. аграр. ун-ту. 2016. 48 с..

нальному університеті «Агробізнес» є освітньо-професійною програмою навчання бакалаврів¹, у Міжрегіональній академії управління персоналом вивчається дисципліна «Основи агробізнесу»². Наведене підтверджує, що право агробізнесу вже є навчальною дисципліною, яка викладається для майбутніх економістів.

Спроба викладання загальних засад агробізнесу для правників була зроблена на базі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Так, у січні 2019 р. була реалізована сертифікатна програма «Юрист в агробізнесі», зацікавленість у якій виявили не тільки студенти навчального закладу, а й юристи-практики та безпосередньо представники аграрного бізнесу, зокрема, представники фермерських господарств та сільськогосподарських товариств. Досвід запровадження цієї програми показав, що отриманих знань у межах курсу з аграрного права для юристів мало. Аграрне право виступає фундаментом для подальших знань у сфері правового регулювання сучасних відносин за участю суб'єктів агробізнесу.

На базі Національного юридичного університету у рамках III Харківського міжнародного юридичного форуму 28 вересня 2019 р. відбувся тренінг «Агробізнес сьогодні: алгоритм захисту». Учасниками та слухачами стали юристи-практики, які спеціалізуються у сфері агропромислового комплексу, земельних відносин, керівники компаній (сільськогосподарських та переробних підприємств, фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів та ін.), представники громадських організацій у сфері сільського господарства, спеціалісти консалтингових та аудиторських фірм, які працюють у сфері земельного та аграрного ринку, викладачі, студенти, аспіранти юридичних закладів вищої освіти».

Вважаємо, що в межах викладання аграрно-правових дисциплін у юридичному закладі вищої освіти доречним є наступний підхід: первинно вивчати базовий курс «Аграрне право», а на засадах отриманих на попередніх курсах знань запропонувати другий рівень, зокрема, шляхом запровадження спеціальних навчальних

¹ Опис освітньо-професійної програми «Агробізнес» Запорізького національного університету. URL: <https://www.znu.edu.ua/opp2019/3853.ukr.html>.

² Гамкало З. Г. Навчальна програма дисципліни «Основи агробізнесу» (для бакалаврів і спеціалістів). Київ : МАУП, 2004. 20 с.

дисциплін «Право агробізнесу» та «Агроекологічне право» для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спеціальності 081 «Право» денної форми навчання. Це дозволить не тільки підвищити рівень існуючих знань у сфері аграрного права, а й заохотити до отримання юридичної освіти здобувачів, які мають дипломи про вищу освіту, здобуту в аграрних навчальних закладах¹.

¹ Корнієнко Г.С. Передумови запровадження нових аграрно-правових дисциплін у юридичних ВНЗ *Актуальні проблеми земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права*: матер. Всеукр. наук. прак. конф.(10 грудня 2021 року) / за заг. ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. Харків: Юрайт, 2021. С. 129-132.

РОЗДІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

2.1. Поняття, структура та класифікація правовідносин у сфері агробізнесу

Відносини у сфері агробізнесу фактично сформовані, однак вони ще не отримали повноцінного правового регулювання. Їх особливість полягає в тому, що агробізнес становить собою складну систему відносин, які охоплюють увесь аграрний ланцюг, а саме відносини у сфері виробництва, сільськогосподарської продукції, переробки, перевезення, зберігання, інноваційного розроблення нових селекційних об'єктів, інформаційно-освітнього, матеріально-технічного забезпечення. Незважаючи на стрімкий розвиток агробізнесу, залишається чимало невирішених теоретичних питань, зокрема: чи становлять окреслені відносини у сфері агробізнесу єдине ціле, чи вони є комплексом правовідносин розрізних, опосередкованих нормами різних галузей права, які критерії їх класифікації, які їх види, зміст, у чому полягає сутність цих правовідносин з позиції наявності в них приватноправових або ж публічно-правових засад. Для того, щоб відповісти на ці питання, варто звернутися до загальної теорії правовідносин, так би мовити до витоків їх правової сутності. У подальшому це дозволить вивести ознаки та запропонувати власну класифікацію правовідносин у зазначеній сфері, а через неї розкрити зміст та особливості останніх.

Загальновідомо, що будь-які правовідносини являють собою відносини між учасниками, які встановлюються та регулюються нормою права, що визначається з урахуванням специфіки окремо взятої сфери, в якій ця норма повинна панувати незалежно від волі будь-кого. Найбільш поширеним підходом вважається визначення правовідносин як суспільних відносин, які виступають юридичним вираженням фактичних суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання

певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою¹. Класифікація правовідносин, зокрема відбувається за предметом правового регулювання, серед яких виокремлюють аграрні правовідносини.

Аграрні правовідносини являють собою суспільні відносини, що виникають у процесі виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, а також при здійсненні пов'язаної з нею господарської діяльності. Предмет аграрного права, як і будь-якої іншої галузі права, становить певне коло суспільних відносин, що регулюється нормами даної галузі. І, безумовно, таким відносинам притаманні власні особливості, завдяки яким вони відрізняються з-поміж інших суспільних відносин². У широкому сенсі аграрні правовідносини є врегульований нормами права (аграрного та інших галузей) комплекс суспільних відносин, що виникають на підставі певних юридичних фактів між суб'єктами аграрного виробництва, з одного боку, та іншими суб'єктами, членами сільськогосподарських підприємств і їх найманими працівниками, органами державної влади й органами місцевого самоврядування – з другого, з приводу конкретних об'єктів (майна, праці тощо), змістом яких є взаємозумовлені права й обов'язки їх учасників у сфері сільськогосподарської й пов'язаною з нею діяльності³. При цьому правовідносини у сфері агробізнесу природно є аграрними правовідносинами. Вони виникають та реалізуються з метою здійснення підприємництва та отримання прибутку в процесі виробництва, переробки, зберігання, транспортування й реалізації сільськогосподарської продукції та сировини. Йдеться не про діяльність як таку або взагалі будь-яку, а лише про ту, яка набула суспільного характеру і спрямована на отримання прибутку. Зрозуміло, що такий вид діяльності об'єктивується у вигляді суспільних відносин. Надаючи відносинам між суб'єктами агробізнесу форми правових, держава наділяє цих суб'єктів правами та

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 335.

² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 16 : Земельне та аграрне право / М. В. Шульга, В. В. Носік, П. Ф. Кулинич та ін. 2019. С. 10.

³ Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007. С. 76–77.

покладає на них відповідні обов'язки, забезпечуючи їх державним примусом¹.

З'ясовуючи сутність предмета аграрного права та його складових на основі концепції сталого розвитку, О. М. Савельєва стверджує, що предметом аграрного права виступають однорідні, вольові, стійкі, повторювані аграрні суспільні відносини, які можуть піддаватися правовому регулюванню, об'єктивно вимагають цього і закріплюються в існуючій системі аграрних правових норм². Аналізуючи структуру предмета аграрного права, вона акцентує увагу на системному характері останнього та зазначає, що складовою сучасного аграрного права також виступають, наприклад, аграрні інформаційні відносини, які виникають і функціонують з приводу: 1) забезпечення сільськогосподарським товаровиробникам доступу до окремих видів необхідної їм інформації; 2) інформаційного обміну в процесі функціонування системи моніторингу аграрного ринку; 3) розвитку системи сільськогосподарського дорадництва; 4) міжнародного інформаційного співробітництва в аграрній сфері. Отже, аграрні правовідносини – поняття динамічне, яке видозмінюється, розширюється у зв'язку з виникненням нових, сучасних актуальних правовідносин, зокрема агробізнесу³.

Незважаючи на сформовані й усталені погляди на аграрні правовідносини, у сфері аграрного права не розроблено єдиного підходу щодо визначення правовідносин у сфері агробізнесу, їх класифікації. Безумовно, відносини агробізнесу знаходяться на стадії становлення, що й обумовлює їх певну правову невизначеність.

Представники економічної науки вважають елементами агробізнесу виробництво та переробку сільськогосподарської продукції, інші – обслуговування цих процесів⁴. Більш широкий

¹ Корнієнко Г. С. Агробізнес як правова категорія. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 159.

² Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків, 2017. С. 27.

³ Корнієнко Г. С. Щодо структури правовідносин у сфері агробізнесу України. *Соціально-економічне право*. №3. 2019. С. 84.

⁴ Березівський Я. П. Понятійний апарат трактування суті підприємництва, бізнесу та агробізнесу. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. 2009. Т. 11. № 1(40). С. 29–30.

підхід застосовує Г. І. Мостовий, виокремлюючи правовідносини з виробництва сільськогосподарської продукції, її зберігання, транспортування, переробки, реалізації, а також з виробництва засобів виробництва для сільського господарства¹. З наведеного випливає, що правовідносини агробізнесу виникають щодо діяльності суб'єктів аграрного підприємництва (агробізнесу)². Варто звернути увагу, що у закордонних наукових економічних джерелах пропонується широкий підхід до розуміння агробізнесу, а отже і до правовідносин агробізнесу.

За сучасних умов господарювання надзвичайно важливого значення набувають питання ефективного регулювання інноваційних правовідносин, що здійснюються з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво та соціальну сферу³. Тому одним із видів відносин у сфері агробізнесу є інноваційні відносини, що виникають з приводу інноваційної діяльності, яка спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг (ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність»)⁴. Науковці стверджують, що інноваційний процес у аграрному секторі становить постійний потік перетворення і реалізації в господарську практику результатів досліджень і розробок у вигляді нових сортів рослин, порід і видів тварин, птиці, нових або поліпшених продуктів харчування, матеріалів, нових технологій у рослинництві, тваринництві та переробній промисловості, нових добрив та засобів захисту рослин і тварин, нових методів профілактики та лікування тварин і птиці, нових форм організації

¹ Мостовий Г. І. Агробізнес: державне регулювання: монографія. Харків : Основа, 2002. С. 41.

² Аграрне право України : підручник / за ред. В. З. Янчука. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 1999. С. 93.

³ Олійник О. С. Сучасний стан та перспективи правового регулювання інноваційних правовідносин. *Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи* : матер. наук.-практ. конф. присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету ім. Василя Стуса. Вінниця, 2019. С. 143.

⁴ Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.

та управління різними сферами економіки, нових підходів до соціальних послуг, що дозволяють підвищити ефективність виробництва¹.

Про існування самостійних інноваційних правовідносин у сфері агробізнесу свідчать такі факти. Наприклад, агрохолдинг UkrLandFarming звітує про зростання врожайності на 25 % завдяки застосуванню точного землеробства; Агропросперіс повідомляє, що ефективність роботи зросла в кілька разів після того, як закупили для агрономів планшети зі спеціальними програмами й інтерактивною базою даних, яка дозволяє вчасно приймати логістичні рішення. У 2019 р. агрохолдингами в інновації було вкладено: Кернел – \$2,7 млн на 540 га, AP Group – \$2,0 млн на 400 га, МХП – \$2,5 млн на 360 га, Астарта – \$1,0 млн на 250 га, ІМК – \$1,0 млн на 124 га, Harveast – \$1,0 млн на 123 га, Епіцентр – \$420 тис на 112 га². Таким чином, діяльність сільськогосподарських товаровиробників у сфері агробізнесу включає інноваційні правовідносини. Безумовно, не кожний суб'єкт агробізнесу включає у сферу своєї діяльності інновації, однак це можна застосовувати і до будь-якої стадії ланцюга агробізнесу, зокрема суб'єкт може виробляти, але не реалізовувати продукцію.

Крім інноваційних правовідносин, можна констатувати, що учасники правовідносин агробізнесу намагаються брати участь і у підготовці спеціалістів агропромислової сфери. Зокрема виробничі компанії «Агропросперіс» та Головинське вище професійне училище нерудних технологій, ГВПУ НТ (Житомирська обл.) уклали договір про взаємне співробітництва з метою підготовки фахівців, які увійдуть до штату та виробничого ядра компанії й отримають стабільну офіційну ринкову заробітну плату³. Такий підхід дає можливість формувати потенційну базу трудового капіталу, що поряд із капіталом матеріальних активів формує загальний капітал суб'єкта агробізнесу. Наведене ще раз

¹ Донець О. Інновація та її особливості в аграрному секторі економіки України. *Економічний аналіз*. 2013. Вип. 12. Ч. 1. С. 93.

² ТОП-7 агрокомпаній, які найбільше витрачають на інновації. URL: <https://landlord.ua/news/top-7-ahrokompanii-ia-ki-naibilshe-vytrachaiut-na-innovatsii/>.

³ «Агропросперіс» підтримує розвиток професійно-технічної аграрної освіти України. URL: <https://www.agroprosperis.com/news-45.html>.

підкреслює, що правовідносини агробізнесу є більш широкими, ніж традиційне сільськогосподарське виробництво та виробничо-господарські правовідносини аграрних товаровиробників. При цьому правовідносини агробізнесу мають як економічну, так і соціальну складову.

Підкреслимо і те, що реалізація правовідносин агробізнесу залежить від самої моделі агробізнесу¹, які пропонуються залежно від країни походження бізнесу², аграрної культури, клімату та ін. Зокрема, доцільно виокремлювати індивідуальну модель (передбачає діяльність фермерських, сімейних господарств) та колективну модель (діяльність більш складних суб'єктів – агрохолдингів, ТНК ін.). Для українського агробізнесу характерна наявність власника або двох-трьох партнерів, які особисто обізнані та безпосередньо отримують інформацію про те, що відбувається в господарстві (бізнесі), що найбільш часто мають організаційно-правову форму фізичної особи - підприємця. Такий підхід до організаційно-правової форми обумовлено бажанням осіб-засновників отримати більш податкові превенції. Тому в Україні моделі агробізнесу мають змішаний характер, що відбивається і на структурі правовідносин у сфері агробізнесу.

Особливість правовідносин агробізнесу полягає і у тому, що вони охоплюють відносини, які виникають навколо аграрного ринку (відносини реалізації сільськогосподарської продукції). Аграрний ринок – це динамічна система економічних відносин, форм обміну продукцією аграрного сектора (в інтересах задоволення суспільних потреб) у їх поєднанні й взаємозв'язку з процесами виробництва, розподілу й споживання, зумовлених розвитком суспільного поділу праці³. Відносини реалізації сільськогосподарської продукції є також частиною правовідносин агробізнесу. При

¹ Poláková J., Koláčková G., & Tichá I. (2015). Business Model for Czech Agribusiness. *Scientia Agriculturae Bohemica*, 46(3). 128–136. doi:10.1515/sab-2015-0027.

² Nyoman Gede Ustriyana. Agribusiness model in rural community economic: Indonesia perspective. *African journal of agricultural research*. 10(4):174-178, January 2015. doi: 10.5897/AJAR2013.8197.

³ Кирилюк С. М. Аграрний ринок як економічна категорія: сутнісні ознаки й особливості. *Агросвіт*. 2011. № 12. С. 4.

цьому мета діяльності суб'єктів агробізнесу саме і полягає в участі у відносинах аграрного ринку з метою отримання прибутку.

Відмінність спеціальних правовідносин у сфері агробізнесу від аграрних правовідносин полягає в тому, що система агробізнесу функціонує внаслідок поєднання процесів інноваційної розробки, виробництва сільськогосподарської продукції (сировини), її перероблення, зберігання, транспортування, доведення до споживача і здійснення відносин соціальної відповідальності бізнесу перед суспільством. Різні підприємницькі структури, що сприяють такому поєднанню, утворюють комплекс економічних відносин, який називають аграрним маркетингом, під яким розуміються маркетингові операції від першого покупця до кінцевого споживача. Крім того, у процесі реалізації продукції сільського господарства, в наведеному форматі, використовуються, на відміну від агромаркетингу, транспортний, промисловий, комерційний та інші види маркетингу.

Агромаркетинг може охоплювати діяльність від вирощування продукції до її реалізації, яка може здійснюватися самостійно суб'єктом агробізнесу або суб'єктами посередниками. Виходячи з цього правовідносини, які виникають у сфері агробізнесу, направлені на формування та задоволення попиту потреб споживача, зрештою – на отримання прибутку. З огляду на це варто навести думку І. А. Абрамовича, який, досліджуючи поняття та передумови виникнення агробізнесу, дійшов висновку, що новизна економічних відносин в агробізнесі полягає у зміщенні акцентів з виробництва і виробничих відносин з сільського господарства та його економіки на цілий «продуктовий ланцюг» та маркетинг. Аграрний бізнес, як стверджує вчений, – це особлива підсистема економічних відносин, що склалася в аграрному секторі розвинених країн внаслідок злиття аграрного, промислового і торгового капіталу у процесі поглиблення інтеграційних зв'язків між сільським господарством та промисловістю (вертикальної інтеграції)¹.

Отже, правовідносини у сфері агробізнесу формуються з урахуванням таких чинників: 1) можливість участі в інноваційних процесах; 2) наявність власного сільськогосподарського виробництва;

¹ Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_57.

2) фактична можливість зберігання, транспортування, переробки сільськогосподарської продукції; 3) спроможність утворення системи аграрного маркетингу; 4) змога реалізації сільськогосподарської продукції; 5) наявність соціальної, сервісної, наукової, інформаційної та інших інфраструктури, необхідних для ефективного функціонування та розвитку агробізнесу; 6) можливість участі у проєктах соціальної відповідальності. Правовідносини агробізнесу, будучи аграрними правовідносинами, є більш вузько спрямованими у сфері сільськогосподарського підприємництва. Відмінність спеціальних правовідносин у сфері агробізнесу від аграрних полягає в тому, що система агробізнесу функціонує внаслідок поєднання процесів інноваційної розробки, виробництва сільськогосподарської продукції (сировини), її перероблення, зберігання, транспортування, доведення до споживача і несення соціальної відповідальності бізнесу перед суспільством¹.

Отже, правовідносини агробізнесу охоплюють основні (агровиробничі), допоміжні (агроінноваційні, агрологістичні), інфраструктурні (матеріально-технічного та інформаційно-освітнього забезпечення) приватноправові відносини у сферах виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції, послуг та майна сільськогосподарського призначення. Ці правовідносини характеризуються таким: 1) вони опосередковують процес розроблення аграрної інновації, виробництва, логістики та реалізації сільськогосподарської продукції; 2) регулюються загальними нормами аграрного законодавства та спеціальними, що регулюють відносини агробізнесу; 3) встановлюються між конкретно визначеними суб'єктами, зацікавленими у сільськогосподарській продукції; 4) об'єктом правовідносин агробізнесу є діяльність з виробництва сільськогосподарської продукції, агрологістики, агроінновацій, матеріально-технічного та інформаційно-освітнього забезпечення, предметом – ті речі (сільськогосподарське обладнання) або майно (земля, сільськогосподарська продукція), нематеріальні блага (торгівельні марки, географічні позначення товарів), відносно яких існує інтерес учасників цих правовідносин; 5) мають первинну цілеспрямованість

¹ Корнієнко Г. С. Класифікація правовідносин у сфері агробізнесу. *Science Rise : uridical Science*. №2 (12). 2020. С. 32.

на одержання прибутку, похідну – задоволення потреб споживачів у сільськогосподарської продукції, забезпечення продовольчої безпеки держави, розвитку сільської місцевості, підтримки екологічної безпеки. Наведені ознаки є загальними.

Правовідносини у сфері агробізнесу є багатоаспектними, виникають у різних сферах сільськогосподарського виробництва, а тому потребують розмежування й власної класифікації. Визначення видових правовідносин відбувається і у межах аграрних правовідносин, які є основоположним для правовідносин агробізнесу, тому звернемось до їх характеристики. Безсумнівно, аграрні правовідносини являють собою комплекс приватноправових та публічно-правових правовідносин¹.

Публічно-правові відносини поділяються на три великих блоки: 1) відносини, пов'язані з діяльністю держави і місцевого самоврядування, що виникають між суб'єктами владних повноважень — органами державної влади (місцевого самоврядування), їх посадовими особами, іншими суб'єктами при здійсненні ними владних функцій (в тому числі в порядку делегування); 2) відносини, пов'язані з діяльністю держави і місцевого самоврядування, що виникають між суб'єктом владних повноважень і іншими суб'єктами права; 3) відносини між іншими суб'єктами права, коли вони прямо стосуються діяльності держави і місцевого самоврядування. У свою чергу приватне право можна визначити як підсистему права, що регулює такі аспекти відносин між суб'єктами права, які прямо не стосуються діяльності держави (місцевого самоврядування)². Наведене має місце і щодо аграрних правовідносин, які можуть поділяються на дві взаємні групи – приватноправові та публічні (забезпечення продовольчої безпеки, підтримки соціального розвитку села). Приватноправові аграрні правовідносини постійно поширюються внаслідок зміни системи управління аграрного сектору економіки та відкриття ринку землі, тоді як публічні звужуються і стосуються передусім державної аграрної політики,

¹ Уркевич В. Ю. Аграрні правовідносини в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2007. С. 4.

² Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 12. Харків : Право, 2006. С. 11.

продовольчої безпеки. Залежно від комплексу суспільних відносин суб'єктів різного організаційно-управлінського рівня можна виокремлювати: відносини щодо управління (у тому числі організації) господарською діяльністю як на рівні окремого сільськогосподарського підприємства (приватні правовідносини), так і на загальнодержавному рівні (відносини між господарюючими підприємствами і державними органами, які здійснюють регулювання сільського господарства) – публічні правовідносини. Щодо цього питання існують різні погляди науковці.

Одні вказують, що приватноправовими є відносини щодо застосування сільськогосподарських підприємств, договірні відносини сільськогосподарських товаровиробників, відносини у сфері виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників. А відносини, що мають публічно-правовий характер – відносини з використання в аграрному виробництві земель сільськогосподарського призначення, відносини з виробництва безпечних та якісних харчових продуктів, відносини щодо застосування пестицидів і агрохімікатів при вирощуванні рослинницької продукції, відносини з використання генетично-модифікованих організмів при виробництві сільськогосподарської продукції, засобів захисту рослин, харчових продуктів, створенні сортів сільськогосподарських рослин, порід тварин. З наведеним поділом можна погодитися лише частково, оскільки приватноправові відносини спрямовані на задоволення передовсім майнових інтересів учасників. Так, виникає питання чому правовідносини щодо засобів захисту рослин, харчових продуктів, створенні сортів сільськогосподарських рослин, порід тварин належать до публічних? Створення нових сортів рослин та порід є правовідносинами у сфері інтелектуальної власності, а тому вважаються цивільними. Захист рослин поєднує майновий інтерес із збереження врожаю та підтримки екологічної безпеки, що за своїм змістом може вважатися змішаними правовідносинами. Використання земель сільськогосподарського призначення спрямовано на задоволення інтересу із виробництва сільськогосподарською продукцією, що є первинним елементом у формуванні зав'язків цих правовідносин.

Більш вдалим видається поділ цих правовідносин, запропонований О. М. Савельєвою. Вона до приватних засад правового

регулювання аграрних відносин зараховує договірні відносини за участю сільськогосподарських товаровиробників, відносини у сфері забезпечення ефективного сільськогосподарського виробництва вказаними суб'єктами. До групи відносин, що мають публічний характер, доволі широке коло відносин: 1) з виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції фізичними та юридичними особами – суб'єктами аграрного виробництва за державним замовленням; 2) відносини у сфері забезпечення ефективного сільськогосподарського виробництва вказаними особами якості та безпечності сільськогосподарської продукції; 3) з державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників (агροстрахування з державною підтримкою, агроінвестування, пільгове кредитування виробників сільськогосподарської продукції тощо); 4) з забезпечення сталого розвитку сільських територій (соціальний розвиток села, диверсифікація аграрного виробництва, сільськогосподарське дорадництво, підсобні виробництва та промисли тощо); 5) з забезпечення продовольчої безпеки держави тощо¹.

Аналізуючи наведене, вважаємо, що правовідносини агробізнесу за своєю правовою природою є переважно приватними. Вони виникають між суб'єктами для задоволення виключно майнових інтересів з виготовлення та перерозподілу продукції з метою отримання прибутку. Такий більш звужений аспект побудови правовідносин виокремлює спеціальні правовідносини агробізнесу від більш широкої категорії аграрних правовідносин. При цьому відносини агробізнесу мають і певне вкраплення публічних правовідносин. Так, в аграрному секторі має місце державне регулювання, головною метою якого є нейтралізація внутрішніх і зовнішніх конфліктів, що виникають через внутрішні суперечності, саме вони притаманні, наприклад, ринку і можуть призвести до таких негативних явищ, як перевиробництво, безробіття, невинуватена диференціація доходів населення тощо.

Не слід оминати увагою таку самостійну групу аграрних управлінських правовідносин як ті, що виникають у сфері здійснення контрольно-наглядової діяльності уповноважених органів публічної адміністрації, яка полягає у нагляді за функціонуванням

¹ Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків, 2017. С. 102-103.

суб'єктів агробізнесу та спрямована на збір достовірної інформації про стан законності у сфері їх діяльності, попередженні та усуненні порушень законодавства, визначенні причин та умов, що їм сприяли, а також застосуванні заходів примусу та відповідальності до винних у правопорушеннях осіб. Згідно з Концепцією реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні до 2030 року¹, Україна, як і кожна держава, що приєдналася до Декларації ОЕСР, запроваджує політику соціально відповідального бізнесу. Основними принципами Декларації ОЕСР є забезпечення захисту прав людини, зайнятості населення, охорони навколишнього природного середовища, розкриття інформації щодо діяльності суб'єктів господарської діяльності, боротьби з доходами, одержаними злочинним шляхом, захисту інтересів споживача, розвитку науки і техніки, захисту конкуренції та прозорості оподаткування. Зазначені принципи застосовуються в усіх сферах діяльності та схвалюються урядами держав, які приєдналися до Декларації ОЕСР. Адже наведені правовідносини не входять у структур аграрного ланцюга, а тому правовідносини у сфері агробізнесу охоплюють відносини ланцюга агробізнесу, що виникають між юридично рівними суб'єктами.

В аграрно-правовій літературі пропонують класифікувати аграрні суспільні відносини за основними видами: 1) відносини у сфері виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції фізичними та юридичним особами – суб'єктами аграрного господарювання (наприклад, відносини в сфері органічного сільськогосподарського виробництва, застосування біотехнологій в аграрній сфері, розвиток аквакультури, в тому числі морської, розвиток рослинництва і тваринництва та ін.); 2) відносини у сфері забезпечення високоприбуткового та конкурентоспроможного на міжнародному ринку сільськогосподарського виробництва вказаними особами (матеріально-технічного забезпечення аграрного виробництва, відносини у сфері забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції; державної підтримки сільсько-

¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 р. № 66-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text>.

господарських товаровиробників; відносини в сфері страхування сільськогосподарської продукції, інвестування в аграрну сферу, оподаткування сільськогосподарських товаровиробників, щодо створення та функціонування Аграрної біржі, Аграрного фонду, Фонду аграрних страхових субсидій тощо); 3) відносини у сфері забезпечення сталого розвитку сільських територій (у сфері забезпечення соціального розвитку села, у сфері диверсифікації аграрного виробництва, сільськогосподарського дорадництва, підсобних виробництв та промислів тощо); 4) міжнародне співробітництво в галузі сільського господарства та ін.¹ Погоджуючись зі запропонованим групуванням, означимо, що правовідносини агробізнесу також можуть поділятися залежно від сфери діяльності на: відносини у сфері сільськогосподарських інновацій, виробництва, переробки, логістики та реалізації. При цьому основними правовідносинами будуть виступати виробничі, а допоміжними – відносини створення інновацій, логістики, реалізації.

У процесі здійснення суб'єктами агробізнесу виробничої сільськогосподарської та пов'язаної з нею діяльності з переробки та реалізації сільськогосподарської продукції виникають внутрішні та зовнішні суспільні відносини. Внутрішні відносини, на думку В. В. Носіка, пов'язані із засновництвом та легалізацією правового становища суб'єктів, членством та участю у правовому становищі сільськогосподарських товаровиробників з використанням ґрунту і різних сільськогосподарських угідь, приданих для вирощування сільськогосподарської продукції, земельних ділянок лісгосподарського призначення, земель водного фонду разом з водними об'єктами, рослинного, тваринного світу, живих організмів, інших природних ресурсів, а також трудові, соціальні, майнові відносини в сфері сільського господарства та поєднаних з ним галузей економіки, відносин у сфері особистого селянського господарства. Тоді як до зовнішніх суспільних цей автор відносить відносини у сфері виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, виробництва і реалізації продукції рослинництва і тваринництва, надання виробничо-господарських та інших послуг сільськогосподарським

¹ Савельєва О. М. Щодо меж предмета правового регулювання аграрного права України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право.* 2013. Вип. 182(2). С. 66.

товаровиробникам, фінансово-кредитної діяльності суб'єктів аграрного підприємництва, інноваційної діяльності, державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, забезпечення соціального розвитку сільської поселенської мережі¹

Має місце й інша думка. Зокрема, М. М. Чабаненко стверджує, що відносини, які складаються всередині сільськогосподарського підприємства та регулюються локальними нормативно-правовими актами останнього, є внутрішньогосподарськими відносинами. Далі вчений робить висновок, що зовнішніх відносин з виробництва сільськогосподарської продукції просто не існує, оскільки відносини з виробництва аграрної продукції складаються лише всередині підприємства та існують тільки на внутрішньогосподарському рівні². Вважаємо таку позицію недостатньо обґрунтованою, оскільки діяльність з виробництва сільськогосподарської продукції не відокремлена, а перебуває у взаємозв'язку з переробкою та реалізацією, про що, власне, говорить і сам автор.

Предметом сільськогосподарського виробництва є не лише виробництво сільськогосподарської продукції, а й надання сільськогосподарських послуг, супутніх виробництву сільгосппродукції, а також виконання різноманітних сільськогосподарських робіт. Зрештою, саме діяльність з матеріально-технічного забезпечення не лише забезпечує виробництво сільськогосподарської продукції та її подальшу реалізацію, а й направлена на організацію даного виробництва. Вбачається, що слід виокремлювати ще й організаційні відносини у сфері агробізнесу. Зауважимо, що існують як внутрішні, так і зовнішні правовідносини: внутрішні виникають та здійснюються щодо управління аграрним підприємством; зовнішні організаційні правовідносини пов'язані, зокрема, із реорганізацією суб'єкта агробізнесу.

Узагальнюючи, варто зазначити, що правовідносини у сфері агробізнесу, залежно від сфери виникнення, можуть поділятися

¹ Носік В. В. Предмет аграрно-правового регулювання в сучасних умовах: теоретичні аспекти. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна* : матеріали Всеукр. круглого столу, м. Київ, 25 травня 2012 р. / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. Київ, 2012. С. 28.

² Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України : монографія. Дніпропетровськ : Грані, 2015. С. 59-61.

на внутрішні та зовнішні. Внутрішні правовідносини агробізнесу – це відносини, які виникають щодо розподілу статутного капіталу суб'єктів агробізнесу, та участі членів підприємства у сільськогосподарському виробництві. Зовнішні – охоплюють відносини суб'єктів сільськогосподарського виробництва між собою, а також із суб'єктами господарювання (підприємствами, організаціями, фізичними особами-підприємцями, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, наділеними господарською компетенцією), які здійснюють господарсько-виробничу й організаційно-господарську діяльність у різних галузях суспільного виробництва.

До зовнішніх правовідносин у сфері агробізнесу доцільно віднести відносини з виробництва органічної та традиційної сільськогосподарської продукції, земельні відносини, договірні відносини та відносини заподіяння шкоди (деліктні). Наприклад, до договірних зовнішніх відносин у сфері агробізнесу належать договори, що спрямовані на забезпечення потреб суб'єктів аграрного виробництва у матеріальних, енергетичних та інших ресурсах (купівля-продаж, поставка, постачання енергії тощо), договори майнового найму (оренди землі, оренди майнового і земельного паїв, лізингу тощо), договори контрактації та інші договори на реалізацію сільськогосподарської продукції, договори про надання послуг (агрохімічне обслуговування тощо).

Залежно від становища учасників правовідносин виокремлюють вертикальні та горизонтальні відносини. Суб'єкти горизонтальних відносин є рівноправними, а одним із учасників вертикальних відносин виступає орган управління (в том числі власник майна або уповноважений ним орган), що здійснює управлінсько-контрольні повноваження, а тому ці відносини носять характер влади-підпорядкування¹. Наприклад, вертикальні відносини виникають у холдингових правовідносинах, що мають місце при взаємодії головної та дочірньої компаній з приводу управління, тоді як горизонтальні існують між дочірніми компаніями та залежними компаніями².

¹ Сімсон О. Е. Інноваційні правовідносини. Проблема ідентифікації та класифікації. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2010. № 5. С. 99.

² Косінова К. С. До питання про природу холдингових правовідносин та відповідальність суб'єктів холдингу. *Право та інновації*. 2017. № 2(18). С. 125.

Через те, що у відносини агробізнесу можуть вступати і суб'єкти, що мають внутрішні складові відносини управління та контролю, зокрема холдинги, об'єднання підприємств, то цілком доречно виокремлювати існування вертикальних правовідносин. При цьому публічні правовідносини агробізнесу зазвичай вважаються вертикальними відносинами, у яких простежується підпорядкування владним суб'єктам. Така група відносин є незначною, однак вона може виникати у сфері контролю якості сільськогосподарської продукції, податкових відносин ін. Вертикальні правовідносини носять характер організаційних та виникають у сферах управління, при наявності системи підпорядкування, тобто це фактичні внутрішні управлінські відносини та відносини за участю публічного суб'єкта. На відміну від викладеного горизонтальні відносини мають характер майнових та приватних відносин. Вони виникають за власною ініціативою рівноправних суб'єктів. Наприклад, договірні правовідносини у сфері агробізнесу за змістом є приватними, майновими, горизонтальними. Таким чином, правовідносини у сфері агробізнесу, залежно від взаємного правового становища сторін відносин поділяються на: горизонтальні, що виникають за власною ініціативою рівноправних суб'єктів; вертикальні, які складаються при наявності системи підпорядкування (внутрішні управлінські відносини та відносини за участю публічного суб'єкта).

З наведеного також випливає, що правовідносини агробізнесу за характером відносин можуть поділятися на: майнові, організаційні, організаційно-майнові. Майнові правовідносини агробізнесу є найбільш поширеними. Вони пронизують усю діяльність суб'єктів агробізнесу та мають вартісний, економічний характер, виникають щодо майна, майнових прав та передбачають відносини руху речей, послуг у цивільному обігу. Ці відносини спрямовані на задоволення майнового (економічного) інтересу, зокрема отримання прибутку від власної діяльності. Так, майнові відносини агробізнесу виникають з приводу належності (присвоєння) або використання сільськогосподарського обладнання, продукції, акцій сільськогосподарських підприємств, майнові права на нові сорти рослин, порід тварин, використання торгівельної марки ін. На відміну від цих відносин організаційні правовідносини

агробізнесу виникають з приводу організації процесу виробництва сільськогосподарської продукції, логістики, створення, реорганізації, ліквідації суб'єктів агробізнесу ін. Вони не мають економічно-вартісної складової та передбачають управлінській, вольовий вплив на виникнення відносин, зокрема шляхом видачі наказу, розпорядження. Їх виникнення можливо, скажімо, при реалізації соціальних зобов'язань суб'єктів агробізнесу. Організаційно-майнові правовідносини агробізнесу мають змішаний характер та виникають у сфері поєднання майнових та управлінських відносин. Наприклад, ці відносини можуть виникати при здійсненні діяльності державно-приватного партнерства, агротехнопарків, транснаціональних корпорацій, агрохолдингів, інших суб'єктів, що можуть включати у структуру публічний капітал.

Як було вказано вище, правовідносини у сфері агробізнесу мають певні виробничі цикли. Це дає можливість виокремлювати відносини агробізнесу залежно від стадії аграрного ланцюга: основні (агровиробничі), допоміжні (агроінноваційні, агрологістичні), інфраструктурні (матеріально-технічного та інформаційно-освітнього забезпечення). Так, виробничі (основні) правовідносини агробізнесу охоплюють відносини виробництва сільськогосподарської продукції. Допоміжні правовідносини агробізнесу охоплюють відносини, що супутньо виникають із виробництва сільськогосподарської продукції та її реалізації як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках з метою успішного здійснювання бізнесу та отримання прибутку. Поряд з ними існують інфраструктурні відносини, які виникають навколо матеріально-технічного та інформаційно-освітнього забезпечення процесів виробництва та аграрної логістики.

Правовідносини у сфері агробізнесу можуть класифікуватися залежно від:

- 1) структурного елемента аграрного ланцюга: основні (виробничі); допоміжні; інфраструктурні;
- 2) зв'язків, що виникають між суб'єктами: внутрішні та зовнішні;
- 3) характеру відносин: майнові, організаційні, організаційно-майнові.

Правовідносини у сфері агробізнесу є новим феноменом, який потребує окремого дослідження. Їх юридична характеристика не-

можлива без виявлення та характеристики структурних елементів. Безперечно, що будь-які правовідносини являють собою складне системно-структурне утворення. Найбільш сталим підходом до структури правовідносин, є виокремлення в них таких елементів як суб'єкт, об'єкт, зміст. Є і така думка, що юридична конструкція правовідносин охоплює такі елементи як об'єкт, суб'єкт, юридичний зміст (права і обов'язки суб'єктів), а також юридичний факт^{1 2}.

Щодо цього дискусійного питання у аграрному праві також бракує однастайності, не існує єдності поглядів. Як вказує О. М. Савельєва, структура аграрних відносин охоплює: суб'єкти, об'єкти, зміст аграрних відносин (сільськогосподарська й тісно пов'язана з нею діяльність, спрямована на сталий розвиток агросфери)³; В. Ю. Уркевич уважає, що до складу аграрних правовідносин включаються і юридичні факти⁴.

Аналізуючи різні підходи до структури аграрних правовідносин, зазначимо, що структура правовідносин у сфері агробізнесу складається з таких елементів як суб'єкт, об'єкт та зміст. Запропонований підхід базується на тому, що юридичні факти є конкретними життєвими обставинами, які виступають підставою виникнення, зміни припинення відповідних правовідносин. Вони теж виступають елементом широкої категорії механізму правового регулювання⁵. У зв'язку з цим їх доцільно виокремлювати у самостійну категорію, що дає можливість більш повно охарактеризувати як склад правовідносин, так і юридичні факти.

¹ Теорія держави та права : навч. посіб. / за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ, 2017. С. 198.

² Адміністративне право: підручник / за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, В. В. Зуй; 2-ге вид. перероб. та допов. Харків : Право, 2012. С. 57.

³ Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків, 2017. С. 64.

⁴ Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007. С. 17.

⁵ Галуцько В. В., Курило В. І., Короєд С. О. та ін. Адміністративне право України : навч. посібник. Т.1 : Загальне адміністративне право / за ред. В. В. Галуцька. Херсон, 2015. С. 212.

Первинним елементом будь-яких правовідносин виступає суб'єкт. При встановленні суб'єкта відповідних правовідносин необхідно наголосити, що існує різне тлумачення цього доктринального поняття. Зокрема, виокремлюють: 1) широкий підхід, згідно з яким відбувається ототожнення категорій «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»¹; 2) звужений підхід, відповідно до якого суб'єкт права – це особа, яка має конкретне право, а суб'єкт правовідносин – це володілець конкретного права, що знаходиться у правовому зв'язку з іншим учасником (учасниками) суспільних відносин, на яких покладаються обов'язки, що відповідають праву уповноваженої особи². На наш погляд, суб'єкт права – це можливий учасник правовідносин, який не вчиняє певних дій щодо реалізації права, однак при цьому має відповідну правосуб'єктність, він, так би мовити, знаходиться у статичному стані, у той час як учасник правовідносин – це особа, яка реалізує волевиявлення щодо вступу у правовідносини шляхом вчинення певної дії, він є активним учасником правовідносин.

Отже, можна констатувати, що суб'єкт права є дефініцією, яка може існувати поза правовідносинами, має індивідуальні характеристики та не потребує встановлення відповідних зв'язків, що виникають між суб'єктами та об'єктом. В той час як суб'єкт правовідносин – це учасник конкретно визначених правовідносин, який спрямовує волю та реалізує волевиявлення стосовно об'єкта, що полягає у виникненні відповідних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Для участі у правовідносинах суб'єкт права повинен володіти правосуб'єктністю, тобто мати фактичну властивість, бути носієм суб'єктивних юридичних прав й обов'язків, що створює потенціальну можливість для особи бути учасником правовідносин. У правосуб'єктності знаходять вираження й особливості соціальних властивостей суб'єктів права, і міра гарантованих (закріплених) законом можливостей³. Правосуб'єктність охоплює правоздат-

¹ Загальна теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. Харків : Право, 2020. С. 307.

² Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини : навч. посіб. Київ : Істина, 2008. С. 21- 22.

³ Надьон В. В. Елементи правосуб'єктності в цивільному праві. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 102.

ність, дієздатність, деліктоздатність, тобто особа може бути носієм суб'єктивних прав, виконувати юридичні обов'язки й нести юридичну відповідальність. Поряд із загальною правосуб'єктністю доцільно виокремлювати спеціальну, що, зокрема, поширюється на суб'єктів агробізнесу, які для реалізації прав і виконання обов'язків повинні мати додатково ще й відповідний організаційно-правовий статус (наприклад, сільськогосподарського кооперативу, сімейного фермерського господарства, дорадчої служби тощо), матеріально-технічну можливість займатися сільськогосподарською діяльністю. Так, для участі у правовідносинах агробізнесу суб'єкт повинен мати правосуб'єктність щодо здійснення сільськогосподарського виробництва, яка полягає у володінні землями сільськогосподарського призначення на титулі власності або користуванні та мати матеріально-технічне забезпечення. При цьому діяльність суб'єктів агробізнесу спрямована на прагнення отримати прибуток на будь-якій стадії аграрного ланцюга.

Узагальнюючи наведене, відзначимо, що правосуб'єктність суб'єктів агробізнесу – це здатність особи брати участь у правовідносинах агробізнесу. Звернемо увагу на те, що позаяк суб'єкти агробізнесу є сільськогосподарськими підприємцями, то їм притаманна і наявність елементів господарської правосуб'єктності як правової властивості господарської організації. Це виражається в суб'єктивних правах і юридичних обов'язках, які надані законом та/або безпосередньо законом хоча і не встановлені, але необхідні для виконання господарською організацією покладених на неї функцій і завдань, спрямована на збалансування приватних і публічних інтересів¹.

Зазначимо, що наведена господарська правосуб'єктність є лише елементом більш широкої правосуб'єктності суб'єктів аграрного бізнесу. Для неї властиві певні ознаки, що виокремлюють суб'єктів правовідносин агробізнесу від інших. Спробуємо окреслити ці ознаки. Наприклад, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31.03 2020 р. передбачає, що набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського

¹ Ментух В. Ф. Поняття господарської правосуб'єктності. *Адвокат. 2011.* № 2. С. 41.

призначення можуть: а) громадяни України; б) юридичні особи України, створені і зареєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади; в) територіальні громади; г) держава¹. З цього випливає, що здатність брати участь у правовідносинах щодо ринку землі зможуть лише резиденти, тобто особи, які створені та здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України та з урахування місцезнаходження на її території.

Крім того, особливість правосуб'єктності суб'єктів агробізнесу проявляється і у їх поділі на дві групи: зі створенням юридичної особи та без створення юридичної особи (фізичні особи-підприємці). Так, фермерське господарство може діти як юридична особа або фізична особа – підприємець². Головне для них – виявлення бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію, постачання засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду. Для здійснення сільськогосподарської діяльності необхідні і відповідні ресурси та сільськогосподарська техніка. Наприклад, суб'єктами племінної справи у тваринництві вважаються підприємства, які беруть участь у виробництві, збереженні, використанні, створенні, визначенні племінної цінності племінних (генетичних) ресурсів, торгівлі племінними (генетичними) ресурсами та надають послуги, пов'язані з племінною справою у тваринництві (ст. 5 Закону України «Про племінну справу у тваринництві»)³.

Складовою правосуб'єктності виступає здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність. Для суб'єктів аграрних правовідносин законодавцем встановлено особливість юридичної

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31.03.2020 р. № 552-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX>.

² Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

³ Про племінну справу у тваринництві : Закон України від 15.12.1993 р. № 3691-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3691-12>.

відповідальності, зокрема залежно від сфери дії суб'єкта. Так, відповідальність може виникати у сфері експлуатації та технічного стану тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів; виготовлення та реалізації неякісної сільськогосподарської продукції тощо.

З наведеного випливають такі специфічні ознаки правосуб'єктності суб'єктів агробізнесу: 1) бажання та наявність волі брати участь в ланцюгу агробізнесу з метою отримання прибутку; 2) реєстрація юридичної особи чи фізичної особи-підприємця; 3) наявність у власності або користуванні земель сільськогосподарського призначення для сільськогосподарських товаровиробників; 4) наявність матеріально-технічного обладнання (техніки, ресурсів), що дає можливість здійснювати обробку землі, переробку сільськогосподарської продукції, вирощування тварин, риби тощо; 5) можливість нести юридичну відповідальність.

Особливість цієї правосуб'єктності зазначається і в юридичній літературі. Так, суб'єктом аграрного права вважається особа, визначена законодавством, яка наділена сукупністю прав і обов'язків, достатніх для забезпечення участі у аграрних правовідносинах¹. В. В. Янчук підкреслює, що суб'єкт аграрного права – це та чи інша особа (маючи загальну правоздатність), яка через свою спеціальну правоздатність наділена правом бути господарюючим на землі суб'єктом, учасником саме аграрних ринкових суспільних відносин². Отже, відмінною ознакою правосуб'єктності суб'єктів агробізнесу виступає елемент достатності прав та обов'язків для участі у аграрних правовідносинах. Наведене передбачає систему ознак статусу суб'єкта, що дають можливість йому брати участь як в аграрних, так і правовідносинах агробізнесу.

Суб'єктами аграрних правовідносин в доктрині аграрного права вважаються виробники сільськогосподарської продукції, які володіють відособленим майном, наділені спеціальною правоздатні-

¹ Аграрне право України : підручник / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 79.

² Янчук В. В. Аграрне право та аграрне законодавство : стан, проблеми та шляхи їх вирішення. *Аграрне законодавство України : бюлетень законодавства і юридичної практики України*. № 5. 1996. С. 8.

стю і дієздатністю (правосуб'єктністю), господарська діяльність яких здійснюється при використанні землі як основного засобу виробництва для забезпечення населення міста і села необхідними продуктами харчування, сировиною і продовольством рослинного і тваринного походження, мають найзагальніший поділ на фізичних і юридичних осіб. Відповідно обов'язковими суб'єктами аграрних правовідносин перш за все виступають юридичні особи – сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм (фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські акціонерні товариства, сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю, приватні, державні і комунальні сільськогосподарські підприємства та ін.). Одночасно учасниками аграрних правовідносин можуть бути фізичні особи (члени та наймані працівники сільськогосподарських підприємств, приватні підприємці, учасники (акціонери) сільськогосподарських товариств, а також селяни, які є мешканцями сільської місцевості, безпосередніми виробниками сільськогосподарської продукції). Брати участь в аграрних правовідносинах можуть і ті суб'єкти, які не займаються безпосередньо сільськогосподарським виробництвом, проте предмет їх діяльності пов'язаний із ним, – переробні, заготівельні, збутові, постачальницькі, сервісні та інші підприємства, агробіржі. Також учасниками даних правовідносин можуть виступати органи державної влади та органи місцевого самоврядування, інші суб'єкти владних повноважень¹.

Виокремлення суб'єктів агробізнесу з системи загальних суб'єктів аграрного права можливе шляхом застосування системного методу. Так, суб'єкт агробізнесу, на відміну від суб'єкта аграрного права, займається систематичною сільськогосподарською діяльністю та вступає у взаємовідносини з різними за своїм правовим статусом суб'єктами. Як уже вказувалось вище, основним суб'єктом агробізнесу виступає сільськогосподарський товаровиробник. Систематична діяльність суб'єкта агробізнесу має прив'язку до поняття сільськогосподарського товаровиробника, яке встановлено Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України». Так, результат цієї діяльності у вигляді сільськогос-

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 16 : Земельне та аграрне право / М. В. Шульга, В. В. Носік, П. Ф. Кулинич та ін. 2019. С. 18.

сподарських товарів/послуг у структурі діяльності підприємства повинен становити не менше 75 відсотків вартості всіх товарів/послуг, поставлених протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів ¹. При цьому суб'єкт агробізнесу повинен спеціалізуватися на діяльності у сфері сільського господарства, мати спеціальні активи (земля, водні ресурси, обладнання тощо). Отже, суб'єктами правовідносин у сфері агробізнесу є особи, які мають спеціальну правосуб'єктність, що передбачає можливість здійснення господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва, його матеріально-технічного, організаційно-інформаційного забезпечення з метою отримання прибутку або збільшення доходу чи зменшення власних витрат. Такими суб'єктами є: основні (сільськогосподарські товаровиробники та споживачі) та допоміжні (агропродовольчий ринок (суб'єкт господарювання, що створює належні умови для реалізації (оптової реалізації) сільськогосподарської продукції); страховики сільськогосподарської продукції; аграрний фонд (державна спеціалізована установа, що здійснює цінову політику в агропромисловій галузі); селекційні центри та установи; виробники сільськогосподарської техніки, наукові установи та інші). Більш детальна класифікація та характеристика суб'єктів агробізнесу буде запропонована нами далі у цьому дослідженні.

Крім суб'єктів, у структурі правовідносин прийнято виокремлювати і об'єкт правовідносин. Залежно від галузі права формулюють різні позиції щодо його визначення та характеристик. Так, у юридичній літературі пропонуються такі концепції щодо об'єкта правовідносин: 1) за кількістю предметів (явищ), які можуть стати об'єктом правовідносин: а) моністичні, б) плюралістичні; 2) за характером об'єкта: а) об'єкт – річ, б) об'єкт – дія, в) об'єкт – результат, г) об'єкт – благо, г) змішаний об'єкт; 3) за наявністю ієрархії об'єктів у правовідносинах: а) однорівневі, б) багаторівневі; 4) за ступенем складності: а) прості, б) складні; 5) залежно від ролі об'єкта у правовідносинах: а) об'єктні: об'єкт є завжди і в усіх відносинах, б) безоб'єктні (умовні: об'єкта немає лише в деяких

¹ Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15/ed20130811/find?text=%C0%E3%F0%E0%F0%ED%E0+%E1%B3%F0%E6%E0>.

правовідносинах; безумовні: у всіх правовідносинах об'єкта не існує)¹. Існування різних поглядів на об'єкт правовідносин вимагає його характеристики при встановленні особливостей структури відповідних правовідносин, зокрема у сфері агробізнесу.

За загальним правилом, об'єкт аграрних правовідносин є плюралістичним та охоплює систему різних матеріальних благ та діяльність (управління сільськогосподарським підприємством). Ним можуть виступати земельні ділянки сільськогосподарського призначення, корисні копалини місцевого значення, лісові насадження, водні об'єкти, речі та майно (сільськогосподарського призначення), земельні й майнові частки (пай), а також права на них, праця фізичних осіб (членів і найманих працівників сільськогосподарських підприємств), управління сільськогосподарським підприємством². До об'єктів аграрного права іноді відносять і сільськогосподарську діяльність (виробництво сільськогосподарської продукції), що розглядається як спеціальний об'єкт аграрних правовідносин³.

При характеристиці об'єкта аграрних правовідносин В. Ю. Уркевич вказує, що цей об'єкт поділяється на об'єкт зовнішніх та внутрішніх правовідносин (спеціальний об'єкт – це суспільні відносини з організації великого виробництва на кооперативних засадах і побутового облаштування колгоспних мас, організації та діяльності колгоспу й участь у ній його членів, організація (включаючи усупільнення і створення засобів виробництва) виробничо-господарської та іншої діяльності колгоспу)⁴.

Натомість О. М. Савельєва наголошує, що об'єкт аграрних правовідносин постійно розширюється, тож до нього слід віднести: сільськогосподарську діяльність на землях сільськогосподарсько-

¹ Аврамова О. Є. До проблеми визначення об'єкта житлових правовідносин. *Право і Безпека*. 2016. № 2. С. 103.

² Аграрне право : підручник / за заг. ред. професора А. М. Статівки. Харків: Право, 2018. С. 52.

³ Чабаненко М. Імперативний та диспозитивний способи правового регулювання на сучасному етапі розвитку аграрного права як галузі. *Право України*. 2004. №11. С. 110.

⁴ Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007. С. 84.

го призначення; сільськогосподарську діяльність з використанням водних об'єктів; агролісівництво; сільськогосподарську продукцію, продовольчу продукцію; землі сільськогосподарського призначення; майно сільськогосподарського призначення, а також майнові частки (паї) та ін.; сільськогосподарські біотехнології; агроєкосистеми; агробіоценози; агроландшафти; діяльність, тісно пов'язану зі сільськогосподарською, тощо¹. Серед об'єктів аграрних правовідносин також виокремлюється органічне сільськогосподарське виробництво, органічна сільськогосподарська продукція та сировина². У свою чергу, А. М. Земко вважає об'єктом аграрних правовідносин сільські території³.

Як бачимо, що в аграрному праві досі не існує єдиної концепції об'єкта аграрних правовідносин. Останній має змішаний характер, що охоплює різні за своїм змістовним навантаженням блага, зокрема речі, результати дії, діяльність. Такий широкий підхід до об'єкта аграрних правовідносин дозволяє виокремлювати в ньому нові категорії. У взаємозв'язку з широким поняттям об'єкта аграрних правовідносин перебуває об'єкт правовідносин у сфері агробізнесу, вони співвідносяться як загальне та спеціальне.

Об'єкт аграрних правовідносин належить до змішаного, оскільки агробізнес складається із ланцюга, на кожному етапі якого виникають та реалізуються різні змістові категорії, які охоплені єдиним вектором правової спрямованості – на виробництво та реалізацію сільськогосподарської продукції. З практичної точки зору є зрозумілим, що агробізнес – це вид підприємницької діяльності з власними суб'єктами, які вступають між собою у відносини, об'єктом яких вступає діяльність, пов'язана з сільськогосподарською продукцією. Діяльність у сфері агробізнесу провадиться суб'єктами сільського господарства з використанням природних

¹ Савельєва О. М. Стратегічні напрямки розвитку аграрного права України. *Право і суспільство*. 2014. № 6.1(2). С. 53-54.

² Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні : правові засади ведення : монографія / за заг. ред. проф. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2020. С. 25.

³ Земко А. М. Питання розвитку сільських територій як об'єкта аграрних відносин. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах* : матер. наук.-практ. конф. Харків, 20 квіт. 2018 р. / за заг. ред. А. М. Статівки. Харків : Юрайт, 2018. 414 с.

ресурсів, насамперед землі та невід'ємних від неї природних та біологічних об'єктів, з виробництва сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження, її переробки та реалізації. При цьому правовідносини у сфері агробізнесу об'єктивно не можуть існувати поза межами села. У такому контексті мова йде про відносини соціальної направленості¹, які включають в себе широкий спектр складових: економічну, соціальну, екологічну, які повинні перебувати у взаємодії та взаємозв'язку для того, щоб використання природних ресурсів сільських територій в цілях агробізнесу здійснювалося без шкоди для сільського населення та довкілля.

Виходячи з того, що об'єкт правовідносин – це завжди благо, на яке спрямовані правовідносини, доцільно виокремити такі об'єкти правовідносин у сфері агробізнесу залежно від конкретної ланки агробізнесу. Такий підхід пов'язано з тим, що аграрний ланцюг (ланцюг агробізнесу) є обов'язковою умовою його існування, при цьому практично на усіх його ланках реалізації може залишатися незмінним суб'єкт, тоді як об'єкт буде змінюватися. Наприклад, первинна ланка пов'язана із створенням інновацій у сільськогосподарському виробництві. Зазначимо, що первинність цієї стадії є умовною, оскільки вона не є обов'язковою, але є базовою для отримання прибутку. Саме наявність нових інновацій дає можливість мати конкурентоспроможність на ринку аграрної продукції, реалізовувати самостійні програми сільськогосподарського виробництва, пропонувати більш привабливу продукцію для споживача. Законом України «Про інноваційну діяльність» (ст. 4) виокремлені такі об'єкти інноваційної діяльності: «інноваційні програми і проекти; нові знання та інтелектуальні продукти; виробниче обладнання та процеси; інфраструктура виробництва і підприємництва; організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру і якість виробництва і (або) соціальної сфери; сировинні ресурси, засоби їх видобування і переробки; товарна продукція; механізми формування споживчого ринку і збуту товар-

¹ Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : монографія. Харків : Право, 2007. 208 с.

ної продукції»¹. Враховуючи специфіку сільськогосподарського виробництва, варто виокремити такі об'єкти інновацій у структурі об'єкта правовідносин у сфері агробізнесу: інноваційні програми і проекти, нові сорти рослин та тварин, винаходи та корисні моделі, які застосовуються у сільськогосподарському виробництві та ін.

Наступна ланка ланцюга агробізнесу – це безпосередньо виробництво сільськогосподарської продукції. Ця діяльність у сфері агробізнесу має підприємницький характер. Її здійснення можливе лише при наявності відповідного матеріально-технічного обладнання. Так, сільськогосподарське виробництво характеризується повним зв'язком із землею і залежністю від її наявності, площі та якості, за винятком деяких найінтенсивніших галузей виробництва, зокрема птахівництва. Останнє залежить від купівельної спроможності на придбання кормів, при цьому сільськогосподарські угіддя разом із землею під забудовами є основним елементом сільськогосподарської території і найважливішим складником виробничих сил у сільському господарстві².

У цілому господарська діяльність в АПК характеризується специфічними засобами виробництва, оскільки як предмет і основний засіб виробництва використовуються земельні, водні та інші природні ресурси, їх властивості, а також живі організми. Співвідношення сільськогосподарського виробництва у сфері агробізнесу та підприємництва підкреслює, що сільськогосподарське виробництво є господарською діяльністю. Згідно з частиною 1 ст. 3 ГК України під господарською діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Так, Т. В. Курман доводить, що під сільськогосподарським виробництвом слід розуміти специфічний вид діяльності в межах та з використанням потенціалу агросфери, щодо виробництва сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських

¹ Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.

² Ступень М. Г., Дума Ю. І., Кок З. С. Земля – основний ресурс сільського господарства. *Збалансоване природокористування*. 2016. № 3. С. 153.

робіт та надання сільськогосподарських послуг¹. Отже, об'єкт сільськогосподарського виробництва у сфері агробізнесу може розглядатися в кількох аспектах. Зокрема, як результат діяльності у вигляді сільськогосподарської продукції, результат виконання сільськогосподарських робіт та/або послуг; як об'єкти матеріально-технічного забезпечення, що надають можливість здійснювати цю діяльність (землі сільськогосподарського призначення, біоресурси ін.); як діяльність сільськогосподарського виробника, що виступає об'єктом управління сільськогосподарського підприємства.

При визначенні об'єктів правовідносин у сфері агробізнесу необхідно віднести до них і певні нематеріальні блага. Мова йде, зокрема, про засоби індивідуалізації учасників цивільного обігу, товарів, послуг у вигляді комерційного найменування, торгівельної марки, географічного позначення місця походження товару. Наприклад, комерційне найменування дає можливість вирізнити одного сільськогосподарського товаровиробника серед інших; торгівельна марка спроможна давати вирізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) одним сільськогосподарським товаровиробником, серед схожих; географічне зазначення спрямовано на визначення характеристик товару, що виготовлено у межах певного географічного місця. Мета цих об'єктів полягає у встановленні засобів для не введення в оману споживачів щодо справжньої діяльності сільськогосподарського виробника, його продуктів. Тому до об'єктів правовідносин у сфері агробізнесу слід відносити і нематеріальні блага.

Таким чином, об'єкт правовідносин у сфері агробізнесу має змішаний характер та залежить від ланки ланцюга агробізнесу. Він являє собою завжди цінність для суб'єктів правовідносин. Доцільно запропонувати такі групи об'єктів правовідносин у сфері агробізнесу: 1) об'єкти інновацій (інноваційні програми і проекти, нові сорти рослин та тварин, винаходи та корисні моделі);

¹ Курман Т. В. Щодо екологічної складової забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти* : матеріали «круглого столу», м. Харків, 5 груд. 2014 р. Харків, 2014. С. 136.

2) матеріальні блага, що виступають результатом сільськогосподарського виробництва (сільськогосподарська продукція, результати виконання сільськогосподарських робіт та/або послуг; 3) матеріальні блага, що допомагають здійснювати сільськогосподарське виробництво (землі сільськогосподарського призначення, біоресурси та ін.); 4) об'єкти аграрної логістики (діяльність сільськогосподарського виробника); 5) нематеріальні блага, що дозволяють індивідуалізувати суб'єкта правовідносин у сфері агробізнесу (комерційного найменування, торгівельної марки, географічного позначення місця походження товару).

Крім суб'єкта та об'єкта, у структурі правовідносин виокремлюється і їхній зміст. Зміст аграрних правовідносин може бути матеріальним та юридичним. Матеріальний зміст – це фактична поведінка, дія (бездіяльність), яку уповноважений суб'єкт може, а правозобов'язаний повинен здійснити¹. Юридичний зміст правовідносин являє собою наявність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків². Суб'єктивне право – це гарантована нормами права міра можливої поведінки особи, що спрямована на реалізацію її інтересів³. Воно складається з декількох елементів дії, зокрема певні дії особи, дії-вимоги відповідної поведінки від інших (зобов'язаних) осіб та дії із захисту свого права. Підкреслимо, що дії суб'єкта завжди спрямовуються на отримання об'єкта, при цьому цей процес має вираження саме у змісті правовідносин.

Зміст правовідносин характеризує їх динаміку та визначає зв'язок між суб'єктами, що полягає у взаємному розподілі суб'єктивних прав та обов'язків (кореспондуючий зв'язок) або розподіл відбувається із урахуванням підпорядкування (імперативний зв'язок). Наприклад, підпорядкування у змісті правовідносин у сфері агробізнесу буде мати прояв у правовідносинах нагляду (контролю), де уповноважена особа має права здійснити перевірку, а зобов'язальною особою буде виступати суб'єкт агробізнесу, що

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 16 : Земельне та аграрне право / М. В. Шульга, В. В. Носік, П. Ф. Кулинич та ін. 2019. С. 18.

² Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: підручник. Київ : Юрінком Інтер. 2015. С. 432.

³ Загальна теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. Харків : Право, 2020. С. 314.

повинен підпорядкуватися. Також не слід оминати увагою таку самостійну групу аграрних управлінських правовідносин як ті, що виникають у сфері здійснення контрольно-наглядової діяльності уповноважених органів публічної адміністрації, яка полягає у спостереженні за функціонуванням суб'єктів агробізнесу та направлена на збір достовірної інформації про стан законності у сфері їх діяльності, попередженні та усуненні порушень законодавства, визначенні причин та умов, що їм сприяли, застосуванні заходів примусу та відповідальності до винних у правопорушеннях осіб, а також наданні організаційної та правової допомоги підконтрольним суб'єктам. Зокрема, відповідно до Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні до 2030 року¹, Україна, як і кожна країна, що приєдналася до Декларації Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), запроваджує політику соціально відповідального бізнесу. Основними принципами Декларації ОЕСР є забезпечення захисту прав людини, зайнятості населення, охорони навколишнього природного середовища, розкриття інформації щодо діяльності суб'єктів господарської діяльності, боротьби з доходами, одержаними злочинним шляхом, захисту інтересів споживача, розвитку науки і техніки, захисту конкуренції та прозорості оподаткування. Таким чином, розвиток соціально відповідального бізнесу – це добровільна діяльність суб'єктів господарської діяльності, спрямована на дотримання високих стандартів операційної та виробничої діяльності, соціальних стандартів та якості роботи з персоналом, мінімізацію шкідливого впливу на навколишнє природне середовище; створення довіри між бізнесом, суспільством і державою; покращення результативності бізнесу та показників прибутковості у довгостроковому періоді.

Кореспондуючий зв'язок у змісті правовідносин у сфері агробізнесу буде мати місце у договірних відносинах. При укладанні договору, скажімо, щодо реалізації сільськогосподарської продукції, закупівлі сировини, іншого обладнання суб'єкти агробізнесу всту-

¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 р. № 66-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text>.

пають у правовідносини, які побудовані на рівності сторін, тобто у площині горизонтальних відносин. У такому разі зміст правовідносин передбачає імперативне регулювання та розташування взаємних прав та обов'язків, без елемента підпорядкування. Ця схема змісту правовідносин виникає і у сфері аграрних інновацій, логістики.

Проведене дослідження у цьому підрозділі наукової роботи дозволяє запропонувати такі висновки.

Структура правовідносин у сфері агробізнесу охоплює такі елементи: суб'єкт, об'єкт, зміст. Суб'єктами правовідносин у сфері агробізнесу виступають особи, що мають спеціальну правосуб'єктність, яка передбачає можливість здійснення господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва, його матеріально-технічного, організаційно-інформаційного забезпечення з метою отримання прибутку або збільшення доходу чи зменшення власних витрат.

Ознаками правосуб'єктності суб'єктів агробізнесу виступає: 1) бажання та наявність волі брати участь в аграрному ланцюгу з метою отримання прибутку; 2) реєстрація як юридичної особи чи фізичної особи-підприємця; 3) володіння землями сільськогосподарського призначення на титулі власності або оренди; 4) наявність матеріально-технічного обладнання (техніки, ресурсів), що створює можливість здійснювати обробку землі, переробку сільськогосподарської продукції, вирощування тварин, риби тощо; 5) можливість нести юридичну відповідальність.

Вид об'єкта правовідносин у сфері агробізнесу залежить від ланки ланцюга агробізнесу. Об'єкт правовідносин у сфері агробізнесу має змішаний характер та залежить від ланки ланцюга агробізнесу. Він завжди становить цінність для суб'єктів правовідносин.

Усі об'єкти правовідносин у сфері агробізнесу можна згрупувати таким чином: 1) об'єкти інновацій (інноваційні програми і проекти, нові сорти рослин та тварин, винаходи та корисні моделі); 2) матеріальні блага, що виступають як результат сільськогосподарського виробництва (сільськогосподарська продукція, результати виконання сільськогосподарських робіт та/або послуг); 3) матеріальні блага, що надають можливість здійснювати сільськогосподарське виробництво (землі сільськогосподарського при-

значення, біоресурси та ін.); 4) об'єкти аграрної логістики (діяльність сільськогосподарського виробника); 5) нематеріальні блага, що дозволяють індивідуалізувати суб'єкта правовідносин у сфері агробізнесу (комерційного найменування, торгівельної марки, географічного позначення місця походження товару).

Зміст правовідносин у сфері агробізнесу побудований з урахування зв'язків, що виникають між суб'єктами: зміст правовідносин з кореспондуючим зв'язком (зв'язок між суб'єктами полягає у взаємному розподілі суб'єктивних прав та обов'язків); зміст з імперативним зв'язком (розподіл прав та обов'язків відбувається із урахуванням підпорядкування).

2.2. Основні (виробничі) правовідносини у сфері агробізнесу

2.2.1. Правовідносини у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції

Суспільні відносини у сфері агробізнесу продовжують перебувати у процесі становлення. При цьому, незважаючи на трансформаційні процеси на ринку землі, основними правовідносинами агробізнесу залишаються виробничі, оскільки виробництво є основоположним елементом аграрного ланцюга. Отже, характеристика правовідносин у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції залишається актуальною тематикою як для наукових пошуків, так і для прикладної юриспруденції. Проблемність цих правовідносин зумовлена їх правовою природою та характером, адже ці правовідносини є складними та комплексними. Так, їх права регламентація базується на нормах різних галузей законодавства: аграрного, господарського, цивільного, адміністративного, земельного, податкового, корпоративного та ін. Застосування сукупності цих норм прослідковується на усіх ланках ланцюга агробізнесу, включаючи безпосередньо сільськогосподарське виробництво.

Агробізнес як вид підприємницької діяльності полягає у поєднанні таких її різновидів: виробництво сільськогосподарської продукції, засобів виробництва та надання виробничих послуг для

сільського господарства і переробки; виробництво сільськогосподарської сировини; переробка сільськогосподарської продукції; маркетинг та сервісне обслуговування зазначених видів діяльності¹. Варто підкреслити, що сфера агробізнесу поєднує різну діяльність самостійних учасників аграрних відносин, які безпосередньо або опосередковано беруть участь у розробці селекції, виробництві та реалізації кінцевих продуктів харчування, обладнання, робіт, послуг. При цьому кожний підприємець (індивідуальний, акціонерний або кооперативний) створює агробізнес та взаємодії на ринку і як виробник, і як споживач.

Наведені характеристики агробізнесу відбиваються перш за все на спеціальній правосуб'єктності суб'єкта у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції, яка передбачає юридичну та фактичну можливість особи виробляти традиційним способом сільськогосподарську продукцію. Вона повинна визначатися у статуті відповідного суб'єкта. Закріплення в статуті господарюючого суб'єкта положення про те, що основним видом діяльності є товарне сільськогосподарське виробництво, має важливе юридичне значення: 1) це є основним критерієм віднесення підприємства до категорії сільськогосподарських, виникнення спеціальної правосуб'єктності та поширення на них дії законодавчих актів, які регулюють спеціальний режим оподаткування, кредитування, страхування тощо; 2) є підставою для набуття титулу в формі користування, власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення². Входячи з цього, суб'єкти аграрного підприємництва здійснюють свою діяльність на підставі статуту, який разом з нормами законодавства визначає правовий статус сільськогосподарських товаровиробників та становить правову основу їх господарської діяльності. Саме статутом визначається предмет діяльності у вигляді виробництва сільськогосподарської продукції, та її переробки, реалізації готової сільськогосподарської продукції (органічної/традиційної), надання всіх послуг та виконання всіх видів діяльності, безпосередньо пов'язаних із сільським господарством.

¹ Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_57.

² Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні : монографія. Київ, 2010. С. 70.

Фактична правосуб'єктність суб'єкта правовідносин у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції передбачає наявність у суб'єкта на підставі титулу власності/користування земель сільськогосподарського призначення, матеріально-технічного обладнання, трудових ресурсів. Отже, основним суб'єктом правовідносин у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції буде виступати особа, що має спеціальну правосуб'єктність у вигляді юридичної та фактичної здатності вирощувати, переробляти та реалізовувати традиційну сільськогосподарську продукцію.

Виробничо-господарські відносини характеризує Л. І. Полухович, вказуючи, що відносини виникають між суб'єктами – сільськогосподарськими товаровиробниками, наділеними відповідними правами та обов'язками, що становить зміст відповідних правовідносин, щодо особливого об'єкта – сільськогосподарської продукції¹. З цією думкою можна погодитися частково, оскільки у виробничо-господарські правовідносини можуть вступати і інші учасники (у тому числі, суб'єкти логістичної діяльності). Окрім того, нагадаємо, об'єкт цих правовідносин має змішаний характер та не може зводитися виключно до сільськогосподарської продукції, хоча вона і характеризується певними особливостями у вигляді традиційної продукції.

Виробництво у світовому сільському господарстві поділяється на традиційне, органічне та вирощування генно-модифікованих культур². Згідно із українським законодавством це виробництво поділяється на неорганічне та органічне³. При цьому неорганічне виробництво асоціюється з категорією традиційного виробництва

¹ Полухович Л. І. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації в Україні в контексті вимог СОТ : монографія. Київ, 2014. С. 7.

² Михайленко О. Г. Аналіз світового ринку сільськогосподарської продукції різних видів виробництва в контексті вимог концепції сталого розвитку. *Агросвіт*. 2016. № 4. С. 44.

³ Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : пояснювальна записка до проекту Закону України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63755.

сільськогосподарської продукції, яке передбачає застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та на всіх етапах виробництва (виращування, переробки). Видається, що такий підхід, закладений у Законі України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», є дещо спрощеним і не враховує, що традиційне виробництво сільськогосподарської продукції не поєднується із застосуванням генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо. Відомо, що застосування біотехнологій у сільському господарстві пов'язане з інноваційним сільськогосподарським виробництвом. Наприклад, маркерна селекція відрізняється від традиційної селекційної роботи тим, що дозволяє швидко оцінювати вихідний посівний матеріал на наявність певних генів і контролювати їх у ході селекції, підвищуючи надійність й ефективність відбору, скорочуючи період створення нових сортів і знижуючи витрати¹. Отже, за видом сільськогосподарської продукції виробництво може поділятися на традиційне, органічне, інноваційне. Традиційне сільськогосподарське виробництво спрямоване на виращування традиційної сільськогосподарської продукції, яка вироблена традиційними засобами сільськогосподарського виробництва з урахуванням кліматичних умов (змін клімату), що склались за останні 30 років, та адаптована до потреб місцевого населення. Органічне виробництво сільськогосподарської продукції є різновидом виробництва сільськогосподарської діяльності, що передбачає застосування органічної технології виращування, завдяки чому виробляється органічна сільськогосподарська продукція та досягається екологічний ефект від виробництва. Інноваційне виробництво сільськогосподарської продукції передбачає використання інноваційних технологій виробництва на рівні обладнання, біологічних матеріалів, способів виращування².

Традиційне виробництво сільськогосподарської продукції передбачає застосування технологій та методів, що тривалий час

¹ Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки : монографія / за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської. Київ, 2012. С. 41.

² Корнієнко Г. С. Види виробництва сільськогосподарської продукції в агробізнесі: правовий аспект. *Міжнародний науковий журнал INTERNAUKA Серія : Юридичні науки*. № 8(30). 2020. С. 44.

вже застосовувався. При цьому воно дозволяє досягти економічних цілей – отримати максимальну врожайність, скоротити витрати, підвищити ефективність праці та виробництва, одержати значні прибутки, але при цьому традиційне сільське господарство призводить до цілої низки проблем – деградації сільськогосподарських земель, небезпечності продуктів харчування, забруднення навколишнього середовища тощо, тобто досягнення екологічних цілей не ставиться за мету і вони не враховуються при здійсненні виробничого процесу¹. Воно є найбільш поширеною формою ведення сільського господарства у світі.

В Україні традиційне виробництво сільськогосподарської продукції пов'язане із вирощуванням зернових та зернобобових культур, буряка цукрового фабричного, соняшника, картоплі, овочевих культур відкритого ґрунту. Віднесення виробництва цих сільськогосподарських культур до традиційного зумовлено тим, що Укрдержстат відносить їх до основних сільськогосподарських культур, що вирощуються у державі².

Цілком очевидно, що для правовідносин виробництва сільськогосподарської продукції властиво використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва³, а також переробка та реалізація сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарському виробництву притаманні особливості, що впливають на структуру цієї галузі і відносини між суб'єктами виробництва, такі як: використання у виробництві у вигляді основного фактору виробництва значних площ сільськогосподарської землі, велика залежність від кліматичних умов, розтягнутий виробничий цикл, використання у виробництві живих організмів та ін. Виробництво в цьому контексті – це діяльність, яка спрямована на виробництво або вирощування сільськогосподарської про-

¹ Михайленко О. Г. Міжнародна торгівля сільськогосподарськими товарами в досягненні цілей сталого розвитку : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.02. Дніпро, 2018. С. 55.

² Виробництво основних сільськогосподарських культур у 2017 році. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/sg/vz/vz_u/vz_2017_u.html.

³ Гафурова О. В. Політика соціального розвитку села: правові аспекти. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право.* 2012. Вип. 173(3). С. 46.

дукції, сировини, різних матеріалів, які вимагають певної обробки (переробки), щоб довести отримані засоби до споживача у вигляді товарів. Це, як правило, перший етап (ланка) тривалого процесу, в результаті якого продукція (товар) стане готовою для споживання. Воно тісно пов'язане з біологічними циклами росту й розвитку рослин і тварин, з процесами природного відтворення. Наступна ланка ланцюга агробізнесу – це переробка сировини. Вона являє собою вид підприємницької діяльності, при здійсненні якої одержують продукцію, придатну для подальшого споживання¹. Як виробництво, так і переробка сільськогосподарської продукції охоплюється єдиним терміном – виробничий процес.

Виробничий процес – це сукупність взаємопов'язаних дій людей, засобів праці та природи, необхідних для виготовлення продукції. Основними елементами виробничого процесу виступають: процес праці як свідома діяльність людини, предмети та засоби праці. З огляду на сказане, виробничий процес (діяльність) із виробництва виробництва традиційної сільськогосподарської продукції, будучи об'єктом правовідносин у сфері агробізнесу, характеризується наявністю двох складових: основної діяльності, спрямованої на виробництво сільськогосподарської продукції та сировини, а також допоміжної діяльності, направленої на матеріально-технічне, інформаційне, логістичне забезпечення сільськогосподарських підприємств-виробників, розподіл та збут сільськогосподарської продукції.

Як наголошувалося вище, об'єкт правовідносини у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції має змішаний характер. Окрім особливостей об'єкта у вигляді виробничого процесу, він також співвідноситься із об'єктом у вигляді традиційної сільськогосподарської продукції.

Досліджуючи сільськогосподарську продукцію як об'єкт правовідносин у сфері агробізнесу, доцільно використовувати її дворівневу класифікацію, згідно з якою: а) за функціональним призначенням сільськогосподарська продукція може бути сировиною (підлягатиме подальшій переробці) та продукцією, готовою до споживання; б) за характером використання (споживання) –

¹ Організація аграрного виробництва і бізнесу / за ред. С. П. Азізова. Київ : Фенікс, 2006. С. 690.

харчовою (продовольство) та нехарчовою. За такого підходу один і той самий продукт виступає і сировиною, і харчовим (або нехарчовим) продуктом¹. Цінність даної класифікації для відносин у сфері агробізнесу полягає в тому, що залежно від стадії (виробництво чи переробка) дана продукція буде як предметом основної (впливу на неї), так і допоміжної діяльності (переробка, обробка, розподіл), зокрема це біологічний актив, під яким відповідно до Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку в державному секторі 136 «Біологічні активи»² є тварина або рослина, яка в процесі біологічних перетворень здатна давати сільськогосподарську продукцію та/або додаткові біологічні активи, а також в інший спосіб сприяє економічним вигодам.

Отже, об'єктом правовідносин у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції може виступати готова сільськогосподарська продукція, що повністю закінчена обробкою на даному підприємстві, пройшла всі стадії технічного випробування (якщо вимагають відповідні її особливості), приймання, укомплектування згідно з умовами договорів із замовниками і відповідає технічним умовам і стандартам, не потребує подальшої обробки на цьому підприємстві і здана на склад. А також може бути сільськогосподарська продукція, одержана від власних рослинницьких, тваринницьких (зокрема, фермерське господарство) та промислових підрозділів підприємства, яка призначена для продажу на сторону та для іншого не виробничого споживання (передачі в не виробничу сферу, наприклад в дитячі садки, їдальні тощо); продукція, яка призначена для споживання в тваринницьких підрозділах як корми або для виробництва кормів у кормоцехах; продукція, яка вирощена для годівлі худоби, наприклад, зелена маса, корм, плоди тощо, а також побічна продукція та відходи, одержані при

¹ Гайдаржи Х. А. Сільськогосподарська продукція як об'єкт виробничих правовідносин в обслуговуючих переробних кооперативах. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права* : матер. «круглого столу» м. Харків, 6 грудня 2013 р. : зб. тез та наук. допов. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2013. С. 252.

² Про затвердження деяких нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку в державному секторі : наказ Міністерства фінансів України від 29.12.2015 р. № 1219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0085-16>.

доведенні товарної продукції та насіння до належних кондицій; насіння та посадковий матеріал, включаючи саджанці, призначені для закладання та ремонту власних насаджень ¹.

Основною рисою сільськогосподарської продукції у цій сфері є її традиційність. Традиційний харчовий продукт – харчовий продукт з особливими характеристиками, що чітко відрізняють його від інших продуктів цього ж виду у результаті використання традиційних інгредієнтів та/або внаслідок традиційного складу, та/або використання традиційної технології виробництва/переробки. Традиційним харчовим продуктом вважається той, що використовується в практиці та/або відповідає специфікаціям, що існували останні 30 років до моменту визначення того, чи підпадає харчовий продукт під категорію традиційних ².

Таким чином, традиційна сільськогосподарська продукція – це сільськогосподарська продукція, що вироблена традиційними засобами сільськогосподарського виробництва, адаптована до потреб місцевого населення, із урахуванням кліматичних умов (змін клімату), що склалась за останні 30 років. Її види такі: зернові культури (пшениця, жито, ячмінь та ін.); технічні культури (олійні культури, соя, цукровий буряк та ін.); кормові культури; овочеві культури; картопля; плоди, ягоди, виноград; інші продукти рослинництва; тваринництво (вирощування сільськогосподарських тварин); продукти (молоко, яйця, мед) ³. Саме вона виступає об'єктом правовідносин у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції.

Змістом будь-яких правовідносин, у тому числі й правовідносин у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції, є права та обов'язки учасників цих відносин, взаємозалежні й взаємозумовлені. Найбільш усталеною є позиція, яка співвідно-

¹ Подолячук О. А., Захарчук І. С. Готова продукція як об'єкт обліку сільськогосподарських підприємств. *Економіка. Фінанси. Право*. 2014. № 2. С. 20.

² Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80>.

³ Економічні рахунки сільського господарства (рахунок виробництва та рахунок утворення доходу) (2011-2019). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/cg.htm.

сить зміст аграрних правовідносин із суб'єктивними аграрними правами й юридичними обов'язками їх учасників щодо організації сільськогосподарської діяльності¹. Отже, зміст правовідносин у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції складають суб'єктивні права та юридичні обов'язки щодо організації виробництва, логістичного супроводу та реалізації традиційної сільськогосподарської продукції. Він залежить як від відповідної ланки агробізнесу (інновації, вирощування, логістика, реалізація), так і виду традиційної сільськогосподарської продукції. Окресленим зумовлюється і правове регулювання цих відносин.

Положення Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні», дають підстави виділити зміст правовідносин у вигляді взаємних суб'єктивних прав та обов'язків суб'єктів щодо: 1) виробництва зерна (діяльність сільськогосподарських товаровиробників, що пов'язана з вирощуванням зерна, забезпеченням внутрішніх потреб України у насіннєвому матеріалі, зерні для продовольчих, фуражних та технічних цілей, поліпшенням його якості, створенням експортного потенціалу ринку зерна, а також гарантуванням продовольчої безпеки держави за рахунок розвитку власного зернового господарства); 2) державного регулювання ринку зерна; 3) формування та використання зернових ресурсів; 4) декларування зерна (діяльність суб'єктів зберігання зерна щодо визначення обсягів зерна, що знаходиться на зберіганні чи зберігається у власних або орендованих зерносховищах); 4) зберігання зерна².

По-іншому закріплюється зміст правовідносин у сфері, скажімо, виробництва аквакультури. Так, Законом України «Про аквакультуру» встановлено безпосередній зміст цих правовідносин. Зокрема, суб'єкти аквакультури мають право: на користування рибогосподарськими водними об'єктами (їх частинами), рибогосподарськими технологічними водоймами, акваторією (водним простором) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, землями водно-

¹ Аграрне право : підручник / за заг. ред. А. М. Статівки. Харків: Право, 2018. С. 52.

² Про зерно та ринок зерна в Україні : Закон України від 04.07.2002 р. № 37-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-15#Text>.

го фонду для здійснення аквакультури; на власність об'єктів аквакультури та продукції аквакультури, а також отримання доходу від їх реалізації; на проведення робіт з рибогосподарської меліорації водних об'єктів (їх частин), які використовуються для цілей аквакультури; та зобов'язані: додержуватися нормативно-правових актів у сфері аквакультури; не допускати погіршення екологічного середовища та умов існування водних біоресурсів у результаті своєї діяльності ін. (ст. 5 Закону України «Про аквакультуру») ¹.

Звісно, іншим є й зміст правовідносин, наприклад, у сфері виноробства. Законом України «Про виноград та виноградне вино» ² виокремлюються такі суб'єктивні права суб'єктів виноробства: здійснювати списання виноградників; встановлювати власні гарантійні терміни зберігання окремих найменувань вин шампанських, ігристих та тихих, коньяків України, які перевищують мінімальні гарантійні терміни, встановлені чинними стандартами та нормативною документацією, з обов'язковою відповідальністю за відповідність їх якості нормативним вимогам; мати немайнові права щодо найменування вин, коньяків тощо. Юридичні обов'язки суб'єктів у цій сфері, зокрема, передбачають підтримання необхідного технологічного процесу; надання щорічного звіту щодо обсягів переробки винограду, виробництва виноматеріалів у груповому асортименті, використання та залишків спирту ін.

Аналізуючи зміст правовідносин у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції, можливо запропонувати, що він може складатися за диспозитивним та імперативним принципом. Диспозитивний принцип побудови змісту правовідносин у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції передбачає взаємне, «рівне» розташування суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів. Водночас зміст правовідносин за імперативним принципом передбачає існування підлеглих зв'язків та наявність уповноваженого суб'єкта, зокрема це відносини, що виникають у сфері декларування, контролю, якості як виробництва, так і безпосередньої традиційної сільськогосподарської продукції.

¹ Про аквакультуру : Закон України від 18.09.2012 р. № 5293-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5293-17>.

² Про виноград та виноградне вино : Закон України від 16.06.2005 р. № 2662-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-15#top>.

Проведене дослідження правовідносин у сфері виробництва традиційної сільськогосподарської продукції дозволяє зробити такі висновки. Суб'єктом цих правовідносин виступає особа, що має спеціальну правосуб'єктність у вигляді юридичної та фактичної здатності вирощувати, переробляти та реалізовувати традиційну сільськогосподарську продукцію.

2.2.2. Правове забезпечення правовідносин у сфері виробництва органічної сільськогосподарської продукції

Останнім часом поряд з виробництвом традиційної продукції поступово набуває поширення виробництво органічної продукції в Україні. У 2022 р. загальна площа сільськогосподарських земель (органічних і перехідного періоду) склала 422 299 га, у тому числі 370 110 га з органічним статусом. При цьому нараховувалось 528 операторів органічного ринку, з них 418 – сільськогосподарські виробники¹. Дані були зібрані Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від органів іноземної сертифікації, які сертифікували органічне виробництво та обіг органічних продуктів в Україні. Органічне виробництво в Україні розвивається з 1997 р., у першу чергу завдяки попиту з боку трейдерів ЄС і переробників органічного зерна, олійних, бобових культур і дикоросів². Становлення органічного виробництва обумовлено як намаганням доведення до споживача якісної, безпечної продукції, так і підвищенням екологічного аграрного виробництва, створенням нових робочих місць.

Українську органічну продукцію купують переважно країни ЄС, куди у 2021 р. було експортовано 189 239 тонн продукції. Так, найбільшими країнами-споживачами вітчизняної органічної продукції є Нідерланди, Німеччина, США, Швейцарія, Італія, Велика Британія, Австрія, Польща, Чехія, Франція, Угорщина, Румунія, Бельгія, Болгарія, Литва, Канада та Данія³. Отже, органічне ви-

¹ Органічне виробництво в Україні залишається одним із пріоритетним. URL: <https://organicinfo.ua/news/organic-remains-one-of-priorities/>

² Наукові основи виробництва органічної продукції в Україні : монографія / за ред. Я. М. Гадзала, В. Ф. Камінського. Київ, 2016. С. 9.

³ Органічне виробництво в Україні. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/organichne-virobnictvo/organichne-virobnictvo-v-ukrayini>.

робництво поступово розширюється як у світі, так і на теренах України. При цьому органічні виробники отримують додаткові конкурентні переваги на ринку, що виражені у: збільшенні частки грошових заощаджень за рахунок економії на мінеральних добривах та засобах хімізації; додаткових доходах від продажу надлишкової продукції та вирощування товарних культур; зниженні вхідних бар'єрів для входження до внутрішніх та міжнародних експортних ринків сертифікованої органічної продукції та формуванні преміальної ціни на їх товар; можливості додаткового збільшення вартості органічних продуктів у результаті їх переробки ¹. Таким чином, органічне сільськогосподарське виробництво виступає джерелом отримання безпечного сільськогосподарського продукту. Воно формує культуру населення, його ставлення до екології; передусім це філософія сільськогосподарського виробництва. Саме вона дає можливість утворювати конкуренцію на аграрному ринку.

Історично так склалось, що землеробство в Україні, як і в інших державах світу, виникло і спочатку функціонувало саме як органічне ². Безпосередньо виникнення органічного виробництва формувалось поступово і у США, і у країнах ЄС на початку ХХ ст. А вже у ХХІ ст. органічне виробництво отримало окреме правове регулювання.

Зародження органічного виробництва було зумовлено зокрема таким: появою біологічно орієнтованої сільськогосподарської науки; проведенням харчових реформ, спрямованих на задоволення інтересів споживачів у безпечній продукції; підвищенням рівня обізнаності суспільства про сільськогосподарські культури, способи їх вирощування ³.

Засади органічного виробництва пов'язуються з відкриттям мікоризних грибів Альбертом Бернхардом Франком у 1885 р. та бактерій, що фіксують азот, виявлених Германом Гелрігелем та

¹ Грановська В. Г. Перспективи розвитку підприємств органічного сектору. *Агросвіт*. 2017. № 3. С. 15.

² Циліорик Р. А. Земельно-правові засади органічного землеробства : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2019. С. 7.

³ Lockeretz W. Organic farming: an international history. CAB International. 2007. P. 10.

Германом Вільфартом у 1886 р. З цього часу біологи почали досліджувати ґрунт з органічного аспекту. Поступово виникли нові сільськогосподарські дисципліни: сільськогосподарська бактеріологія, боротьба з бактеріями в ґрунті, силосі і молоці. Піонерами біології ґрунтів були у Німеччині Фелікс Леніс (1874–1931), Лоренц Хільтнер (1862–1923) та Рауль Генріх Франсе Фогт (1874–1943), у США Сельман А. Ваксман (1888–1973). В Україні дослідження ґрунтів проводив В. В. Докучаєв (з 1846 до 1903). Він доводив, що чорнозем дорожчий за золото та вугілля. На жаль, сьогодні це так до кінця не враховано та не прийнято сільськогосподарською культурою і філософією, що й призводить до зниження агрономічних властивостей ґрунту. Повністю поділяємо занепокоєння учених, які стверджують, що така ситуація виникає внаслідок багаторазової обробки родючої української землі сільськогосподарського призначення різними застарілими методами, за допомогою потужних і важких колісних тракторів і комбайнів; водної та вітрової ерозії, яка є результатом низької культури землеробства; споживацького ставлення до землі, намагання якнайбільше від неї взяти і як найменше їй повернути. Врешті-решт таке господарювання призводить до виснаження гумусу, погіршення стану земель сільськогосподарського призначення¹.

Наслідком дослідження ґрунтів стало розроблення рекомендацій щодо використання органічного добрива для поліпшення стану вирощування сільськогосподарських рослин. Крім того, починаючи з кінця ХІХ ст., утворились реформаторські рухи, такі як німецька «реформа життя» (Lebensreform) та американська «продовольча реформа», які не схвалювали індустріалізацію, урбанізацію та зростаючого домінування технології в «сучасному» світі. Вони закликали до «природного способу життя», яке складається з вегетаріанських дієт, фізичної культури, природної медицини та повернення на землю. Як наслідок, у Німеччині в 1927–1933 рр. Природна асоціація «Сільське господарство та землеробство» розробила перші у світі стандарти органічного сільськогосподарського землеробства. Вироблена продукція за цими технологіями мала маркування у вигляді знаку «Biologisches Werterzeugnis»

¹ Білинський А. Розвиток учення про ґрунти історія ґрунтознавства в Україні. *Молодь і ринок*. 2012. № 7. С. 125.

(Biological Premium Product) ¹. На відміну від світових тенденцій формування органічної культури та філософії, у радянській Україні активно підтримувалась культура урбанізації, індустріалізації. Це стало початком поступового занепаду українського села, культури органічного природного сільськогосподарського виробництва.

Засади органічного землеробства були визначені та науково обґрунтовані у Німеччині Е. Кенеманном у 1925-1931 рр. Він став основоположником агрофілософії та засновником менеджменту органічної сільськогосподарської продукції ². Поступово вони стали поширюватися у країнах ЄС та США, але частково були зупинені початком Другої світової війни.

Наслідки війни відбилися і на органічному виробництві, адже більшість органічних ферм у ЄС були зруйновані. До того ж відновлення економіки, соціального стану у державах потребувало агресивної політики індустріалізації. Однак концепція здорового ґрунту та безпечної їжі продовжували розвиватися. У Великій Британії засади німецької органічної культури були підтримані Джорджем Степлдоном (1882–1960), його сферами діяльності були створення та вирощування різноманітних трав'янистих рослин, розведення лугових рослин та оздоровлення якості кормів ³.

Тоді ж у США політик та фермер Едуард Х. Фолкнер (1886–1964) визначив проблеми ерозії ґрунту. Він відмовився від використання плуга, оскільки обробка землі за допомогою техніки руйнує поверхневі шари та структуру ґрунтів. Замість цього він став використовувати біологічні засоби для обробки землі ⁴. Аналогічні розробки впроваджував Ф. Т. Моргун у Полтавській області. Та поступове становлення органічного сільськогосподарського виробництва частково було зупинене розвитком теорії агробізнесу,

¹ Lockeretz W. Organic farming: an international history. CAB International. 2007. P. 15.

² Treitel C. Eating Nature in Modern Germany Food, Agriculture and Environment, c. 1870 to 2000. Cambridge University Press. 2017. P. 171/

³ Baigent E. Stapledon, Sir (Reginald) George. URL: <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/36255>.

⁴ Coleman E. The New Organic Grower: A Master's Manual of Tools and Techniques for the Home and Market Gardener, 2nd Edition. A Gardener's Supply Book. 1995. P. 330.

яка обґрунтовувала «агресивне землеробство», що передбачало використання технологій машинної обробки землі, використання посівного матеріалу з ГМО тощо. Це давало можливість отримувати передусім прибуток, а не безпечну продукцію. Засоби, технології органічного землеробства стали розглядатися як застарілі, примітивні, такі, що не дають отримати великої прибутковості у сільськогосподарському виробництві. При цьому прибутковість у зазначеній сфері наприкінці ХХ ст. пов'язувалось із корпоративними фермами, холдингами, контролем над усіма ланками агробізнесу, хімічними обробками ґрунту, ГМО продукцією, дешевою робочою силою.

Докорінна зміна у поглядах на сільськогосподарське виробництво була пов'язана із реалізацією положень Codex Alimentarius («Кодекс харчових продуктів») ¹. Його засади сягають здобутків Австро-Угорської імперії, в якій між 1897 і 1911 роками було розроблено комплекс стандартів та описаних продуктів для широкого спектру продуктів харчування під назвою Codex Alimentarius Austriacus. У 1961 р. Конференція Продовольчої сільськогосподарської організації ООН (ФАО) при підтримці ВОЗ, Європейської економічної комісії (ЕЕК), Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) та Ради Codex Alimentarius Europaeus вивчає доцільність системного запровадження положень Codex Alimentarius та приходять до висновку про необхідність створення міжнародної програми щодо харчових стандартів. Асамблея ВОЗ та ФАО у 1963 р. приймає рішення про створення Об'єднаної програми харчових стандартів та прийняття статуту Комісії Codex Alimentarius ². Нині цей Кодекс регулює правовідносини щодо стандартів, якості, безпеки, маркування харчових продуктів, харчових добавок, вміст гербіцидів у продуктах в світі тощо. СОТ підтримує норми Кодексу та застосовує його норми при виникненні спорів щодо міжнародної безпеки якості продуктів ³. Такий

¹ What is the Codex Alimentarius? URL: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/en/>.

² Origins of the Codex Alimentarius. URL: <http://www.fao.org/3/w9114e/W9114e03.htm>.

³ Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/15sps_01_e.htm.

підхід СОТ базується на нормах частини 1 пункту б) статті XX Генеральної угоди з тарифів та торгівлі (ГАТТ 1947)¹. З 1972 р. функціонує Міжнародна Федерація органічного сільськогосподарського руху (IFOAM). У 1999–2001 р. Комісія Codex Alimentarius визначила, що органічне землеробство – це цілісна система управління сільськогосподарським виробництвом, яка сприяє зміцненню здоров'я агроєкосистем, включаючи біорізноманіття, біологічні цикли та біологічна активність ґрунту. Генеральна Асамблея IFOAM у 2005 р. заявила про впровадження принципів органічного сільськогосподарського виробництва: здоров'я; екології; справедливості; догляду².

Постановою Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів та скасування Постанови (ЄС) № 2092/91 було встановлено, що органічне виробництво – це цілісна система господарювання та виробництва харчових продуктів, яка поєднує в собі найкращі практики з огляду на збереження довкілля, рівень біологічного розмаїття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів належного утримання (добробуту) тварин та метод виробництва, який відповідає певним вимогам до продуктів, виготовлених з використанням речовин та процесів природного походження³. Таке трактування дає підстави стверджувати, що метод органічного сільськогосподарського відіграє подвійну роль: економічну – забезпечує специфічний агропродовольчий ринок, який відповідає зростаючим потребам споживачів в органічній продукції, та екологічну – створює загальне благо, сприяючи захисту довкілля та зрівноваженого розвитку сільських територій⁴. Отже,

¹ Генеральна угода з тарифів та торгівлі (ГАТТ 1947). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_264#top.

² Lockeretz W. Organic farming: an international history. CAB International. 2007. P. 31.

³ Постанова Ради ЄС від 28.06.2007 р. № 834/2007 стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів, та скасування Постанови ЄС № 2092/91. URL: http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ec/EU%20Reg_834_2007%20Organic%20Production_UA.pdf.

⁴ Корнієнко Г. С. Економіко-правові аспекти ведення агробізнесу у сфері органічного сільськогосподарського виробництва. *Органічне сільськогосподарське*

органічне виробництво сільськогосподарської продукції частково вирішує проблеми забезпечення населення якісними та безпечними продуктами харчування¹.

Прийняття Постанови Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. вплинуло на організацію діяльності суб'єктів агробізнесу, що імпортували українську органічну продукцію. Так, детальні правила щодо процедури імпорту органічної продукції з третіх країн було викладено в Регламенті Комісії (ЄС) №1235/20081 від 8 грудня 2008 р., в тому числі, що стосуються продукції, сертифікованої згідно з еквівалентним стандартом. У цьому Регламенті було наведено основні визначення, які слід приймати за основу при імпорті органічної продукції, а також передбачено документи, якими супроводжується даний процес, та умови вільного обігу товарів, що імпортуються до країн ЄС². Зокрема, була встановлена: система електронної сертифікації для імпорту органічних продуктів як модуль, інтегрований в електронну систему контролю торгівлі та експертизи (TRACES); порядок перевірки вантажу з органічною продукцією; спеціальні правила приймання продуктів з третіх країн. З 2015 р. Європейською Комісією було проголошено посилення додаткових заходів контролю імпорту органічних продуктів, що походять з України, які були продовжені і у 2018 р.

Слід підкреслити, що стандарти органічного виробництва пов'язані передусім з прозорістю такого виробництва. Так, виробник повинен забезпечити простежуваність усього ланцюга виробництва (англ. traceability) та реалізації органічної продукції. Відповідно до законодавства ЄС «простежуваність» означає здатність відстежувати будь-які продукти харчування, корми або речовини, які будуть використовуватися для споживання, на всіх

виробництво в Україні: правові засади ведення / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2020. С. 20.

¹ Корнієнко Г. С. Удосконалення організаційно-правового забезпечення виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 29-30 верес. 2017 р. Харків, 2017. С. 115.

² Практичний довідник органічного експортера до ЄС. Київ; Берлін. 2019. Вип. 2 (оновлений). С. 9.

етапах виробництва, переробки та реалізації¹. При цьому простежувати ланцюг органічного виробництва може як споживач, так і контрольні органи ЄС. Можливість простежування фактично виступає різновидом громадського контролю, який лише посилює відповідальність суб'єкта виробництва органічної продукції. Крім того, виникає соціальний ефект від органічного виробництва внаслідок збільшення кількості працівників².

Спочатку національні стандарти органічної продукції розроблялись на рівні добровільних об'єднань, зокрема з 2002 р. функціонує Міжнародна громадська організація Асоціація учасників органічного виробництва «БІОЛан Україна». Фахівцями – членами Асоціації були розроблені Стандарти органічного сільськогосподарського виробництва та маркування продукції і продуктів харчування «БІОЛан», створені на основі Базових стандартів Міжнародної федерації органічного сільськогосподарства (IFOAM), Постанови Ради (ЄЕС) №2092/91 стосовно органічного виробництва сільськогосподарських продуктів та Стандартів BIO SWISS Асоціації Швейцарських організацій виробників органічної продукції. Стандарти «БІОЛан» пройшли експертизу в Європі і успішно використовуються фермерами в Україні³. Приватні стандарти стали практично використовуватися на внутрішньому ринку органічної продукції суб'єктами підприємницької діяльності, які не займаються експортними операціями⁴. Також, протягом 2003–2004 рр. окремі господарства Вінницької, Тернопільської, Київської та Луганської областей були переведені на органічне землеробство у формі пілотного проекту, який базувався на технічній допомозі з боку Швейцарського бюро співробітництва у

¹ Практичний довідник органічного експортера до ЄС. Київ; Берлін. 2019. Вип. 2 (оновлений). С. 19.

² Корнієнко Г. С. Організаційно-правові аспекти регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції рослинного походження в Україні *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юрид. науки*. 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 144.

³ Міжнародна громадська організація Асоціація учасників органічного виробництва «БІОЛан Україна». URL: www.biolan.org.ua > download.

⁴ Кутаренко Н. Я. Правове регулювання органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні. *Агросвіт*. 2013. № 22. С. 68.

межах проекту «Eco-Land: Sustainable Land Use in Ukraine», започаткованого у січні 2003 р.¹ Наведене підкреслює, що первинно органічне виробництво стало розвиватися завдяки намаганням суб'єктів агробізнесу України сформувати новий напрямок сільськогосподарського виробництва з метою запровадження нової форми виробництва, отримати статус конкурентоспроможних на ринку аграрної продукції. Засади безпеки продукції регулювались Законом України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів».

Законодавче регулювання відповідності якості продукції, що поширювалось і на органічну сільськогосподарську продукцію, було встановлено у 2001 р. Законом України «Про підтвердження відповідності»², який втратив чинність на підставі Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» 2015 р.³ Останній нормативний акт чітко визначив, що дія технічних регламентів не поширюється на сертифікацію органічного виробництва та/або обігу органічної продукції, що стало позитивним кроком у розвитку органічного виробництва. У 2007 р. були прийняті Національні стандарти України: ДСТУ ISO 22000:2007 «Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга», що відповідав міжнародному стандарту ISO 22000:2005⁴.

Віднесення продукції до органічної обумовлено як її складом, так і процесом виробництва. Визнаючи існування продовольчого ланцюга органічної продукції, з 2007 р. встановлюється регулювання щодо процедури її вирощування. Так, Кабінет Міністрів

¹ Піддубна Д. С. Генеза формування органічного виробництва в Україні — практичний та правовий аспекти. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія : Юридичні науки. 2017. № 2. С. 46.

² Про підтвердження відповідності : Закон України від 17.05.2001 р. № 2406-П. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2406-14#Text>.

³ Про технічні регламенти та оцінку відповідності : Закон України від 15.01.2015 р. № 124-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19?find=1&text=%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%87#Text>.

⁴ ДСТУ ISO 22000:2007. Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга. URL: https://test1.haccp-center/assets/files/DSTU_ISO_22000-2007.pdf.

України приймає Постанову «Про затвердження Порядку надання статусу спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування» від 3 жовтня 2007 р. № 1195. Спеціальні сировинні зони, в яких вирощується безпечна продукція, згідно з Постановою, повинні відповідати таким загальним вимогам: розташування на угіддях, які належать до земель сільськогосподарського призначення; нормативно обґрунтована віддаленість від промислових підприємств та інших об'єктів, які можуть забруднювати навколишнє природне середовище; високий рівень родючості ґрунтів тощо ¹. Прийняття цього Порядку надало можливість суб'єктам агробізнесу розпочати розбудову продовольчого ланцюга органічної продукції, особливість якого полягає зокрема як у якості продукції, технології її вирощування, так і в коротких термінах зберігання продуктів, що не містять консервантів.

З 2007 р. розробляється та обговорюється проєкт Закону України «Про органічне виробництво». Робота над цим законопроектом була завершена прийняттям Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини». Цим Законом було визначено, що виробництво органічної продукції (сировини) являє виробничу діяльність фізичних або юридичних осіб (у тому числі з вирощування та переробки), де під час такого виробництва виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та на всіх етапах виробництва (вирощування, переробки) застосовуються методи, принципи та правила, з метою отримання натуральної (екологічно чистої) продукції, а також збереження та відновлення природних ресурсів ². Слід звернути увагу на те, що цей Закон було прийнято, так би мовити, із запізненням, оскільки фактично вирощування органічної продукції в Україні

¹ Про затвердження Порядку надання статусу спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.2007 р. № 1195. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1195-2007-%D0%BF#Text>.

² Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини : Закон України від 03.09.2013 р. № 425-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/425-18>.

починається з 2000 р., а в окремих випадках і раніше. Наприклад, від початку 90-х років ХХ ст. в Україні здійснює свою діяльність ПП «Агроєкологія», розташоване на землях Шишацького та Зіньківського районів Полтавської області. Воно веде господарювання на площі 8 тис. га виключно за технологіями органічного землеробства¹. Окрім того, закон про виробництво органічної продукції пов'язувався із спеціальною діяльністю суб'єкта, яка передбачала використання правил та методів виробництва. Такий підхід був вужчим ніж той, що закладався у Постанові Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів. Справедливо вказати, що цей Закон мав певні вади, зокрема: він містив значну кількість бланкетних норм, які відсилали до іншого законодавства та вимагав використання великої кількості технічних норм; не було механізму визначення оцінки придатності земель (грунтів) для виробництва органічної продукції та сировини та ін.² Та незважаючи на певні прогалини та неузгодженості, цей Закон стає правовою базою для подальшого розвитку органічного виробництва в Україні.

Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» втратив чинність у 2018 р. внаслідок прийняття Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». Останній Закон приймається з метою удосконалення засад правового регулювання органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, а також гармонізації законодавства України до законодавства Європейського Союзу у зазначеній сфері³. Згідно з цим нормативним актом, органічне виробництво – сертифікована діяльність, пов'язана з виробництвом сільсько-

¹ Підприємство Агроєкологія. URL: <http://www.agroecology.in.ua/company>.

² Ставівка А. М., Корнієнко В. М. Щодо удосконалення аграрного законодавства у сфері органічного виробництва сільськогосподарської продукції. *Правові засади ведення органічного землеробства* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 29-30 верес. 2017 р. Харків, 2017. С. 212.

³ Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : пояснювальна записка до проекту Закону України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63755.

господарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовка, обробка, змішування та пов'язані з цим процедури, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану продукції), що провадиться із дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції¹.

У Законі органічне виробництво прив'язується перш за все до виробничого ланцюга такого виробництва; крім того, розмежується органічне виробництво залежно від об'єкта (аквакультура, виробство та ін.).

Слід підкреслити і те, що поряд з правовим регулюванням органічного виробництва встановлюється система контролю за якістю продукції. Зокрема, у 2017 р. приймається Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин», яким визначено, що державний контроль – діяльність компетентного органу, його територіальних органів, державних інспекторів, державних ветеринарних інспекторів, помічників державного ветеринарного інспектора та уповноважених осіб, що здійснюється з метою перевірки відповідності діяльності операторів ринку вимогам законодавства про харчові продукти, корми, здоров'я та благополуччя тварин, а також усунення наслідків невідповідності та притягнення до відповідальності за порушення відповідних вимог. Державний контроль включає також діяльність з перевірки відповідності законодавству про побічні продукти тваринного походження під час ввезення (пересилання) таких продуктів на митну територію України². Наведене вказує на існування як приватних, так і публічних правовідносин у сфері агробізнесу, зокрема у сфері органічного виробництва.

¹ Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : Закон України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19#n2>.

² Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин : Закон України від 18.05.2017 р. № 2042-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19>.

Прийнятий 2018 р. Закон України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» установив правові та організаційні засади надання споживачам інформації про харчові продукти з метою забезпечення високого рівня захисту здоров'я громадян і задоволення їхніх соціальних та економічних інтересів ¹.

У наукових дослідженнях підходи до визначення органічного виробництва різняться. Так, Н. Я. Кутаренко розглядає органічне сільськогосподарське виробництво як багатофункціональну систему аграрного виробництва та господарювання, яка базується на низці обмежень щодо застосування хімічних добрив, пестицидів, ГМО, різних харчових добавок тощо, надаючи перевагу у впровадженні ресурсоощадливих технологій з метою забезпечення населення достатнім обсягом якісних, безпечних продуктів харчування при мінімально негативному впливі на довкілля із збереженням якості ґрунтів, біорізноманіття та екосистем для досягнення сталості в аграрному секторі, враховуючи потреби майбутніх поколінь ². А ось Є. В. Милованов підкреслює, що органічне виробництво слід розглядати крізь призму методів ведення землеробства ³. Т. В. Курман вказує, що це виробництво передбачає поєднання захисту довкілля, економічного зростання й соціального розвитку як взаємозалежних і взаємодоповнюючих елементів стратегічного розвитку держави, що гарантуватиме населенню високу якість продовольства, та важливого складника продовольчої безпеки ⁴. На думку Р. А. Цилюрник, виробництво органічної сільськогосподарської продукції є специфічною діяльністю, що спрямована на отримання органічної продукції ⁵. Н. А. Берлач вважає органічне

¹ Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів : Закон України 06.12.2018 р. № 2639-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19#top>.

² Кутаренко Н. Я. Проблема понятійно-змістового трактування сутності органічного агровиробництва. *Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Серія : Економічні науки*. 2014. Вип. 27. С. 397.

³ Милованов Є. В. Органічне сільське господарство: перспективи для України. *Посібник українського хлібороба*. 2009. С. 257.

⁴ Курман Т. В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва : проблеми правового забезпечення. Харків : Юрайт, 2018. С. 270-271.

⁵ Цилюрник Р. А. Земельно-правові засади органічного землеробства : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2019. С.31.

виробництво сільськогосподарської продукції окремою галуззю виробничої сфери АПК¹.

З точки зору особливостей використання сільськогосподарських земель визначає органічне виробництво П. Ф. Кулинич, вказуючи, що органічне виробництво здійснюється на сертифікованих землях, під якими слід вважати землі сільськогосподарських угідь, ґрунти яких за своїми продуктивними та екологічними характеристиками відповідають визначеним законодавством критеріям (нормативам)². Найбільш повно органічне виробництво визначає В. Ю. Уркевич. На його думку, органічне виробництво можна визначити як особливий спосіб (метод) ведення сільського господарства (виробництва сільськогосподарської продукції), що здійснюється на сертифікованих землях сільськогосподарського призначення та підлягає обов'язковій сертифікації, передбачає використання такої системи управління виробництвом, що враховує та покращує стан агроєкосистеми (включаючи біологічну розмаїтість, біологічні цикли і біологічну природу ґрунту), здійснює мінімальну обробку ґрунту й використовує енерго- та ресурсощадні технології, характеризується турботою про всі компоненти навколишнього середовища та відмовою від використання штучних добрив або синтетичних хімікатів і застосування генетично модифікованих організмів, метою якого є найповніше задоволення споживачів продукцією, виробленою із застосуванням природних речовин та механізмів³. Д. С. Піддубна при дослідженні органічного виробництва вказує на його екологічну спрямованість, що дає можливість отримати натуральну (екологічну) продукцію, зберегти та відновити природні ресурси⁴.

¹ Берляч Н. А. Розвиток органічного напрямку у сільському господарстві України (адміністративно-правові основи) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. С. 9.

² Кулинич П. Ф. Виробництво органічної та екологічно чистої сільськогосподарської продукції: земельно-правові аспекти. *Держава і право* : зб. наук. праць. *Юридичні і політичні науки*. Київ, 2009. Вип. 43. С. 416.

³ Уркевич В. Ю. Актуальні правові питання органічного виробництва в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право.* / ред. кол. : Д. О. Мельничук та ін. Київ, 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 26.

⁴ Піддубна Д. С. Органічне господарювання: наукова концепція аграрно-екологічних та цивільно-господарських відносини : монографія. Кривий Ріг, 2017. С. 182.

Аналізуючи різні підходи дослідників стосовно органічного сільськогосподарського виробництва та чинні нормативні акти, підкреслимо, що органічне виробництво може розглядатися як: 1) спеціальна система управління сільськогосподарським виробництвом; 2) спеціальні методи, технології сільськогосподарського виробництва; 3) система господарювання та виробництва органічної сільськогосподарської продукції; 4) органічний сільськогосподарський продукт; 5) продуктової ланцюг органічного виробництва. Обов'язковими ознаками органічного виробництва сільськогосподарської продукції є: 1) наявність продуктового ланцюга органічного виробництва; 2) дотримання правил органічного виробництва; 3) сертифікація діяльності; 4) проведення маркування органічної продукції; 5) доступ споживачів до інформації про якість, безпеку, процес вирощування органічної продукції; 6) прозорість усіх стадій виробничого ланцюга як для державних контрольних органів, так і суспільства; 7) спрямування на отримання органічного продукту споживання; 8) забезпечення екологічної безпеки.

Правовий аспект дослідження органічного виробництва сільськогосподарської продукції безпосередньо пов'язаний із встановленням структурних елементів правовідносин, які виникають у цій сфері. Такий підхід створюватиме можливість виявити особливості суб'єкта, об'єкта органічного виробництва сільськогосподарської продукції, що у свою чергу підкреслить його відмінність від традиційного сільськогосподарського виробництва. Потреба в дослідженні правовідносин органічного виробництва у сфері агробізнесу зумовлена наступним. Органічний світовий ринок є найбільш стабільно зростаючим ринком протягом останніх 20 років, а отже, він привертає увагу все більшої кількості виробників і споживачів. Крім того, пандемія COVID-19 лише посилила позиції органічних харчових продуктів, адже в ситуації, що склалася, споживачі почали ще більше опікуватися власним здоров'ям і станом довкілля. Ринок ЄС є важливою складовою світового органічного ринку з продажами у 41,4 млрд євро в 2019 році. За останні роки Україна стала одним із найважливіших постачальників органічної продукції на ринок ЄС, посівши четверте місце у 2018 і 2020 роках та друге в 2019 році серед всіх країн-імпортерів органічної продукції

в ЄС. Імідж України як країни-експортера органічної продукції поступово покращується, а в умовах пандемії Україна зарекомендувала себе як надійний постачальник ¹.

Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» передбачено регулювання відносин за участю таких суб'єктів: інспектор з органічного виробництва та/або обігу органічної продукції (посадова особа органу сертифікації); оператор (суб'єкт, що займається виробництвом та/або обігом продукції). Основний учасник правовідносин органічного виробництва сільськогосподарської продукції – оператор. Саме він здійснює діяльність у сфері виробничого ланцюга органічного виробництва. Якщо в 2002 р. в Україні було зареєстровано 31 господарство, що отримало статус «органічного», то в 2020 р. нараховувалось вже 549 органічних операторів, а загальна площа сільськогосподарських угідь, на яких ведеться органічне виробництво, склала 462225 га². Аграрне та інше законодавство гарантує суб'єктам рівні права в організації органічного виробництва, його сертифікації, використанні відповідних природних ресурсів, збуті виробленої сільськогосподарської продукції, – стверджують науковці ³.

Здійснювати діяльність у цій сфері можна лише за наявності спеціальної правосуб'єктності, що передбачає: 1) статус юридичної особи чи фізичної особи – підприємця; 2) матеріально-технічне забезпечення для здійснення органічного виробництва (потужності); 3) сертифікат (документальне підтвердження відповідності органічного виробництва та/або обігу органічної продукції вимогам законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, що видається органом сертифікації); 4) виробничий процес вироблення органічної продукції, включаючи її маркування. Слід підкреслити, що не всі суб'єкти агробізнесу мають спеціальну правосуб'єктність у сфері органічного вироб-

¹ Дослідження органічного ринку України (2019-2020). URL: https://organicinfo.ua/Market_study_2019-2020_web.pdf.

² Органік в Україні URL: <https://organic.com.ua/organic-v-ukraini/>.

³ Уркевич В. Ю. Про принципи виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право.* 2014. Вип. 197(1). С. 58.

ництва. Наприклад, у рекомендаціях Антимонопольного комітету України¹ встановлені правопорушення у вигляді того, що суб'єкти господарювання здійснюють реалізацію в торговельних мережах України продукції з позначеннями «органічний», «органік», «organic» тощо, у той час як відповідних дозвільних документів, згідно із законодавством у сфері виробництва та реалізації органічної продукції (сировини), не мають. Отже, суб'єкт агробізнесу при здійсненні діяльності щодо виробництва органічної продукції повинен мати спеціальну правосуб'єктність. При цьому він має виконувати такі умови: проходити оцінку відповідності виробництва органічної продукції (сировини) в акредитованому закладі; отримувати сертифікат; бути включеним до Реєстру виробників органічної продукції (сировини); виробляти та/або реалізовувати продукцію, яка маркується позначеннями «органічний», «органік», «organic» тощо.

З 2017 р. певна частина суб'єктів агробізнесу поступово стала переходити до органічного виробництва. Серед агрохолдингів першими органікою почали займатися «Сварог Вест Груп» та «Агротрейд». При цьому процес переходу до органічного сільського господарства в Україні супроводжується певними ризиками та необхідністю вирішення низки правових, економічних, екологічних, управлінських, соціально-психологічних та інших проблем². Тому і Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» встановлено можливість застосування перехідного періоду від виробництва неорганічної продукції до виробництва органічної продукції, у період яких суб'єкт вже застосовує методи, сировини для органічного виробництва та починає відповідне маркування продукції, а також паралельного виробництва. Внаслідок

¹ Про припинення дій, що містять ознаки порушення законодавства про захист економічної конкуренції : рекомендації Антимонопольного комітету України від 09.04.2020 р. № 18-рк. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/5e9/9ce/e6d/5e99cee6dba03179364246.pdf>.

² Кравець Н. В. Правові аспекти органічного сільського господарства як засобу реалізації принципу екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 108.

цього формується самостійна система учасників агробізнесу, які здійснюють виробництво органічної продукції. Так, залежно від стадії виробництва органічної продукції суб'єкти агробізнесу, що займаються виробництвом органічної продукції, можуть поділятися на: 1) основні суб'єкти (системно здійснюють органічне виробництво); 2) перехідні суб'єкти (знаходяться у стані переходу до органічного сільськогосподарського виробництва); 3) паралельні суб'єкти (здійснюють водночас виробництво органічної та неорганічної продукції);.

Відомо, що до галузей органічного виробництва належать: органічне рослинництво (у тому числі насінництво та розсадництво); органічне тваринництво (у тому числі птахівництво, бджільництво); органічне грибівництво (у тому числі вирощування органічних дріжджів); органічна аквакультура; виробництво органічних морських водоростей; виробництво органічних харчових продуктів (у тому числі органічне виноробство); виробництво органічних кормів; заготівля органічних об'єктів рослинного світу. Наведене дає підстави здійснити поділ суб'єктів агробізнесу, залежно від галузі органічного виробництва: 1) виробники органічного рослинництва; 2) виробники органічного тваринництва; 3) виробники органічного грибівництва; 4) виробники органічних морських водоростей; 5) виробники органічних харчових продуктів; 6) виробники органічних кормів та органічних об'єктів рослинного світу.

У правовідносинах органічного виробництва беруть участь різні за предметом діяльності суб'єкти, виокремлюються суб'єкти, що безпосередньо виробляють продукцію, учасники, що забезпечують утримання матеріально-технічної бази виробництва, державні інспектори, посередники. Отже, серед них можливо виокремлювати такі групи: 1) первинні суб'єкти (займаються виробництвом органічної продукції); 2) допоміжні суб'єкти (надають матеріальне-технічну, логістичну послугу первинним суб'єктам; здійснюють діяльність у сфері сертифікації органічного виробництва та ін.).

Підкреслимо, що особливість суб'єктного складу правовідносин із виробництва органічної продукції полягає в тому, що суб'єкт виробництва має статус не «виробника», а «оператора». При цьому необхідною умовою діяльності у сфері органічного виробництва

є реєстрація оператора ¹. Саме внесення до Реєстру операторів є одним із елементів отримання спеціальної правосуб'єктності осіб у сфері органічного виробництва. Для включення оператора до Реєстру необхідно подати заявку з відповідними документами, перелік яких визначено у Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного матеріалу» від 12 лютого 2020 р. № 87 ². Окремо визначимо, що цією Постановою вводиться принцип прозорості щодо виробничого ланцюга усього органічного виробництва. Реалізація названого принципу дає можливість відслідковувати виробників органічної продукції; органів сертифікації, що мають право на проведення сертифікації органічного виробництва; наявності органічного насіння і садивного матеріалу та ін.

Крім суб'єктів – операторів виокремлюються і суб'єкти сертифікації, які мають право на проведення сертифікації органічного виробництва. Такий підхід зумовлений тим, що правовідносини у сфері виробництва органічної продукції можуть поділятися, зокрема, на безпосередні правовідносини виробництва органічної продукції та організаційні відносини, серед яких можна виокремити правовідносини сертифікації. Суб'єктом сертифікації виступає орган сертифікації – юридична особа, яка має право на проведення сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції і внесена до Реєстру органів сертифікації. Серед суб'єктів

¹ Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні : правові засади ведення : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2020. С. 94.

² Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного матеріалу : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.02.2020 р. № 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2020-%D0%BF#Text>.

варто назвати вітчизняних, наприклад, ТОВ «Органік стандарт», Асоціація «БЮЛан Україна», і зарубіжних, наприклад, Міжнародний інститут органічної сертифікації та етики (ISEA).

Об'єктом правовідносин у сфері виробництва органічної продукції може виступати як виробничий процес вирощування органічної продукції, так і безпосередньо органічна продукція. Цей об'єкт, як і в цілому об'єкт правовідносин у сфері агробізнесу, має змішаний характер. Виробнича діяльність фізичних і юридичних осіб з вирощування та переробки органічної сільськогосподарської продукції може здійснюватися за умови набуття ними суб'єктивного права на таке виробництво¹.

Виробничий процес виробництва органічної продукції врегульований уже згадуваним нами Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». Зокрема встановлено, що це сертифікована діяльність спеціального суб'єкта, яка полягає у первинному виробництві (включаючи збирання), підготовка, обробка, змішування та похідних відносинах щодо наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану продукції). Ці особливості органічного виробництва визначено і у Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції» від 23 жовтня 2019 р. № 970².

Вимоги до виробництва органічної продукції закріплені у ст. 14 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». Так, вони передбачають органічні методи у процесі вирощування, обробки, зберігання продукції, при цьому вони співвідносяться і з екологічними стандартами здійснення сільськогосподарської діяльності (вживання належних заходів для уникнення забруднення недо-

¹ Носік В. В. Право на органічне землеробство в контексті здійснення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 29-30 верес. 2017 р. Харків, 2017. С. 178.

² Про затвердження Порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.10.2019 р. № 970. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-2019-%D0%BF#Text>.

зволеними речовинами). Забороняється використання будь-яких інновацій, біотехнологій щодо поліпшення гену рослин/тварин, методів щодо стимулювання їх росту тощо, ці вимоги конкретизуються щодо окремих галузей органічного виробництва. Наведене вказує, що в правовому регулюванні правовідносин з органічного виробництва питому вагу мають імперативні приписи, які визначають правила виробництва та вимоги до органічної продукції.

Слід вказати і на таку особливість виробництва органічної продукції, як використання у його процесові спеціальних земель. На думку Р.А. Цилюрик, землі для ведення органічного землеробства характеризуються такими ознаками: 1) наявність придатності таких земель для вирощування органічної продукції, що підтверджено відповідним сертифікатом; 2) право користування землями для ведення органічного землеробства можуть здійснювати лише спеціалізовані суб'єкти; 3) при безпосередньому використанні земель для ведення органічного землеробства законодавство покладає додаткові обов'язки; 4) використання землі має бути екологічно збалансованим¹. Характерним показником розвитку органічного сільського господарства є і розміри органічних площ під сільськогосподарськими культурами. Україна у світовому рейтингу посідає 20 місце із площею органічних сільськогосподарських земель за даними FiBL та IFOAM 0,381 млн га (площа земель з органічним статусом – 0,289 млн га та площа земель перехідного періоду – 0,092 млн га) або близько одного відсотка від загальної площі сільськогосподарських угідь (станом на 31 грудня 2021 р. – 422299 га)²³.

Об'єктом правовідносин виробництва органічної продукції також виступає безпосередньо сама органічна продукція, яка отримана в результаті органічного виробництва. Органічна сільськогосподарська продукція, як і органічна сировина, є резуль-

¹ Цилюрик Р. А. Земельно-правові засади органічного землеробства : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2019. С. 83.

² Щербак Е. А. Аналіз розвитку органічного сільськогосподарського виробництва в Україні. *Продуктивність агропромислового виробництва*. 2018. № 30. С. 147.

³ Органічне виробництво в Україні URL:<https://minagro.gov.ua/napryamki/organichne-virobnictvo/organichne-virobnictvo-v-ukrayini>

татом і метою сільськогосподарського виробництва¹. Тож до органічних харчових продуктів не належить продукція мисливства та рибальства в умовах дикої фауни. Уся органічна продукція, яка вводиться у цивільний обіг, повинна мати відповідне маркування. Відповідно до ч. 2 ст. 34 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» продукт дозволяється маркувати як органічний продукт, якщо: 1) його виробництва відповідає стандартам органічного виробництва; 2) він містить не менше ніж 95 відсотків органічних інгредієнтів сільськогосподарського походження та не більше 5 відсотків (за вагою) неорганічних інгредієнтів, внесених до Переліку речовин (інгредієнтів, компонентів), що дозволяється використовувати у процесі органічного виробництва та які дозволені до використання у гранично допустимих кількостях. Це дозволяє стверджувати, що органічна продукція як об'єкт правовідносин має наведені спеціальні ознаки, які відрізняють її від традиційної сільськогосподарської продукції. Вона відрізняється для споживача спеціальним маркуванням «органічний», «біодинамічний», «біологічний», «екологічний», «органік» та будь-яких однокореневих та/або похідних слів від цих слів з префіксами «біо-», «еко-».

Органічна продукція повинна мати і більш високу вартість, яка обумовлена більш високими природними затратами на таке виробництво. З економічної точки зору, органічне виробництво дуже витратне: технологія вирощування та перероблення жорстко регулюється стандартами, а саме виробництво проходить процедуру сертифікації, внаслідок цього вартість для споживачів збільшується в середньому на 15–30%, а в окремих випадках – і на 50%². При цьому ціна на органічну продукцію повинна формуватися не лише з урахуванням витрат органічного виробництва, а й з урахуванням рівня ефективного виробництва сільськогосподарської продукції за традиційною технологією (забезпечення еквівалентності ефек-

¹ Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні : правові засади ведення : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2020. С. 20-26.

² Лушпенко Л. Що таке органічні продукти. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/food/food-guide/299237-organichni-produkti-scho-tse-oznachae>.

тивності альтернативних технологій відносно традиційних) ¹. До ціноутворення органічної продукції включаються не лише витрати на сертифікацію, а і витрати на поліпшення навколишнього середовища, органічне насіння, ручна обробка землі, рослин, тварин тощо. Врахування вартості органічної продукції є необхідним елементом при плануванні та здійсненні діяльності відповідного оператора, зокрема останній повинен відчувати прибутковість органічних технологій та бути в них зацікавлений. Адже витрати на вирощування мають покриватися за рахунок реалізації цієї продукції. У цьому також полягає особливість органічної продукції.

Вартість органічної продукції обумовлена й тим, що до процесу органічного виробництва залучається велика кількість працівників. Саме людська праця є базовою у цьому виробництві. Тому особливість органічного виробництва полягає і у соціальному факторі. Завдяки розвитку органічного виробництва на селі можуть бути створені нові робочі місця, що в цілому буде сприяти розвитку українського села.

Органічна продукція поділяється на різні види. Наприклад, у США органічна продукція поділяється на: органічне м'ясо, органічні фрукти та овочі, молочна органічна продукція, дитяче харчування ². В Україні Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» виокремлюється органічні овочі та фрукти, органічне м'ясо, органічна аквакультура, органічне вино, органічні корма, органічні морські водорості, органічні гриби.

До органічної продукції може застосовуватися і принцип спрямованості органічного продукту. Зокрема Законом України «Про дитяче харчування» визначено, що «харчовий продукт, призначений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, для спеціального дієтичного споживання, спеціально перероблений або розроблений для забезпечення задоволення дієтичних потреб дітей грудного та раннього віку (дитячі суміші початкові (стартові), дитячі суміші для

¹ Наукові основи виробництва органічної продукції в Україні : монографія / за ред. Я. М. Гадзала, В. Ф. Камінського. Київ, 2016. С. 503.

² Examples of Organic Food Products. URL: <https://www.livestrong.com/article/205173-examples-of-organic-food-products/>.

подальшого годування, продукти прикорму, напої, вода бутильована для приготування дитячого харчування та/або пиття)»¹. Виробництво дитячого харчування повинно проводитися за спеціальною технологією, з використанням безпечної для дитини продукції.

Окремо зазначимо, що не може мати місце дискримінація прав людини за належністю її до певних поглядів, які можуть відбиватися і на харчуванні, що необхідно враховувати при задоволенні потреб споживачів у органічній продукції. Слід указати, що органічна продукція класифікується на: загальну органічну сільськогосподарську продукцію (вона може споживатися будь-яким суб'єктом): продукцію дитячого харчування (розраховується на споживання дітей та виготовленого на промисловій основі з високоякісної сировини, вирощеної у спеціальних сировинних зонах); продукцію для окремих споживачів (харчування за релігійною ознакою, спортсменів, вегетаріанців та ін.).

Залежно від співвідношення прав та обов'язків, якими наділені суб'єкти, слід розрізняти відносини, побудовані за горизонталлю та вертикаллю. Зміст горизонтальних правовідносин органічної сільськогосподарської продукції передбачає взаємні права та обов'язки рівних суб'єктів. Зокрема, такий зміст властивий між операторами, що беруть участь у виробничому ланцюгу органічного виробництва. Вертикальні правовідносини у сфері виробництва органічної продукції виникають між уповноваженою особою та операторами. Так, розділом УШ Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» передбачається державний контроль (нагляд) у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. Наявність контролю/нагляду передбачає наявність зв'язків підпорядкування у змісті правовідносин. Організаційні, вертикальні правовідносини контролю також врегульовані Законом України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин»².

¹ Про дитяче харчування : Закон України від 14.09.2006 р. № 142-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-16#Text>.

² Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин

Підсумовуючи наведене, слід підкреслити, що правовідносини з виробництва органічної продукції є спеціальними аграрними правовідносинами. Особливість цих правовідносин полягає у такому: 1) вони виникають щодо спеціального об'єкта – органічної продукції, органічного виробництва; 2) мають зв'язок з екологічною безпекою; 3) спрямовуються на отримання безпечного, натурального, екологічного продукту; 4) охоплюють економічні та соціальні чинники виробництва.

Особливість цих правовідносин має прояв і у кожному їх структурному елементі. Основним суб'єктом правовідносин з виробництва органічної продукції виступає оператор. Об'єкт цих відносин має змішаний характер, а зміст утворюється залежно від правових зв'язків, що виникають між суб'єктами.

Усі суб'єкти агробізнесу у сфері органічного сільськогосподарського виробництва класифікуються залежно від:

- моделі виробництва органічної продукції, на: 1) основні суб'єкти (системно здійснюють органічне виробництво); 2) перехідні суб'єкти (знаходяться у стані переходу до органічного сільськогосподарського виробництва); 3) паралельні суб'єкти (здійснюють виробництво як органічної, так і неорганічної продукції);

- галузі органічного виробництва: 1) виробники органічного рослинництва; 2) виробники органічного тваринництва; 3) виробники органічного грибовництва; 4) виробники органічних морських водоростей; 5) виробники органічних харчових продуктів; 6) виробники органічних кормів та органічних об'єктів рослинного світу;

- предмета діяльності: 1) первинні суб'єкти (займаються виробництвом органічної продукції); 2) допоміжні суб'єкти (надають матеріально-технічну, логістичну допомогу первинним суб'єктам; здійснюють діяльність у сфері сертифікації органічного виробництва);

- виду правовідносин органічного виробництва: 1) виробники (оператори); 2) органи сертифікації (вітчизняні, зарубіжні).

Об'єкт правовідносин виробництва органічної продукції, будучи змішаним, охоплює два об'єкти: 1) виробничий процес ви-

робництва органічної продукції; 2) органічна продукція. Остання може поділятися залежно від:

- виду органічної продукції (продукція рослинництва, тваринництва та аквакультури)

- спрямованості органічного продукту: загальна органічна сільськогосподарська продукція, продукцію дитячого, дієтичного харчування, продукція для окремих споживачів (харчування за релігійною ознакою, спортсменів, вегетаріанців та ін.).

Аналіз правовідносин у сфері виробництва органічної продукції дозволяє вказати на такі їх особливості: 1) їм притаманний особливий суб'єктний склад (оператори, органи сертифікації органічної продукції, споживачі, які прагнуть отримати органічний продукт через різні життєві обставини); 2) виробництво органічної продукції пов'язано із використанням спеціально призначених сільськогосподарських земель, органічних матеріалів для вирощування продукції, застосуванням органічних методів вирощування; 3) особливий вид сільськогосподарської продукції – органічний; 4) виробництво органічної продукції має більшу вартість¹.

2.2.3. Правове регулювання правовідносин у сфері виробництва генетично модифікованої сільськогосподарської продукції

Правове регулювання виробництва генетично модифікованої сільськогосподарської продукції визначено Законом України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів». Відповідно до цього Закону продукція, отримана з використанням ГМО – продукція, в тому числі харчові продукти та корми, технологія виробництва якої передбачає використання ГМО на будь-якому етапі. При цьому генетично модифікований організм, живий змінений організм (ГМО) – будь-який організм, у якому генетичний матеріал був змінений за допомогою штучних прийомів переносу генів, які не відбуваються у природних умовах, а саме рекомбінантними методами; методами, які передбачають безпосереднє введення в організм спадкового матеріалу, підготов-

¹ Корнієнко Г. С. Правові аспекти органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні. *Jurnalul juridic national : teorie și practică*. № 5. 2020. С. 129.

леного зовні організму, включаючи мікроін'єкції, макроін'єкції та мікроінкапсуляції; злиття клітин (у тому числі злиття протоплазми) або методами гібридизації (абз. 4 ст. 1 Закону)¹. Щодо використання ГМО у сільськогосподарському виробництві у юридичній літературі справедливо зазначено, що за законодавством України поняття ГМО є ширшим за європейське². При цьому на міжнародному рівні ці відносини регулюються Картахенським протоколом про біобезпеку від 29 січня 2000 р. до Конвенції ООН про біологічне різноманіття, який набрав чинності 11 вересня 2003 р., і стороною якого є Україна³. Саме цим документом вперше офіційно були встановлені ризики використання ГМО.

Варто підкреслити, що виробництво сільськогосподарської продукції з використанням ГМО є достатньо наукоємним процесом. Тому саме у цій сфері реалізуються аграрні інновації. Безумовно, вони можуть використовуватися в усіх правовідносинах агробізнесу, адже виробництво сільськогосподарської продукції за допомогою технологій ГМО вимагає новітніх знань та є однією із сфер реалізації селекційних досягнень. Безсумнівно, що правовідносини у сфері виробництва генетично модифікованої сільськогосподарської продукції є складними, вони охоплюють низку відносин. Це інноваційні аграрні відносини, відносини сільськогосподарського виробництва, матеріально-технічного забезпечення та організаційні відносини. Останні відносини включаються у широкі правовідносини у сфері виробництва генетично модифікованої сільськогосподарської продукції. Тому ст. 14 Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» встановлені засади державної реєстрації ГМО, зокрема

¹ Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України від 31.05.2007 р. № 1103-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-16#Text>.

² Павлюченко Ю. М., Савчук К. О. Правове регулювання поводження з генетично модифікованими організмами. *Правничий часопис Донецького університету*. 2018. № 1-2. С. 39.

³ Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття : Міжнародний документ № 995_935. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_935#Text.

продукція, яка реєструється у Державних реєстрах ГМО: сорти сільськогосподарських рослин та породи тварин, створені на основі ГМО; ГМО джерела харчових продуктів; ГМО джерела кормів.

Необхідність державної реєстрації обумовлена тим, що використання ГМО має як позитивні, так і негативні аспекти. З точки зору агробізнесу ГМО є позитивним елементом у сільськогосподарському виробництві, оскільки ця технологія дозволяє отримувати стабільні прибутки, забезпечувати швидко продовольством споживача. Однак розв'язуючи проблему продовольчої безпеки, слід зважати, що використання ГМО не є екологічно безпечним та таким, що не має негативного впливу на стан здоров'я людини.

Звернемо увагу, що сьогодні в Україні не можна визначити систему відносин з використанням ГМО прозорою. Так, продукти з ГМО в Україні офіційно не вирощуються. Оскільки жодна генетично модифікована культура в Україні офіційно не зареєстрована, то їх ввезення в Україну та культивування є незаконними¹. Так, на початок 2021 р. у Реєстрі генетично-модифікованих організмів немає жодного². Статистики поширеності ГМО на українських полях не існує, проте експертні оцінки сходяться на тому, що майже половина всієї сої в Україні вирощується з генетично модифікованого насіння. За результатами вибіркового обстеження посівів сої в шести областях України, що проводилися асоціацією «Дунайська Соя» та «Agent Green» в 2018 р., ГМ-соя була виявлена в 48% зразків. Якщо поширити ці висновки на всю посівну площу, то виходить, що в Україні вирощується близько 600 000 га ГМ-сої. Крім сої, випадки виявлення ГМО спостерігаються і в інших культурах³.

¹ Марченко В. Ю. Вдосконалення правового регулювання використання ГМО в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду. *Молодий вчений*. 2017. № 12. С. 292.

² Реєстр генетично-модифікованих організмів. *Портал відкритих даних*. URL: <https://data.gov.ua/dataset/dc3313b6-12a7-4d00-acd1-d132d34105be/resource/bf98e98a-0be7-4f2d-8eee-fb8c0ea09ba8>.

³ Сластен Р. Україна без ГМО: скільки можна закривати глаза на мировые тренды и наши реалии. URL: <https://biz.liga.net/ekonomika/prodovolstvie/opinion/v-ukrainskoy-produktsii-net-gmo-skolko-mojno-zakryvat-glaza-na-ispolzovanie-gm-kultur#:~:>

Наведене підкреслює необхідність удосконалення сучасного законодавства щодо безпеки сільськогосподарської продукції; окремо слід зазначити, що проблема посилюється і наявністю корупції, за допомогою якої отримуються необхідні дозволи. Таке припущення ґрунтується на тому, що у державі створені необхідні контролюючі органи у сфері використання ГМРО. Чинною є Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2013 р. № 700 «Положення про мережу випробувальних лабораторій з визначення вмісту генетично модифікованих організмів у продукції». Відповідно до п. 4 цього Положення «основним завданням випробувальних лабораторій, які входять до мережі випробувальних лабораторій, є визначення шляхом проведення необхідних випробувань та досліджень вмісту генетично модифікованих організмів та/або продуктів їх переробки у продукції, зокрема зерні, насінні сільськогосподарських культур, плодоовочевій продукції, виноматеріалах, тютюні, садивному матеріалі, харчових продуктах, кормах, кормових добавках, косметичних засобах, лікарських засобах та ветеринарних препаратах, а також інших видах продукції, які містять генетично модифіковані організми та/або отримані з їх використанням»¹. Таким чином, у державі складається ситуація, коли фактичні відносини у сфері виробництва генетично модифікованої сільськогосподарської продукції не підпадають під дію існуючого законодавства. Такий стан потребує окремого встановлення та визнання на державному рівні з метою проведення комплексного реформування контролю за використанням ГМО та боротьби з корупцією у цій сфері.

2.3. Допоміжні правовідносини щодо логістичного забезпечення агробізнесу

Аграрний ланцюг містить як основні (виробничі) правовідносини, так і допоміжні, які мають прояв у логістичній діяльності.

¹ Про затвердження Положення про мережу випробувальних лабораторій з визначення вмісту генетично модифікованих організмів у продукції : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 р. № 700. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-2013-%D0%BF#Text>.

Досі ця діяльність вивчена в юридичній науці фрагментарно, хоча термін «логістика» вже обґрунтований дослідниками-економістами. У сфері агробізнесу навколо аграрної логістики виникають допоміжні відносини. Їх похідний характер обумовлений тим, що вони існують для забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації. При цьому без основних правовідносин ці правовідносини втрачають сенс, стають залежними. Унаслідок новизни логістичних відносин в межах юридичної науки вони потребують дослідження.

Логістика є одним з перспективних напрямів сільськогосподарської діяльності, оскільки вона створює умови і дає можливість здійснювати ефективне управління матеріальними та інформаційними потоками. Формування логістичного напрямку в сфері агробізнесу обумовлено глобалізаційними процесами у світовій економіці, інвестиціями у аграрний сектор економіки України, утворенням складних суб'єктів аграрних правовідносин (агрохолдинги, об'єднання підприємств тощо). При цьому напрямок логістики для українського агробізнесу є одним із складних. За оцінками експертів, застаріла інфраструктура губить 20-25% всього врожаю зернових, тоді як в економічно розвинених країнах цей показник дорівнює¹. Сучасна аграрна логістика поєднує діяльність щодо збирання врожаю, планування запасів, зберігання, складських операцій, забезпечення ресурсами, перевезень, планування замовлень, постачання та збуту, створення нових виробничих, господарських зв'язків, а також інформаційний напрям (отримання і збір даних, комунікація)². Аналізуючи різні публікації щодо логістики в сфері агробізнесу, необхідно зауважити, що більшість їх авторів науковці-економісти, тоді як серед правників спостерігається певна індиферентність. Як наслідок, у юридичній науці все ще залишається не розробленим концептуальний підхід до логістичних відносин, які мають певні особливості залежно від сфери реалізації. Подібна ситуація не сприяє ефективному функціону-

¹ Шевченко Ю. Агрологістика в Україні: проблеми та перспективи. *Юридична газета*. 2017. №8 (558). URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/transportne-pravo/agrologistika-v-ukrayini-problemi-ta-perspektivi.html>.

² Філатов С. Аграрна логістика в усій красі: реалії. URL: <https://www.zerno.ua.com/journals/2017/avgust-2017-god/agrarna-logistika-v-usiy-krasi-realiyi/>.

ванню агробізнесу як стратегічно важливої ділянки суспільного виробництва та потребує якомога пильнішої уваги правників для якнайскорішого її поліпшення¹.

Оскільки у аграрному праві не окреслено правові характеристики логістики, то суб'єкти агробізнесу розглядають її по-різному. Якщо звернутися до досвіду сільськогосподарських виробників, то можна констатувати різні підходи до неї. Так, агрохолдинг Kernel для реалізації одного із напрямів логістики обрав спеціалізовану систему #DigitalAgriBusiness (DAB) – комплексну систему управління агровиробництвом класу FMIS (Farm management information systems), яка розділена на 4 модулі – планування, операційне управління, моніторинг і мобільні додатки. Використовуючи алгоритми і правила, за допомогою паспорта поля та довідників, модуль дозволяє приймати більш точні рішення. Наприклад, повідомляти агроному, що оскільки на полі три роки вирощувалась кукурудза, йому варто вибирати гібрид з високою стійкістю до монокультури². Такий виробник як «Кусто Агро» розвиває транспортну логістику для експорту зерна³. Отже, фактично логістичні аграрні правовідносини вже склались та реалізуються. Але спеціального правового регулювання цього напрямку діяльності сільськогосподарських виробників досі немає. Крім того, все ще залишається не розробленим юридичний категоріальний апарат у сфері аграрної логістики, зокрема визначення аграрної логістики як правового феномену, структури логістичних правовідносин.

Проблемність дослідження логістики у сфері агробізнесу полягає у відсутності єдиного підходу до поняття «логістики». Економісти логістику тлумачать як: 1) раціональні матеріалопотоки; логістика вирішує проблеми управління матеріалопотоками, розглядає їхні економічні, правові та інформаційні аспекти, а також

¹ Корнієнко Г. С. Логістичні правовідносини в сфері агробізнесу. *Вісник Запорізького національного університету* : зб. наук. праць. Серія : Юридичні науки. № 3. 2020. С. 59. URL: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-3-08>. С.59.

² Як збільшити ефективність агробізнесу за допомогою DIGITAL-системи. Досвід KERNEL. URL: <https://smartfarming.ua/kompaniya/novyny/yak-zbil-shyty-efektyvnist-ahrobiznesu-za-dopomohoyu-digital-systemy-dosvid-kernel>.

³ Логістика «Кусто Агро»: проблеми та способи їх вирішення. URL: <http://kustoagro.com/logistika-kusto-agro-problemi-ta-sposobi-yih-virishennya/>.

технічне забезпечення на всіх етапах товароруху; 2) система єдиного управління потоками інформації і процесами обробки, рух і складування товарів із метою постачання в необхідній кількості і комплектно в потрібний час і місце (де на них є потреба) з мінімальними витратами і з застосуванням оптимальних методів постачання¹.

В аграрному законодавстві термін «логістика» не закріплений. У деяких нормативних актах, зокрема цей термін найбільш частіше зустрічається у військовому законодавстві, його тлумачення таке. У Меморандумі про взаєморозуміння між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Королівства Данія стосовно операції «Козаки на кризі» від 18.12.2008 р. закріплено, що «логістика означає метод планування, здійснення переміщення персоналу, засобів та (або) ресурсів»². Ще в одному Меморандумі про взаєморозуміння між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Королівства Данія про співпрацю у сфері авіаційних перевезень від 26.11.2012 р. вказується, що термін «логістика» «означає метод планування і здійснення переміщення та забезпечення сил. У найзагальнішому розумінні це аспекти військових операцій, що пов'язані з: 1) проєктуванням та створенням, закупівлею, зберіганням, транспортуванням, розподіленням, технічним обслуговуванням, евакуацією та розміщенням військової техніки; 2) перевезенням особового складу; 3) закупівлею або спорудженням, експлуатацією, використанням та розміщенням обладнання; 4) придбанням або наданням послуг; 5) наданням медичних та оздоровчих послуг»³. Застосовуючи методи аналізу та синтезу, аналогії, розглядатимемо логістику як діяльність щодо планування та переміщення певних ресурсів. При цьому логістика охоплює функціональні операції планування, закупівлі, зберіган-

¹ Економічний словник / Й. С. Завадський, Т. В. Осовська, О. О. Юшкевич. Київ : Кондор, 2006. С. 169.

² Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Королівства Данія стосовно операції «Козаки на кризі» від 18.12.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208_021#Text.

³ Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Королівства Данія про співпрацю у сфері авіаційних перевезень від 26.11.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208_026#Text.

ня, транспортування, внутрішнього розподілення ресурсів, технічного обслуговування обладнання, надання послуг.

У наукових джерелах пропонуються такі позиції щодо логістики, зокрема аграрної логістики. Н. В. Хвищун доводить, що слід виокремлювати два основних наукових підходи до трактування дефініції «логістика»: 1) об'єктом логістики є процес фізичного поширення продукції або процес її руху від сировини до кінцевого споживача; 2) об'єктом логістики є логістичний потік, тобто вся різноманітність потокових процесів як у сфері виробництва, так і в сфері обігу, що власне розширює сферу застосування логістики, адже об'єктами дослідження в даному підході є матеріальні, фінансові, інформаційні, людські та інші ресурси¹. Ю. С. Сизоненко, О. С. Біліченко підкреслюють, що логістика агропромислового комплексу є організацією економічних зв'язків підприємств та територіально-виробничих комплексів, що передбачає організацію та управління логістичними потоками, які інтегрують цей сектор як і з зовнішніми партнерами, так і з внутрішніми логістичними потоками, що забезпечує взаємодію цих сфер, а також належне функціонування агропромислового комплексу у цілому².

Сфера функціонування аграрної логістики широка: закупівельна логістика (планування закупівель і транспортування сировини, напівфабрикатів, добрив, кормів; розподіл сировинних ресурсів); логістика сільськогосподарського виробництва (рослинництво, тваринництво); переробка продукції; зберігання і складування готової продукції; управління запасами; транспортна і збутова логістика, розподіл ресурсів (фінансових, матеріальних, трудових та ін.) на всіх етапах складного логістичного ланцюга «сировина — виробництво — споживач»³.

¹ Хвищун Н. В. Сутність поняття «логістика»: ретроспективний аналіз. *Ефективна економіка*. 2012. № 11.

² Сизоненко Ю. С., Біліченко О. С. Розвиток логістики в агропромислово-му комплексі України. *Сучасні тренди та перспективи логістики, маркетингу, збутової діяльності плодоовочівництва в епоху цифрових технологій* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 35-річчю економічного факультету, 20-21 верес. 2019 р. Херсон, 2019. С. 44.

³ Вовк Л. Ф. Логістика як стратегія інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств. *Агросвіт*. 2016. № 1-2. С. 8-9.

Інакше це питання розглядає О. В. Сакаліна. На її думку, логістика – це господарська діяльність, що охоплює процес управління рухом та зберіганням сировини, матеріалів, напівфабрикатів і готової продукції в господарському обороті від первинного джерела сировини до кінцевого споживача, а також пов'язаної з цими операціями інформацією¹. Д. С. Рева стверджує, що агрологістика – прикладний напрямок логістики, яка забезпечує ефективне управління товарорухом аграрної продукції від місця її безпосереднього збору до кінцевого споживача, а також дозволяє поліпшити умови зберігання сільськогосподарської продукції². Звернімо увагу, що як правовий феномен логістика – це господарська діяльність, яка реалізується у внутрішніх та зовнішніх правовідносинах сільськогосподарського виробника.

Отже, логістика у сфері агробізнесу являє собою систему суспільних відносин, які реалізуються різними за правовим статусом суб'єктами, щодо перевезення, зберігання сільськогосподарської продукції, її експорту та організації управління цієї діяльністю. Через це у аграрній логістиці простежуються майнові та організаційні відносини, тому і правове регулювання цих відносин носить змішаний (комплексний) характер. Так, простежуємо, що транспортні правовідносини в системі логістичних зв'язків врегульовані транспортним законодавством, відносини зберігання регулюються цивільним, господарським законодавством, управління процесами логістики врегульовано адміністративним законодавством. А норми різних галузей законодавства складають аграрне законодавство, якщо предметом регулювання є сільськогосподарське виробництво, сільськогосподарська продукція. Пра-

¹ Сакаліна О. В. Структура логистической компоненты ERP-системы агрохолдинга. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2014. № 1. С. 106.

² Рева Д. С. Агрологістика як напрямок покращення діяльності підприємств агробізнесу. URL: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/microcad/2014/S23/%D0%90%D0%93%D0%A0%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%90%D0%AF%D0%9A%20%D0%9D%D0%90%D0%9F%D0%A0%D0%AF%D0%9C%D0%9A%20%D0%9F%D0%9E%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%A9%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%94%D0%86%D0%AF%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86.pdf>.

вове регулювання логістичних відносини частково здійснюється Цивільним та Господарським кодексами України, законами України «Про транспорт»¹, «Про автомобільний транспорт»², «Про залізничний транспорт»³, Конвенцією про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів 1956 р.⁴ тощо. У Правилах перевезення вантажів автомобільним транспортом в Україні, затверджених наказом Міністерства транспорту України від 14.10.1997 р. № 363, встановлено і Правила перевезень продукції сільського господарства (розділ 19). Зокрема, зерно перевозиться тарним або безтарним способом рухомим складом з бортовими, самоскидними та спеціальними кузовами⁵. Перевезення сільськогосподарських тварин врегульовано Правилами транспортування тварин, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2011 р. № 1402⁶. Особливості здійснення діяльності щодо зберігання продукції встановлено у Правилах охорони праці для працівників, зайнятих на роботах зі зберігання та переробки зерна, затверджених наказом Міністерства соціальної політики України 20.09.2017 р. № 1504⁷.

¹ Про транспорт : Закон України від 10.11.1994 р. № 232/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80#Text>.

² Про автомобільний транспорт : Закон України від 05.04.2001 р. № 2344-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 22. Ст. 105.

³ Про залізничний транспорт : Закон України від 04.07.1996 р. № 273/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 40. Ст. 183.

⁴ Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів : Міжнародний документ від 15.05.1956 р. Женева. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_234.

⁵ Правила перевезення вантажів автомобільним транспортом в Україні : наказ Міністерства транспорту України від 14.10.1997 р. № 363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0128-98#Text>.

⁶ Про затвердження Правил транспортування тварин : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 р. № 1402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-2011-%D0%BF#top>.

⁷ Про затвердження Правил охорони праці для працівників, зайнятих на роботах зі зберігання та переробки зерна : наказ Міністерства соціальної політики України від 20.09.2017 р. № 1504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1288-17#Text>.

Окремо слід зазначити, що аграрні логістичні відносини регулюються договорами перевезення сільськогосподарської продукції, договорами про надання логістичних послуг, договорами зберігання та ін. Підкреслимо, що при договірному регулюванні аграрних логістичних відносин може бути застосовано дві конструкції договорів: 1) проста – передбачає укладання одного, але складного за предметом договору про надання логістичних послуг; 2) складна – складається з двох та більше договорів, зокрема перевезення, зберігання.

У цілому можна сформулювати, що аграрна логістика у вузькому розумінні – це правовідносини у сфері перевезення, зберігання сільськогосподарської продукції; а у широкому розумінні – це різновид господарської діяльності у сфері закупівлі сировини, матеріалів; переробки та зберігання сільськогосподарської продукції; її транспортування; реалізації, здійснення експорту сільськогосподарської продукції. За предметом господарської діяльності виокремлюють зернову логістику як процес планування, організації, контролю та управління господарськими операціями, пов'язаними з доведенням зерна від виробника до споживача та їх матеріально-технічним забезпеченням¹, овочеву логістику, логістику тваринництва. За видами діяльності логістика може бути виробнича (передбачає забезпечення виробничої діяльності необхідними ресурсами, а саме: насінням, добривами, засобами захисту, пально-мастильними матеріалами тощо) та збутова (визначає порядок доведення вирощеної продукції до вимог державних стандартів, коротко- або довготермінового зберігання та транспортування продукції²). Окремо виокремлюється транспортна логістика, експорту та імпорту сільськогосподарської продукції. За характером зон управління буває зовнішня та внутрішня логістика.

Отже, аграрна логістика може класифікуватися залежно від: предмета діяльності (зернова, овочева, тваринництва, органічна, молочної продукції та ін.); видів діяльності (виробнича, збутова,

¹ Маслак О., Куценко І. Необхідність розвитку зернової логістики в Україні. URL: <https://propozitsiya.com/ua/neobhidnist-rozvitku-zernovoyi-logistiki-v-ukrayini>.

² Маслак О. Аграрна логістика: реалії сьогодення. URL: <https://propozitsiya.com/ua/agrar-na-logistika-realiyi-sogodennya>.

транспортна); зон управління підприємством (внутрішня та зовнішня).

Зазначимо, що в економічній літературі має місце і така категорія, як «логістична система». О. В. Корнієцький логістичною системою називає сукупність дій учасників логістичного ланцюга (підприємств – виробників, транспортних та торговельних організацій, магазинів, тощо), побудованих таким чином, щоб виконувалися основні завдання логістики¹. Загальні принципи логістичної системи: системність, постійна адаптація, проблемна орієнтація, пропорційність, безперервність, інформаційна відкритість, випереджальне відображення, системоутворюючі відносини, інерційність, багатофункціональність, комплексність, об'єктивність дослідження, динамічність оцінок, цілісність, оптимальність². Ю. В. Самойлик пропонує класифікацію логістичних систем залежно від організаційно-правової форми взаємодії елементів економічної системи. Автор виокремлює, зокрема, логістичну систему вертикально інтегрованих структур, кооперативну логістичну систему та логістику незалежних підприємств³. Отже, логістика являє собою сукупність різних відносин, які можна означити як логістичний ланцюг. Він складається з таких ланок: планування, зберігання, переробка продукції, її переміщення, реалізація та ін.

Аграрна логістика в аспекті аграрного права – це правовідносини, які загалом являють собою структуру елементів у вигляді суб'єкта, об'єкта та змісту правовідносин. Дані правовідносини є допоміжними, оскільки виникають до або після завершення циклу сільськогосподарського виробництва. Підкреслимо, що ці відносини у контексті агробізнесу повинні розглядатися у єдності. Наприклад, планування засівання поля відповідною сільськогосподарською культурою може бути елементом логістичного ланцюга підприємства.

¹ Корнієцький О. В. Поняття та сутність логістики. *Агросвіт*. 2015. № 14. С. 13.

² Іванова М. І. Принципи формування логістичних систем. *Управління розвитком*. 2016. № 2. С. 84.

³ Самойлик Ю. В. Механізм формування і розвитку логістичних систем скотарства в агроформуваннях. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 11. С. 86.

Суб'єктний склад аграрних логістичних правовідносин теж характеризується певними особливостями, адже компанії можуть розвивати як власні логістичні підрозділи, так і залучати транспортно-логістичні організації для вирішення питань поставок, складування та постачання¹. Уже в 2000 р. виникли національні логістичні компанії, які відповідають світовому рівню розвитку у своїй галузі. Зокрема логістична компанія УВК, заснована в 2001 р., стала першим в Україні 3PL-оператором. Між тим на ринок України виходять європейські логістичні компанії, що дає підстави говорити про формування професійного ринку логістичних послуг². Логістичні відносини, як ми констатували вище, досліджуються переважно економістами. Так, А. П. Величко виокремлює суб'єктів внутрішньої логістики (підприємства (організації), які самостійно формують такі процеси, як постачання, зберігання, збут, переробка, транспортування та ін.) та зовнішньої логістики (спеціалізовані сторонні організації (логістичні провайдери), що забезпечують виконання частини або комплексу поточкових процесів підприємства (організації))³. Отже, суб'єкти логістики можуть бути як резидентами, так і нерезидентами України, поділятися на професійні логістичні компанії та звичайні сільськогосподарські підприємства, які формують внутрішню власну логістичну систему підприємства.

Можливість самостійно здійснювати логістичну діяльність обумовлена спеціальною правосуб'єктністю суб'єктів агробізнесу. Ця діяльність не потребує ліцензування, сертифікації, а тому кожен суб'єкт агробізнесу має право самостійно формувати логістичний ланцюг у ході власної роботи.

Логістична діяльність у внутрішніх правовідносинах агробізнесу потребує інтеграції між структурними елементами підприємства. Зазначимо, що інтеграція передбачає центральне управління

¹ Корнієцький О. В. Поняття та сутність логістики. *Агросвіт*. 2015. № 14. С. 14.

² Шматок О. В. Аграрна логістика в Україні. *Географія та туризм*. 2012. Вип.18. С. 225.

³ Величко О. П. Внутрішня і зовнішня логістика та її особливості в агробізнесі. *Видавництво ХНЕУ*. 2012. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/268/1/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%>

як процесами логістики, так і виробництва. Крім того, для здійснення самостійної логістики суб'єкт агробізнесу повинен мати відповідний автопарк сільськогосподарських машин, спеціальні складські приміщення, кваліфікований персонал, систему контролю тощо.

Зовнішні логістичні правовідносини виникають між сільськогосподарським виробниками та логістичними провайдерми. Звернення до спеціалізованого суб'єкта – логістичного провайдера зумовлено тим, що для суб'єктів агробізнесу логістика не виступає основним видом діяльності, тому недоцільно витрачати на неї значну частку ресурсів. Саме це спонукає більшість підприємств відходити від організації самостійної логістики і застосовувати логістичний аутсорсинг, переконані вчені¹. Термін «аутсорсинг» означає скорочення або відмову від власного бізнес процесу, переважно не профільного або неприбуткового для компанії і передачу його спеціалізованим компаніям². Звернення до спеціалізованого суб'єкта зумовлено ще й тим, що сільськогосподарське підприємство може знизити витрати на матеріально-технічне забезпечення, оскільки логістичний провайдер володіє складськими приміщеннями (зокрема спеціалізованими елеваторами, холодильниками ін.); має власник автопарк, що призначений для перевезення сільськогосподарської продукції); може надати розроблену систему маршрутів; має систему навігації; володіти платформою «електронного складу» (WMS); можуть здійснювати внутрішні та міжнародні перевезення сільськогосподарської продукції. Тобто спеціалізований суб'єкт у сфері логістики повинен володіти сучасним матеріально-технічним обладнанням, включаючи нові інноваційні продукти у сфері збереження, перевезення продукції, трудові ресурси, екологічно безпечні технології.

Узагальнюючи, можна констатувати, що суб'єктний склад логістичних правовідносин у сфері агробізнесу характеризується

¹ Ярмлюк Д. І. Особливості логістичного аутсорингу в Україні: зниження недоліків та застосування переваг. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 18. С. 331.

² Станіславик О. В., Коваленко О. М. Сучасні аспекти розвитку логістичного аутсорингу в Україні. *Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві*. 2012. Вип. 1(1). С. 108.

певними особливостями, які зумовлені можливістю сільськогосподарського товаровиробника самостійно здійснювати логістичну діяльність або шляхом звернення до спеціалізованого суб'єкта. Спеціальним суб'єктом логістичних правовідносин у сфері агробізнесу є аграрний логістичний провайдер – суб'єкт господарювання, що надає послуги у сфері аграрної логістики.

Об'єкт логістичних правовідносин у сфері агробізнесу недостатньо досліджений у аграрному праві, то маємо послуговуватися розробками вчених-економістів. Так, О. В. Сакаліна вказує, що основним об'єктом управління логістики є наскрізний матеріальний потік, що проходить логістичним ланцюгом, починаючи від первинного джерела сировини через всі проміжні процеси і до надходження до кінцевого споживача¹. О.П. Величко виокремлює матеріальні, інформаційні, енергетичні потоки у сфері логістики². Окремі дослідники вказують, що в сільському господарстві багато матеріальних потоків мають біологічну природу³. Аналізуючи погляди вчених-економістів на визначення об'єкта логістики, зазначимо, що у праві об'єкта у вигляді потоку не існує. При визначенні об'єкта правовідносин завжди враховується те, на що спрямовується інтерес та дії суб'єкта. Він є певним благом для суб'єкта відповідних правовідносин. З огляду на це вважаємо, що об'єктом логістичних правовідносин є діяльність щодо планування та управління процесом виробництва та доведення сільськогосподарської продукції до споживача. Отже, даний об'єкт за своєю правовою природою співвідноситься з об'єктом дії.

Зміст логістичних правовідносин у сфері агробізнесу складають суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін. Він може поділятися залежно від обраного типу логістичних правовідносин. Якщо суб'єкт агробізнесу здійснює логістичну діяльність самостійно, то правовідносини логістики будуть виникати у внутрішній струк-

¹ Сакаліна Е. В. Структура логистической компоненты ERP-системы агрохолдинга. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2014. № 1. С. 106.

² Величко О. П. Логістичне управління і біологічні потоки в агробізнесі. *Ефективна економіка*. 2011. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=726>.

³ Косарева Т. В. Аграрна логістика: сутність та багатоаспектність. *Економіка АПК*. 2008. № 10. С. 39.

турі відповідного сільськогосподарського товаровиробника. У такому разі виникають внутрішні організаційні логістичні правовідносини. Для них властивий імперативний метод регулювання, що передбачає підпорядкування органу управління відповідного підприємства. Внаслідок цього виникають вертикально інтегровані зв'язки між суб'єктами, які характеризуються наявністю моделювання діяльності, її здійснення та контролю логістичної діяльності. Суб'єкт логістики, наприклад, структурний підрозділ з логістики, знаходиться у порядкуванні органу управління підприємством. При цьому сільськогосподарський товаровиробник може формувати окремі структурні підрозділи логістики на підприємстві або розподіляти функціональні обов'язки у сфері логістики між різними підрозділами чи окремими працівниками.

При зверненні до логістичного провайдера виникають зовнішні логістичні правовідносини, оскільки посередник здійснює логістичну діяльність на підставі відповідного договору з надання логістичних послуг. При цьому виникають правовідносини договірних зобов'язань, які за своєю природою є майновими. Як наслідок, суб'єктивні права та юридичні обов'язки виникають між рівними суб'єктами господарювання. Для таких правовідносин властивий диспозитивний метод правового регулювання. Тому тут присутня рівність зв'язків між суб'єктивними правами та юридичними обов'язками у суб'єктів логістичних зобов'язань.

Договірні логістичні правовідносини у сфері агробізнесу можуть виникати на підставі таких договорів: про надання послуг з організації перевезень сільськогосподарської продукції, з надання логістичних послуг, з організації та виконання логістичного супроводу вантажів, про надання послуг з логістики. Договори мають різні назви, але за своєю природою вони комплексні, адже охоплюють регулювання відносин з транспортування вантажів, послуги з експедиції вантажу та додаткові послуги (у вигляді надання сховищ для вантажу тощо). При укладанні договору з надання логістичних послуг необхідно чітко визначити поняття логістичних послуг, зокрема: прокладання маршрутів перевезення, зберігання продукції, проведення імпорту/експорту продукції тощо. Сторони самостійно визначають предмет договору, оскільки Цивільний кодекс такий вид договору не регулюють. Залежно

від встановленого предмета договору визначаються взаємні права та обов'язки, вартість договору.

Логістичні відносини набули нового змісту під час війни. Порушення українських аграрних логістичних шляхів поставило під загрозу продовольчу безпеку в більшості країн світу. Як відомо, у зв'язку з окупацією портів на Азовському морі і небезпекою пересування вантажних кораблів по Чорному морю, через які здійснювалося близько 90 % експорту сільськогосподарської продукції виникла продовольча криза¹. Наявність такої проблеми зумовила необхідність у перегляді підходів до організації логістичного забезпечення українського агробізнесу. На сьогодні вважаються реальними такі шляхи відновлення експорту сільськогосподарської продукції: 1) автомобільним транспортом; 2) залізничним транспортом; 3) експорт через морські порти держав-сусідів (Румунії, Болгарії). Варто відмітити, що без поєднання цих шляхів транспортування, тобто завдяки використанню тільки одного, навряд чи можна налагодити безперервний експорт продукції². Наведене підкреслює важливість врахування логістики для стабільного функціонування агробізнесу.

Проведене дослідження у даному підрозділі роботи уможливорює такі висновки. Аграрна логістика у вузькому розумінні – це правовідносини у сфері перевезення, зберігання сільськогосподарської продукції. Аграрна логістика у широкому значенні – це різновид господарської діяльності у сфері закупівлі сировини, ма-

¹ Стало відомо, як працює аграрний бізнес в умовах війни. URL: <https://agronews.ua/news/stalo-vidomo-yak-praczuuye-agrarnyj-biznes-v-umovah-vijny/>

² Корнієнко Г.С. Організаційно-правові проблеми логістичного забезпечення агробізнесу в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг. Ред. С. В. Ківалова. Одеса : Гельветика, 2022. Т. 1. С. 632. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19672/%d0%9a%d0%be%d1%80%d0%bd%d1%96%d1%94%d0%bd%d0%ba%d0%be%20%d0%93%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d0%b0%20%d0%a1%d0%b5%d1%80%d0%b3%d1%96%d1%97%d0%b2%d0%bd%d0%b0.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

теріалів; переробки та зберігання сільськогосподарської продукції; її транспортування; реалізації сільськогосподарської продукції споживачу, здійснення експорту.

Аграрна логістика може класифікуватися залежно від предмета діяльності (зернова, овочева, тваринництва, органічна, молочної продукції тощо); видів діяльності (виробнича, збутова, транспортна); зон управління підприємством (внутрішня та зовнішня).

Логістичні правовідносини у сфері агробізнесу поділяються на дві групи залежно від обраної моделі логістичної системи: внутрішні, організаційні логістичні правовідносини; зовнішні майнові логістичні правовідносини.

Суб'єктний склад логістичних правовідносин у сфері агробізнесу характеризується певними особливостями, які зумовлені можливістю сільськогосподарського товаровиробника самостійно здійснювати логістичну діяльність або шляхом звернення до спеціалізованого суб'єкта. Спеціальним суб'єктом логістичних правовідносин у сфері агробізнесу є аграрний логістичний провайдер, який будучи суб'єктом господарювання надає послуги у сфері аграрної логістики.

Об'єктом логістичних правовідносин виступає діяльність щодо планування й управління процесом виробництва сільськогосподарської продукції та її доведення до споживача.

Зміст логістичних правовідносин залежить від виду логістичних правовідносин у сфері агробізнесу. Так, зміст внутрішніх, організаційних логістичних правовідносинах формується на підставі імперативного методу правового регулювання, що передбачає підпорядкування уповноваженому суб'єкту управління. Зміст зовнішніх, майнових правовідносин формується з урахуванням диспозитивного методу правового регулювання та передбачає рівність сторін правовідносин, їх взаємність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

2.4. Інфраструктурні правовідносини щодо матеріально-технічного забезпечення агробізнесу

Стан агробізнесу як найбільш перспективного напрямку у структурі економіки України залежить від рівня його матеріально-технічного забезпечення. Розвиток аграрного виробництва, як підкреслено в літературі, потребує наявності й структурованої збалансованої матеріально-технічної бази, яка б відповідала світовим стандартам та сучасним вимогам щодо новітніх технологій¹. Матеріально-технічне забезпечення різних сільськогосподарських підприємств, на думку представників аграрної науки, значною мірою зумовлено специфікою та спеціалізацією сільськогосподарського виробництва, яка полягає в участі у кругообігу чималої кількості предметів праці біологічного походження, сезонності їх використання та ін.² Воно є важливою передумовою виробничого процесу, без нього неможливо виробництво сільськогосподарської продукції³.

При дослідженні правовідносин щодо матеріально-технічного забезпечення у сфері агробізнесу необхідно враховувати, що таке забезпечення має безпосередній зв'язок із державною аграрною політикою, науково-технічним прогресом, формами торгівлі, видами виробництва сільськогосподарської продукції, станом ринку сільськогосподарської техніки та ін. Названі фактори змінюються залежно від відповідного історичного етапу розвитку матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського товаровиробника.

У ретроспективі матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників варто виокремити період до 1991р. Для нього властиво задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників в умовах планової економіки. Зокрема,

¹ Михайлов М. Г. Аналіз тенденцій оснащення матеріально-технічної бази аграрних підприємств. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 9. С. 40.

² Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т. Аграрний потенціал України : напрямки розвитку : монографія. Київ : Аграрна наука, 2016. С. 130.

³ Корнієнко Г. С. Матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників: правове регулювання : монографія. Харків, 2007. С. 36.

основною формою матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарства була оптова торгівля, яка дозволяла повністю забезпечувати сільськогосподарські підприємства згідно з їх виробничими потребами¹.

У період 1991–2004 рр. відбуваються докорінні зміни у матеріально-технічному забезпеченні, зумовлені розвитком ринкової економіки в аграрній сфері. Створення і розвиток нових економічних механізмів та інститутів здійснювалося одночасно з демонтажем елементів централізованої економіки, ці зміни часто мали поспішний характер і не враховували існуючі можливості; не створювалися необхідні умови, які б амортизували та компенсували негативні наслідки здійснюваних системних трансформацій². Незважаючи на злам економічної системи, роль держави як суб'єкта підтримки у матеріально-технічному забезпеченні залишалася значною.

У 1997 р. приймається Закон України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» з метою створення рівних умов конкуренції між продукцією вітчизняного виробництва та продукцією нерезидентів, а також запроваджуються деякі методи цінової підтримки сільськогосподарських товаровиробників України³. Прийняття цього Закону чітко визначило правову позицію держави щодо державної підтримки національного сільськогосподарського товаровиробника, зокрема було встановлено сезонні ввізні (імпортні) мита.

У сфері матеріально-технічного забезпечення держава приймає низку нормативних актів, спрямованих на підтримку сільськогосподарського товаровиробника. Зокрема, Постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 1997 р. «Про забезпечення сільськогосподарства енергонасиченими тракторами, сільськогосподарськими машинами та іншими технічними засобами».

¹ Корнієнко Г. С. Матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників: правове регулювання : монографія. Харків, 2007. С. 32.

² Стецюк П. А. Проблеми фінансового забезпечення сільськогосподарських підприємств. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/problemi-finansovogo-zabezpechennya-silskogospodarskih-pidpriemstv.html>.

³ Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції : Закон України від 17.07.1997 р. № 468/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/468/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

сподарськими машинами та обладнанням»¹; у 1998 р. наказ Міністерства агропромислового комплексу України від 4 грудня 1998 р. «Про державні машинно-технологічні станції», у 1999 р. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.01.1999 р. «Про заходи щодо підвищення ефективності використання закупленої під гарантії Кабінету Міністрів України сільськогосподарської техніки та порядок розрахунків за неї». З часом було прийнято закони України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» від 7 лютого 2002 р., «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин» від 5 червня 2003 р., «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України» від 5 жовтня 2006 р. Ці нормативно-правові акти визначали основні напрями державної політики пріоритетного розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування, а також її принципи, форми, методи, організаційні та економічні важелі, спрямовані на створення, випробування, виробництво, реалізацію, використання й обслуговування технічних засобів для агропромислового комплексу. Наведені акти підтверджують, що у сільськогосподарському секторі продовжує «відчуватися» державна підтримка, тож правовідносини з матеріально-технічного забезпечення мали елемент значної публічної підтримки.

Трансформаційний період матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва відбувається у 2004–2014 рр. Це пов'язано з прийняттям Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», який закріпив правила стосовно державного цінового регулювання окремих видів аграрної продукції, режим заставних закупівель, механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів. Також з 2005 р. реалізується Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»². Незважаючи на про-

¹ Про забезпечення сільського господарства енергонасиченими тракторами, сільськогосподарськими машинами та обладнанням : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.1997 р. № 489. *Офіційний вісник України*. 1997 р. № 22. с. 37.

² Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р. : Закон України від 18.10.2005 р. № 2982-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1870-15>.

голошену підтримку, зокрема встановлення певних фінансових механізмів підтримки аграрного сектору, темпи зростання індексів промисловості і сільськогосподарських цін були різними. Поряд з іншими чинниками це викликало погіршення фінансового становища аграрних підприємств, що вкрай негативно позначилося на їх платоспроможності і викликало різке зменшення закупівлі сільськогосподарськими товаровиробниками технічних засобів¹. Так, наприклад, спостерігалась загальна тенденція скорочення тракторів всіх марок з 382628 од. – 2000 р. до 318788 од. – 2009 р.². На той час з'являється така форма матеріально-технічного забезпечення, як взаємообмін необхідними технічними засобами між господарствами у вигляді спільного використання техніки³.

Подальше становлення відносин у сфері матеріально-технічного забезпечення агробізнесу пов'язується з обігом аграрних розписок на підставі Закону України «Про аграрні розписки» (2013)⁴. Необхідність їх застосування саме для агробізнесу було зумовлено тим, що середні та дрібні сільськогосподарські товаровиробники не завжди мали своєчасний доступ до кредитування комерційними банками. Аграрні розписки як товаророзпорядчі документи стали альтернативою кредитування, тобто товаровиробник може отримувати фінансування під майбутнє зобов'язання щодо постачання продукції з майбутнього врожаю. Незважаючи на позитивне очікування від введення нової інституції, вона була реалізована,

¹ Корнієнко Г. С. Обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи як одна із форм матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в сучасних умовах. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право*. Київ, 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 117.

² Самусь Г. І. Матеріально-технічне забезпечення аграрного сектору в трансформаційний період. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2011. Вип. 13. С. 32.

³ Корнієнко Г. С. Правова регламентація матеріально-технічного забезпечення фермерських господарств в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право*. Київ, 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 115.

⁴ Про аграрні розписки : Закон України від 06.11.2012 р. № 5479-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5479-17>.

на жаль, лише у кількох областях України (Вінницькій, Черкаській, Полтавській, Харківській, Сумській, Миколаївській, Хмельницькій та Тернопільській) для апробації їх дієвості у розвитку аграрного бізнесу регіонів. В юридичній літературі слушно підкреслюється, що питання доцільності запровадження аграрних розписок у вітчизняній практиці кредитування аграрного бізнесу регіонів остаточно так і не вирішено¹. Слід звернути увагу на те, що спеціальний Закон «Про аграрні розписки» не містив положень, які б стосувались страхування розписок.

Незважаючи на існуючу державну підтримку, прибутковість сільськогосподарського сектору, матеріально-технічне забезпечення у цей період дослідники назвали незадовільним. Про це свідчать і статистичні дані. Щодо модернізації, наприклад, машинно-тракторного парку наведено такі факти. Протягом 2012 р. у сільськогосподарські підприємства Тернопільської області надійшло 187 тракторів, а вибуло 234, відповідно зернозбиральних комбайнів 1 і 65², аналогічна ситуація мала місце і в інших областях України.

Характерними прикметами цього стану справ учені називають таке: низька інвестиційна привабливість сільськогосподарських підприємств; відсутність у країні державної технічної політики і налагодженої системи матеріально-технічного забезпечення; відсутність фінансування науково-дослідних робіт у сфері виробництва машин і обладнання та їх використання у сільському господарстві; неякісне зберігання сільськогосподарської техніки; відсутність системи підготовки кадрів для роботи на складній сільськогосподарській техніці та з її обслуговування; складне фінансово-економічне становище вітчизняних заводів – виробників сільськогосподарської техніки і низька її якість³.

¹ Негода Ю. В. Аграрні розписки як інструмент структурної трансформації фінансово-кредитних відносин в аграрному бізнесі регіону. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку*. 2019. № 18. С. 44.

² Колос З. В. Удосконалення матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2014. № 3 (27). С. 80.

³ Черевко Г., Крупич О., Крупич Г. Сучасні тенденції у формуванні матеріально-технічної бази сільського господарства України. *Вісник Львівського*

З 2014 р. можна говорити про новітній період матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського товаровиробника. Його початок був зумовлений несприятливою економічною ситуацією, що склалась за роки «реформацій» в агропромисловому комплексі України, диспаратом цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, спадом купівельної спроможності значної більшості сільськогосподарських товаровиробників та ін. Результатом аграрної та земельної реформ в Україні стало те, що переважна більшість функціонуючих сільськогосподарських підприємств засновані на приватній власності на землю та майно¹. Для подолання кризової ситуації у матеріально-технічній сфері аграрного сектору держава приймає рішення про бюджетну підтримку останньої.

Так, Постановою Кабінету Міністрів України 2017 р. «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників» була закладена можливість застосування механізму використання коштів, передбачених у державному бюджеті Мініекономіки за програмою «Фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників»². Наприклад, у Державному бюджеті на 2019 р. Міністерством аграрної політики та продовольства було передбачено видатки за цією бюджетною програмою фінансування в обсязі 881,8 млн гривень³. У 2020 р. фахівці Міні-

національного аграрного університету. Серія : Економіка АПК. 2013. № 20(1). С. 461-471.

¹ Корнієнко Г. С. Правові засади державної аграрної політики в сфері матеріально-технічного забезпечення державних сільськогосподарських підприємств. *Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення* : монографія / за ред. В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги. Київ, 2014. С. 186.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки сільгосптоваровиробників : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.02.2017 р. № 77. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2017-%D0%BF#Text>.

³ Уряд вніс зміни до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-postanov-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-8-lyutogo-2017-r-77-i-vid-1-bereznya-2017-r-130>.

стерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства розробили програми державної підтримки аграріїв на 2021–2023 рр. Поряд з цим бюджетні кошти спрямовуються на забезпечення сільськогосподарських товаровиробників вітчизняною технікою та обладнанням для агропромислового комплексу шляхом здійснення часткової компенсації вартості техніки та обладнання, що закуплені у вітчизняних виробників та/або їх дилерів¹. Окремо слід наголосити, що в умовах воєнного стану особливо гостро постало питання державної фінансової підтримки суб'єктів агробізнесу. Так, офіційно визнано, що через війну й несприятливі погодні умови українські фермери зазнають значних збитків, змушені зменшувати посівні площі і скорочувати виробництво². Водночас, планується, що у 2023 р. держава не виділятиме суттєвих коштів на традиційні програми субсидування АПК, тому одним і, напевно, найбільш вагомим варіантом отримання фінансової підтримки цьогогоріч будуть гранти від міжнародних донорів. Саме тому на сайті Ради з'явилися законопроекти №8025 і 8051, які легалізують міжнародну допомогу через різні механізми³.

У той же час, у світі матеріальна-технічна підтримка забезпечується земельними банками, які, незалежно від їх назви, не обмежуються фінансуванням іпотечних кредитів (закріплені за землею, технікою, урожаєм тощо), а також надають послуги з організації бухгалтерського обліку, з аналізу фінансового стану сільського-

¹ Зміни, що вносяться до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2020 р. № 195. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195-2020-%D0%BF#n8>.

² «Де фермеру взяти гроші?», - Тарас Висоцький про програми підтримки для аграріїв від держави та міжнародних партнерів. URL: <https://minagro.gov.ua/news/de-fermeru-vzyati-groschi-taras-visockij-pro-programi-pidtrimki-dlya-agrariyiv-vid-derzhavi-ta-mizhnarodnih-partneriv>.

³ Усач Марія Ревенко: «У 2023 році програми держпідтримки аграріїв мають низхідний тренд, оскільки бюджет в умовах війни максимально обмежений». URL: http://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/mariya_revenko_u_2023_rotsi_programi_derzhpidtrimki_agrariiv_mayut_nizkhidniy_trend_oskilki_byudzheth_v_umovakh_viyani_maksimalno_obmezhenyi#.

сподарських підприємств, надання інформації щодо фінансування іпотечного кредиту тощо. Однак при фінансуванні іпотечного кредиту виникає інша проблема – перехід права власності на землю до банків через іпотеку, але банк не є сільгоспвиробником. З цих причин виникає необхідність у створенні земельного фонду бірж, які, у свою чергу, могли б самостійно викупити таку землю з подальшим її продажем¹. Вбачається, що в умовах відкриття ринку землі даний напрям для України є перспективним.

На сьогодні у світовій практиці лізинг займає друге місце за обсягами інвестицій після банківських кредитів, тому що дозволяє користувачам мати широкий доступ до матеріально-технічного оновлення. Саме він зможе певною мірою забезпечити сільськогосподарських товаровиробників основним засобами в найкоротші строки². Аграрний лізинг був започаткований у 1997 р. шляхом затвердження Міністрів України «Про створення державного лізингового фонду для технічного переоснащення сільського господарства»³. З липня 1999 р. розпорядником коштів Державного лізингового фонду та його правонаступником стало Державне лізингове підприємство, а з квітня 2001 р. – Національна акціонерна компанія «Украгролізинг».

НАК «Украгролізинг» використовує кошти державного бюджету, що спрямовуються на придбання вітчизняної техніки й обладнання для агропромислового комплексу на умовах фінансового лізин-

¹ Ganna Korniyenko, Yuliia Bakai, Kostiantyn M. Pilkov, Iryna Novosad Reculiarities of Legal reform of land relations in the conditions of land market formation in the countries of central and eastern Europe and development of their financial and credit institutions Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues Volume 24, Special Issue 1, 2021 Scopus <https://www.abacademies.org/articles/peculiarities-of-legal-reform-of-land-relations-in-the-conditions-of-land-market-formation-in-the-countries-of-central-a.pdf>

² Корнійчук Г. В. Теоретичні основи кредитного забезпечення як фактору економічного зростання сільськогосподарських підприємств. *Облік і фінанси*. 2014. № 4. С. 106.

³ Про створення державного лізингового фонду для технічного переоснащення сільського господарства : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.1997 р. №1031. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1031-97-%D0%BF#Text>.

гу¹. Розуміння лізингу як альтернативного фінансового механізму викликає певну критику у дослідників. Так, А. Барабаш вказує, що слід звернути увагу і на те, що пряме бюджетне фінансування лізингу сільськогосподарської техніки протягом двох останніх десятиліть значною мірою дискредитує сутність лізингу як ринкового механізму оновлення основних засобів виробництва².

Сутність лізингу та правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників науковці розглядають як спосіб кредитування підприємницької діяльності; як окрему систему орендних відносин, що поєднують у собі лізинг; спосіб купівлі-продажу основних засобів або права користування чужим майном; спосіб інвестиційної діяльності; як вид господарської діяльності; дії за чужий рахунок, тобто керування чужим майном за дорученням довірителя; як форму інвестування в сільське господарство, в якій повинні чітко визначатися майнові права суб'єкта підтримки³. У контексті нашого дослідження лізинг може розглядатися однією з форм матеріально-технічного забезпечення суб'єктів агробізнесу, як альтернатива банківському кредиту.

Окрім фінансового забезпечення, сьогодні до матеріально-технічного забезпечення слід віднести і забезпечення сільськогосподарською технікою, насінням, біоматеріалами, добривами та пестицидами. У цілому матеріально-технічне забезпечення суб'єктів агробізнесу становить складну систему відносин. І. В. Науменко стверджує, що матеріально-технічне забезпечення сільського господарства є складною системою, з підсистемами постачання матеріально-технічних засобів підприємствами-виробниками, їхнього переміщення й обслуговування постачальниками та сервісними організаціями, використання (споживання) в процесі виробництва

¹ Костецький Я. І. Лізинг як інструмент інвестиційно-інноваційного розвитку аграрного сектору економіки. *Інноваційна економіка*. 2016. № 1-2. С. 220.

² Барабаш А. Особливості державної лізингових відносин у сфері АПК та її вплив на економіко-правову сутність лізингу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 66.

³ Осадько А. С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. С. 9.

сільськогосподарської продукції¹, а О. В. Захарчук відносить до матеріально-технічного забезпечення систему засобів забезпечення ресурсами діяльність сільськогосподарського товаровиробника². Наведені позиції дослідників-економістів засвідчують відсутність єдиного підходу до сутності матеріально-технічного забезпечення суб'єктів агробізнесу. У широкому значенні матеріально-технічне забезпечення суб'єктів агробізнесу є сукупністю суспільних відносин у сфері забезпечення фінансовими, матеріально-технічними ресурсами, необхідними для своєчасного й безпосереднього функціонування ланцюга агробізнесу.

Засобами матеріально-технічного забезпечення суб'єктів агробізнесу є: а) публічно-правові (засоби державної підтримки у вигляді надання податкових пільг, бюджетні асигнування, бюджетні позики та ін.); б) приватноправові (кредитування, укладання аграрних розписок, договорів (лізингу), самофінансування, інвестування).

Матеріально-технічне забезпечення агробізнесу можна класифікувати залежно від: 1) організаційно-правової форми суб'єкта (забезпечення фермерських господарств, агрохолдингів, сільськогосподарських кооперативів та ін.); 2) об'єкта забезпечення (сільськогосподарською технікою, добривами та пестицидами, насінням, біологічними матеріалами, землею тощо); 3) засобів забезпечення (публічно-правові та приватноправові).

Узагальнюючи наведене, зазначимо, що матеріально-технічне забезпечення є широкою категорією, яка охоплює різні за своєю природою правовідносини. На початок 2000-х років ці правовідносини зводились до відносин, що виникають: 1) між виробниками сільськогосподарської техніки й організаціями з матеріально-технічного забезпечення; 2) між сільськогосподарськими товаровиробниками й виробниками сільськогосподарської техніки та інших матеріально-технічних ресурсів; 3) між підприємствами з матеріально-технічного постачання і сільськогосподарськими під-

¹ Науменко І. В. Забезпечення ефективності використання матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.03. Харків, 2015. С. 9.

² Захарчук О. В. Проблеми матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств України. *Економіка АПК*. 2014. № 7. С. 92-99.

приємствами; 4) між самими сільськогосподарськими виробниками¹. А вже на сучасному етапі розвитку матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників можна до цього переліку додати такі відносини: 1) між публічним суб'єктом та сільськогосподарським товаровиробником щодо забезпечення його діяльності; 2) між фінансово-кредитною установою та сільськогосподарським товаровиробником щодо альтернативного фінансового забезпечення.

Використання матеріально-технічного забезпечення у сфері агробізнесу призводить до виникнення відповідних відносин, які регулюються як на рівні нормативно-правових, так і локальних актів. При цьому постійні зміни у структурі матеріального забезпечення, що виникають внаслідок інноваційного оновлення, зміни кліматичних умов вирощування продукції, уможливають і якісні зміни правовідносин матеріально-технічного забезпечення.

Правовідносини щодо матеріально-технічного забезпечення у сфері агробізнесу значно ширші, ніж правовідносини у сфері матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників. Сільськогосподарські товаровиробники є одним із суб'єктів виробництва у складному ланцюгу відносин у сфері агробізнесу.

Поняття матеріально-технічного забезпечення діяльності суб'єктів агробізнесу воно охоплює: а) виробничо-технічне забезпечення; б) виробничо-технічне обслуговування; в) матеріально-технічне постачання; г) фінансове забезпечення. Матеріально-технічне забезпечення агробізнесу становить комплекс відносин, що охоплюють діяльність виробників сільськогосподарської техніки, обладнання, підприємств з матеріально-технічного забезпечення (у тому числі й посередників). Вони досить неоднорідні за правовою організацією і спрямовані на забезпечення належного матеріально-технічного забезпечення товаровиробників та організацію ними безперебійного сільськогосподарського виробництва². Підкреслимо, що матеріально-технічне забезпечення у сфері агробізнесу передбачає не лише наявність матеріального

¹ Корнієнко Г. С. Матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників: правове регулювання : монографія. Харків, 2007. С. 47.

² Там само.

активу, а і його експлуатацію. Так, існує дві основні форми використання матеріальних активів. Екстенсивна форма передбачає системне використання активу у виробництві сільськогосподарської продукції. Інтенсивна форма має на меті заміну діючих фондів більш ефективними¹. Для виявлення особливостей цих правовідносин проаналізуємо їх структурні елементи.

Правовідносини з матеріально-технічного забезпечення у сфері агробізнесу виникають стосовно матеріальних ресурсів та їх експлуатації. При цьому підприємницька діяльність, наприклад, виробників продуктів харчування, повністю залежить від рівня їхнього матеріально-технічного забезпечення продукцією виробничо-технічного призначення (сільськогосподарськими машинами, устаткуваннями, запасними частинами до них, паливно-мастильними матеріалами, мінеральними добривами, засобами захисту рослин тощо)². Крім того, сільське господарство пов'язано з: використанням специфічних засобів виробництва; землями сільськогосподарського призначення; спеціальною сільськогосподарською технікою; спеціальними засобами охорони рослин і тварин; продуктивною худобою; особливостями самого виробництва³. Отже, матеріальні ресурси, які виокремлюються у діяльності суб'єктів агробізнесу, є різними, але усі вони спрямовані на отримання позитивного ефекту виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема якісно та своєчасно зібрати врожай, забезпечити продукцією споживача, отримати прибуток, забезпечити робочі місця тощо.

Матеріальними ресурсами суб'єкта агробізнесу виступають оборотні фонди підприємства, які можуть знаходитися в активній фазі експлуатації або пасивній (перебувають на ремонті або не використовуються внаслідок настання зимового періоду, що передбачає частковий простій сільськогосподарської техніки). Основні фонди використовуються як для безпосереднього виробни-

¹ Домаскіна М. А., Крачковська А. С. Ефективність використання основних фондів аграрних підприємств Миколаївської області. *Агросвіт*. 2013. № 3. С. 52.

² Аграрне право України / за ред. академіка АПН, проф. Янчука В. З. Київ : Юрінком Інтер, 1996. С. 555.

³ Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві : монографія / кол. Авторів, під ред. В. І. Семчика. Київ, 2001. С. 22.

цтва сільськогосподарської продукції, так і можуть у подальшому перероблятися. В економічній літературі зазначається, що залежно від функціонального призначення основні фонди діляться на виробничі і невиробничі. Основні виробничі фонди — це засоби праці, які беруть безпосередню участь в процесі виробництва. До невиробничих належать основні фонди житлового господарства, будівлі та споруди підсобного сільського господарства, торговельно-постачальницьких організацій, культури, науки і освіти, що належать підприємству і перебувають на балансі підприємства. За належністю основні засоби поділяються на власні і залучені. За ступенем використання основні фонди поділяються на такі, що перебувають: в експлуатації; у запасі (резерві); у стадії добудови, дообладнання; реконструкції, модернізації та часткової ліквідації; на консервації¹. Таким чином, матеріальне забезпечення у сфері агробізнесу передбачає наявність системи матеріальних активів, що дозволяють виробляти сільськогосподарську продукцію, її переробляти, зберігати та реалізовувати. З точки зору правового регулювання ці активи виступають об'єктами правовідносин у сфері матеріально-технічного забезпечення. Вони можуть належати суб'єкту агробізнесу як на титулі права власності, так і права користування (тимчасова експлуатація на підставі відповідного договору, зокрема лізингу, оренди, концесії тощо). Особливість цих активів полягає в тому, що господарська діяльність в АПК тісно пов'язана з природокористуванням, оскільки природні ресурси виступають основними засобами виробництва у сільському господарстві². Отже, у структурі матеріальних активів суб'єкта агробізнесу виокремлюються як біологічні ресурси, так і матеріальні об'єкти (рухомі та нерухомі речі).

Базисом матеріально-технічного забезпечення діяльності у сфері агробізнесу виступають нерухомі речі, зокрема землі сільськогосподарського призначення, будівлі (елеватори, гаражі

¹ Бровко Л. І., Галаган Т. І., Бровко Є. І. Економічна ефективність використання основних фондів сільськогосподарських підприємств. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 22. С. 24.

² Коваленко Т. О., Марченко С. І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. С. 16.

тощо), житловий фонд сільської місцевості. Згідно зі статтею 22 Земельного кодексу України землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей¹. Земля – це особливий вид біологічного активу, засіб виробництва та просторовий базис розміщення та розвитку галузей народного господарства².

Зазначимо, що землі сільськогосподарського призначення складають земельний капітал суб'єкта агробізнесу, поряд із інтелектуальним, соціальним, людським, матеріальним, фінансовим капіталом. Розуміння капіталізації земель, переважно зводиться до фіксації їх вартості в просторі й часі³. Р. Курильців вказує, що до земельного капіталу належать землі, які належать на різних титулах власності, та забезпечують потік земельних (економічних, екологічних, соціальних) благ⁴. Н. В. Нечипорук вважає неправомірним співвідношення понять земельного капіталу та природного капіталу, оскільки оцінка вартості земельного капіталу, як сукупності земельних ресурсів також залишається невирішеним питанням, зазначаючи, що грошова оцінка проводиться в межах земельної ділянки та визначається на рентній основі⁵. Близьким до цього підходу є позиція І. П. Ігнацевича, який переконує, що «головним доказом існування суттєвих відмінностей у визначенні

¹ Земельний кодекс України : Закон України від 18.12.1990 р. № 561-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/561-12>.

² Нечипорук Н. В. Економічна сутність земельних ресурсів: обліковий вимір. *Бізнес Інформ*. 2017. № 11. С. 301.

³ Ковалів О. В. Теоретико-методологічні засади реформування земельних відносин та розвитку сільських територій в Україні. *Ефективна економіка*. 2016. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_3_33.

⁴ Курильців Р. Інтегроване управління сукупним капіталом землекористувача як основа сталого територіального розвитку. *Землепорядний вісник*. 2014. № 1. С. 12.

⁵ Нечипорук Н. В. Економічна сутність земельних ресурсів: обліковий вимір. *Бізнес Інформ*. 2017. № 11. С. 302.

«землі» та «земельних ресурсів» є те, що внаслідок впливу природних процесів чи антропогенного впливу земля як просторовий базис залишиться незмінним, а «земельні ресурси» можуть бути безповоротно використані в процесі господарської діяльності та з часом зникнути через незбалансоване їх використання, тобто у процесі господарської діяльності суспільство може втратити природо-ресурсний потенціал території»¹.

Як бачимо, єдиного тлумачення поняття «земельний капітал» у науці досі немає, бо ринок сільськогосподарської землі ще не працює. Запровадження ринку землі в державі за новим Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» передбачається у два етапи: з 1 липня 2021 р. скасовується дія мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення; з 1 січня 2024 р. право на покупку землі отримають не тільки фізичні, а й юридичні особи. Важливим аспектом запуску ринкових відносин, як акцентують фахівці, є те, що закон передбачає право і можливість, а не зобов'язання продажу земельних часток (паїв) в Україні².

Землі виступають основними засобом виробництва в сільському й лісовому господарстві, територіальним базисом³. До складу земель сільськогосподарського призначення належать як сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги), які відповідно до природних властивостей, розташування та господарських потреб слугують основним засобом виробництва в рослинництві, так і несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, землі під господарськими будівлями і спорудами, об'єктами інфраструктури тощо), які використовуються як територіальний базис і необхідні для організації сільсь-

¹ Ігнацевич С. П. Сутність категорій «земля» та «земельні ресурси» у процесі формування збалансованого землекористування. *Агросвіт*. 2017. № 17. С. 50.

² Закірова С. Закон про запровадження ринку землі в Україні: що, коли і для кого? *Громадська думка про правотворення*. 2020. № 6 (191). С. 8–17. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2020/6.pdf>.

³ Лісова Т. В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми : монографія. Харків : Юрайт, 2020. С. 9

когосподарського виробництва¹. Саме вони є основоположним об'єктом у правовідносинах з матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників та при відповідній грошовій оцінці можуть бути матеріальним активом.

До необхідних для організації сільськогосподарського виробництва належать окремі будівлі. Визначення цих споруд встановлено пп. «ж» пп. 266.2.2 Податкового кодексу України, зокрема будівлі, споруди сільськогосподарських товаровиробників (юридичних та фізичних осіб), віднесені до класу «Будівлі сільськогосподарського призначення, лісівництва та рибного господарства» (код 1271) Державного класифікатора будівель та споруд ДК 018-2000, та не передаються їх власниками в оренду, лізинг, позичку. Вони не підлягають оподаткуванню що поширюється на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки. Специфіка цих об'єктів полягає в тому, що вони не призначені для проживання та використовуються для сільськогосподарських потреб. Вони можуть належати суб'єкту агробізнесу як на праві власності, так і користування.

Особливість правового режиму такого матеріального активу як житловий фонд зумовлено тим, що він може поділятися на: житловий фонд, що було отримано у разі утворення нового суб'єкта господарювання на базі власності колишнього КСП; житловий фонд, самостійно збудований суб'єктом агробізнесу. Перший вид житлового фонду повинен був передаватися у комунальну власність з 1996 р., як це передбачено постановами Кабінету Міністрів України «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності» від 5 вересня 1996 р. № 1060, «Про затвердження Порядку безоплатної передачі у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств- правонаступ-

¹ Літошенко О. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 84.

ників» від 13 серпня 2003 р. № 1253. Отже, житловий фонд також виступає об'єктом матеріально-технічного забезпечення сфери агробізнесу.

Самостійним об'єктом вважаються також біологічні активи, які являють собою сукупність біологічних ресурсів, що достовірно оцінені, контрольовані та ідентифіковані підприємством. У процесі біологічних перетворень вони здатні створювати сільськогосподарську продукцію та/або поточні і додаткові біологічні активи, а також приносити в інший спосіб економічні вигоди¹. Ці активи відокремлюються від сільськогосподарської продукції. Так, згідно з Методичними рекомендаціям з бухгалтерського обліку біологічних активів, затверджених наказом Міністерства фінансів України 29.12.2006 № 1315, сільськогосподарська продукція при її відокремленні від біологічного активу (у рослинництві – зерно, плоди, ягоди, овочі, зелена маса, отримані під час збирання врожаю (заготівлі); у тваринництві – вовна, молоко, яйця, мед, отримані під час настригу, надою, збору тощо) або при припиненні процесів життєдіяльності біологічних активів (деревина, отримана при вирубці насаджень тощо) перестає бути елементом біологічних активів і визнається як окремий актив (п. 2.5. Рекомендацій)². Біологічні активи можуть поділятися на довгострокові та поточні біологічні активи. Отже, в правовідносинах з матеріально-технічного забезпечення у сфері агробізнесу виокремлюються біологічні активи та сільськогосподарська продукція.

Особливими об'єктами правовідносин щодо матеріально-технічного забезпечення у сфері агробізнесу виступають сільськогосподарські машини. Як відомо, рівень забезпечення сільськогосподарською технікою є недостатнім. Безперечно, що забезпечення матеріальними активами у вигляді сільськогосподарських машин потребує свого удосконалення, зокрема шляхом співробітництва з національними товаровиробниками. Саме воно може забезпечити доступність не лише придбання техніки за рахунок державного

¹ Кузьмович В. П. Поняття біологічних активів та їх класифікація. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/ponyattya-biologichnih-aktiviv-ta-ih-klasifikaciya.html>.

² Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку біологічних активів : наказ Міністерства фінансів України від 29.12.2006 р. № 1315. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1315201-06>.

фінансового забезпечення, а і забезпечити своєчасну матеріально-ремонтну базу техніки. Підкреслимо, що можливість позитивних змін у цьому напрямі залежить від держави, яка повинна сприяти розвитку національного виробництва, підтримки агробізнесу.

Поняття сільськогосподарської машини охоплює всі види техніки і обладнання для агропромислового комплексу (ст. 1 Закону України «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин») ¹. Усі види сільськогосподарських машин повинні відповідати вимогам стандартам, якості, безпеки, зокрема які визначені у Технічному регламенті затвердження типу сільськогосподарських та лісогосподарських тракторів, їх причепів і змінних причіпних машин, систем, складових частин та окремих технічних вузлів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 р. № 1367 та Законом України «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин». У разі придбання неякісної сільськогосподарської техніки, неякісного або несвоєчасного її ремонту суб'єкт агробізнесу має право на захист.

Серед об'єктів правовідносин матеріально-технічного забезпечення діяльності суб'єкта агробізнесу виокремлюють і споживні об'єкти, зокрема пально-мастильні матеріали, мінеральні добрива, засоби захисту рослин ін. Ці об'єкти споживаються у процесі вирощування сільськогосподарської продукції, іншої діяльності у сфері агробізнесу. Наявність таких активів у структурі матеріально-технічного забезпечення підприємства свідчить про системність діяльності підприємства. Їхня вартість впливає на собівартість кінцевого сільськогосподарського продукту, що пропонується споживачу.

Резюмуючи наведене, слід вказати, що об'єкти правовідносин матеріально-технічного забезпечення (матеріальні активи) можуть поділятися на: землі сільськогосподарського призначення, сільськогосподарську продукцію, біологічні активи, сільськогосподарські машини, інші матеріальні активи (рухомі та нерухомі речі), споживні активи (пально-мастильні матеріали, мінеральні добрива, засоби захисту рослин ін.), не матеріальні активи у вигляді майнових прав на нові сорти рослин, порід тварин, нових способів

¹ Про захист прав покупців сільськогосподарських машин : Закон України від 05.06.2003 р. № 900-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-15#Text>.

виробництва. Названі об'єкти особливі, оскільки використовуються в аграрній сфері з метою своєчасного й безперервного проведення циклу сільськогосподарських робіт з виробництва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції.

З приводу наведених об'єктів у правовідносини вступають відповідні суб'єкти. Суб'єктний склад правовідносин з матеріально-технічного забезпечення складається з суб'єктів агробізнесу, що здійснюють придбання та експлуатацію матеріального ресурсу, та спеціалізованих підприємств з виготовлення, продажу, технічного обслуговування відповідної матеріально-технічної бази сільськогосподарського товаровиробника.

Крім виробників та дилерів, суб'єктами правовідносин щодо матеріально-технічного забезпечення агробізнесу виступають лізингові компанії, які спеціалізуються на лізингу сільськогосподарської техніки. Так, Національна акціонерна компанія «Украгролізинг» подає інформацію, що у 2017 р. для клієнтів Компанії було придбано 246 од. техніки та обладнання на суму 150,8 млн грн. Укладено 189 лізингових угод та передано лізингоодержувачам 210 од. техніки загальною вартістю 107,5 млн грн.¹ Зазначимо, що лізингодавець, окрім безпосередньої передачі об'єкта лізингу у користування лізингоодержувачу, може здійснювати інші дії: купувати об'єкт лізингу у продавця; здійснювати технічне обслуговування об'єкта лізингу; укладати договір страхування об'єкта лізингу; надавати консультативні послуги лізингодавцю². Також діяльність здійснюють і суб'єкти з правовим статусом продавця, який реалізує сільськогосподарські машини оптом чи вроздріб. Ці суб'єкти є спеціалізованими реалізаторами сільськогосподарських матеріальних ресурсів.

Відомо, що сільськогосподарська техніка потребує спеціального обслуговування. Відповідно до Правил технічної експлуатації тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподар-

¹ Про діяльність компанії «Украгролізинг». URL: <https://www.ukragroleasing.com.ua/index.php?/pro-kompaniyu.html>.

² Барабаш А. Особливості державної лізингових відносин у сфері АПК та її вплив на економіко-правову сутність лізингу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 63.

ської техніки, інших механізмів, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 06.04.2010 р. № 173, технічне обслуговування машин здійснюється з метою підтримання справності і готовності до роботи машин, зменшення інтенсивності зношування їх деталей, попередження несправностей і продовження терміну їх експлуатації, виявлення несправностей, що виникли, з метою своєчасного їх усунення. Технічне обслуговування та поточний ремонт машин виконуються підприємствами (організаціями), або центрами (пунктами) технічного обслуговування, або механізатором.

Між зазначеними суб'єктами виникають відповідні суб'єктивні права та обов'язки, які складають зміст правовідносин з матеріально-технічного забезпечення у сфері агробізнесу. Поряд з змістом правовідносин з публічним елементом щодо фінансування агробізнесу окрему групу складає зміст договірних відносин. Вони випливають з договорів, метою яких є реалізація виробленої продукції (товарів); придбання матеріально-технічних засобів для забезпечення функціонування основного аграрного виробництва: за держконтрактами; на основі купівлі-продажу, комісії сільськогосподарської техніки й інших матеріально-технічних засобів; лізингу; міни (бартерні угоди); енергозбереження аграрних підприємств; фінансового забезпечення; договори, метою яких є надання різних послуг, які сприяють нормальному здійсненню аграрного виробництва; щодо агрохімічного обслуговування сільськогосподарських підприємств, виконання меліоративних робіт, виконання робіт з ремонту сільськогосподарської техніки і її технічного обслуговування; надання наукових послуг сільськогосподарським підприємствам ¹. Окремо утворюються відносини щодо кредитування. При цьому вказані правовідносини у своєму змісті можуть мати виключно суб'єктивні права та юридичні обов'язки рівних суб'єктів, а можуть мати публічний елемент у вигляді державних дотацій, інших компенсацій кредитування.

¹ Статівка А. М. Особливості класифікації договорів за участю сільськогосподарських товаровиробників. *Договір як універсальна правова конструкція* : монографія / за ред. : А. П. Гетьман, В. І. Борисова. Харків : Право, 2012. С. 306.

РОЗДІЛ 3.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ГОСПОДАРЮВАННЯ ОКРЕМИХ СУБ'ЄКТІВ АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

3.1. Поняття та класифікація суб'єктів агробізнесу

Сфера агробізнесу охоплює низку учасників відносин, які мають різний правовий статус. Унаслідок динамічних змін в аграрній сфері відбуваються процеси виникнення нових суб'єктів, а також трансформації статусу вже існуючих. Зокрема, в літературних джерелах підкреслено, що збільшення кількості сільськогосподарських товаровиробників, покращення їх співпраці з переробними підприємствами, зменшення кількості посередницьких структур є головними чинниками оздоровлення існуючого ринкового середовища для сфери аграрного виробництва¹. Поряд з цим зазначимо, що останнім часом виникають складні суб'єкти аграрного бізнесу, які включають у власну структуру декілька підприємств. Так, дослідники спостерігають бурхливий розвиток процесів капіталізації за напрямом зовнішнього капіталу шляхом спонтанно створених агропромислових формувань нового типу; втрату сільськогосподарськими підприємствами права юридичної особи та їх перетворення у відокремлені або навіть структурні підрозділи агрохолдингів; спонтанний процес трансформації одних видів сільськогосподарських підприємств в інші (наприклад, сільськогосподарських виробничих кооперативів у товариства з обмеженою відповідальністю, а останніх – у приватні підприємства) та ін.²

Вочевидь, що процеси ускладнення суб'єктів обумовлені існуванням ланцюга агробізнесу, який включає виробництво, перероб-

¹ Гацько А. Ф., Калініченко С. М., Іванова Г. О. Конкурентоспроможний розвиток суб'єктів агробізнесу: теорія та практика. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства*. Вип. 193. *Економічні науки*. 2018. С. 141.

² Лопатинський Ю. М., Мельник О. І. Особливості трансформації структури аграрного сектора економіки України. *Агросвіт*. 2013. № 18. С. 5.

ку, зберігання, транспортування та реалізацію сільськогосподарської продукції та сировини. Саме цей ланцюг може розглядатися як сукупність вертикально інтегрованих суб'єктів господарювання, що мають єдиний економічний інтерес щодо виробництва та просування однотипних сільськогосподарських продуктів¹. Незважаючи на зростання кількості вертикально інтегрованих структур, наприклад, фермерські господарства також залишаються популярною організаційно-правовою формою учасників аграрного сектору економіки України. Сьогодні можна констатувати певну конкуренцію між формами організації простих та складних суб'єктів агробізнесу. З одного боку, утворення складного суб'єкта агробізнесу створює можливість більш зручного та ефективного управління підприємствами, пов'язаними ланцюгом агробізнесу, їх контролю, з іншого – у випадках державної реєстрації простого суб'єкта виникають податкові переваги. Тому українському агробізнесу притаманне існування великої кількості фермерських господарств.

Підкреслимо, що попри низку економічних, юридичних наукових досліджень щодо правового статусу, діяльності суб'єктів агробізнесу, існує нагальна потреба розробки сучасної класифікації суб'єктів агробізнесу. Адже починаючи з 16.05.2019 р., наприклад, постачальник при реєстрації в особистому кабінеті на Майданчику в системі Prozorro може заповнити поле «Класифікація суб'єктів господарювання» й обрати одне з таких значень: суб'єкт мікропідприємництва; суб'єкт малого підприємництва; суб'єкт середнього підприємництва; суб'єкт великого підприємництва², а для суб'єктів агробізнесу, які є активними учасниками в системі Prozorro, така класифікація не розроблена.

При дослідженні структури правовідносин у сфері агробізнесу вище було визначено, що їх суб'єктами виступають особи, які мають спеціальну правосуб'єктність, що передбачає можливість здійснення господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва, його матеріально-технічного, організаційно-інформа-

¹ Губені Ю. Е., Андріїв В. І., Лавренюк Н. М. Підприємництво та агробізнес : навч. посібник. Львів : НВФ «Українські технології», 2012. С. 188-189.

² Тип суб'єкта господарювання в PROZORRO. URL: <https://infobox.prozorro.org/updates/tip-sub-yeakta-gospodaryuvannya-v-prozorro>.

ційного забезпечення з метою отримання прибутку або збільшення доходу чи зменшення власних витрат. Варто у цьому контексті також враховувати існування ланцюга агробізнесу, рівні функціонування агробізнесу та ін. Зокрема, перший рівень – агробізнес у фермерських господарствах, кооперативах, агропромислових об'єднаннях; другий рівень – агробізнес у масштабі національної економіки країни; третій рівень – агробізнес у міжнародному масштабі, наголошують учені¹.

На думку Р. В. Штифанич, агробізнес не можна ототожнювати з сільськогосподарським виробництвом, оскільки це більш широке поняття, він включає сукупність чинників, таких як виробництво сільськогосподарської продукції, постачання необхідних ресурсів, переробка, транспортування, маркетинг, менеджмент, наукові дослідження, фінансово-кредитні відносини². Тому і суб'єкти агробізнесу є учасниками широкого кола відносин. Більш звужено до суб'єктного складу агробізнесу підходять М. В. Зубець, М. Д. Безуглий, суб'єктів агробізнесу вони ототожнюють з сільськогосподарськими виробниками, яких поділяють на: аграрні холдинги, середня площа землекористування яких становить десятки і сотні тисяч гектарів; великі сільськогосподарські підприємства, площа землекористування яких становить від трьох до десяти тисяч гектарів; середньотоварні сільськогосподарські підприємства, що обробляють близько тисячі – двох тисяч гектарів, фермерські господарства, в обробітку яких знаходиться декілька сотень гектарів, господарства населення, які мають від одного до двох гектарів землі³. Як бачимо, тут суб'єкти агробізнесу асоціюються з суб'єктами землекористування. Останні для участі у правовідносинах агробізнесу повинні мати «земельну правосуб'єктність», тобто здатність особи бути носієм відповідних земельних прав і обов'язків, тим самим набувати можливість й здатність від свого імені нести юридич-

¹ Сіваченко І. Ю. Міжнародний агробізнес : навч. посібник. Київ : ЦУЛ, 2003. С. 36.

² Штифанич Р. В. Агробізнес в системі управління підприємствами АПК. *Вісник Хмельницького національного університету* 2010. № 2. Т. 1. Економічні науки. С. 13.

³ Зубець М. В., Безуглий М. Д. Економічні аспекти реформування аграрно-промислового комплексу України. Київ : Аграрна наука, 2010. С. 6.

ну відповідальність за свої дії¹. Цілком інакшою є позиція К. С. Богомолова та Т. М. Демченко, які співвідносять суб'єктів агробізнесу із здатністю до конкурентоспроможності, тобто здатністю до повномірної мобілізації потенціалу суб'єкта (економічного, виробничого, інноваційного, інвестиційного тощо) з одночасним створенням конкурентних переваг у площині маркетингу (товарного, цінового, комунікаційного і збутового характерів) та логістики, що дозволить отримувати більш стійкі позиції на ринку, збільшувати свою ринкову частку, кращим порівняно з конкурентами чином задовольняти потреби споживачів і тим самим збільшувати свій прибуток від основної виробничо-комерційної діяльності². На особливості правового статусу суб'єкта аграрного господарювання звертають увагу Т. О. Коваленко, С. І. Марченко, зазначаючи, що цей учасник повинен мати спеціалізацію при господарюванні, яка залежить від правильного підбору галузей виробництва, вибору економічних для даної зони культур, тварин, вибору необхідних машин та інших знарядь праці³.

Слід зазначити, що досі не вироблено єдиного підходу до терміна «суб'єкт агробізнесу». Як наслідок, існують неоднакові позиції щодо нього, оскільки це залежить від сфери предмета пізнання окремого дослідника. В цілому можна виявити такі властивості суб'єкта агробізнесу, які доцільно враховувати:

- суб'єкт агробізнесу є учасником різних відносин, зокрема інноваційних, інвестиційних, виробничих, фінансово-кредитних, науково-дослідних, логістичних, торгових та ін.;

- для участі у відносинах суб'єкт повинен використовувати на відповідному титулі земельну ділянку та інші матеріально-технічні об'єкти, що дозволяють обробляти землю та вирощувати біологічні активи;

¹ Швець В. Д. Зміст права землекористування в Україні: адміністративно-правовий аспект. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 142.

² Богомолова К. С., Демченко Т. М. Конкурентоспроможний розвиток аграрних підприємств: проблеми і перспективи. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Т. 3. № 2. С. 250.

³ Коваленко Т. О., Марченко С. І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2015. С. 14.

- мета суб'єкта – отримати прибуток та розширення ринку власного продукту;

- суб'єкт агробізнесу повинен мати можливість брати участь у конкуренції щодо задоволення потреб споживача у кількісному та якісному складі сільськогосподарської продукції.

Підкреслимо, що у науці аграрного права поняття «суб'єкт агробізнесу» здебільшого співвідноситься категорією «сільськогосподарський товаровиробник». Сільськогосподарський товаровиробник за Податковим кодексом України – це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках і водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, у тому числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання (п. 14.1.235 ст. 14 ПК України)¹. Визначення сільськогосподарського товаровиробника закріплено і у ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: «Сільськогосподарський товаровиробник – юридична особа незалежно від організаційно-правової форми або фізична особа – підприємець, основною діяльністю якої є виробництво сільськогосподарської продукції та/або розведення, вирощування, вилов риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробка на власних чи орендованих потужностях, у тому числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах, а також здійснення операцій з її постачання, причому в такій діяльності питома вага вартості сільськогосподарських товарів/послуг становить не менше 75 відсотків вартості всіх товарів/послуг, поставлених протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно»². Ґрунтуючись на наведених нормах, виокремимо такі ознаки сільськогосподарського товаровиробника:

¹ Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.

² Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15/ed20130811/find?text=%C0%E3%F0%E0%F0%ED%E0+%E1%B3%F0%E6%E0>.

- основна діяльність полягає у виробництві сільськогосподарської продукції та/або розведення, вирощування, вилов риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах);

- наявність відповідних потужностей для діяльності, зокрема земля, біологічні ресурси, матеріально-технічні ресурси;

- можливість здійснення діяльності на всьому ланцюзі агробізнесу, починаючи від виробництва та закінчуючи реалізацією продукції;

- вага вартості сільськогосподарських товарів/послуг становить не менше 75 відсотків вартості всіх товарів/послуг.

Отже, суб'єкт агробізнесу обов'язково бере участь у виробництві сільськогосподарської продукції, оскільки без виробництва сільськогосподарської продукції тільки її переробка чи реалізація або ж переробка й реалізація не належить до сільськогосподарської діяльності¹. Сільськогосподарське виробництво – це вид господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, який має зв'язок з обов'язковим використанням земель сільськогосподарського та іншого призначення, природних ресурсів, живих організмів, з метою виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції на зовнішніх та внутрішніх аграрних ринках².

Специфіка виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників виступає важливим складником принципу пріоритетності сільського господарства України, оскільки особливості і специфіка виробничого процесу втілюється в самому процесі виробництва сільськогосподарської продукції³. Крім виробництва, актуальною вимогою часу залишається необхідність впровадження нових підходів до маркетингового забезпечення

¹ Коломієць Я. Л. Правове регулювання обмежень у здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2015. С. 14.

² Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні : монографія. Київ, 2010. С. 89.

³ Савченко Г. І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 10–11.

управління процесами виробництва¹. Тобто діяльність суб'єкта агробізнесу поділяється на взаємопов'язані підгрупи дій: 1) виробництво сільськогосподарської продукції; 2) інша діяльність, спрямована на доведення до споживача сільськогосподарської продукції (переробка, реалізація); 3) допоміжна діяльність, зокрема інформаційна, інноваційна, логістична та ін.

Для участі у наведених відносинах суб'єкт агробізнесу повинен мати ознаку індивідуалізації. Наприклад, як доводить М. О. Перепелиця, суб'єкт фінансового права індивідуалізується за двома напрямками: коли особа зобов'язана ідентифікувати саме себе; коли її ідентифікує держава². Аналогічно слід зазначити, що суб'єкт агробізнесу повинен мати індивідуалізацію у вигляді, скажімо, комерційного (фірмового) найменування. Так, п. 2 ст. 9 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» встановлено, що в Єдиному державному реєстрі містяться такі відомості про юридичну особу, крім державних органів і органів місцевого самоврядування як юридичних осіб: найменування юридичної особи, у тому числі скорочене (за наявності); ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України³.

Статтею 159 Господарського кодексу України передбачено право на фірмове найменування. Підкреслимо, що індивідуалізація суб'єкта агробізнесу дає можливість споживачу виділяти його серед конкурентів. Тому ознака індивідуалізації цілком може бути застосована до визначення суб'єкта агробізнесу.

Підсумовуючи наведене, доцільно указати, що суб'єкти агробізнесу – це особи, які мають ознаки індивідуалізації, відповідні матеріальні потужності, спеціальну правосуб'єктність, що мають можливість здійснення господарювання протягом всього аграрного ланцюга та у сфері сільськогосподарського виробни-

¹ Наукові основи виробництва органічної продукції в Україні : монографія / за ред. Я. М. Гадзала, В. Ф. Камінського. Київ, 2016. С. 558.

² Перепелиця М. О. Поняття та види суб'єктів фінансового права : монографія. Харків : Право, 2012. С. 44.

³ Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#top>.

цтва, його матеріально-технічного, організаційно-інформаційного забезпечення, з метою отримання прибутку, реалізації продукції чи послуг сільськогосподарського виробництва на внутрішньому та зовнішньому аграрному ринку. Ці суб'єкти мають власну класифікацію. Суб'єкти агробізнесу одночасно можуть бути і суб'єктами аграрного права. Однак залежно від характеру правовідносин коло суб'єктів може бути різним за своїм обсягом. За певних обставин одні й ті самі суб'єкти можуть мати статус суб'єкта як в агробізнесі, так і в аграрному праві, і навпаки ¹.

У юридичній енциклопедії суб'єкти аграрного права це: фізичні особи (члени особистих селянських господарств, наймані працівники, учасники (акціонери) господарських товариств, фізичні особи – підприємці, селяни – мешканці сільської місцевості, які є виробниками сільськогосподарської продукції); юридичні особи (колективні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства, сервісні аграрні господарюючі суб'єкти, аграрні господарські товариства); органи державної влади та місцевого самоврядування, які реалізують державну аграрну політику ². Переконані, що серед вказаних суб'єктів слід виокремлювати у самостійну групу суб'єктів агробізнесу, що мають спеціальну правосуб'єктність, яка дозволяє здійснювати аграрний бізнес.

Так, В. Ю. Уркевич пропонує поділяти суб'єктів аграрного права на приватних осіб та публічні органи, юридичні особи публічного права ³. Наведений підхід – широкий, може охоплювати і поділ суб'єктів агробізнесу за таким критерієм. На думку М. Ю. Покальчука, суб'єктами аграрного права є: а) сільськогосподарські товаровиробники усіх форм власності та організаційно-правових форм; б) суб'єкти аграрного сервісу (обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи та суб'єкти, що надають послуги з агротехнічного, гідромеліоративного та інших видів обслуговування); в) допоміжні суб'єкти аграрного права (Аграрний фонд,

¹ Корнієнко Г. С. Щодо структури правовідносин у сфері агробізнесу України. *Соціальне право*. №3. 2019. С. 81.

² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 16 : Земельне та аграрне право / М. В. Шульга, В. В. Носік, П. Ф. Кулинич та ін. 2019. С. 624.

³ Уркевич В. Ю. Аграрні правовідносини в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2007. С. 15.

аграрна біржа, оптові ринки сільськогосподарської продукції, Гарантійний фонд виконання зобов'язань за складськими документами на зерно)¹. Як зазначає І. М. Кравець, суб'єкти господарювання у ринкових умовах не діють ізольовано, зокрема вони вступають у правовідносини з суб'єктами організаційно-господарських повноважень². Указаний поділ суб'єктів доводить, що суб'єкти агробізнесу як суб'єкти аграрного господарювання складають самостійну групу учасників у системі суб'єктів аграрного права. Їх відокремленість зумовлена тим, що вони займаються систематичною підприємницькою аграрною діяльністю, мають спеціальну правосуб'єктність та відповідне матеріально-технічне забезпечення.

З огляду на те, що концепція суб'єктів агробізнесу в аграрному праві ще перебуває у стадії розвитку, тому і їх класифікація ще залишається необґрунтованою. На відміну від економічної доктрини, де науковці-економісти виробили такі підходи до класифікації суб'єктів агробізнесу. Так, Б. Й. Пасхавер доводить, що застарілим є поділ аграрних виробників на сільськогосподарські підприємства та господарства населення, бо він залишився у спадок від радянського періоду, коли на особисті підсобні господарства населення поширювалися законодавчі обмеження. Він пропонує виокремлювати такі групи суб'єктів за рівнем концентрації та ефективності діяльності: мікро, малі, середні, великі суб'єкти виробничої сільськогосподарської діяльності³.

Дослідники також говорять про дуальну структуру сільського господарства, у якій виділилися два типи виробників сільськогосподарської продукції – корпоративний (сільськогосподарські підприємства) та індивідуальний (фермерські господарства та господарства населення)⁴. Поряд з цим виділяються суб'єкти су-

¹ Покальчук М. Ю. Щодо визначення суб'єктів аграрного права. *Форум права*. 2017. № 4. С. 189.

² Кравець І. М. Правове становище суб'єктів організаційно-господарських повноважень : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 49.

³ Пасхавер Б. Й. Концентрація та ефективність сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. №1. С. 18.

⁴ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наукова доповідь / за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи. Київ, 2012. С. 18.

спільного (сільськогосподарські підприємства, включаючи фермерські господарства) та особистого (приватного) сектору (господарства населення)¹. Таким чином, суб'єкти агробізнесу можуть поділятися залежно від концентрації капіталу на: індивідуальні суб'єкти (суб'єкти, які використовують індивідуальний капітал та власну працю та можуть бути представлені фермерськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативами); корпоративні суб'єкти (поряд з використанням власного капіталу можуть залучати капітал інших суб'єктів, до них можуть належати, наприклад, аграрні господарські товариства, об'єднання підприємств).

Проблемність поділу суб'єктів агробізнесу було підкреслено 7 лютого 2019 р. на нараді в Кабінеті Міністрів України, ініціатором якої виступили голова підкомітету з питань економічної і фінансової політики в агропромисловому комплексі комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин і Українська аграрна конфедерація, при обговоренні проекту закону України «Про внесення змін до Господарського кодексу України щодо критеріїв віднесення суб'єктів господарювання до мікро-, малого, середнього або великого підприємництва», який розробило Мінекономрозвитку України². За проектом пропонують відносити до суб'єктів середнього підприємництва юридичних осіб будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 50 млн євро, визначену за середньорічним курсом НБУ³.

Поділ суб'єктів господарювання залежно від кількості працівників та річного доходу безумовно повинен бути застосова-

¹ Лопатинський Ю. М., Мельник О. І. Особливості трансформації структури аграрного сектора економіки України. *Агросвіт*. 2013. № 18. С. 4.

² Якими мають бути критерії розподілу суб'єктів господарювання? URL: <http://agroconf.org/content/yakimi-mayut-buti-kriteriyi-rozpodilu-subiektiv-gospodaryuvannya>.

³ Мінекономрозвитку пропонує змінити критерії віднесення підприємств до мікро, малих, середніх або великих. URL: <https://www.porada.zp.ua/minekonomrozvitku-proponuye-zminiti-kriterii-vidnesennya-pidpriyemstv-do-mikro--malih--serednih-abo-velikih/2086/>.

ний і до суб'єктів агробізнесу, оскільки такий поділ встановлено у ст. 55 ГК України, законах України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», «Про державну допомогу суб'єктам господарювання»¹. Тому залежно від кількості працівників та річного доходу суб'єкти агробізнесу можуть поділятися на: суб'єкти малого підприємництва, включаючи мікропідприємництво; суб'єкти середнього агропідприємництва; суб'єкти великого аграрного бізнесу.

Крім наведеного поділу, суб'єкти агробізнесу можуть бути класифіковані залежно від структурного елементу аграрного ланцюга: 1) основні суб'єкти (особи, які безпосередньо виробляють сільськогосподарську продукцію та можуть її переробляти); 2) допоміжні суб'єкти (суб'єкти логістичної, інноваційної діяльності); 3) суб'єкти інфраструктурного забезпечення агробізнесу (суб'єкти, що здійснюють дорадчу діяльність, виробники сільськогосподарської техніки).

Наведений поділ частково обґрунтований і у правових джерелах. Так, С. І. Марченко вказує, що суб'єктами товарного сільськогосподарського виробництва є сільськогосподарські товаровиробники². Т. Г. Дудар та В. Т. Дудар суб'єктів ринку сільськогосподарської продукції поділяють на такі групи: суб'єкти зберігання та переробки сільськогосподарської продукції (заготівельні підприємства, елеватори, бази та склади зберігання продукції, переробні підприємства); суб'єкти позабіржового ринку (виставки та ярмарки аграрної продукції, магазини роздрібної торгівлі (супермаркети), роздрібні продавці за напрямками спеціалізації та видами продукції); спеціалізовані суб'єкти продажу сільськогосподарської продукції (аукціони, біржі, агроторгові дома, оптові ярмарки); суб'єкти виробництва сільського господарства; споживачі сільськогосподарської продукції³. Підкреслимо, що виокремлення

¹ Про державну допомогу суб'єктам господарювання : Закон України від 01.07.2014 р. № 1555-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text>.

² Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2008. С. 8.

³ Дудар Т. Г., Дудар В. Т. Формування ринку конкурентоспроможної агропродовольчої продукції: теорія, методика, перспективи : монографія. Тернопіль : Економ. думка, 2009. С. 22.

суб'єктів переробки у самостійну групу обумовлено тим, що згідно з Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки розвитку тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 № 107 (в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 20.05.2020 № 395) названо самостійний суб'єкт у вигляді підприємства з переробки сільськогосподарської продукції (молока, м'яса) та/або побічних продуктів тваринного походження ¹.

Щодо суб'єктів реалізації сільськогосподарської продукції, то вони складають окрему групу. Так, Законом України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» передбачено здійснення оптової та роздрібною торгівлі сільськогосподарською продукцією ². Залежно від цього суб'єкти реалізації сільськогосподарської продукції поділяються на дві групи: суб'єкти оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією та суб'єкти роздрібною торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Вбачається, що І. О. Прогляда справедливо виокремлює такі форми оптової торгівлі на аграрному ринку: оптові ринки сільськогосподарської продукції, виставки і ярмарки, аграрні біржі, агроторгові дома, аукціони живої худоби і птиці ³. Отже, суб'єкти реалізації сільськогосподарської продукції можуть бути і як виробниками сільськогосподарської продукції, що пропонують власний продукт на споживчому ринку, так і виступати посередником між виробником та споживачем сільськогосподарської продукції. Останні суб'єкти беруть участь у аграрних правовідносинах незва-

¹ Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 р. № 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF#Text>.

² Про оптові ринки сільськогосподарської продукції : Закон України від 25.06.2009 р. № 1561-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1561-17>.

³ Прогляда І. О. Правові засади діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2014. С. 9.

жаючи на те, що безпосередньо не зайняті виробництвом аграрної продукції¹.

Вважаємо за доцільне виокремити суб'єктів агробізнесу у сфері реалізації сільськогосподарської продукції, що здійснюють цю діяльність на внутрішньому та зовнішньому ринку. При цьому доведення продукції від виробника до споживача може опосередковуватись одним прямим договором (проста структура договірних зв'язків) або декількома такими договорами (складна структура договірних зв'язків)². Підсумовуючи, пропонуємо таку класифікацію суб'єктів реалізації сільськогосподарської продукції залежно від: 1) мети: суб'єкти оптової та роздрібної торгівлі сільськогосподарської продукції; 2) об'єкта реалізації сільськогосподарської продукції: суб'єкти реалізації продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури та ін.; 3) виду діяльності: спеціалізовані суб'єкти реалізації сільськогосподарської продукції та звичайні сільськогосподарські товаровиробники; 4) сфери реалізації: суб'єкти внутрішньої торгівлі та зовнішньої торгівлі сільськогосподарської продукції³.

Слід зазначити, що в юридичній літературі пропонується поділ суб'єктів господарювання залежно від універсальних правових форм і моделей на: юридичну особу, та таких, які діють на підставі цивільно-правового договору, представництва⁴. Наведене може бути застосовано і до суб'єктів агробізнесу, оскільки законодавцем визначено декілька моделей господарювання для сільськогосподарських товаровиробників. Так, можна виокремлювати такі моделі: фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності (фермерське господарство, сімейне фермерське господарство),

¹ Аграрне право : підручник / за заг. ред. А. М. Статівки. Харків: Право, 2018. С. 115.

² Самсонова Я. О. Правові засади виробництва й реалізації виноградної продукції в Україні : монографія. Харків, 2012. С. 81.

³ Корниенко А. С. Правовой режим деятельности субъектов агробизнеса в сфере реализации сельскохозяйственной продукции. *Leges si Viata*. 2020. № 6-7. С. 93.

⁴ Борисов І. В. Організаційно-правові форми господарюючих суб'єктів як інструмент забезпечення підприємницької діяльності. *Право та інновації*. 2019. № 4. С. 31.

юридичної особи (фермерські господарства, сільськогосподарські господарські товариства, агрохолдинги), договору (суб'єкти концентрації капіталу, державно-приватне партнерство в аграрній сфері). Отже, виходячи з наведеного, суб'єкти агробізнесу класифікуються залежно від моделі господарювання.

З урахуванням моделі господарювання та залежно від форми аграрного підприємництва суб'єкти агробізнесу можуть бути: 1) прості, що утворюються та здійснюють діяльність у формі фізичної особи, суб'єкта підприємницької діяльності, юридичної особи; 2) складні – це суб'єкти, які утворюються у формі об'єднання підприємств (концерн, консорціум ін.), агрохолдингів, транснаціональних корпорацій, суб'єктів концентрації капіталу. Наведений поділ базується на тому, що для координації господарської, інноваційної та іншої діяльності підприємства можуть об'єднуватися. Об'єднання підприємств, будучи ефективною формою аграрного підприємництва, створює можливість охоплювати увесь аграрний ланцюг.

Суб'єкти агробізнесу можуть поділятися залежно від сфери діяльності, зокрема участі у відносинах на внутрішньому та зовнішньому аграрному ринку. Здійснення реалізації сільськогосподарської продукції на зовнішньому ринку може стати як базисом успішного бізнесу, так і формування антикризових економічних державних програм¹. Виокремлення системи суб'єктів з урахуванням сфери діяльності є необхідним для розробки їх правового статусу. Його відсутність призводить до виникнення таких негативних ситуацій, яка утворилась, наприклад, навколо ПАТ «Державна продовольча-зернова корпорація України», що у 2013–2014 рр. продавала зерно сумнівним офшорним компаніям, а ті з нею не розраховувалися. При цьому завантажені кораблі доправляли товар імпортерам, покупці розраховувалися з офшорами, але жоден долар на рахунки ДПЗКУ не надходив².

Переконані, що для успішної реалізації сільськогосподарської продукції суб'єктами агробізнесу необхідно розробити спеціаль-

¹ Курман Т. В. До питання про правове регулювання державної підтримки аграрних товаровиробників. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 97. С. 97.

² Ляхович О. Торгівля через офшорні зони: раціональна необхідність чи перепона для розвитку України? URL: <https://commons.com.ua/ru/torgivlya-cherez-ofshorni-zoni-ratsionalna-neobhidnist-chi-perepona-dlya-rozvitku-ukrayini/>.

ний правовий режим для сільськогосподарських товаровиробників з метою нарощування експортного потенціалу, забезпечення балансу імпорту та експорту, відкриття нових ринків збуту сільськогосподарської продукції. Крім того, при аналізі правового становища суб'єктів агробізнесу, залежно від сфери аграрного ринку, необхідно окреслити існуючі проблеми навколо транснаціональних корпорацій (далі – ТНК). Відомо, що до них належать такі гіганти аграрного сектору як Cargill (рослинництво і тваринництво, продукти харчування), McDonald's, Nestle, Kraft Foods (ТМ «Люкс»), Lactalis (ТМ «President»), Kernel (ТМ «Щедрий Дар», «Стожар») Pepsico, Danone («Даніссімо», «Актімель»). Названі компанії стабільно функціонують на внутрішньому ринку України і створюють конкурентне середовище для національних сільськогосподарських товаровиробників. Вони володіють величезними ресурсами, мають таку ринкову владу, яка робить їх незалежними дійовими учасниками міжнародної економічної системи, зумовлюючи зміни в національних економіках і спонукаючи політичні дії у відповідь з боку урядів¹. Стосовно діяльності ТНК, особливо в аграрному секторі національної економіки, існують різні позиції, від підтримки до повного неприйняття, однак ці суб'єкти є активними учасниками агробізнесу, а тому їх неможливо не враховувати. Отже, суб'єкти агробізнесу залежно від сфери діяльності можуть поділятися на: внутрішні – це учасники внутрішнього аграрного ринку, їх сфера інтересів охоплює національну економіку та національного споживача, та зовнішні суб'єкти агробізнесу – це учасники зовнішнього аграрного ринку, їх діяльність поширюється на дві та більше національні економіки, розраховані на наднаціональні інтереси та глобального світового споживача.

Підкреслимо і те, що у сучасному агропромисловому комплексі виділяються такі сфери: основна – сільське господарство, що включає тваринництво, рослинництво, рибальство (представлені фермерськими господарствами, особистими підсобними господарствами): допоміжна – поділяється на дві частини: постачання та переробка, включає заготівельні, переробні, складські, транс-

¹ Безрукова Н. В. Діяльність транснаціональних корпорацій у контексті національної економічної безпеки. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. № 3 (54). 2012. С. 37.

портувальні та реалізаційні підприємства; інфраструктурна – це сфера, що охоплює виробничу, будівельну, ремонтну, соціальну та інформаційну підтримку галузей агропромислового комплексу. Отже, залежно від виду діяльності суб'єкти агробізнесу можуть поділятися на: основні (суб'єкти першого рівня) та допоміжні (суб'єкти другого рівня).

Основні суб'єкти або суб'єкти першого рівня – це виробники сільськогосподарської продукції, які володіють відособленим майном, наділені спеціальною правосуб'єктністю, господарська діяльність яких здійснюється при використанні землі як основного засобу виробництва.

Суб'єкти другого рівня – це суб'єкти, що виконують допоміжну функцію у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема це:

1) суб'єкти, які здійснюють матеріально-технічне забезпечення у сфері агробізнесу: виробники продукції матеріально-технічного призначення, потрібної для матеріально-технічного забезпечення сфери агробізнесу, і посередники з надання такої продукції сільськогосподарським підприємствам, наприклад, промислові підприємства з виробництва сільськогосподарської техніки та обладнання, лізингові компанії, банківські та кредитні установи, машино-технологічні станції та ін.

2) суб'єкти, що здійснюють: інформаційне забезпечення, наприклад, сільськогосподарські дорадчі служби;

3) суб'єкти логістичної системи агробізнесу, наприклад, аграрні логістичні провайдери;

4) суб'єкти у сфері реалізації сільськогосподарської продукції – промислові та торговельні підприємства, сукупність виробничих та інфраструктурних елементів підсистеми, яких поєднує спільна сфера діяльності, а саме виробництво, зберігання, просування сільськогосподарської продукції, а також ресурсне забезпечення сільського господарства.

Суб'єкти першого рівня здійснюють власне виробництво (вирощування та первинну переробку) сільськогосподарської продукції. Тобто це ті учасники, які є основними в «продуктових ланцюгах» і забезпечують насамперед виробництво продуктів харчування, що вказує на їхню особливу роль та значення. Якщо ж вести мову

про такі функції сільськогосподарських підприємств-виробників, як зберігання, транспортування та розподіл сільськогосподарської продукції і обслуговування сільськогосподарських виробників тощо, то з'являється спеціальний – забезпечувальний склад учасників, які виступають невід'ємною частиною агробізнесу та належать до суб'єктів другого рівня.

Суб'єкти цих двох рівнів є елементами одного ланцюга: виробництво сільськогосподарської продукції – транспортування (зберігання, переробка) – реалізація кінцевому споживачеві, і формують структуру агробізнесу в цілому.

Сфера агробізнесу безпосередньо пов'язана і з розвитком корпоративного управління. Отож досвід у сфері корпоративного права щодо поділу суб'єктів може бути застосований і до класифікації суб'єктів агробізнесу. Так, за ступенем концентрації власності виокремлюють такі моделі корпоративного управління: інсайтери та аутсайтери. У корпоративному праві «інсайдер» – людина, яка працює в корпорації як виконавчий директор чи службовець або тісно пов'язана з управлінням корпорацією; «аутсайдер» – це особа чи заклад, що безпосередньо не зв'язаний з корпорацією та її управлінням ¹. І. В. Спасибо-Фатєєва слушно наголошує, що інсайтери є «внутрішніми» акціонерами, тоді як аутсайдерами («зовнішніми» акціонерами) визнаються дрібні акціонери, які знаходяться поза вирішенням усіх актуальних і звичайних проблем акціонерного товариства ². Безумовно, для такого поділу в корпоративному праві визначається частка акцій, зайняття посад, можливість впливу на прийняття рішення акціонерним товариством. Адже в цьому закладений, так би мовити, принцип «свій та чужий», тобто особа, яка має доступ та вплив до діяльності, та особа, яка знаходиться поза входженням у сферу діяльності. Такий принцип може бути застосований і до суб'єктів агробізнесу. Отже, безпосередніми та обов'язковими учасниками правовідносин агробізнесу виступають сільськогосподарські товаровиробники,

¹ Осадча Т. І. Національні моделі корпоративного управління провідних країн ринкової економіки та їх особливості. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*. Вип.1 (3). 2008. С. 126.

² Спасибо-Фатєєва І., Кібенко О., Борисова В. Корпоративне управління : монографія. Харків : Право, 2007. С. 287-288.

які здійснюють виробництво, переробку, зберігання та реалізацію сільськогосподарської продукції. Поряд з ними функціонують, як було визначено вище, допоміжні суб'єкти, зокрема інноваційної, логістичної, інформаційної діяльності, які лише проникають у правовідносини агробізнесу за запрошенням основних суб'єктів для надання відповідних послуг та товарів. Ці суб'єкти можуть обслуговувати не тільки сільськогосподарських товаровиробників, а й інших осіб внаслідок цього, вони як би знаходяться поза сільськогосподарським виробництвом. Отже, це дозволяє виокремлювати, залежно від участі в сільськогосподарському виробництві, таких суб'єктів як: інсайдери (безпосередньо беруть участь у сільськогосподарському виробництві, зокрема сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства, агрохолдинги ін.) та аутсайдери (не беруть участі у виробництві сільськогосподарської продукції та виконують допоміжну функцію для сільськогосподарських товаровиробників, зокрема логістичні компанії та ін.).

Підсумовуючи викладене, слід зробити такі висновки.

Суб'єкти агробізнесу – це особи, які мають ознаки індивідуалізації, відповідні матеріальні потужності, спеціальну правосуб'єктність, що мають можливість здійснення господарювання в межах кожної ланки протягом реалізації аграрного ланцюга та у сфері сільськогосподарського виробництва його матеріально-технічного, організаційно-інформаційного забезпечення, з метою отримання прибутку, реалізації продукції чи послуг сільськогосподарського виробництва на внутрішньому та зовнішньому аграрному ринку.

Суб'єкти агробізнесу можна систематизувати залежно від:

- концентрації капіталу на: індивідуальні суб'єкти (суб'єкти, які використовують індивідуальний капітал та власну працю і можуть бути представлені у вигляді фермерського господарства, сільськогосподарського кооперативу); корпоративні суб'єкти (поряд з використанням власного капіталу можуть залучати капітал інших суб'єктів, до них можуть належать аграрні господарські товариства, об'єднання підприємств);

- кількості працівників та річного доходу на: суб'єктів малого підприємництва, включаючи мікро підприємництво; суб'єкти середнього агропідприємництва; суб'єкти великого аграрного бізнесу;

- структурного елементу аграрного ланцюга: основні суб'єкти (особи, які безпосередньо виробляють сільськогосподарську продукцію та можуть її переробляти); допоміжні суб'єкти (суб'єкти логістичної, інноваційної діяльності); суб'єкти інфраструктурного забезпечення агробізнесу (суб'єкти, що здійснюють дорадчу діяльність, виробники сільськогосподарської техніки);

- моделі підприємництва: фізична особа (сімейне фермерське господарство); фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності (фермерське господарство); юридична особа (аграрні господарські товариства, агрохолдинги); суб'єкт, що діє на підставі договору (суб'єкти концентрації капіталу, державно-приватне партнерство в аграрній сфері);

- форми аграрного підприємництва: прості суб'єкти, які утворюються та здійснюють діяльність у формі фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, юридичної особи; складні (суб'єкти, які утворюються у формі об'єднання підприємств, агрохолдингів, транснаціональних корпорацій, суб'єктів концентрації капіталу);

- сфери діяльності: внутрішні суб'єкти агробізнесу (учасники внутрішнього аграрного ринку, їх сфера інтересів охоплює національну економіку та національного споживача); зовнішні суб'єкти агробізнесу (учасники зовнішнього аграрного ринку, їх діяльність поширюється на дві та більше національні економіки, розраховані на наднаціональні інтереси та глобального світового споживача);

- предмета здійснюваної ними діяльності: суб'єкти першого та другого рівня. Суб'єкти першого рівня це – виробники сільськогосподарської продукції, які володіють відособленим майном, наділені спеціальною правосуб'єктністю, господарську діяльність здійснюють при використанні землі як основного засобу виробництва. Суб'єкти другого рівня – це суб'єкти, що виконують допоміжну функцію для виробництва сільськогосподарської продукції. Вони здійснюють матеріально-технічне, інформаційне, логістичне забезпечення у сфері агробізнесу, а також суб'єкти у сфері реалізації сільськогосподарської продукції та сировини;

- участі в сільськогосподарському виробництві: інсайдери (безпосередньо беруть участь у сільськогосподарському виробництві, зокрема сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства, агрохолдинги ін.) та аутсайдери (не беруть участі у вироб-

ництві сільськогосподарської продукції та виконують допоміжну функцію для сільськогосподарських товаровиробників, зокрема логістичні компанії та ін.).

3.2. Правове становище простих суб'єктів агробізнесу

3.2.1. Сучасні правові проблеми функціонування фермерських господарств

3 червня 2020 р. в Україні Указом Президента запроваджено святкування Дня фермера¹. Підставою для цього стало вирішальне значення фермерського руху для продовольчої безпеки країни та розвитку сільського господарства в цілому.

Слід зазначити, що на рівні законодавчої ініціативи оприлюднено пропозиції щодо внесення змін до Конституції України стосовно сталого розвитку села саме на основі фермерських господарств. Законопроектом пропонувалося доповнити ст. 41 Конституції України положенням, що «Основою аграрного устрою в Україні є фермерське господарство»² Незважаючи на рішення Конституційного Суду України протє, що наведена норма відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України³,

¹ Про День фермера : Указ Президента України від 18.06.2020 р. № 234/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2342020-34185?fbclid=IwAR306SpK0EVIeubiu7pbi8ciKLQjrMuxLnTX-MoMn3RiP>.

² Про включення до порядку денного дев'ятої сесії Верховної Ради України восьмого скликання законопроекту про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств і про його направлення до Конституційного Суду України: Постанова ВРУ від 20.09.2018р. № 2556-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2556-19#n9>

³ Висновок КСУ у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян

на жаль, законопроект не знайшов підтримки більшості депутатів.

На наш погляд, така увага до становлення та розвитку фермерських господарств в Україні з боку усіх гілок влади, має об'єктивні підстави. Так, фермерські господарства сьогодні є однією з поширених організаційно-правових форм господарювання у сфері агробізнесу. Про це свідчать статистичні дані: у 2021 р. кількість фермерських господарств склала – 48600¹. На початку фермерського руху у 1991 р. їх налічувалось усього 2,1 тис. та їх діяльність регулювалась Законом України «Про селянське (фермерське) господарство»². Підтримуємо слушну думку М. Я. Ващишин, яка підкреслювала, що фермерські господарства стали першим реальним втіленням свободи аграрної підприємницької діяльності в Україні³.

Зазначимо, що збільшення кількості фермерських господарств та їх поширеність обумовлено зацікавленістю суб'єктів агробізнесу у спеціальній державній підтримці, наявності державних програм щодо виділення цільових коштів для придбання техніки, обладнання, будівництва виробничих та обслуговуючих об'єктів. Наприклад, державна податкова підтримка фермерських господарств була встановлена ст. 12 Закону України «Про плату за землю» 1992 р. Вона полягала в тому, що від земельного податку звільнялись новостворені фермерські господарства протягом трьох років⁴. Ця агропротекційна норма у 2003 р. отримала нову

України та сталою розвинутою селом на основі фермерських господарств (реєстр. № 6236) вимогам статей 157 і 158 Конституції України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004v710-18#Text>

¹ Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: https://ukrstat.gov.ua/edrpoу/ukr/EDRPU_2021/ks_opfg/arh_ks_opfg_21.htm

² Корнієнко Г. С. Правова регламентація матеріально-технічного забезпечення фермерських господарств в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право*. Київ, 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 114.

³ Ващишин М. Розвиток фермерського законодавства України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 152.

⁴ Про плату за землю : Закон України від 03.07.1992 р. № 2535-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2535-12#Text>.

редакцію та була розширена, а саме – додатково передбачалось звільнення фермерських господарств від податку в трудонедостатніх населених пунктах на п'ять років з часу передачі їм земельної ділянки у власність. Наведений вид податкової державної підтримки перейшов до Податкового кодексу та проіснував до 2015 р. ¹. Особливий підхід був і до надання земельних ділянок для створення та ведення фермерського господарства. Так, за Законом України «Про селянське (фермерське) господарство» для його ведення передавалися у приватну власність або надавалися у користування земельні ділянки, розмір яких не повинен перевищувати 50 гектарів ріллі і 100 гектарів усіх земель. Земельний кодекс України (2001 р.) у ч. 2-3 ст. 134 також закріплював спеціальний підхід щодо оренди земельних ділянок державної або комунальної власності без проведення земельних торгів у разі надання (передачі) земельних ділянок громадянам для ведення фермерського господарства.

Незважаючи на те, що підхід держави щодо підтримки фермерських господарств змінився у бік послаблення, слід зазначити, що сьогодні існують відмінності у їх підтримці поряд з іншими суб'єктами агробізнесу.

Поряд з наявною кількістю зареєстрованих фермерських господарств в Україні та спеціальною їх підтримкою з боку держави навколо них продовжують накопичуватися проблеми економіко-правового характеру, які полягають у наступному. Основними економічними проблемами розвитку фермерських господарств України є відставання від сучасних тенденцій запровадження інноваційних технологій ведення сільського господарства; недоступність нових технологій та технічного забезпечення виробничих процесів для більшості фермерів через їх дорожнечу; дрібним фермерським господарствам складно конкурувати на розвинених аграрних ринках, до яких належить ринок зерна та олійного насіння ²; бракує земельного банку.

¹ Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення : монографія. Херсон : Гельветика, 2019. С. 96.

² Маслак О. Проблеми та перспективи фермерства в Україні. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/7914-problemy-ta-perspektyvy-fermerstva-v-ukraini.html>.

До правових проблем, що останніми роками накопичилися у сфері діяльності фермерських господарств, на наш погляд, слід віднести запровадження нового суб'єкта аграрного права та агробізнесу – сімейного фермерського господарства та недосконале правове регулювання його діяльності; відсутність закріпленого на законодавчому рівні поняття «фермер»; наявність розмежування поняття «засновник фермерського господарства» та «член фермерського господарства»; наявність суперечливих підходів щодо визначення органів управління у фермерському господарстві; регулювання праці для членів фермерських господарств та найманих працівників; недосконалість механізму відчуження фермерського господарства як цілісного майнового комплексу; наявність у користуванні земельних ділянок, які надавалися громадянам на праві постійного користування для створення та ведення фермерського господарства; проблеми викупу земельних ділянок у відповідності до запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення з 2021 року; наявність різних підходів щодо успадкування фермерського господарства; існування фіктивних фермерських господарств; обмеження державної підтримки фермерських господарств; недосконала процедура їх банкрутства. Розглянемо більш детально окреслені проблеми.

Законом України від 19.06.2003 р. «Про фермерське господарство» (далі Закон) закріплено, що «фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону» (ст 1. Закону). Фермерське господарство володіє такими ознаками: 1) воно може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї; 2) має найменування та може мати печатки; 3) підлягає державній реєстрації як юридична особа або фізична особа – підприємець; 4) діє на підставі статуту або договору (декларації) про створення фермерського господарства; 5) здійснюється з метою виготовлення, переробки та реалі-

зації сільськогосподарської продукції; б) має земельну ділянку у користуванні на підставі відповідного титулу (власності, користуванні у тому числі оренди)

У свою чергу, М. Ващишин називає такі юридичні ознаки фермерського господарства: фермерське господарство являє собою самостійний статутний суб'єкт господарювання; є юридичною особою, а не користується її статусом; фермерське господарство – це сільськогосподарський товаровиробник, зокрема сільськогосподарське підприємство; предметом діяльності фермерського господарства виступає сільськогосподарське виробництво, переробка та реалізація власновиробленої сільськогосподарської продукції обсягом, що перевищує 75 % від валового доходу; метою діяльності фермерського господарства є отримання прибутку, що характеризує його як суб'єкта підприємницької діяльності; діяльність фермерського господарства характеризується підвищеним ступенем виробничого підприємницького ризику; фермерське господарство користується особливою державною підтримкою; фермерське господарство є родинно-сімейним об'єднанням членів однієї сім'ї, або інших родичів; ведення фермерського господарства здійснюється на професійній основі; членами фермерського господарства можуть бути лише громадяни України; ведення фермерського господарства здійснюється, зазвичай, у сільській місцевості; фермерське господарство має право найму робочої сили; фермерське господарство має право облаштування відокремленої фермерської садиби¹.

В економічних джерелах указують на такі ознаки фермерського господарства: це самостійний суб'єкт аграрного господарювання на підприємницькій основі з правом юридичної особи; його діяльність здійснюється виключно громадянами України лише на добровільних засадах; має індивідуальність тобто сімейно-трудоий характер господарювання у сільськогосподарському виробництві; для нього властиво використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва; сільськогосподарська продукція, вироблена фермерським господарством, має товарний характер; мета діяльності – отримання доходу. До

¹ Ващишин М. Юридичні ознаки фермерського господарства. *Вісник Львівського університету ім. Івана Франка*. 2011. Вип. 53. С. 268.

принципів його діяльності належить: добровільність створення; розпорядження доходами; вільний найм працівників; самостійне встановлення цін на виготовлену продукцію; можливість здійснення зовнішньоекономічної діяльності; самостійне формування програм діяльності; захист прав на землю¹. З наведеним, з точки зору правової регламентації фермерства, можна погодитися лише частково, з урахуванням змін до Закону. Однак слід підтримати виокремлення принципів діяльності фермерських господарств.

Теоретики аграрного права визначають такі правові ознаки фермерського господарства: це форма аграрного підприємництва громадян; засновниками можуть бути тільки громадяни України; його мета виробництво товарної сільськогосподарської продукції; є родинно-сімейним трудовим об'єднанням; ведення фермерського господарства здійснюється на професійній основі; може мати статус юридичної особи або фізичної особи – підприємця; його діяльність характеризується підвищеним ступенем виробничого ризику; має право найму робочої сили; безпосередньо керівництвом фермерського господарства здійснює його голова; користується особливою державною підтримкою; відносини у фермерському господарстві мають членський характер². Майнова відокремленість фермерського господарства формується на основі складеного капіталу³. При цьому право на підприємницьку діяльність шляхом створення фермерських господарств суб'єктивно реалізується завдяки приватному інтересу через приватну мотивацію, що є фактично першочерговим публічним інтересом функціонування економічної системи в аграрному секторі⁴.

¹ Олійник А. С. Особливості функціонування фермерських господарств в Україні. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2015. № 4. С. 65.

² Аграрне право : підручник / за заг. ред. професора А. М. Статівки. Харків : Право, 2019. С. 134–135.

³ Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2008. С. 20.

⁴ Фермерське господарство: правові засади створення, функціонування та припинення: навч.-практ. посіб. / за ред. М.В. Шульги. Харків: Одиссей, 2004. С. 5.

Класифікація фермерських господарств чітко не визначена законодавством. Водночас, аналізуючи положення ст. 1 Закону України «Про фермерське господарство», можна виокремити види фермерських господарств за різними критеріями. Так, залежно від:

- *організаційно-правової форми* фермерські господарства можуть бути юридичною особою і суб'єктом підприємницької діяльності – фізичною особою;

- *циклу аграрного ланцюга* вирізняють: а) фермерське господарство з повним циклом аграрного ланцюга (від виробництва до реалізації сільськогосподарської продукції споживачеві); б) фермерське господарство з частковим циклом аграрного ланцюга (одна або дві ланки аграрного ланцюга у вигляді вироблення товарної сільськогосподарської продукції, здійснення її переробки та реалізації);

- *правового режиму земельної ділянки* існують: а) фермерське господарство – власник землі; б) фермерське господарство – користувач земельної ділянки;

- *мети діяльності* фермерське господарство, створене для ведення: а) фермерського господарства; б) товарного сільськогосподарського виробництва; в) особистого селянського господарства;

- *кількості засновників* фермерське господарство, створене а) одним громадянином України або б) кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї;

- *установчих документів* фермерське господарство, що діє на підставі статуту або договору (декларації) про створення фермерського господарства;

- *наявності найманої праці* можуть існувати: а) сімейне фермерське господарство (наймана праця можлива як виняток для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок); б) фермерське господарство з найманими особами¹.

Щодо діяльності фермерських господарств П. Ф. Кулинич слушно вказує, що фермерське господарство являє собою окрему організаційно-правову форму здійснення агробізнесу виключно-

¹ Корнієнко Г.С. Види фермерських господарств. Фермерські господарства як учасники цивільних та земельних правовідносин: за матеріалами судової практики : *монографія* / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Екус, 2022. С. 39-69.

чно громадянами України. Крім того, фермерське господарство є єдиним видом юридичних осіб, які можуть бути створені (за-реєстровані) виключно за умови отримання громадянином – його засновником у власність або користування земельної ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва¹. В. М. Єрмоленко зазначає, що за своєю економіко-правовою природою майнова конструкція сучасного фермерського господарства є синтетичною, яка увібрала в себе ознаки правового режиму майна індивідуального підприємництва, у випадку наявності тільки одного члена господарства та виробничого сільськогосподарського кооперативу, коли на рівні з майновими внесками до пайового фонду вимагається обов'язкова особиста трудова участь усіх членів останнього². Аналізуючи аграрні майнові відносини, дослідник показує, що надання фермерському господарству статусу юридичної особи викликало існування двох видів господарств: юридичних осіб та без права юридичної особи. У кінцевому рахунку це призвело до виникнення бінарної конструкції майнової відповідальності одного й того ж самого суб'єкта: новостворені фермерські господарства несуть відповідальність, обмежену належним їм на праві власності майном, тоді як більш ранні господарства, крім спільного сумісного майна їх членів, змушені будуть відповідати особистим майном останніх³. Слід зазначити, що такі погляди вчених були оприлюднені до внесення змін до Законів «Про фермерське господарство» у 2016 р. та «Про сільськогосподарську кооперацію» у 2020 р.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від

¹ Кулинич П. Ф. Правові питання вдосконалення фермерського господарювання у контексті розвитку сільських територій України. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 295.

² Єрмоленко В. Правовий режим майна фермерського господарства. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 12. С. 65.

³ Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2008. 34 с.

31 березня 2016 р.¹ серед суб'єктів агробізнесу з'явився новий – сімейне фермерське господарство. При цьому Т. О. Коваленко критично ставиться до створення фермерського господарства у організаційно-правовій формі фізичної особи - підприємця². З наведеним можна погоджуватися частково.

Видається, що прийняттям нової редакції зазначеного Закону законодавець хотів вирішити проблему низького рівня обсягу податкових надходжень від діяльності особистих селянських господарств. Адже рівень сплати податків такими суб'єктами аграрного ринку був і залишається мізерним.

Законом України фактично закріплено ознаки сімейних фермерських господарств, зокрема: а) використання у їхній діяльності праці членів такого господарства, якими виступають виключно члени однієї сім'ї за ст. 3 Сімейного кодексу України (ч. 5 ст. 1 Закону); б) їх головою може бути лише член відповідної сім'ї, а сімейних фермерських господарства без статусу юридичної особи – лише член сім'ї, зареєстрований як фізична особа – підприємець і визначений договором про створення такого господарства; в) користуються додатковою державною підтримкою (ст. 9 Закону); г) мають особливий статус (ч. 5 ст. 1, ч. 5 ст. 9 Закону).

Доцільно погодитися з позицію В. Ю. Уркевича стосовно надання «особливого статусу» сімейним фермерським господарствам та відсутності врегульованого механізму визначення такого статусу. Йдеться, зокрема, про орган чи посадову особу, які його надаватимуть, процедуру, юридичні факти, на підставі яких цей статус виникатиме³.

Різний підхід до визначення кола членів фермерського господарства та сімейного фермерського господарства теж призводить,

¹ Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 31.03.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-19#Text>.

² Коваленко Т. Новели законодавства про фермерські господарства: позитивні та негативні аспекти. *Юридична Україна*. 2016. № 7-8. С. 33.

³ Уркевич В. Ю. Правові аспекти створення та функціонування сімейних фермерських господарств. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право*. 2016. Вип. 243. С. 75.

на наш погляд, до непорозуміння. Так, коло осіб у ст. 3 Сімейного кодексу України значно ширше і залишається невизначеним у порівнянні зі ст. 3 досліджуваного Закону. Тому вважаємо, що законодавцю слід було б додержуватися єдиного підходу до визначення кола осіб-членів фермерського господарства згідно зі ст. 3 Закону.

Слід зауважити, що створенню та діяльності сімейних фермерських господарств присвячені ст. 8-1, ч. 5 ст. 1 та ч. 5 ст. 9 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств», далі текст не змінювався. У зв'язку з цим незрозуміло, чи варто застосовувати всі інші норми до врегулювання діяльності таких господарств. Проаналізувавши підзаконні нормативні акти та зміни, які були внесені до Податкового кодексу, зокрема до ст. 291, складається враження, що законодавством передбачено створення сімейних фермерських господарств тільки як фізична особа - підприємець, хоча Закон чітко закріплює створення і реєстрацію таких господарств зі статусом юридичної особи.

Окремої уваги заслуговує додаткова підтримка сімейних фермерських господарств, але це питання буде проаналізовано окремо у наступному розділі роботи.

Отже, регулювання діяльності сімейних фермерських господарств на законодавчому рівні характеризується недосконалістю, суперечливістю і потребує більш виваженого підходу законодавця.

Для удосконалення функціонування сімейних фермерських господарств вважаємо доцільним звернутися до історичного та сучасного досвіду нормотворчості зарубіжних країн.

Так, відомо, що спершу сімейні фермерські господарства виникли у США відповідно до закону 1841 р. «Про займ»¹. Переселенці, які фактично самовільно захопили земельні ділянки і займалися сільським господарством, могли їх викупити. Закон США «Про гомстеди» 1862 р. закріплював право на отримання із земель суспільного фонду земельну ділянку розміром 65 га особам, які

¹ Закон США О займке. *История экономики*. URL: <https://pravo.studio/istoriya-ekonomiki/zakon-zaimke.html>.

досягли 21 року та сплатили 10 дол. реєстраційного збору і є головою сім'ї¹, тобто фермерське господарство являло собою фактично сімейну форму ведення сільського господарства.

Нині сільськогосподарські товаровиробники у США поділяються на чотири види залежно від організаційно-правової форми: а) індивідуальне підприємництво; б) партнерство; в) корпорація; г) інші форми, наприклад, кооперативи. Сьогодні більшість фермерських господарств у США функціонують як індивідуальне підприємництво (Sole proprietorship), єдиним офіційним документом, що підтверджує таку діяльність, є податкова декларація, тобто сімейні фермерські господарства не потребують державної реєстрації.

Велика Британія, як і США, – країна з англосаксонською системою права, що обумовлює її однаковий підхід до правового регулювання функціонування суб'єктів підприємницької діяльності, у тому числі фермерських господарств. У цій країні теж найбільш простою формою ведення сільського господарства виступає індивідуальне підприємництво та його ведення повинно здійснюватися без застосування найманої праці силами членів однієї сім'ї.

В Італії поняття й основні організаційно-правові форми діяльності суб'єктів права врегульовані Цивільним кодексом 1942 р., в якому ст. 230 закріплено, що «сімейне фермерське господарство – є особливою формою підприємницької діяльності, де працюють члени сім'ї – родичі підприємця до третього ступеня споріднення або родичі подружжя до другого ступеня споріднення». Інститут сімейного підприємства був введений у Цивільний кодекс Італії унаслідок реформи сімейного права у 1975 р. Відповідно до ст. 2083 ЦК Італії малим підприємством визнається фермер, який займається сільським господарством на професійному рівні індивідуально або силами членів сім'ї².

У країнах ЄС поняття «фермерське господарство» не виокремлюється, а закріплюється визначення поняття «фермер» у Директиві Ради 2006/112/ЄС від 28 листопада 2006 р. «Про спільну

¹ Закон о гомстедах (США от 20.05.1862 г.). URL: <http://www.illuminats.ru/component/content/article/33-2009-10-23-22-04-01/7615-----20--1862>.

² Цивільний кодекс Італії : Закон Італії від 16.03.1942 р. URL: <http://www.rescuola.it/disciplina/ccivile.pdf>.

систему податку на додану вартість». Так, у частині ст. 295 Директиви встановлено, що «фермер означає будь-яку оподатковувану особу, що веде свою діяльність на сільськогосподарському, лісогосподарському або рибогосподарському підприємстві»¹. У Додатку VII Директиви визначені такі види діяльності з сільськогосподарського виробництва: 1) рослинництво: загальне сільське господарство, в тому числі виноградарство; вирощування фруктів (у тому числі оливок) та овочів, квітів та декоративних рослин, як у відкритому ґрунті, так і під склом; вирощування грибів, прямих рослин, насіння та саджанців; діяльність розсадників; 2) тваринництво разом з обробленням землі: загальне тваринництво; птахівництво; кролівництво; бджільництво; розведення шовкопрядів; розведення слимаків; 3) лісництво; 4) рибальство: розведення прісноводної риби; розведення риби; розведення мідій, устриць та інших моллюсків, а також ракоподібних; розведення жаб². Зазначимо, що для більшості фермерських господарств країн ЄС характерний високий рівень спеціалізації та концентрації виробництва, що супроводжується вдосконаленням матеріально-технічної бази фермерства. При цьому у країнах ЄС 95 % фермерських господарств не мають постійних найманих робітників³.

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що у США та більшості країн Європи немає спеціального нормативного акта, який регулює діяльність фермерських господарств. На наш погляд, українське законодавство у цьому плані більш прогресивне, зважаючи на прийняття у 1991 р. спеціального Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», а у 2003 р. його нової редакції «Про фермерське господарство». Однак слід зазначити, що внесені зміни до Закону у 2016 р. щодо діяльності і функціонування сімейних фермерських господарств не удосконалили його, а навпаки внесли суперечливість у правове регулювання їх діяльності. Тому, з урахуванням нормотворчого досвіду зарубіжних

¹ Про спільну систему податку на додану вартість : Директива Ради ЄС 2006/112/ від 28.11.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_928#Text.

² Про спільну систему податку на додану вартість : Директива Ради ЄС 2006/112/ від 28.11.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_928#Text..

³ Організація аграрного виробництва і бізнесу. / за ред. С. П. Азізов. Київ : Фенікс, 2006. С. 139.

країн, пропонуємо у Законі України «Про фермерське господарство» закріпити визначення сімейного фермерського господарства – це підприємницька діяльність без створення юридичної особи, яка здійснюється громадянами України індивідуально або членами однієї сім'ї у сфері товарного сільськогосподарського виробництва на землях сільськогосподарського призначення, які належать їм на праві власності або користування (в тому числі на умовах оренди), та зареєстровані як фізичні особи-підприємці.

Останнім часом в українському суспільстві серед пересічних громадян і навіть у засобах масової інформації осіб, які займаються сільським господарством, називають фермерами. У роздрібній торгівлі сільськогосподарською продукцією зустрічаються назви «фермерські продукти», «фермерське молоко, м'ясо» і т. п. Однак з інформації про виробника такої продукції стає очевидним, що жодного стосунку до діяльності фермерських господарств він не має. Але у суспільстві, особливо серед споживачів сільськогосподарської продукції, склалося враження, якщо продукт «фермерський» – це означає якісний. Ці тенденції змушують приділити окремо увагу правовому статусу фермера та визначити його поняття з наукової та практичної точок зору, з метою удосконалення аграрного законодавства та інформаційного забезпечення населення нашої країни.

Відомий електронний ресурс визначає, що «фермер – категорія підприємців у сільському господарстві. Фермери це власники чи орендарі земельних угідь, які ведуть своє господарство сім'єю та/або з використанням найманої робочої сили. Здійснюють виробництво, переробку і реалізацію сільськогосподарської продукції на основі використання майна, що знаходиться у них на праві оренди, довічного успадкованого володіння або у власності»¹.

Повторимо, що за законодавством фермерське господарство може бути створено тільки громадянами України, які є родичами або членами сім'ї. Засновник повинен мати дієздатність, досягнути 18 річного віку, а також у його власності або користуванні має знаходитися земельна ділянка сільськогосподарського призначення. Членами фермерського господарства можуть бути члени сім'ї

¹ Фермер. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B5%D1%80>.

та родичі голови фермерського господарства в тому числі і діти, які досягли 14 річного віку. Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які не перебувають у сімейних чи родинних стосунках з його засновником або які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом). Основна, визначальна ознака фермерського господарстві полягає в тому, що це сімейно-родинне об'єднання громадян України. Саме ця ознака і відрізняє його від інших організаційно-правових форм господарювання.

Слід погодитися П. Ф. Кулиничем, який слушно зауважив, що закон виділяє двох суб'єктів фермерського господарювання: фермера як засновника (голову) фермерського господарства та фермерське господарство як створену ним юридичну особу. За законодавством України засновник фермерського господарства та фермерське господарство є різними, самостійними суб'єктами права, хоча між ними існує й тісний юридичний зв'язок¹. Як підкреслює О. М. Кримська, фермером може стати громадин, який володіє спеціальними знаннями або навичками з ведення сільськогосподарського виробництва та відповідною матеріально-технічною базою. Здатність громадянина вести фермерське господарство має бути підтверджена документально, наприклад копією документа про закінчення середнього або вищого навчального закладу аграрного напрямку, витягом з трудової книжки про стаж роботи у сільському господарстві². Громадянин, що бажає стати фермером, повинен отримати земельну ділянку³. На нашу думку, до суб'єктів фермерського господарювання, крім засновника (голови) фермерського господарства, слід віднести і його членів. Згідно зі ст. 14 і 15 Закону фермерське господарство та його члени мають однакові права й обов'язки.

¹ Кулинич П. Ф. Хто господарюватиме на землі: фермер чи фермерське господарство. *Юридичний вісник України*. № 30. 2013. URL: http://yuricom.com/ua/legal_practice/analitichna_yurysprudentsiia/khto_gospodariuvatyme_na_zemli_fermer_chy_fermerske_gospodarstvo_publication/.

² Кримська О. М. Проблеми утворення та функціонування фермерського господарства. *Юрист України*. 2011. № 1(14). С. 67.

³ Домбровський С. Ф. Особливості подальшого удосконалення законодавства про фермерські господарства. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 269.

На основі системного аналізу норм Закону України «Про фермерське господарство» можна дійти висновку, що фермер – це громадянин України, засновник та /або член фермерського господарства, який здійснює виробництво товарної сільськогосподарської продукції на професійній основі, на власний ризик на земельних ділянках, які належать йому та/ або господарству на праві власності або користування, в тому числі на умовах оренди, з метою отримання прибутку та сталого розвитку сільських територій¹. Доповнення цим визначенням ст. 1 Закону України «Про фермерське господарство» слугувало б удосконаленню його норм.

Підкреслимо, що Закон не регламентує, яким чином контролюється наявність родинного зв'язку особи, яка отримує безкоштовно земельну ділянку сільськогосподарського призначення для ведення фермерського господарства. Широке коло осіб, яких законодавець відносить до членів сім'ї та родичів голови фермерського господарства, з'явилося у ст. 3 Закону лише у 2009 р. Попередня редакція Закону такої норми не містила. Через це на практиці часто трапляються ситуації, коли до складу членів фермерського господарства входять особи, які не відповідають вимогам чинного Закону. Тому необхідно запровадити контроль за наявністю сімейно-родинного зв'язку членів фермерського господарства у разі отримання ними безоплатно у власність земельних ділянок сільськогосподарського призначення².

Крім того, норми Закону не містять чітких приписів щодо процедури набуття права членства у фермерському господарстві. Зокрема, Закон не регулює питання, яке стосується порядку вступу до складу членів фермерського господарства, їх прав та обов'язків,

¹ Корнієнко Г. С. Щодо правового статусу фермера у контексті інтеграційного розвитку України. *Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії екології аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України* : матер. конф. м. Одеса, 7-10 червня 2018 р. / відп. ред. Т. Є. Харитонова, Х. А. Григор'єва. Одеса: Гельветика, 2018. С. 170-173.

² Корнієнко Г. С. Проблеми правового регулювання членства у фермерських господарствах. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі* : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф., д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України О. О. Погрібного. Харків, 2014. С. 96–97.

порядку виходу зі складу членів та його правових наслідків тощо. Зазначені питання слід урегулювати нормами Статуту, який має закріплювати правила виникнення і припинення членства. Чітке їх визначення має значення, тому що при виникненні членства особа набуває статусу члена господарства, постає комплекс членських правовідносин. Серед умов набуття права членства у фермерському господарстві не перелічено зобов'язання щодо обов'язкової участі у формуванні майна (складеного) капіталу. Однак ст. 20 Закону закріплено, що член фермерського господарства має право на отримання частки майна фермерського господарства при його ліквідації або у разі припинення членства. Розмір частки та порядок отримання визначаються Статутом фермерського господарства. Із цієї норми випливає, що кожен член фермерського господарства має право на частку майна, незважаючи на те чи вносила особа певне майно до складеного капіталу господарства. Тож вважаємо, що на законодавчому рівні слід закріпити строки отримання визначеної частки майна у разі припинення права членства у фермерському господарстві.

Вищевикладене свідчить про необхідність внести зміни до фермерського законодавства, якими зобов'язати селянські (фермерські) господарства привести норми статутів у відповідність до норм Закону України «Про фермерське господарство», зокрема в частині визначення кола осіб, яких віднесено до членів фермерського господарства; закріпити порядок вступу до складу членів, їх права та обов'язки, а також порядок і правові наслідки виходу з нього¹.

Наступна проблема законодавчого порядку полягає у наявному відокремленні понять засновника та члена фермерського господарства. Так, у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство» передбачено, що членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень

¹ Корнієнко Г. С. Проблеми правового регулювання членства у фермерських господарствах. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі* : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф., д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України О. О. Погрібного. Харків, 2014. С. 97.

установчого документа фермерського господарства. Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом) ¹. При цьому у Законі поряд з поняттям члена фермерського господарства виокремлюється суб'єкт із статусом засновника фермерського господарства. Зокрема у ч. 1 ст. 4 Закону закріплено, що головою фермерського господарства є його засновник або інша визначена статутом господарства. При створенні фермерського господарства одним із членів сім'ї інші члени сім'ї, а також родичі можуть стати членами цього фермерського господарства після внесення змін до його установчого документа (ч. 2 ст. 3 Закону). Щодо засновників фермерського господарства було надано роз'яснення у листі Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 08.08.2008 р. № 6784. У листі підкреслюється, що відповідно до статей 1 та 3 Закону фермерське господарство може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї, відповідно до закону. При створенні фермерського господарства одним із членів сім'ї інші члени сім'ї, а також родичі можуть стати членами цього фермерського господарства після внесення змін до його статуту. Отже, члени фермерського господарства не вважаються його засновниками. Тому статут фермерського господарства, окрім інших відомостей, повинен містити розмір частки кожного засновника та члена фермерського господарства у складеному капіталі ².

Узагальнюючи, варто визначити, що наявність розмежування понять «засновник фермерського господарства» та «член фермерського господарства» доцільно стосовно збільшення кола прав засновника, але після створення і надалі додержуватися такого поділу. При цьому виникнення членських правовідносин (як і їх припинення) завжди передбачає наявність відповідної процедури вступу до певного. Через це виникають складнощі щодо розмежування зазначених категорій. У статуті більший обсяг прав заснов-

¹ Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

² Про надання роз'яснення : лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 08.08.2008 р. № 6784. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6784563-08#Text>.

ника автоматично можна закріпити при визначенні його частки у складеному капіталі фермерського господарства.

Окремого аналізу заслуговує проблематика обумовлена наявністю суперечливих підходів щодо системи органів управління у фермерському господарстві. У Законі України «Про фермерське господарство» виокремлено його голову як орган управління фермерського господарства. При цьому у ч. 4 ст. 1 Закону передбачено, що «фермерське господарство діє на основі установчого документа (для юридичної особи – статуту, для господарства без статусу юридичної особи – договору (декларації) про створення фермерського господарства). В установчому документі зазначаються найменування господарства, його місцезнаходження, адреса, предмет і мета діяльності, порядок формування майна (складеного капіталу), органи управління, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до господарства та виходу з нього та інші положення, що не суперечать законодавству України»¹. Але всупереч змісту цієї статті суб'єкти державної реєстрації часто відмовляють у реєстрації статутів фермерських господарств, в яких закріплено, що органом управління виступають загальні збори членів фермерського господарства. Щоб надалі уникнути нерозуміння щодо тлумачення та застосування вищенаведеної норми, пропонуємо внести зміни до п. 4. ст. 1 Закону такого змісту: «Статутом фермерського господарства може бути передбачено створення органів управління фермерського господарства у вигляді індивідуального органу управління (голова фермерського господарства) або колегіального органу (загальних зборів членів)».

Окремо розглянемо питання регулювання праці як членів фермерських господарств, так і найманих працівників. Згідно зі ч. 1 ст. 27 Закону України «Про фермерське господарство» трудові відносини у фермерському господарстві базуються на основі праці його членів. У разі виробничої потреби фермерське господарство має право залучати до роботи в ньому інших громадян за трудовим договором (контрактом). Трудові відносини членів фермерського господарства регулюються статутом, а осіб, залу-

¹ Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

чених до роботи за трудовим договором (контрактом) – законодавством України про працю. При цьому трудові відносин можуть бути врегульовані як трудовим договором, так і цивільним договором підряду.

Законом передбачено, що для вступу у фермерське господарство для здійснення трудової діяльності необхідно подати заяву про вступ до фермерського господарства; наказ голови (член фермерського господарства приступає до виконання своїх трудових з такої-то дати) – облік трудової участі; запис у трудову книжку; добровільно зареєструватися у ДФС як платник єдиного соціального внеску (далі ЄСВ). ЄСВ – сплачують за себе члени, а не фермерське господарство до 20- го числа місяця, що настає за кварталом, за який сплачується цей внесок.

Члени фермерського господарства - підприємці, але не обов'язково в розумінні фізичних осіб - підприємців, визначених Податковим кодексом, а в розумінні ініціативної, на власний ризик діяльності. Вони працюють на власний результат, а не на стороннього роботодавця. Такі особи отримують від господарства не заробітну плату, як це встановлено трудовим законодавством, а певну частку отриманого господарством доходу — так звані трудові дивіденди. З цього приводу О. М. Мартинович справедливо вказує, що праця членів фермерського господарства повинна породжувати ті ж наслідки, що й для найманих працівників цього підприємства, а саме: зарахування такої роботи до трудового стажу з внесенням відповідного запису до трудової книжки; загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення; рівні права з працівниками державних підприємств щодо охорони материнства і дитинства, соціальний захист самотніх громадян і громадян похилого віку, інвалідів, багатодітних сімей та одиноких матерів, ветеранів праці тощо ¹.

Класифікатором професій передбачено специфічні назви професій для членів фермерських господарств. Залежно від характеру роботи до трудової книжки члена фермерського господарства може бути занесена одна з таких назв: фермер, робітник фермерсь-

¹ Мартинович О. М. Законодавча регламентація трудових відносин членів фермерських господарств. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 9. С. 146.

кого господарства, фахівець з організації та ведення фермерського господарства¹.

Члени фермерського господарства та особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом), підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню відповідно до законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ч. 1 ст. 34 Закону України «Про фермерське господарство»)². Згідно з п. 4.1 Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників: у разі звільнення осіб, які працювали в селянському (фермерському) господарстві за трудовим договором, або припинення членства в селянському (фермерському) господарстві після відповідних записів у трудових книжках, зроблених головою селянського (фермерського) господарства, трудовий стаж у цьому господарстві підтверджується підписом керівника, заступника, іншої уповноваженої на це особи та завіряється печаткою місцевого органу державної виконавчої влади³.

Слід підкреслити, що позитивним видається внесення змін до класифікатора професій. На нормативному рівні розмежовується найманий працівник і член фермерського господарства. Не викликає заперечень і положення щодо затвердження запису у трудовій книжці органом виконавчої влади – це вимога, яка була обов'язковою під час існування селянських (фермерських) господарств. У сучасних умовах її додержуватися немає необхідності, тому що фермерське господарство зі статусом юридичної особи або зареєстроване як фізична особа-підприємець повинне мати рівні права з іншими суб'єктами господарювання.

Заслуговує на увагу така проблема, як наявність недосконалого механізму відчуження фермерського господарства як цілісного

¹ Золотухін О. Трудові відносини у фермерському господарстві. *Вісник офіційно про податки*. 2017. №30 (934). URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/publication/100005450-trudovi-vidnosini-u-fermerskomu-gospodarstvi>.

² Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

³ Про затвердження Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників : наказ Мінпраці, Міністерства юстиції, Міністерства соціального захисту України від 29.07.1993 р. № 58. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0110-93#top>.

майнового комплексу. Оскільки чинне законодавство не регламентує детально і повно процедуру відчуження фермерського господарства як цілісного майнового комплексу, то виникають різні позиції і дискусії щодо цієї процедури. Згідно з ч. 2 ст. 22 Закону України «Про фермерське господарство» за рішенням членів фермерського господарства відповідно до закону фермерське господарство як цілісний майновий комплекс може бути відчужене на підставі цивільно-правових угод громадянам України, які мають право на створення фермерського господарства, або юридичним особам України для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

У законодавстві використовуються два тотожних терміни «цілісний майновий комплекс» та «єдиний майновий комплекс». Відповідні роз'яснення були надані у листі Міністерства юстиції України: цілісність (єдність) майнового комплексу полягає в нерозривному зв'язку поєднаних між собою на єдиній території об'єктів, у тому числі будівель або інших капітальних споруд (їх окремих частин), сукупність яких і забезпечує завершеність відповідного циклу виробництва (робіт, послуг), що свідчить про однакову правову природу понять «єдиний майновий комплекс» і «цілісний майновий комплекс»¹.

Капітал фермерського господарства, що утворює цілісний майновий комплекс, визначено у статтях 19 і 20 Закону України «Про фермерське господарство». Він складається з усього рухомого, нерухомого майна, майнових прав, грошей, а також існуючих майнових зобов'язань, які існують на момент відчуження. Отже, об'єктом відчуження буде виступати сукупність усього майна фермерського господарства.

Регулювання відносин відчуження фермерського господарства може відбуватися за такою моделлю: договір купівлі-продажу усього майна фермерського господарства; продаж корпоративних прав (якщо статутом фермерського господарства передбачено їх існування); продаж окремого майна. У власності фермерського господарства може перебувати будь-яке майно, у тому числі зе-

¹ Щодо нотаріального посвідчення договорів оренди цілісних майнових комплексів : лист Міністерства юстиції України від 02.06.2009 р. № 5415-0-33-09-19. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5415323-09>.

мельні ділянки, житлові будинки, господарські будівлі і споруди, засоби виробництва¹.

Засновник фермерського господарства може здійснити відчуження частки у його складеному капіталі члену своєї сім'ї або родичу за умови, що після такого відчуження у складі фермерського господарства буде хоча б одна особа, яка відповідає вимогам, установленим законодавством щодо засновника. Придбати частку у складеному капіталі фермерського господарства також можуть особи, яких слід вважати членами сім'ї та родичами засновника фермерського господарства². Отже, при відчуженні фермерського господарства як цілісного майнового комплексу виникають проблеми як щодо визначення складу об'єкта відчуження, так і стосовно його суб'єктного складу.

Залишаються проблемними і питання, пов'язані з наявністю у користуванні земельних ділянок, які надавалися у свій час громадянам України на праві постійного користування для створення та ведення фермерського господарства. Сьогодні громадянам, які не мають у власності чи в оренді земель сільськогосподарського призначення, для створення фермерського господарства насамперед необхідно отримати (придбати) у власність або в оренду земельну ділянку з державної (комунальної) власності з метою ведення фермерського господарства. Надання земельних ділянок державної та комунальної власності у власність або користування для ведення фермерського господарства здійснюється в порядку, передбаченому Земельним кодексом України і включає такі етапи: 1) обрання вільної земельної ділянки; 2) звернення із заявою до відповідного органу державної влади або місцевого самоврядування; 3) отримання дозволу на розробку проєкту; 4) розробка проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки; 5) одержання проєкту; 6) затвердження проєкту; 7) державна реєстрація земельної ділянки; 8) одержання рішення про безоплатну передачу земельної ділянки для ведення фермерсь-

¹ Жушман В., Уркевич В. Правове регулювання майнових аспектів діяльності фермерського господарства за новим законодавством України: окремі проблеми. *Право України*. 2004. № 6. С. 47.

² Оприско М. В. Особливості суб'єктного складу договорів про відчуження корпоративних прав. *Адвокат*. 2012. № 4. С. 38.

кого господарства; 9) державна реєстрація права власності на земельну ділянку.

Члени фермерського господарства мають право на отримання безоплатно у власність із земель державної і комунальної власності земельних ділянок у розмірі земельної частки (паю). Їм передаються безоплатно у приватну власність із раніше наданих їм у користування земельні ділянки у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради. Земельні ділянки, на яких розташовані житлові будинки, господарські будівлі та споруди фермерського господарства, передаються безоплатно у приватну власність у рахунок земельної ділянки (паю). Чинним законодавством (п. 4 ст.13 Закону) передбачається, що члени фермерського господарства, які до 1 січня 2002 р. отримали в постійне користування або оренду земельної ділянки для фермерського господарства, мають переважне право на придбання (викуп) земельних ділянок до 100 га сільськогосподарських угідь, у тому числі до 50 га ріллі, у власність з розстрочкою платежу до двадцяти років.

У раніше чинній редакції Закону «Про селянське (фермерське) господарство»¹ і Земельному кодексі було закріплено, що земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства надавалися на праві постійного користування. Нині на такий титул використання земельних ділянок можуть претендувати тільки державні та комунальні сільськогосподарські підприємства. Земельний кодекс не передбачає надання права постійного користування іншим суб'єктам.

Земельний кодекс у п. 6 Перехідних положень закріплює, що громадяни та юридичні особи, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за цим Кодексом не можуть їх мати на такому праві, повинні були до 1 січня 2008 р. переоформити у встановленому порядку право власності або право оренди на них. Переоформлення могло здійснюватися шляхом викупу або шляхом безоплатної приватизації відповідно до положень статей 118, 128 Земельного кодексу України. Однак Рішенням Конституцій-

¹ Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 20.12.1991 р. № 2009-ХІІ (втратив чинність 29.07.2003 р.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2009-12>.

ного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 за поданням 51 народного депутата визнано, що п. 6 розділу 10 Земельного кодексу не відповідає Конституції України¹. Отже, на сьогодні переоформлення права постійного користування не є обов'язковим, користувач може це здійснювати за власним бажанням. При цьому слід враховувати, що право постійного користування не є об'єктом спадкових відносин. У разі смерті фізичної особи, на яку був виданий акт на право постійного користування земельною ділянкою, ця ділянка переходить у власність держави, а не спадкоємцям – членам фермерського господарства.

Таким чином, постає питання щодо подальшого існування фермерського господарства, якщо у його власності або власності членів відсутні інші земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Тому члени фермерського господарства повинні бути зацікавлені у переоформленні права постійного користування земельною ділянкою на право власності. При переоформленні застосовується процедура безоплатної приватизації. Кожен член фермерського господарства може отримати безоплатно у власність із земель державної і комунальної власності земельну ділянку у розмірі земельної частки (паю). Члени фермерського господарства, які зацікавлені в такому переоформленні, повинні пройти усі етапи набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення у відповідності до ст. 118 Земельного кодексу, які описані вище. Отже, не дивлячись на те, що фермерське господарство давно пройшло державну реєстрацію і тривалий час використовує земельну ділянку на постійній основі, що право членства виникло багато років тому, ці громадяни мають проходити заново усі етапи безоплатного її набуття. При цьому вони повинні подати документи, які посвідчують досвід роботи у сільському господарстві або наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі. На наш погляд, для такої кате-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22.09.2005 р. № 5-рп/2005. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05>.

гортії фермерських господарств, а також для громадян, які тривалий час перебувають у складі членів фермерського господарства, потрібно запровадити спрощену процедуру переоформлення права постійного користування земельною ділянкою на право власності. Для цього пропонуємо викласти ст. 118 Земельного кодексу в такій редакції: «Громадяни-члени фермерських господарств, які перебувають у складі членів фермерського господарства понад 3 роки, мають право переоформити право постійного користування земельною ділянкою на право власності за згодою особи, на яку був виданий акт на право постійного користування, шляхом подачі заяви на перереєстрацію такого права. До заяви додається копія статуту фермерського господарства, в якому закріплений склад членів фермерського господарства»¹.

Окремо слід розглянути питання, яке виникне щодо викупу земельних ділянок після запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення з 2021 р. Тоді громадяни, яким належить право постійного користування, право довічного успадкованого володіння земельними ділянками державної та комунальної власності, призначеними для ведення селянського (фермерського) господарства, а також орендарі земельних ділянок, які набули право оренди землі шляхом переоформлення права постійного користування щодо зазначених земельних ділянок, набудуть право на викуп таких земельних ділянок у власність з розстрочкою платежу до 5 років за ціною, яка дорівнює нормативній грошовій оцінці таких земельних ділянок, без проведення земельних торгів.

Видається, що такі зміни у законодавстві мають як позитивні наслідки, так і негативні. Позитивним вбачається те, що особам дається можливість переоформити право постійного користування на право власності шляхом викупу таких земельних ділянок. Разом із тим незрозуміло, чи залишається можливість скористатися механізмом безоплатної приватизації для членів фермерського господарства відповідно до вимог ст. 118 Земельного кодексу. До громадян, що займаються веденням фермерського господарства та не змогли переоформити право постійного користування земель-

¹ Корнієнко Г. С. Правове регулювання набуття права власності на земельні ділянки для ведення фермерського господарства в Україні. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 140.

ною ділянкою на право власності, буде застосований, як убачається, дискримінаційний підхід, який проявляється у створюваній законом неможливості отримання землі безоплатно. Це може суттєво похитнути фінансове становище таких громадян.

До того ж Закон, закріплюючи право громадян на викуп земельних ділянок, не містить жодних норм, які дозволяють це робити фермерським господарствам. На нашу думку, варто внести ясність, кому уряд у цих умовах обіцяє підтримку щодо пільгового кредитування – фермерським господарствам – господарюючим суб'єктам чи фізичним особам – особам, які займаються веденням фермерського господарства та використовують земельні ділянки на праві постійного користування або є його членами¹. Переконані, що доцільно у такій ситуації передбачити пільги як для фермерського господарства, так і для осіб, які займаються його веденням (засновників та членів), на викуп земельної ділянки.

У зв'язку з прийняттям змін до ст. 130 Земельного кодексу України, фермерські господарства стикнуться з проблемами, які негативно вплинуть не тільки на їх діяльність, а й на саме їх існування. Йдеться, зокрема про: 1) брак грошових коштів, необхідних для викупу земельних ділянок, які використовуються ними на праві постійного користування; 2) відсутність належної та гарантованої державної підтримки щодо пільгового кредитування як фермерських господарств, так і їх членів; 3) земельні ділянки будуть продаватися за нормативною грошовою оцінкою, а не за експертною, яка є найбільш актуальною та обґрунтованою; 4) залишається не врегульованим механізм захисту фермерських господарств, які виплатили орендну плату орендодавцям за орендовані земельні ділянки наперед на багато років, якщо з відкриттям ринку землі власники виявлять бажання їх продати.

Слід також звернути увагу, що у разі виплати орендної плати наперед фермерське господарство як юридична особа автоматично сплатило всі обов'язкові податкові платежі та збори за весь період дії договору оренди. Щоб уникнути цих (і не тільки цих) проблем, фермерські господарства будуть намагатися реалізовувати виробле-

¹ Гончарук: Ринок землі запрацює з 1 жовтня 2020 р. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-honcharuk/30172740.html> (дата звернення 23.01.2020).

ну сільськогосподарську продукцію за вищими цінами для збільшення власного доходу, що в кінцевому рахунку призведе до зростання цін на харчову продукцію для населення країни. Усі суб'єкти агробізнесу, у тому числі й фермерські господарства, будуть вимушені відмовлятися від придбання якісного насіннєвого матеріалу, засобів захисту рослин, добрив та нової сільськогосподарської техніки і устаткування з метою акумуляції коштів на придбання земель сільськогосподарського призначення. За такої ситуації можлива загроза існуванню вітчизняних агропромислових підприємств, що у свою чергу спричинить низку негативних наслідків як економічного, так і соціального характеру. Отже, видається, що прийняття нової редакції ст. 130 Земельного кодексу України призведе до того, що фермерські господарства стикнуться з низкою проблем щодо набуття права власності на земельні ділянки, які вони мають у користуванні. Було б доцільним у законодавчому порядку передбачити спеціальний механізм фінансування та надання пільг для фермерського господарства і для осіб, які займаються його веденням (засновників та членів), на викуп земельної ділянки¹.

Однією з нагальних проблем, які виникли під час реалізації прав щодо фермерського господарства, є спадкування цього господарства. Спадкування фермерського господарства визначено у ст. 23 Закону України «Про фермерське господарство». Зокрема, успадкування фермерського господарства (цілісного майнового комплексу або його частини) здійснюється відповідно до закону. Якщо фермерське господарство успадковується двома або більше спадкоємцями, то земельна ділянка поділу не підлягає, якщо в результаті її поділу утвориться хоча б одна земельна ділянка менше мінімального розміру, встановленого для даного регіону. Наведена позиція законодавця зумовлена необхідністю максимального збереження єдності земельних ділянок, які використовуються для ведення фермерського господарства, недопущення їх подрібнення (парцеляції).

Особливостями спадкування прав члена фермерського господарства слід визнати: 1) складність визначення майна, яке нале-

¹ Корнієнко Г. С. Окремі питання правового забезпечення фермерського землекористування в умовах ринку земель. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 148. С. 166–167..

жить фермерському господарству на момент його створення та за результатами його діяльності; 2) правовий режим майна осіб, які ведуть фермерське господарство; 3) особливості спадкування земель фермерського господарства, що зумовленою процедурою надання землі фермерському господарству або складається з окремих ділянок членів фермерського господарства ¹.

Спадкування майна фермерського господарства може входження у спадкову масу як цілісного майнового комплексу фермерського господарства, так і у вигляді частки статутного капіталу. На можливості спадкування частки у статутному капіталі фермерського господарства у формі юридичної особи вказано у постанові Верховного Суду України від 03.10.2018 р. у справі № 917/1887/17, зокрема суд зазначив, що характеристика юридичної особи як приватного підприємства – це характеристика того, на підставі якої власності його створено, а не відносин з формування статутного фонду. Тому лише у випадках якщо в установчих документах приватного підприємства є вказівка на наявність у нього статутного капіталу, можливе спадкування корпоративних прав на приватне підприємств ². У п. 5.5. постанови Великої палати Верховного Суду України від 30 травня 2018 р. вказано, що корпоративні відносини виникають, зокрема, у господарських товариствах, виробничих кооперативах, фермерських господарствах, приватних підприємствах, заснованих на власності двох або більше осіб ³. Отже, спадкування частки капіталу фермерського господарства та вступу до нього є різними правовідносинами, що є практичною проблемою реалізації спадкових прав щодо фермерського господарства.

Коли фермерське господарство створено однією особою, то можливими варіантами успадкування можуть стати: 1) у разі успадкування майна фермерського господарства одним спадкоєм-

¹ Правові аспекти спадкування майна члена фермерського господарства. URL: <http://ww2.if.gov.ua/rojnnyatynska/ua/publication/content/46957.htm?141247888=0033796d6ba5321ad1f43085b6948f46>.

² Постанова Верховного Суду України від 03.10.2018 р. у справі № 917/1887/17. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kgs_vp_vid_03_10_2018_roku_u_spravi_917_1887_17/.

³ Постанова Великої палати Верховного Суду України від 30.05.2018 р. у справі № 916/978/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/74506061>.

цем він буде правонаступником успадкованого майна фермерського господарства з перспективою подальшого ведення фермерського господарства; 2) у разі спадкування кількома спадкоємцями вони вважатимуться правонаступниками майна фермерського господарства в отриманих долях, з перспективою подальшого ведення фермерського господарства на колективних засадах чи припинення його діяльності в разі якщо жоден з них не виявить бажання займатися фермерською діяльністю (ст. 35 Закону «Про фермерське господарство»). Якщо частина спадкоємців виявлять бажання займатися фермерською діяльністю, а частина — ні, то спадкоємці, які не бажатимуть займатися фермерською діяльністю, вправі вимагати від фермерського господарства компенсації їм вартості частини успадкованого майна від фермерського господарства¹.

Зауважимо, що Верховний Суд України у висновках неодноразово наголошував, що землі, які перебували у постійному користуванні громадян, не успадковуються. Зокрема, згідно з правовою позицією, висловленою у справі № 6-3113цс15, право користування, яке виникло в особи лише на підставі державного акта на право постійного користування земельною ділянкою, без укладення договору про право користування земельною ділянкою із власником землі, припиняється разом зі смертю особи, якій належало таке право, і не входить до складу спадщини. Відсутність механізму успадкування земельної ділянки, яка була отримана на праві постійного користування для створення і ведення фермерського господарства, навіть при тому, що вона знаходиться у фактичному користуванні фермерського господарства – юридичної особи, суб'єкта господарювання, від наявності якої (ділянки) залежить подальше його існування, є прогалиною законодавства, яку треба усунути².

Щодо успадкування фермерського господарства Велика Палата Верховного Суду у постанові від 23 червня 2020 р. у справі

¹ Правові аспекти спадкування майна члена фермерського господарства. URL: <http://ww2.if.gov.ua/rojnnyatynska/ua/publication/content/46957.htm?14124788&=0033796d6ba5321ad1f43085b6948f46>.

² Корнієнко Г. С. Окремі питання правового забезпечення фермерського землекористування в умовах ринку земель. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 148. С. 164–166. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/issue/view/11811>.

№ 179/1043/16-ц зазначила таке. Саме селянське (фермерське) господарство, зареєстроване як юридична особа, є власником цілісного майнового комплексу, а не засновник або член такого господарства. Тому право постійного користування земельною ділянкою, наданою для ведення селянського (фермерського) господарства, після його створення належить цьому господарству, а відтак, не може входити до складу спадщини. Припис пункту «а» частини першої ст. 14 Закону № 973-IV у частині права членів фермерського господарства відповідно до закону передавати земельні ділянки у спадщину стосується тих ділянок, які належать членам цього господарства на праві власності, та якими фермерське господарство користується на підставі правочинів, вчинених з його членами. За наявності у фермерського господарства статутного (складеного) капіталу з розподілом часток між його членами спадкоємці засновника (члена) фермерського господарства спадкують відповідні права засновників. З моменту державної реєстрації селянського (фермерського) господарства як юридичної особи право постійного користування земельною ділянкою, яку отримав саме для ведення такого господарства його засновник, переходить до цього господарства. Тому у такій ситуації зазначене право не може бути об'єктом спадкування, а постійним користувачем вказаної ділянки після смерті засновника залишається селянське (фермерське) господарство (члена), якому належала відповідна частка у статутному (складеному) капіталі.

Право постійного користування земельною ділянкою, яку отримав для ведення селянського (фермерського) господарства його засновник, може бути об'єктом спадкування, якщо зазначена особа до її смерті не змогла створити (заресструвати) селянське (фермерське) господарство. У такому разі право постійного користування зазначеною ділянкою входить до складу спадщини у разі смерті цієї особи та може бути успадкованим лише для мети, для якої це право отримав спадкодавець ¹.

Узагальнюючи наведене, слід додати, що спадкування фермерського господарства все ще залишається проблемним питанням,

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.06.2020 р. у справі № 179/1043/16-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90458957?1596690260>.

оскільки існують різні підходи щодо успадкування фермерського господарства, зокрема щодо умов спадкування селянського (фермерського) господарства; складу спадщини.

Ще однією з нагальних проблем щодо фермерських господарств є існування фіктивних фермерських господарств. Фактично це складне питання у суспільстві обговорювалося впродовж тривалого часу. У 2011 р. про це було заявлено головою Асоціації сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, зокрема було наголошено, що спрощення процедури отримання статусу фермера може сприяти розвитку фіктивних фермерів, котрі орендуватимуть землі, а потім передаватимуть їх великим холдингам¹. На сьогодні навколо фіктивного фермерства вже склалась і судова практика, зокрема Запорізький апеляційний суд постановою від 17 квітня 2019 р. задовольнив апеляційну скаргу прокуратури області та позов місцевої прокуратури в інтересах держави в особі Українського державного фонду підтримки фермерських господарств, оскільки визнав обґрунтованими вимоги щодо стягнення з голови одного з фермерських господарств області 250 тис. грн, які він отримав з державного бюджету внаслідок створення фіктивного фермерського господарства та використав усупереч їх цільовому призначенню на власні потреби². Порушуються і кримінальні справи, наприклад, у Харківській області прокуратура розслідує отримання десятків гектарів дружиною чиновника Держкадастру під виглядом фермера³. Аналізуючи правопорушення у сфері фіктивного господарства, можна стверджувати, що виникла практична необхідність виокремлення засад діяльності фермерського господарства, яке функціонує правомірно.

¹ В Україні можуть з'явитися фіктивні фермери. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2011/06/17/289340/>.

² Фермер створив фіктивне господарство для отримання державної допомоги. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/fermer-stvoriv-fiktivne-gospodarstvo-dla-otrimanna-derzavnoi-dopomogi>.

³ Прокуратура розслідує отримання десятків гектарів дружиною чиновника Держкадастру під виглядом фермера. *Наші гроші*. URL: <http://nashigrosi.org/2018/11/19/prokuratura-rozsliduie-otrymannia-desiatkiv-hektariv-druzynoiu-chnovnyka-derzhkadastru-pid-vyhlidom-fermera/>.

У основі цього розмежування лежить той факт, що фіктивне фермерське господарство не здійснює та не мало на меті здійснювати системне виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції. Отже, однією із засад правомірного фермерства є системність. Тобто фермерське господарство утворюється для системного сільськогосподарського підприємництва у вигляді реальних дій членів фермерського господарства. З цим пов'язана ще одна із засад, яка має безпосередній зв'язок із системністю, це істинність тобто мета фермера реалізується у його діях, він спрямовує свою діяльність на виробництво сільськогосподарської продукції. Для повноти розмежування фіктивного та правомірного фермерського господарства доцільно додати таку засаду як законність, що означає відповідність створення та діяльності фермерського господарства закону. Додатково до цих засад можна додати: добровільність (усі члени фермерського господарства повинні працювати та утворювати його із вільним волевиявленням); самостійність (зокрема фермерське господарство самостійно розробляє власну програму розвитку фермерського господарства).

Отже, засадами діяльності фермерського господарства мають бути законність, істинність, системність, добровільність, самостійність. Наведені засади слід додати до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фермерське господарство» другий абзац у такій редакції: «Фермерське господарство діє на засадах законності, істинності, системності, добровільності, самостійності». Таке законодавче положення дасть можливість більш повно обирати докази щодо фіктивного фермерства та буде сприяти захисту реальних, правомірно функціонуючих фермерських господарств.

Крім проблеми фіктивного фермерства існує й інша у вигляді обмеження державної підтримки фермерських господарств, зокрема підтримку отримують сімейні фермерські господарства, новостворені фермерські господарства. Законодавець встановлює умови отримання підтримки у вигляді доходу, розміру земельної ділянки. Як наслідок, одні господарства отримують державну підтримку, інші ні. Для розв'язання такої ситуації на рівні теорії аграрного права необхідно провести класифікацію фермерських господарств.

Зауважимо, що у Законі не враховані всі властивості діяльності фермерських господарств, тому виникає дуалізм класифікації. Тож класифікацію фермерських господарств можна здійснити у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні слід виокремити такі види фермерських господарств залежно від: 1) участі господарства в ланках ланцюга агробізнесу: фермерські господарства, що беруть участь у виробництві сільськогосподарської продукції, її переробці та реалізації; фермерські господарства, які здійснюють виключно виробництво сільськогосподарської продукції; 2) титулу земельної ділянки, яка обробляється: фермерські господарства, що користуються земельною ділянкою у власності; господарства, які користуються земельною ділянкою на підставі користування, у тому числі оренди; 3) порядку створення: індивідуальне (створено одним громадянином України); спільне (створено кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї); 4) організаційно-правової форми: юридична особа; фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності; 5) використання праці членів сім'ї у діяльності фермерського господарства: сімейні фермерські господарства; звичайне фермерське господарство, виходячи з норм Закону.

У вузькому розумінні фермерські господарства пропонуємо класифікувати з урахуванням норм підзаконних нормативних актів. Так, фермерські господарства можна класифікувати залежно від: 1) організаційно-правової форми на: фермерські господарства у формі юридичної особи та фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності; 2) складу засновників: індивідуальні фермерські господарства (створені однією особою); сумісні (засновані двома та більше засновниками); 3) принципів діяльності: класичні або прості фермерські господарства (розподіл прибутку у вигляді доходу залежно від трудової діяльності); з корпоративним компонентом (статутом закріплено розподіл доходу залежно від внесків до складеного капіталу); змішані; 5) організації управління фермерського господарства: господарство за особистою моделлю управління (очолює голова); колективна модель управління (передбачається прийняття рішення загальними зборами фермерського господарства). 5) суб'єктного складу членів та найманих працівників: фермерське господарство – членами є особи, визначені у

ст. 3 Закону «Про фермерське господарство», кількість найманих працівників не обмежена, члени господарства не мають обов'язку постійно працювати в ньому; сімейне фермерське господарство – членами є особи, визначені статтею 3 Сімейного кодексу, за умови використання їх праці, залучення найманих працівників може здійснюватися для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань та навичок; 6) наявності статусу: фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа; фермерське господарство, зареєстроване як фізична особа-підприємець; сімейне фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа; сімейне фермерське господарство, зареєстроване як фізична особа-підприємець; 7) видів державної підтримки (на поворотній та безповоротній основі; особлива підтримка): новостворені фермерські господарства; фермерські господарства з відокремленою фермерською садибою; фермерські господарства, які провадять господарську діяльність та розташовані у гірських населених пунктах, на поліських територіях; сімейні фермерські господарства; фермерські господарства; 8) розмірів земельних ділянок, якими користується господарство: малі сімейні фермерські господарства – розмір земельних ділянок, якими користується господарство, від 0,5 до 20 гектарів; середні фермерські господарства – розмір земельних ділянок сільськогосподарського до 500 га та великі – більш ніж 500 га.

Запропонована класифікація має не тільки теоретичне, а й практичне значення, даючи відповідь на важливі питання: на яку підтримку з боку держави може розраховувати конкретне фермерське господарство, чи може воно використовувати працю найманих осіб, на підставі якого локального внутрішньогосподарського акта воно діє.

Серед наведених видів фермерських господарств особлива державна підтримка надається сімейним фермерським господарствам. Це обумовлено намаганням держави вивести діяльність особистих селянських господарств у площину оподаткування. При цьому сімейні фермерські господарства, будучи формою аграрного підприємництва, мають відповідний поділ, зокрема: фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа; індивідуальне

фермерське господарство, що засновується однією фізичною особою, яка є одноосібним її власником; сімейне фермерське господарство¹. До ознак цього господарства належать: використання праці членів господарства, що належать до однієї сім'ї; обмеження використання найманої праці²; наявність земельної ділянки, переданої у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства.

Ще одна юридична проблема у сфері діяльності фермерських господарств – це недосконала процедура їх банкрутства. Банкрутство фермерських господарств цілком можливе, оскільки їх діяльність обумовлена підвищеним ризиком через залежність від погодно-кліматичних умов, сезонністю, використанням живих організмів у процесі виробництва сільськогосподарської продукції³. Усе це визначає специфіку виробництва сільськогосподарської продукції, особливо рослинництва, в процесі якого сільськогосподарський товаровиробник зіштовхується не тільки з традиційними проблемами ринкових відносин (вартість матеріально-технічного забезпечення виробництва, конкуренція, якість продукції, ринки збуту, ціни і т. ін.), але і з не залежними від людини природними умовами⁴. Тобто процедура банкрутства фермерських господарств повинна мати особливості, пов'язані із соціальним значенням діяльності фермерського господарства для розвитку сільської місцевості, складністю виробничого циклу, обмеженням доступу до високовартісних інновацій та логістичних операцій.

Особливість процедури полягає і в тому, що згідно зі статтями 19, 20 Закону України «Про фермерське господарство» розмежо-

¹ Хрипко С. Сімейні фермерські господарства: проблеми правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 9. С. 37.

² Лушпаєв С. Правове становище сімейного фермерського господарства: окремі питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 109.

³ Коваленко Т. О. Банкрутство фермерських господарств: закон оновлено – дефекти залишилися. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі* : матеріали «круглого столу», присвяченого пам'яті проф. О. О. Погрібно. Харків : Оберіг, 2014. С. 86.

⁴ Жаренко В. Ф. Особливості банкрутства сільськогосподарських товаровиробників. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2014. № 1. С. 54.

ується майно фермерських господарств та їх членів, тобто останні не несуть майнову відповідальність за борги господарства. Крім того, частиною 2 статтею 21 Закону встановлено, що звернення стягнення на земельні ділянки, надані у власність для ведення фермерського господарства, допускається у випадках, коли у фермерського господарства відсутнє інше майно, на яке може бути звернено стягнення. Наведене відбивається на особливостях процедури банкрутства фермерського господарства.

У 2018 р. правове регулювання процедури банкрутства було оновлено внаслідок прийняття Кодексу України з процедур банкрутства. У ст. 95 Кодексу встановлено особливості процедури банкрутства фермерських господарств. Зокрема, підставою для визнання фермерського господарства банкрутом є його неспроможність задовольнити протягом шести місяців після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт вимоги кредиторів за грошовими зобов'язаннями та/або виконати зобов'язання щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне та інше соціальне страхування, повернення невикористаних коштів Фонду соціального страхування України¹. Системний аналіз наведених положень законодавства про банкрутство дає підстави зробити висновок про те, що у цьому разі йдеться не про підстави визнання фермерського господарства банкрутом, а про підстави порушення справи про банкрутство фермерського господарства.

Недосконалість процедури банкрутства фермерських господарств, встановленої ст. 95 Кодексу України з процедур банкрутства, полягає у тому, що вона не визначає особливостей банкрутства фермерських господарств без створення юридичної особи. Такий висновок випливає з того, що процедура банкрутства починається з подачі заяви до господарського суду заяви від голови господарства за наявності письмової згоди всіх членів фермерського господарства. Отже, фермер-підприємець відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, крім майна, на яке згідно з законом не може

¹ Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>

бути звернено стягнення¹. З наведеного випливає, що фермерське господарство, яке утворене у формі фізичної особи суб'єкта підприємницької діяльності, опиняється у дискримінаційному становищі, на відміну від юридичної особи. Це пов'язано з тим, що стягнення буде поширюватися на усе майно, яке належить фермеру на праві приватної власності, включаючи сумісну власність подружжя. Зазначимо, що це потребує удосконалення, зокрема ст. 95 Кодексу України з процедур банкрутства повинна охоплювати дві відносно самостійні процедури щодо фермерського господарства у формі юридичної особи та фермерського господарства у формі фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності.

Ще можна звернути увагу на певну неузгодженість між положеннями статей 19, 20 Закону України «Про фермерське господарство» та абз. 2 ч. 3 ст. 95 Кодексу України з процедур банкрутства, в якому закріплено, що до заяви голови фермерського господарства про відкриття провадження у справі про банкрутство додаються документи, які містять відомості зокрема про «склад і вартість майна, що належить членам фермерського господарства на праві власності»². Аналізуючи ці норми, природно постає питання, якщо члени фермерського господарства не несуть відповідальності за боргами господарства, тоді яка мета повідомляти господарський суд про їх склад майна? Вважаємо, що таке положення є посяганням на персональні дані членів фермерського господарства, їх права на приватне життя. Тому вважаємо доцільним виключити цей абзац з ч. 3 ст. 95 Кодексу України з процедур банкрутства.

Проведене дослідження сучасних проблем діяльності фермерських господарств показало затребуваність серед аграрних підприємців саме такої організаційно-правової форми як фермерське господарство, але постійне виникнення проблемних ситуацій у їх діяльності.

¹ Коваленко Т. Банкрутство фермерських господарств: законодавчі новели. *Агробізнес сьогодні*. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/17353-bankrutstvo-fermerskykh-hospodarstv-zakonodavchi-novely.html>.

² Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>.

З метою удосконалення діяльності фермерського господарства пропонуємо внести такі зміни до законодавства:

- у ст.1 Закону України «Про фермерське господарство» закріпити визначення поняття «фермер» – це громадянин України, засновник та /або член фермерського господарства, який здійснює виробництво товарної сільськогосподарської продукції на професійній основі, на власний ризик на земельних ділянках, які належать йому та/ або господарству на праві власності або користування, в тому числі на умовах оренди, з метою отримання прибутку та сталого розвитку сільських територій;

- сімейне фермерське господарство – це підприємницька діяльність без створення юридичної особи, яка здійснюється громадянами України індивідуально або членами однієї сім'ї у сфері товарного сільськогосподарського виробництва на землях сільськогосподарського призначення, які належать їм на праві власності або користування (в тому числі на умовах оренди), та зареєстровані як фізичні особи-підприємці.

- доповнити п. 4. ст. 1 Закону реченням: «Статутом фермерського господарства може бути передбачено створення органів управління фермерського господарства у вигляді індивідуального органу управління (голова фермерського господарства) або колегіального органу (загальних зборів членів)»;

- додати до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фермерське господарство» другий абзац такого змісту: «Фермерське господарство діє на засадах законності, системності, добровільності, самостійності»;

- внести зміни до ст. 118 Земельного кодексу: «Громадяни – члени фермерських господарств, які перебувають у складі членів фермерського господарства понад 3 роки, мають право переоформити право постійного користування земельною ділянкою на право власності за згодою особи, на ім'я якої було видано акт на право постійного користування, шляхом подачі заяви на перереєстрацію такого права. До заяви додається копія статуту фермерського господарства, в якому закріплений склад членів»;

- зобов'язати селянські (фермерські) господарства привести норми статутів у відповідність до норм Закону України «Про фермерське господарство», зокрема у частині визначення кола осіб,

яких віднесено до членів фермерського господарства; закріпити порядок вступу до складу членів, їх права та обов'язки, порядок і правові наслідки виходу з нього;

- стаття 95 Кодексу України з процедур банкрутства повинна встановлювати дві процедури банкрутства щодо фермерського господарства: у формі юридичної особи та фермерського господарства у формі фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності;

- виключити з ч. 3 ст. 95 Кодексу України з процедур банкрутства абзац другий такого змісту «склад і вартість майна, що належить членам фермерського господарства на праві власності».

3.2.2. Особливості становлення сільськогосподарських кооперативів у період трансформації законодавства

Основним способом підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських товаровиробників багатьох європейських та інших розвинених країн світу є їх об'єднання у різні організаційні форми, що сприяють спільному виробництву, акумулюванню фінансових, матеріальних ресурсів та підвищенню їх конкурентоздатності. Найбільш поширеною формою об'єднання сільськогосподарських товаровиробників виступає сільськогосподарська кооперація, яка довела свою ефективність на практиці багатьох країн ЄС, де її частка на їх аграрному ринку складає 40–50%.

Проблемність навколо діяльності таких підприємств у нашій державі обумовлена тим, що 2020 р. прийнято Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», на підставі якого Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997) втратив чинність¹. Крім того, можна констатувати виникнення фактичних відносин щодо трансформації сільськогосподарської кооперації і у кластерні структури. Тому тематика сільськогосподарської кооперації продовжує залишатися актуальною у аграрному праві.

Термін «кооперування» передує терміну «кооперація» і «кооператив», оскільки означає процес залучення до кооперативів фізичних і юридичних осіб за їх інтересами, або налагодженню стійких виробничих зв'язків між суб'єктами підприємницької діяльності

¹ Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#top>.

чи мобілізації різних ресурсів для виконання спільного проекту тощо. Визначення «кооперація і кооператив», навпаки, передбачає завершену дію процесу, тобто народження нової форми зв'язків чи організаційних структур. Тому, як слушно вказують науковці, сільськогосподарська кооперація, міжгосподарська кооперація, промислова кооперація передбачає процес об'єднання трудових, матеріальних, інтелектуальних та інших ресурсів¹.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р. визначає сільськогосподарський кооператив як юридичну особу, утворену фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції і добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб². У раніше чинному Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997) було закріплено, що сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування³. Аналізуючи ці поняття, можна виявити близьку схожість, але законодавцем по-різному сформульовано зміст їх діяльності. Закон 2020 р. містить словосполучення: «для провадження спільної господарської та іншої діяльності», а Закон 1997 р. – «для провадження

¹ Розвиток кооперативних відносин в аграрному секторі України : монографія / М. А. Лендел, В. К. Збарський, М. П. Талавира, Л. М. Газуда. Київ, 2016. С. 10.

² Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#top>.

³ Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>.

спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг». Така відмінність свідчить, що Закон 2020 р. не враховує специфіку виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, зокрема сільськогосподарської кооперації, та співвідносить її зі звичайною господарською діяльністю.

Безумовно, таке співвідношення є природним. Так, А. М. Статівка доводить, що поняття «господарська діяльність» і «виробничо-господарська діяльність» сільськогосподарських підприємств співвідносяться як загальне й часткове¹. Особливість діяльності сільськогосподарських кооперативів полягає у тому, що люди спільно займаються певною діяльністю з метою отримання взаємної вигоди². Також кооперативи надають послуги своїм членам за собівартістю, розподіл їх постійних витрат на більші обсяги виробленої продукції значно здешевлюють її собівартість. Крім того, кооперативи дають змогу фермерам отримувати прибуток не тільки від виробництва, а і з подальших стадій руху виробленої ними продукції (зберігання, переробки, транспортування, оптової торгівлі, роздрібною торгівлі)³.

Погоджуючись з наведеним вище, все ж таки означимо, що операція у економічних джерелах зводиться до: загальної форми організації праці, необхідного способу формування єдиної, ефективно функціонуючої системи суспільного виробництва, яка доповнює розподіл праці і його спеціалізацію і разом з ним виражає

¹ Статівка А. М. Співвідношення поняття «господарська діяльність» та «виробничо-господарська діяльність» сільськогосподарських підприємств. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право*. 2014. Вип. 197(2). С. 40, 41.

² Чурилова Т. М. Синергетичний ефект у сільськогосподарській кооперації. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Вип.42. / гол. ред. кол. Ю. С. Шемшученко. Київ, 2008. С. 490.

³ Попова С. П. Розвиток кооперації фермерських господарств. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2012. Вип. 22. Ч. II. С. 2.

процес усупільнення; особливої форми організації виробництва, яка являє собою підприємство, асоціацію осіб, добровільно об'єднаних для досягнення спільної господарської мети¹. Ю. В. Ушкаренко зазначає, що сільськогосподарська кооперація – це соціально-економічне явище в житті людей, де соціальна й економічна сторони є взаємозалежними і взаємодоповнюючими². Т. М. Чурилова також підкреслює, що підприємницька діяльність сільськогосподарської кооперації має певну специфіку, оскільки спрямована як на отримання прибутку, так і задоволення, соціальних, культурних та інших потреб³. Тобто зміст діяльності кооперації може зводиться як до здійснення господарської діяльності, так і до організації праці членів кооперативів. Це цілком відповідає і ст. 1 Закону України «Про споживчу кооперацію», в якій встановлено, що споживча кооперація в Україні – це добровільне об'єднання громадян для спільного ведення господарської діяльності з метою поліпшення свого економічного та соціального стану⁴. Отже, господарська діяльність сільськогосподарського кооперативу за своїм змістом охоплює два взаємопов'язаних напрямки: здійснення безпосередньо виробництва, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції та організація праці/діяльності членів кооперативу.

Наведений підхід до поділу діяльності є одним із дискусійних, оскільки залежно від цього сільськогосподарські кооперативи можуть бути віднесені як до прибуткових, так і неприбуткових. Так, Л. М. Коваль пропонувала віднести кооперативні об'єднання до неприбуткових форм діяльності⁵. Натомість А. А. Білека вихо-

¹ Смоленюк Р. П. Формування кластерно-кооперативної моделі розвитку сільського господарства. *Інноваційна економіка*. 2013. № 8. С. 19.

² Ушкаренко Ю. В. Економічна природа та соціальна місія сільськогосподарської кооперації: теоретичний аспект. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 10. С. 533.

³ Чурилова Т. М. Правові засади розвитку сільськогосподарських кооперативів. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 207.

⁴ Про споживчу кооперацію : Закон України від 10.04.1992 р. № 2265-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-12#Text>.

⁵ Коваль Л. М. Сільськогосподарська кооперація як чинник розвитку аграрного сектору економіки України. *Сучасна наука XXI століття* : матеріали наук.

дить з того, що відносини всередині кооперативу мають природу не об'єднання, а звичайних трудових відносин. Вона вказує, що за своїм характером трудові відносини, які складаються всередині сільськогосподарського кооперативу, поділяються на: відносини у сфері організації праці; відносини з дотримання дисципліни праці; відносини з оплати праці; відносини з охорони праці¹. На думку В. В. Гончаренко, термін «кооперація» повинен тлумачитися як процес співпраці людей², а отже сутність об'єднання праці є первинною. Аналізуючи різні погляди, слід підкреслити, що Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» (2020) чітко визначає два типи сільськогосподарських кооперативів: прибуткові та неприбуткові. Тож звернемося до визначення видів кооперативів згідно з оновленим законодавством.

У ч. 3 ст. 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» закріплено, що сільськогосподарський кооператив може здійснювати діяльність з метою одержання прибутку або без мети одержання прибутку. З наведеного випливає функціонування двох типів сільськогосподарських кооперативів: сільськогосподарський кооператив, створений з метою отримання прибутку; сільськогосподарський кооператив, що здійснює діяльність без мети одержання прибутку (неприбуткова організація).

Ознаки сільськогосподарського кооперативу, створеного з метою отримання прибутку, встановлені ч. 5 ст. 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»: 1) мета одержання прибутку; 2) діяльність може включати закупівлю, зберігання, збут, продаж сільськогосподарської продукції, надання послуг із закупівлі сільськогосподарської продукції, постачання засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів; 3) реалізація

конф., 17-19.06.2013 р. URL: <https://int-konf.org/ru/2013/suchasna-nauka-khkhishistolitya-17-19-06-2013-r/394-k-e-n-dots-koval-l-m-silskogospodarska-kooperatsiya-yak-chinnik-rozvitku-agrarnogo-sektora-ekonomiki-ukrajini>.

¹ Білека А. А. Деякі питання забезпечення законності у сфері локального правового регулювання аграрних відносин у сільськогосподарських кооперативах. *Право та державне управління*. 2013. № 1. С. 61.

² Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форма економічної самопомогі сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика). Київ : Глобус, 1998. С. 13.

діяльності може здійснюватися як із членами кооперативу, так і з особами, які не є членами або асоційованими членами сільськогосподарського кооперативу, за умови що сумарна вартість таких послуг та операцій не перевищує 20 відсотків виручки кооперативу за рік. Ознаки неприбуткового сільськогосподарського кооперативу визначені ч. 4 ст. 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»: 1) кооператив не здійснює виробництва сільськогосподарської продукції і надає послуги виключно своїм членам; 2) кооператив не набуває права власності на сільськогосподарську продукцію, вироблену, вирощену, відгодовану, виловлену або зібрану (заготовлену) його членами - виробниками сільськогосподарської продукції (власниками сільськогосподарської продукції, що заготовлюється, переробляється, постачається, збувається (продається) таким кооперативом, є його члени); 3) кооператив відповідає вимогам, встановленим податковим законодавством для неприбуткових організацій.

Ученими обґрунтовано, що за цілями, завданням і характером діяльності сільськогосподарські кооперативи можуть поділятися на виробничі й обслуговуючі. Перші кооперативи називають «горизонтальні», «кооперативи першого рівня», а другі – «вертикальні», «кооперативи другого рівня»¹. Вважаємо, що віднесення цих кооперативів на вказаних рівнях є дещо застарілим внаслідок оновлення Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію». Так, згідно із положеннями цього Закону та трансформаційними процесами навколо сільськогосподарської кооперації можна виокремити такі рівні сільськогосподарських кооперативів: 1) сільськогосподарські кооперативи (прибуткові та неприбуткові); 2) сільськогосподарське кооперативне об'єднання. Розглянемо ці рівні більш детально.

Перший рівень сільськогосподарських кооперативів включає сільськогосподарські кооперативи, що можуть здійснювати виробництво, переробку, реалізацію сільськогосподарської продукції або матеріально-технічне обслуговування. При цьому у новому Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» законодавець відмовився від жорсткого поділу сільськогосподарських

¹ Аграрне право : підручник / за заг. ред. А. М. Статівки. 2-ге вид., змін. Харків : Право, 2019. С. 167.

кооперативів за типами на виробничі та обслуговуючі, даючи членам (засновникам) сільськогосподарського кооперативу право самостійно обирати види діяльності: виробничий, обслуговуючий, переробний чи багатофункціональний, а також форму діяльності – з метою чи без мети одержання прибутку. Відповідно, пропонується і перехід до єдиної організаційно-правової форми – сільськогосподарський кооператив¹. Пунктом 4 Перехідних положень Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р. передбачено: «Сільськогосподарські виробничі кооперативи, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи та утворені відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 року № 469/97-ВР кооперативні об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, зареєстровані на день набрання чинності цим Законом, підлягають перереєстрації у сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання відповідно протягом трьох років з дня набрання чинності цим Законом»². Наведене вказує, що виробничі, обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи перебувають у стадії трансформації, шляхом переходу до єдиної організаційно-правової форми – сільськогосподарський кооператив.

Період трансформації сільськогосподарської кооперації визначено законодавцем з 2020 р. по 2023 р., оскільки п. 5 Перехідних положень Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» встановлено, що кооперативи, які підлягають перереєстрації, зберігають всі права та обов'язки, які вони мали відповідно до законів України «Про кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 року № 469/97-ВР на день набрання чинності Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р., до моменту їх перереєстрації, але не більше трьох років³. При цьому зберігають чинність і статuti цих сільськогосподарських кооперативів в частині, що відповідає законодавству,

¹ С/г кооперативам нове життя: прийнято Закон. *Вісник офіційно про податки*. URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/news/100019057-s-g-kooperativam-nove-zhittya-priynyato-zakon>.

² Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#top>.

³ Там само.

діючому до дня набрання чинності Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р., до моменту перереєстрації таких кооперативів та об'єднань, але не більше трьох років.

Сільськогосподарські обслуговуючі, виробничі кооперативи можуть прийняти рішення і про ліквідацію кооперативу. Тобто правове регулювання цієї процедури буде регулюватися п. 6 Перехідних положень Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р. У разі ліквідації сільськогосподарського виробничого кооперативу його майно та кошти, що залишилися після задоволення вимог кредиторів, здійснення виплат на паї, кооперативних виплат, оплати праці, розрахунків із сільськогосподарським кооперативним об'єднанням, членом якого він є (крім майна та коштів неподільного фонду), розподіляються між членами кооперативу у порядку, визначеному статутом відповідного сільськогосподарського кооперативу. У разі ж ліквідації сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу його майно та кошти після задоволення вимог кредиторів, здійснення кооперативних виплат членам такого кооперативу, оплати праці, розрахунків із сільськогосподарським кооперативним об'єднанням, членом якого він є, передаються за рішенням загальних зборів такого кооперативу іншому сільськогосподарському кооперативу (сільськогосподарському кооперативному об'єднанню), утвореному або перереєстрованому відповідно до вимог Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р. (для зарахування до фонду розвитку такого кооперативу, кооперативного об'єднання), а в разі неприйняття такого рішення зраховуються відповідно до закону до державного або місцевого бюджету. Якщо буде застосовано процедура ліквідації кооперативу, то земельна ділянка (земельні частки (паї)), внесені членом сільськогосподарського виробничого кооперативу до статутного капіталу або сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, повертається цій особі виключно у формі тієї земельної ділянки, яка була внесена як майновий пай, у натурі (на місцевості).

Узагальнюючи наведене, слід зазначити, що перший рівень сільськогосподарських кооперативів, які перебувають у стадії трансформації, передбачає реорганізацію або ліквідацію виробничих, обслуговуючих кооперативів у період з 2020 р. по 2023 р. Замість

них буде функціонувати єдина організаційно-правова форма – сільськогосподарські кооперативи (прибуткові чи неприбуткові).

Другий рівень сільськогосподарських кооперативів передбачає функціонування сільськогосподарських кооперативних об'єднань. Це юридична особа, утворена сільськогосподарськими кооперативами, що добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб (абз. 8 ч. ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р.). На діяльність об'єднання поширюються усі принципи діяльності кооперативу, зокрема добровільність, обов'язковість участі члена сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського кооперативного об'єднання у його господарській та іншій діяльності, демократичність, врахування інтересів територіальної громади ін. Джерелами формування майна сільськогосподарського кооперативного об'єднання є: вступні внески та вклади (у тому числі додаткові вклади); членські та цільові внески його членів; кошти, що надходять від провадження господарської діяльності кооперативного об'єднання; кошти, отримані як державна фінансова підтримка, та ін.

Особливість діяльності сільськогосподарських кооперативних об'єднань встановлена ст. 29 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р.¹ Так, засновниками та членами сільськогосподарського кооперативного об'єднання можуть бути сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання. Звернемо увагу, що засновниками об'єднання не можуть бути фізичні особи. Такий підхід вказує, що в структурі сільськогосподарської кооперації запроваджено систему простих та складних суб'єктів, які мають не однакові юридичні права та обов'язки. Названі суб'єкти передбачають формування статутного капіталу та здійснення діяльності безпосередньо юридичними особами. Про складну природу кооперативних об'єднань додатково вказує і п. 2 ч. 1 ст. 29 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р., що сільськогосподарське кооперативне об'єднання утворюється за рішенням не менше двох юридичних

¹ Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#top>.

осіб - засновників. Отже, створення об'єднання передбачає участь двох та більш учасників.

Ще одна особливість сільськогосподарських кооперативних об'єднань полягає в тому, що найменування сільськогосподарського кооперативного об'єднання повинно містити інформацію про його організаційно-правову форму – «сільськогосподарське кооперативне об'єднання» та назву, що містить власну назву та може містити інформацію про вид діяльності кооперативного об'єднання (п. 3 ч. 1 ст. 29 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р.). Наведена особливість має інформаційний характер та не впливає на правову природу об'єднання. Таким чином у період трансформації законодавства у сфері сільськогосподарських кооперативів можуть бути створені прості сільськогосподарські кооперативи та складні у формі сільськогосподарських кооперативних об'єднань.

Підсумовуючи викладене вище, можемо стверджувати таке.

Прийняття у 2020 р. Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» стало відправним етапом трансформації сільськогосподарських кооперативів, який буде реалізовуватися до 2023 р. Господарська діяльність сільськогосподарського кооперативу за своїм змістом охоплює два взаємопов'язаних напрями: 1) безпосередньо виробництво, переробка і реалізація сільськогосподарської продукції та 2) організація праці/діяльності членів кооперативу. Саме в цьому полягає відмінність сільськогосподарських кооперативів від інших сільськогосподарських підприємств. Визначено такі типи сільськогосподарських кооперативів: сільськогосподарський кооператив, створений з метою отримання прибутку; сільськогосподарський кооператив, що здійснює діяльність без мети одержання прибутку (неприбуткова організація).

Сільськогосподарські кооперативи мають два рівні: 1) сільськогосподарські кооперативи (цей рівень знаходиться у стадії трансформації, яка передбачає реорганізацію або ліквідацію виробничих, обслуговуючих кооперативів у період з 2020 р. по 2023 р.); 2) сільськогосподарське кооперативне об'єднання.

Існують два види сільськогосподарських кооперативів: прості сільськогосподарські кооперативи та складні у формі сільськогосподарських кооперативних об'єднань.

3.2.3. Правове регулювання діяльності аграрних корпоративних суб'єктів

Поряд з функціонуванням фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів у сфері агробізнесу діють аграрні корпоративні суб'єкти. Відповідно до ч. 3 ст. 63 ГК України залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні. Останні утворюються, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діють на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства¹. Однак питання щодо характеристики аграрних корпоративних суб'єктів потребує окремої уваги. Адже корпоративний сектор економіки України представлений такими його складовими як: акціонерний – у вигляді первинних його елементів, зокрема, публічних і приватних акціонерних товариств, державних акціонерних компаній; похідний – інтеграційні формування (асоціації, корпорації, концерни, холдинги, дочірні підприємства та ін.); неакціонерний корпоративний сектор – включає інші господарські формування та підприємства, котрі підпадають під визначення корпоративних підприємств відповідно до вітчизняного законодавства². Унаслідок функціонування акціонерного та неакціонерного корпоративного сектору в агропромисловому секторі економіки виникає певна плутанина у тому, як розглядати суб'єктів агробізнесу з точки зору існування корпоративних прав. Зокрема, чи може бути визначено корпоративним суб'єктом фермерське господарське, оскільки на платформі PROZORRO трапляються такі оголошення: «Продаж корпоративних прав фермерського господарства. Корпоративні права (100% у статутному капіталі)

¹ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n124>.

² Коваленко О. В. Розвиток корпоративно-інтегрованих агроформувань: зарубіжний досвід і українська практика. *Економіка та управління*. 2011. № 1. С. 117.

фермерського господарства...»¹. Відомо, що і в судовій практиці зустрічаються різні позиції щодо співвідношення фермерського господарства з корпоративним суб'єктом. Для виявлення поняття, характеристик аграрних корпоративних суб'єктів звернемось до загального визначення корпоративного суб'єкта.

Як справедливо вказує І. В. Лукач, коло суб'єктів корпоративних відносин є специфічним. Воно відрізняється від кола інших суб'єктів господарських правовідносин, оскільки деякі суб'єкти можуть вступати виключно в корпоративні відносини, тоді як в інших правовідносинах вони не можуть мати суб'єктивні права та нести обов'язки². Як наслідок, в юридичній науці немає єдиного підходу до поняття корпоративних суб'єктів. Так, В. Н. Петрина вказує, що суб'єкти корпоративних відносин це перш за все учасники відповідних корпоративних структур, які можуть брати участь в управлінні та мають право отримувати прибуток і розподіляти його між учасниками у вигляді дивідендів³. Такий підхід видається нам звуженим, оскільки суб'єктний склад корпоративних відносин зводиться до засновників/учасників підприємств. Інакше пропонує розмежовувати учасників підприємства та безпосередньо товариство/корпоративне підприємство В. І. Борисова⁴. Підтримуючи її підхід, Р. Колосов доводить, що слід окремо тлумачити поняття «учасник» та «суб'єкт корпоративних правовідносин». Якщо перше стосується усіх осіб, що беруть участь у корпоративних відносинах, то дру-

¹ Продаж корпоративних прав фермерського господарства. URL: <https://prozorro.sale/auction/UA-PS-2019-12-10-000018-1>.

² Лукач І. В. Поняття та види суб'єктів корпоративних правовідносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-1(2). С. 61.

³ Петрина В. Н. Про організаційно-правові форми господарських організацій – суб'єктів корпоративних відносин. *Вдосконалення правового регулювання корпоративних відносин : Всеукр. наук.-практ. конф. : зб. наук. праць, м. Івано-Франківськ; 21–22 вересня 2012 р. / ред. кол. : О. Д. Крупчан, В. В. Луць, В. А. Васильєва, І. Б. Саракун*. Київ, 2012. С. 104.

⁴ Борисова В., Казанцев С. До проблеми корпоративних прав учасників підприємницьких товариств. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 4 (51). С. 135.

гий лише осіб, які володіють корпоративними правами¹. Поняття «корпоративна господарська організація» А. В. Смітюх визначає як системоутворюючу організаційно-правову форму господарювання, що охоплює усі господарські організації, до складу яких не входять інші господарські організації і які можуть (акціонерні товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, фермерські господарства) або повинні (повні, командитні товариства, виробничі кооперативи) створюватися більше ніж однією особою на засадах внесення (об'єднання) майна (акціонерні товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю), а також спорідненості (фермерські господарства), або об'єднання підприємницької (повні, командитні товариства) чи трудової (виробничі кооперативи) діяльності таких осіб².

Аналізуючи різні погляди дослідників, упевнені, що можна виокремити такі підходи до розуміння суб'єкта корпоративних відносин: 1) широкий підхід, відповідно до якого корпоративним суб'єктом є учасники/засновники корпоративних підприємств та безпосередньо корпоративне підприємство як особа, що володіє та здійснює корпоративні права; 2) звужений підхід, згідно з яким суб'єктом корпоративних відносин є учасники/засновники корпоративних підприємств. При цьому корпоративні відносини виникають і як організаційні щодо розподілу статутного капіталу, управління корпоративними правами, діяльності підприємства тощо.

Поняття корпоративного підприємства засновується на законодавчому закріпленні його характеристик у нормах ГК України та ЦК України. Відповідно до ч. 5 ст. 63 ГК України корпоративними підприємствами вважається кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на при-

¹ Колосов Р. Суб'єкт та учасник корпоративних правовідносин: особливості юридичного розуміння та тлумачення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1. С. 138.

² Смітюх А. В. Корпоративні права та корпоративні паї (частки): теоретико-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2019. С. 23.

ватній власності двох або більше осіб¹. При цьому у ч. 2 ст. 83 ЦК України закріплено, що товариства поділяються на підприємницькі і непідприємницькі². Отже, корпоративні підприємства можуть займатися як підприємницькою, так і непідприємницькою діяльністю.

У сфері агробізнесу корпоративні підприємства є завжди підприємницькими та спрямовуються на отримання прибутку. Особливістю сучасних видів корпоративних підприємств виступає різноманітність форм побудови внутрішньої структури і механізмів корпоративного управління, яка залежить від прав і обов'язків учасників³. У цілому корпоративні підприємства визначаються кризь поняття «корпорації».

Корпораціями у переважній більшості країн є складні господарські системи, що являють собою об'єднання осіб і фінансових ресурсів для досягнення комерційних цілей, організовані за принципом членства, учасники яких несуть обмежену відповідальність за зобов'язаннями всієї юридичної особи⁴.

У літературних джерелах визначені такі обов'язкові ознаки корпорації як юридичної особи корпоративного типу: 1) оформлення в певну організаційну структуру; 2) діє на підставі статуту; 3) управління здійснюється системою органів з чітким розмежуванням повноважень; 4) кожен з учасників наділяється корпоративними правами тощо; 5) в статутному (складеному) капіталі (майні) визначена частки учасника, яка дає йому корпоративні права; 6) участь учасника такої організації в управлінні нею на основі корпоративних прав; 7) участь засновників (учасників) у розподілі доходів юридичної особи та ризиків у межах

¹ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n124>.

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page12>.

³ Гринюк Н. А. Корпоративні підприємства: сутність та особливості. *Молодий вчений*. 2017. № 3. С. 629.

⁴ Руденко В. В. Корпорації в Україні та за кордоном: сутність і характерні ознаки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2015. Вип. 4. С. 148.

внеску, якщо більший розмір ризиків не встановлений законом чи установчими документами; 8) обмежена відповідальність; 9) управління здійснюють відповідні органи з чіткою структурою і повноваженнями¹.

В економічній науці термін «корпорація» зазвичай вживається як синонім поняття «компанія», а також у значенні господарюючого суб'єкта, капітал якого утворений дольовою участю кількох юридичних та/або фізичних осіб та ідентифікується як інтегрована структура, що особливим чином упорядковує майнові відносини учасників для спільного ведення бізнесу або як «надфірмове» утворення (що організаційно оформляється як холдинг, група компаній, бізнес-альянс та ін.)². При цьому корпорації у сфері АПК мають такі форми: компанія, агрофірма, переробне підприємство. Функціонуючи як юридичні особи, вони взаємодіють із сільськогосподарськими підприємствами на договірній основі; корпорація, холдинг, велике акціонерне товариство формується шляхом часткового об'єднання або перехресного володіння земельними і майновими паями, акціями і т. ін.; фінансово-агропромислова корпорація або група складається як єдине об'єднання, що має статус єдиного суб'єкта господарювання³.

Отже, аграрні корпоративні суб'єкти – це корпоративні підприємства, в статутному (складеному) капіталі (майні) яких визначені частки двох або більше учасників, що і дає їм корпоративні права. У сфері агробізнесу вони здійснюють сільськогосподарське товаровиробництво з метою отримання прибутку, здійснення соціальних програм на селі. Відмінними ознаками сільськогосподарських підприємств корпоративного типу є таке: вони є об'єднанням капіталу, а не трудової участі; праця учасників в них не

¹ Васильчук І. П. Сутність та ознаки корпорації: теоретичний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Економіка*. 2013. Вип. 23. С. 208.

² Корпоратизація аграрного сектора економіки України : колективна монографія / за ред. О. В. Шубравської. Київ, 2020. С. 11.

³ Рунчева В. Н. Сутність, види та форми корпоративних відносин в аграрній сфері. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2014. № 3. С. 46.

обов'язкова; участь у статутному капіталі виступає підставою для здійснення його управління¹.

Щодо віднесення до аграрних корпоративних суб'єктів фермерського господарств слід зазначити, що у постанові Пленуму Вищого Господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин» від 25.02.2016 р. № 4 було встановлено, що до корпоративних належать відносини, які виникають, зокрема, у господарських товариствах, виробничих кооперативах, фермерських господарствах, приватних підприємствах, заснованих на власності двох або більше осіб². Ця позиція отримала неоднозначну оцінку серед правників, зокрема дослідників аграрного права.

По-перше, віднесення до корпоративних підприємств лише юридичних осіб, які засновані на власності двох або більше осіб, дискусійне. Так, В. Бірюков вказує, що корпоративні правовідносини виникають незалежно від кількості учасників юридичної особи: один два чи більше, і їхній оборот відбувається за однаковими загальними правилами³. На відміну від нього, Р. Колосов наголошує, що корпоративне підприємство – це об'єднання осіб і капіталів для отримання додаткових прибутків, а отже, лише за умови множинності осіб, які є учасниками підприємства, можна говорити про його корпоративний статус⁴.

У контексті наведеної дискусії слід наголосити, що згідно із ч. 5 ст. 63 ГК України визначено, що «корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором)...». Аналізуючи наведену норму, можна чітко простежити логіку законодавця, що не виключе-

¹ Аграрне право : підручник / за заг. ред. А. М. Статівки. 2-ге вид., змін. Харків : Право, 2019. С. 121.

² Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин : Постанова Пленуму Вищого Господарського суду України від 25.02.2016 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-16#Text>.

³ Бірюков В. Поняття корпоративних прав. особливість відчуження корпоративних прав у фермерських господарств. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 4. С. 148.

⁴ Колосов Р. Корпоративне підприємство : поняття, ознаки та місце серед інших юридичних осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 73.

на можливість заснування корпоративного підприємства однією особою, оскільки законодавцем використано словосполучення «як правило». Саме такий не остаточно визначений підхід законодавця призводить до виникнення різного тлумачення правової природи підприємств корпоративного типу. Вважаємо, якщо співвідносити корпоративне підприємство з корпорацією, то безумовно необхідна наявність об'єднання капіталів двох та більше осіб, при цьому первинність тут буде саме за об'єднанням капіталів. Саме множинність суб'єктів у структурі капіталу та його управлінні є відмінною ознакою корпоративного підприємства від унітарного. Тому приватне підприємство, що засноване на власності однієї особи, не можна віднести до корпоративних суб'єктів. Якщо ж воно засновано на власності двох або більше суб'єктів, то це підприємство буде розглядатися як підприємство корпоративного типу.

По-друге, віднесення фермерського господарства до корпоративних підприємств є достатньо спірною позицією, оскільки більшість фермерських підприємств розраховано на сумісну працю членів однієї сім'ї, що може не передбачати реєстрацію як юридичної особи. Ці господарства можуть утворюватися і у формі фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності. Отже, фермерське господарство за своєю правовою природою не може бути віднесене до категорії аграрних корпоративних суб'єктів. Водночас при продажу цілісного майнового комплексу фермерського господарства умовно можна вживати термін «корпоративні права», що позначає відчуження як майнових, так і організаційних прав.

Організаційно-правова форма господарських товариств є достатньо популярною серед засновників агробізнесу. Корпоратизація дає низку беззаперечних переваг її учасникам, а саме: доступ до фінансових та інформаційних ресурсів, повний виробничий цикл, покращення виробничої інфраструктури, впровадження новітніх високопродуктивних технологій, посилення конкурентоспроможності, формування міцної позиції на ринку, зростання доходів, страхування продукції, лібералізація ринку, доведення якості продукції до міжнародних стандартів тощо ¹. Та господар-

¹ Фраєр О. В. Процеси корпоратизації сільського господарства – виклики для України. *Вісник Інституту економіки та прогнозування*. 2017. С. 85.

ські товариства не є спеціальними організаційно-правовими формами, характерними тільки для сільськогосподарського виробництва. Їх призначення, а отже і правосуб'єктність, значна ширше¹. Можливість розширення виробничої діяльності слід вважати одним позитивних аспектів діяльності господарських товариств.

При створенні суб'єкта агробізнесу засновники можуть обирати одну з таких організаційно-правових форм господарських товариств: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю. Ці товариства створюються фізичними та юридичними особами на підставі об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку. Серед названих організаційно-правових форм засновники найчастіше віддають перевагу акціонерним товариствам, оскільки ця форма дозволяє брати участь в інвестиційних процесах поряд з підприємцями та значною кількістю фізичних осіб, які теж сприяють перерозподілу капіталів в економіці країни². Зокрема в Україні діють такі акціонерні товариства ПАТ «УІФК-АГРО», АТ «Аграрний Фонд», ПАТ «Агро Сельхозтехника», ПАТ «Украгролізинг» та ін.

У структурі капіталу акціонерного товариства може бути як національний, так і іноземний капітал, вкладення фізичних та юридичних осіб, держави. Акціонерне товариство в сфері агробізнесу здійснює діяльність, пов'язану з виробництвом, переробкою, зберіганням та реалізацією сільськогосподарської продукції.

Акціонерні товариства за типом поділяються на публічні акціонерні товариства та приватні акціонерні товариства (ч. 1 ст. 5 Закону України «Про акціонерне товариство»)³. При цьому публічним акціонерним товариством вважається акціонерне

URL: file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%8C/Downloads/viep_2017_2017_12.pdf.

¹ Ермоленко В. М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика : монографія. Київ : Магістр XXI століття. 2005. С. 123.

² Богосян М. Ефективність діяльності акціонерних товариств аграрного сектору АР Крим. *Економічний аналіз*. 2013. Т. 12(1). С. 33.

³ Про акціонерні товариства : Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#top>.

товариство, щодо акцій якого здійснено публічну пропозицію та/або акції якого допущені до торгів на фондовій біржі в частині включення до біржового реєстру (п. 15² ч. 1 ст. 2 Закону України «Про акціонерне товариство»). Якщо не відбувається публічна пропозиція розподілу акцій, то відносини з розподілу акцій виникають у середині товариства. Отже, в цьому випадку може мати місце приватне акціонерне товариство. У приватному акціонерному товаристві встановлено переважне придбання акцій акціонерами, що практично унеможлиблює виходу акцій цих підприємств на фондову біржу. При намаганні акціонера продати акції третій особі, він зобов'язаний повідомити про це інших акціонерів і лише при відмові у викупі акцій пропонувати їх іншим особам.

Створення акціонерних товариств у сфері агробізнесу стало результатом приватизації майна агропромислового комплексу держави, яке відбувалось на підставі Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10 липня 1996 р. № 290/96-ВР (втратив чинність з прийняттям Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 2018 р.)¹. Так, приватизація майна підприємств та організацій, для яких основними видами діяльності було виробництво сільськогосподарської продукції, продукції рибного та лісового господарства, її переробка і реалізація, виконання робіт та надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам відбувалось шляхом перетворення їх у акціонерні товариства (ст. 2 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»)². Внаслідок цього майно розподілялось на частки (акції), які перерозподілялись між працівниками сільськогосподарського підприємства, а при їх відмові придбання акцій відбувалось на загальних засадах третіми особами. Умовою перетворення колишнього підприємства в акціонерне товариство було збере-

¹ Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі : Закон України від 10.07.1996 р. № 290/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290/96-%D0%B2%D1%80#top>.

² Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі : Закону України від 10.07.1996 р. № 290/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290/96-%D0%B2%D1%80#top>.

ження профілю підприємства, ланцюга виробництва, цілісності майнового комплексу.

Окремо підкреслимо, що приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств здійснювалась шляхом перетворення їх у колективні сільськогосподарські підприємства або у акціонерні товариства за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених) (ст. 5 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»). При цьому колективні сільськогосподарські підприємства з часом також трансформувались у господарські товариства.

На підставі викладеного можна стверджувати, що корпоративні суб'єкти агробізнесу виникають як на підставі приватизації державного, комунального майна агропромислового комплексу, так і шляхом самостійного утворення. Організаційно-правова форма акціонерного товариства має певні переваги перед іншими, оскільки передбачає перерозподіл статутного капіталу на акції, які дають можливість учаснику реалізовувати корпоративні права (участь в загальних зборах, управлінні, продажу акцій ін.). Саме ця форма дозволяє охопити майнову участь фактично необмеженої кількості власників майнових паїв, тобто практично все населення окремої сільської громади, що сприяє захисту непрацездатних осіб, які отримали, наприклад, майновий пай у порядку спадкування¹. Крім того, акціонери мають право приймати рішення про продаж акцій через механізм фондового ринку. Це може стати додатковим джерелом інвестицій у діяльність підприємства. Таким чином, можливості акціонерного товариства щодо заощадження додаткових фінансових джерел надають перевагу цій організаційній формі серед інших, оскільки вона створює можливість брати участь в фондових торгах, залучати іноземні інвестиції та ін. Тому вважаємо, що форма акціонерного товариства для суб'єктів агробізнесу є найбільш прийнятною та перспективною. Адже слід враховувати, що за даними Міністерства юстиції України, у 90% випадків рейдерства їх першопрчиною є корпоративні

¹ Єрмоленко В. М. Правове становище сільськогосподарських акціонерних товариств. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 10. С. 83–87.

конфлікти, яких сьогодні можна уникнути за допомогою корпоративного (акціонерного) договору¹.

Крім організаційно-правової форми акціонерного товариства, серед суб'єктів агробізнесу поширеною формою виступає сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідністю (далі – СТОВ). Товариство з обмеженою відповідальністю – це юридична особа, статутний капітал якого поділено на частки і учасники несуть відповідальність виключно у межах вкладу у статутний капітал. Ця організаційно-правова форма досить поширена у сфері агробізнесу, є популярною як у резидентів, так і нерезидентів України. Зокрема, реєстрація суб'єктів агробізнесу в офшорних зонах найчастіше відбувається саме у формі товариства з обмеженою відповідальністю.

Діяльність СТОВ регулюється низькою нормативних актів (Господарський і Цивільний кодекси, Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» ін.) та локальними актами (договір про створення товариства, статут, корпоративний договір та ін.).

Створюватися СТОВ може як унітарне підприємство, якщо засновником виступає одна особа, та як корпоративне підприємство при його заснуванні двома і більше особами. Засновниками можуть виступати як національні фізичні та юридичні особи, так і іноземні. Розмір статутного капіталу товариства складається з номінальної вартості часток його учасників у національній валюті України (ч. 1 ст. 12 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»). У процесі діяльності допускається зміна розміру статутного капіталу СТОВ. Органами товариства вважаються загальні збори учасників, наглядова рада (у разі утворення) та виконавчий орган (ст. 28 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»).

Учасники СТОВ не обмежені у кількості, в умовах об'єднання капіталу та мети діяльності. Вони мають право: брати участь в управлінні товариством у порядку, передбаченому законом-

¹ Ігонін В. Корпоративні структури агровиробників: шкідники і засоби захисту. URL: <https://vkrp.ua/publication/korporativni-strukturi-agrovirobnikiv-shkidniki-i-zasobi-zakhistu>.

давством та статутом товариства; отримувати інформацію про господарську діяльність товариства; брати участь у розподілі прибутку товариства; отримати у разі ліквідації товариства частину майна, що залишилася після розрахунків з кредиторами, або його вартість; та обов'язки: дотримуватися статуту; виконувати рішення загальних зборів учасників товариства (статті 5 і 6 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») ¹.

Для врегулювання відносин між учасниками СТОВ може укладатися корпоративний договір. Це договір, за яким учасники товариства зобов'язуються реалізовувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації, є безвідплатним і вчиняється в письмовій формі. Зміст корпоративного договору не підлягає розкриттю і є конфіденційним, якщо інше не встановлено законом або договором (ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») ².

Аналізуючи правовий статус СТОВ, слід виокремити такі переваги та недоліки цієї організаційно-правової форми для ведення агробізнесу. При цьому варто підкреслити, що здійснення агробізнесу це ризикова діяльність, оскільки вона залежить від природно-кліматичних умов, якості насіння або біологічного матеріалу тощо. Тож створюючи бізнес, необхідно враховувати як позитивні, так і негативні аспекти тієї чи іншої організаційно-правової форми. Перевагами організаційно-правової форми СТОВ для агробізнесу можна назвати таке:

- засновники СТОВ несуть обмежену відповідальність перед боржниками (у межах свого внеску у статутний капітал), це є важливим елементом для здійснення агробізнесу, який реалізується здебільшого за допомогою додаткових фінансових механізмів у вигляді кредитів, лізингу, що передбачає обов'язково повернення залучених активів;

- діяльність СТОВ не обмежена, що дає можливість будувати завершений аграрний ланцюг (ланцюг агробізнесу);

¹ Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>.

² Там само.

- форма СТОВ створює умови для залучення інвесторів;
- необмежена кількість засновників;
- можливість виходу із складу учасників СТОВ у будь-який час і заснувати власне підприємство;
- можливість виділення із складу СТОВ нового товариства, яке може стати учасником сільськогосподарського ланцюга;
- внесок кожного засновника у статутний капітал обговорюється з іншими засновниками, що дає можливість розуміти частку кожного засновника;
- внесок у статутний капітал може бути як у грошовій формі, так і у формі майнових, немайнових прав, майна, що у подальшому може бути використано для розвитку та діяльності СТОВ.

Поряд з позитивними аспектами організаційно-правової форми СТОВ варто виокремити і негативні. На відміну від реєстрації бізнесу у формі фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, що може бути використано для здійснення діяльності, наприклад, фермерського господарства, при реєстрації СТОВ потрібен статутний капітал і поглиблена бухгалтерська звітність. Вважаємо, що наведені недоліки можуть не враховуватися, якщо СТОВ належить до середнього або великого агробізнесу.

Крім організаційно-правової форми СТОВ для здійснення агробізнесу засновники можуть обрати організаційно-правову форму – товариства з додатковою відповідальністю. Сільськогосподарське товариство з додатковою відповідальністю – це товариство, в якому учасники товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства з додатковою відповідальністю і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу (ч. 1 ст. 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»). Саме наявність додаткової відповідальності учасників сприймається як недолік цієї форми підприємництва, адже якщо бізнес здійснюється прозоро та є бажання залучити інвесторів, то ця форма має мати і переваги. Вона може також застосовуватися для концентрації різного капіталу, що передається фізичними, юридичними особами до статутного капіталу. До недоліків цієї організаційно-правової форми агробізнесу варто віднести таке:

у разі визнання банкрутом одного з учасників товариства його відповідальність за зобов'язаннями товариства розподіляється між іншими учасниками цього товариства пропорційно до розміру належних їм часток у статутному капіталі; рішення товариства приймаються одногосно; частка статутного капіталу засновника не передається у спадщину.

Поряд з організаційно-правовими формами господарських товариств аграрні корпоративні суб'єкти можуть утворюватися у формі приватного підприємства, що створено двома та більше особами на основі об'єднання майна, майнових прав, що належать на титулі приватної власності громадянам чи суб'єкту господарювання (юридичній особі). Згідно з ч. 3 ст. 128 ГК України громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність: безпосередньо як підприємець або через приватне підприємство, що ним створюється¹. Засновники приватного підприємства самостійно визначають засади здійснення діяльності приватного підприємства, систему його управління.

При створенні приватного підприємства засновники повинні визначитися самостійно, яке це підприємство: унітарне чи приватне. Доводом на користь визнання приватного підприємства корпоративним слід вважати підприємницький характер його діяльності, оскільки і приватне підприємство, і корпоративне підприємство утворюються для отримання прибутку². Статутний капітал приватного підприємства буде поділений заздалегідь на визначену кількість часток, що також свідчить про корпоративність устрою такого підприємства³.

Законодавством не встановлено ні мінімальний, ні максимальний розмір статутного капіталу приватного підприємства, тому він може бути різним, включаючи одну гривню. Засновники приватного підприємства не відповідають за зобов'язаннями створеної

¹ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n124>.

² Колосов Р. Корпоративне підприємство : поняття, ознаки та місце серед інших юридичних осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 73.

³ Корчак Н. М., Вергузаєва І. М. Особливості правового становища приватних підприємств у світлі Господарського кодексу України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2008. № 4. С. 55.

ними юридичної особи. При створенні приватного підприємства засновники можуть в ньому працювати або приймати рішення про найм працівників. Крім того, більшість приватних підприємств у сфері агробізнесу віднесені до малих підприємств, тож вони мають право на державну підтримку. Незважаючи на спрощення щодо створення, оподаткування приватних підприємств, ця організаційно-правова форма має і певні недоліки. Зокрема, це стосується залучення інвестицій, здійснення співпраці з іноземними партнерами та великим бізнесом.

Узагальнюючи, можна стверджувати таке. Аграрні корпоративні суб'єкти – це юридичні особи, засновані шляхом об'єднання майна у формі частки статутного капіталу, який надає корпоративні права. До аграрних корпоративних суб'єктів належать господарські товариства та приватні підприємства (якщо засновані двома та більше учасниками).

Корпоративні суб'єкти агробізнесу виникають як на підставі приватизації державного, комунального майна агропромислового комплексу, так і шляхом самостійного утворення.

3.3. Правове становище складних суб'єктів агробізнесу

3.3.1. Правові засади концентрації суб'єктів господарювання в агробізнесі

Агробізнес в Україні є перспективним напрямом серед інших секторів економіки країни і характеризується тим, що в ньому активно використовується концентрація суб'єктів господарювання. Цей процес завжди пов'язаний із розширенням масштабів виробництва сільськогосподарської продукції, забезпеченням стійкості сільськогосподарського підприємства в умовах безперервного формування конкурентного середовища, гнучкості реагування на потреби ринку¹. Він завжди пов'язаний із розширенням обсягів та масштабів виробництва сільськогосподарської продукції, забезпеченням сталості сільськогосподарського підприємства в умовах

¹ Корнієнко Г. С. Організаційно-правові форми концентрації капіталу в агробізнесі України. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2020. №1. С. 63.

постійного формування конкурентного середовища, гнучкості реагування на потреби ринку. Між тим процес економічної концентрації може мати як позитивні (здатен позитивно впливати на динаміку зайнятості, стійкість економіки у періоди структурних криз, рівномірність регіонального розвитку в країні), так і негативні наслідки (може призвести до монополізації економіки та, відповідно, до безпідставного підвищення цін, штучного дефіциту, суттєвих споживчих і виробничих втрат тощо, тобто її наслідок може бути не завжди безпечним)¹. Тому виникає нагальна потреба виявити найбільш оптимальний правовий режим діяльності суб'єктів концентрації капіталу в агробізнесі.

Концентрація у АПК не нове явище на теренах незалежної України. У 70-ті роки минулого століття в Україні активно розвивалася спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва, створювалися великі спеціалізовані державні, колгоспні і міжколгоспні, наприклад, тваринницькі виробничі об'єднання індустріального типу². Спеціалізація і концентрація тваринницького виробництва створювали сприятливі умови для технічного переоснащення ферм, впровадження на них нової машинної технології годівлі й утримання худоби і на цій основі інтенсифікації виробництва. По суті, була практично створена нова галузь — міжколгоспна (колгоспно-радгоспна) комбікормова промисловість. За тих часів процес концентрації сільськогосподарського виробництва відбувався за багатьма напрямками, зокрема, створювалися міжгосподарські підприємства, формувалися агрофірми та агрокомбінати, використовувалися й інші організаційні форми виробництва³. Концентрація сільськогосподарських виробників за радянських часів реалізовувалась на засадах планової економіки і не була позбавлена вад, адже її здійснен-

¹ Кузьменко Л. Г. Контроль економічної концентрації як форма підтримання конкуренції на ринку. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*. 2018. Т. 3. Вип. 1. С. 72.

² Крисальный А. Совершенствовать систему экономических взаимоотношений колхозов при кооперировании производства продукции животноводства. *Экономика Советской Украины*. 1978. № 3. С. 15.

³ Рунчева Н. В. Ефективність спеціалізації та концентрації виробництва у корпоративних агроформуваннях. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2014. № 1. С. 57.

ня дає підстави стверджувати, що процеси концентрації суб'єктів господарювання в аграрній сфері виступають природним явищем, оскільки виробництво сільськогосподарської продукції – складний процес, який охоплює декілька ланок: розробку інновацій, виробництво, переробку, зберігання, реалізацію.

Проблеми у дослідженні правового статусу суб'єктів концентрації капіталу в агробізнесі обумовлені зокрема тим, що на рівні економічної, юридичної науки склались різні погляди на категорію «концентрація капіталу». У економічних джерелах доводиться, що термін «концентрація» може бути застосований до різних понять і використовуватися у таких словосполученнях, як «концентрація капіталу», «економічна концентрація», «концентрація суб'єктів господарювання». В. Г. Андрійчук розглядає «концентрацію капіталу» як тотожне «економічній концентрації», що має дві форми – корпоративно-управлінську та владно-управлінську, які реалізуються у процесі управління суб'єктом господарювання¹. Як доводить С. О. Даниліна, концентрація капіталу виступає однією із форм нагромадження капіталу. При цьому вона являє собою соціально-економічну форму концентрації виробництва, у той же самий час концентрація капіталу є умовою, передумовою і основою концентрації виробництва².

У юридичній науці концентрація капіталу здебільшого асоціюється із економічною концентрацією. З цього приводу К. О. Стадник розглядає її як отримання певного обсягу корпоративних прав щодо участі в складі одного суб'єкта господарювання (підприємстві корпоративного типу) та створення груп суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у відповідності до спільної економічної стратегії, що ґрунтується на відносинах контролю-підпорядкування та економічних зв'язках різної правової природи³. Аналіз поглядів різних дослідників на співвідношен-

¹ Андрійчук В. Г. Економічна концентрація : сутність і форми вияву. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2016. № 3. С. 15.

² Даниліна С. О. *Форми нагромадження капіталу та їх особливості в перехідній економіці* : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. Одеса, 2012. С. 19.

³ Стадник К. О. *Господарсько-правова політика в сфері законодавства про економічну концентрацію* : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Харків, 2016. С. 16.

ня понять «концентрація капіталу», «економічна концентрація», «концентрація суб'єктів господарювання» показує, що єдиного погляду на ці категорії так і не встановлено, тому звернемось до аналізу нормативних актів з метою встановлення сутності наведених дефініцій.

На європейському рівні питання концентрації суб'єктів регулюється Регламентом щодо контролю за концентраціями суб'єктів господарювання (Регламент ЄС про злиття) від 20.01.2004 № 139/2004 та розглядається крізь діяльність суб'єкта господарювання. Так у ч. 1 ст. 3 Регламенту визначено, що концентрація виникає у разі довгострокової зміни контролю у разі злиття двох або більш раніше незалежних підприємств шляхом придбання прямого чи опосередкованого контролю над всім або частиною одного / декількох підприємств однією / декількома особами, які вже контролюють одне чи декілька підприємств шляхом купівлі цінних паперів або 29 активів за договором або іншим шляхом¹. Слід підкреслити, що положення Регламенту підлягають імплементації в українське законодавство. Європейське законодавство розглядає концентрацію як посилення контролю, тобто можливого впливу на рішення у конкретно визначеному підприємстві. Тому цілком доречно виокремлювати таку самостійну категорію, як «концентрація суб'єктів господарювання».

В українському законодавстві також регулюється концентрація суб'єктів господарювання, зокрема у ч. 2 ст. 22 Закону України «Про захист економічної конкуренції» встановлено, що концентрацією суб'єктів визнається: злиття суб'єктів господарювання або приєднання одного суб'єкта господарювання до іншого; набуття безпосередньо або через інших осіб контролю одним або кількома суб'єктами господарювання над одним або кількома суб'єктами господарювання чи частинами суб'єктів господарювання; створення суб'єкта господарювання двома і більше суб'єктами господарювання; безпосереднє або опосередковане придбання, набуття у власність іншим способом чи одержання в управління часток (акцій, паїв), що забезпечує досягнення чи пе-

¹ Регламент щодо контролю за концентраціями суб'єктів господарювання (Регламент ЄС про злиття) від 20.01.2004 р. № 139/2004. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/eu040050>.

ревищення 25 або 50 відсотків голосів у вищому органі управління відповідного суб'єкта господарювання¹. Як і в європейському законодавстві, норми національного закону вказують на основну ознаку концентрації суб'єктів господарювання – зміна контролю над прийняттям конкретних рішень. При цьому форми концентрації суб'єктів господарювання визначені у п. 2 розділу II Положення про порядок подання та розгляду заяв про попереднє отримання дозволу Антимонопольного комітету України на концентрацію суб'єктів господарювання, затвердженого розпорядження Антимонопольного комітету України від 19.02.2002 р. № 33-р. Це: 1) злиття суб'єктів господарювання або приєднання одного суб'єкта господарювання до іншого; 2) набуття безпосередньо або через інших осіб контролю одним або кількома суб'єктами господарювання над одним або кількома суб'єктами господарювання чи частинами суб'єктів господарювання; 3) створення суб'єкта господарювання двома і більше суб'єктами господарювання, який протягом тривалого періоду буде самостійно здійснювати господарську діяльність, але при цьому таке створення не призводить до координації конкурентної поведінки між суб'єктами господарювання, що створили цей суб'єкт господарювання, або між ними та новоствореним суб'єктом господарювання; 4) безпосереднє або опосередковане придбання, набуття у власність іншим способом чи одержання в управління часток (акцій, паїв), що забезпечує досягнення чи перевищення 25 або 50 відсотків голосів у вищому органі управління відповідного суб'єкта господарювання². Наголосимо, що за видами капіталу концентрація може поділятися на: концентрацію банківського капіталу, концентрацію корпоративних прав, концентрацію виробництва. При цьому процедура концентрації завжди узгоджується.

¹ Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14?find=1&text=%D0%V3%D1%80%D1%83%D0%BF#w11>.

² Про затвердження Положення про порядок подання заяв до Антимонопольного комітету України про попереднє отримання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання (Положення про концентрацію) : розпорядження Антимонопольного комітету України від 19.02.2002 р. № 33-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0284-02>.

Узагальнюючи наведене, зазначимо, що до ознак концентрації суб'єктів господарювання варто відносити: 1) отримання контролю над підприємствами шляхом придбання частки корпоративних прав (у вигляді акції, паю, активу) чи поява контролю над юридичною особою, що вже контролює інші підприємства; 2) об'єднання матеріальних активів підприємств; 3) підвищення конкурентоспроможності підприємства; 4) централізація процесів виробництва (зокрема над ланцюгом агробізнесу).

Процеси концентрації в агробізнесу характеризуються окремими вченими. Так, І. С. Артеменко доводить, що концентрація виробництва в агропромисловому комплексі – це процес зосередження засобів виробництва, землі й трудових ресурсів та обсягу виробництва продукції на одному й тому самому підприємстві з метою збільшення масштабів виробництва й підвищення його ефективності¹. О. О. Єранкін справедливо підкреслює, що концентрацію капіталу слід розглядати в контексті еволюції економічних процесів у агробізнесі, зокрема з позиції еволюції маркетингу². У цьому аспекті автор поділяє позицію В. Г. Андрійчука, який вказує, що капіталізація сільського господарства в Україні є третім етапом реструктуризації аграрних підприємств (І етап реструктуризації був пов'язаний із перетворенням колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства; II – з трансформацією КСП у нові приватні організаційні форми господарювання)³.

Дійсно, концентрація капіталу в агропромисловому секторі призводить до виникнення якісно нових правовідносин агробізнесу, які породжують їх самостійність серед інших аграрних правовідносин. Тут слушною є думка, що новизна економічних відносин в агробізнесі полягає у зміщенні акцентів з виробництва і виробничих відносин з сільського господарства та його економіки

¹ Артеменко І. С. Теоретико-методичні основи концентрації виробництва на підприємствах агропромислового комплексу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Економіка*. Острог, 2016. № 1(29). С. 28.

² Єранкін О. О. Формування агропромислових формувань в Україні: глобалізаційний і маркетинговий аспект. *Вчені записки*. Вип. № 10 . С. 176.

³ Андрійчук В. Г. Капіталізація сільського господарства: ідентифікація і мотиви здійснення. *Економіка АПК*. 2006. № 1. С. 40-54.

на цілий «продуктовий ланцюг» та маркетинг¹. Тобто процес концентрації суб'єктів господарювання реалізується у межах агробізнесу, що охоплює продовольчий ланцюг та призводить до виникнення якісно нових відносин.

Звернемо увагу, що концентрація виробництва в агробізнесу має прояв у сформованому ланцюзі: виробництво – переробка – реалізація. Можливість здійснення діяльності у наведених сферах господарювання може передбачати як самостійну діяльність, так і об'єднання сільськогосподарських підприємств. Зокрема агроіндустріальний холдинг «Миронівський хлібопродукт» сформовано як вертикально інтегровану структуру різних підприємств як переробки, так і різних галузей сільського господарства – рослинництва та тваринництва на підставі поєднання корпоративного капіталу (включаючи іноземний)². Тому можна говорити про єдність процесів становлення національного агробізнесу та концентрації суб'єктів сільськогосподарського господарювання.

У процес концентрації капіталу суб'єктів господарювання також втягуються і малі та середні підприємства, головною метою яких у цьому контексті є отримання ресурсів для здійснення технологічного процесу, що ними виступають витрати, спрямовані на інновації, і людський капітал, який в свою чергу залежить від кількості працівників, залучених до інноваційної діяльності³. Ці підприємства для зміцнення ринкових позицій та отримання доступу до нових технологій можуть обирати шлях об'єднання з іншими підприємствами. Наприклад, корпорація «Клуб Сиру» належить компанії «Ренесанс Капітал», що володіє 17 підприємствами – 6 заводами з виробництва молочної продукції та 11 дрібними сировинними підприємствами⁴.

¹ Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_57.

² Структура компанії МХП. URL: <https://www.mhp.com.ua/ru/about/structure>.

³ Диба М. І., Осадчий Є. С., Суторміна К. М. Концентрація та централізація капіталу в інноваційній діяльності. *Економіка та держава*. 2016. № 12. С. 21.

⁴ Корпорація «Клуб Сыра». URL: <http://agroprom-ua.com/sellers/seller/99/about/>.

Існує і інший шлях – це утворення оновлених підприємств органічної продукції, що можуть контролювати поширення останньої. При цьому досягнення прибутку можливе внаслідок постачання на ринок органічної продукції, більш безпечної для людини. Так, за підрахунками, у 2020 році ринок органіки в Україні зріс на 3% та склав 25,1 млн дол США. Найбільший попит в українців на молоко, вершкове масло, пластівці, крупи тощо¹. При цьому внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні продовжує розширюватись через основні мережі супермаркетів². Тобто утворення ланцюга агробізнесу на нових споживчих ринках шляхом об'єднання різних підприємств також може стати однією з форм концентрації капіталу в агробізнесі.

Аналіз процесів концентрації капіталу у межах агроіндустріального холдингу «Миронівський хлібопродукт» та компанії «Ренесанс Капітал», підприємств органічної продукції, дозволяє виокремити такі способи концентрації капіталу суб'єктів господарювання в агробізнесі: 1) утворення вертикально інтегрованих структур різних підприємств (об'єднання підприємств, агрохолдинг); 2) поєднання різних видів сільськогосподарської діяльності: рослинництво, тваринництво, виробництво молочної продукції тощо; 3) набуття контролю над різними сільськогосподарськими підприємствами шляхом отримання корпоративних прав. Ці процеси практично не врегульовано нормами аграрного законодавства, тож доцільність прийняття Закону України «Про агробізнес» з метою регулювання відносин у сфері агробізнесу, зокрема і концентрації капіталу, безсумнівна.

Таким чином, доцільно підкреслити, що у сучасних умовах ведення агробізнесу спостерігаються різні способи концентрації суб'єктів аграрного господарювання. Це вказує на формування якісно нових відносин у діяльності, спрямованій на нагромадження капіталу. Процес концентрації суб'єктів господарювання в АПК України супроводжується консолідацією капіталу в інтегрованих формуваннях горизонтального (поєднання підприємств

¹ В Україні динамічно розвивається ринок органічної продукції URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=101381>

² Органічне виробництво в Україні. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/organichne-virobnictvo/organichne-virobnictvo-v-ukrayini>.

однієї сфери АПК) і вертикального (дає змогу охопити всі етапи виробництва і збуту сільськогосподарської продукції) типу¹.

Горизонтальною інтеграцією вважається поєднання підприємств однієї сфери АПК шляхом створення спільних великих підрозділів чи самостійних господарств із виробництва певної продукції без залучення формувань інших його сфер зі збереженням їх традиційних функцій, що базується на внутрішньогалузевому кооперуванні і поглибленні спеціалізації певних ланок єдиного технологічного процесу та забезпечує концентрацію виробництва і зниження його витрат. Вертикальна інтеграція передбачає об'єднання підприємств різних сфер АПК, що діють у суміжних і взаємозалежних галузях, з метою здійснення діяльності, яка ведеться в інших сферах АПК². Отже, організаційно-правові форми концентрації суб'єктів в агробізнесі передбачає утворення вертикально інтегрованих структур (об'єднання підприємств, холдингові компанії) або горизонтальних (агротехнопарків, державно-приватного партнерства).

Однією із організаційно-правових форм концентрації суб'єктів господарювання в агробізнесі може виступати об'єднання підприємств, що передбачено ст. 70 Господарського кодексу України. Так, підприємства мають право на добровільних засадах об'єднувати свою господарську діяльність (виробничу, комерційну та інші види діяльності), правовий режим об'єднань підприємств встановлено главою 12 ГК України³. Об'єднання підприємств має статус юридичної особи та можуть утворюватися як на невизначений строк, так і на певний час (зокрема для досягнення певної мети). Це може бути статутним або договірним об'єднанням.

Статтею 119 ГК України передбачено два види об'єднань: господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене за

¹ Білоконь Т. М., Чаплигіна О. В. Концентрація та інтеграція як фактори підвищення конкурентоспроможності підприємств м'ясної промисловості. *Ефективна економіка*. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_4_65..

² Черевко Г. В. Інтеграційні процеси в АПК: перспективи залучення до них підприємств споживчої кооперації. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна*. 2015. Вип. 47. С. 25, 26.

³ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n124>.

ініціативою останніх, незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність; державне (комунальне) господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або, у визначених законом випадках, рішенням міністерств (інших органів, до сфери управління яких входять підприємства, що утворюють об'єднання), або рішенням компетентних органів місцевого самоврядування¹.

Господарські об'єднання утворюються як асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені законом (ч. 1 ст. 120 ГК України). В Україні діють такі сільсько-господарські об'єднання: Асоціація «Ягідництво України», Асоціація «Виноградарі та винороби України», Асоціація «Дунайська соя», Асоціація «Рисисте конярство України» та ін.² Підкреслимо, що об'єднання підприємств в агробізнесі може мати на меті як консолідацію капіталу, так і захист спільних інтересів. Прикладом останнього є Асоціація тваринників України³, Асоціація українських виробників «Морозиво і заморожені продукти»⁴. Слід зазначити, що об'єднання підприємств в агробізнесі є поширеною практикою, оскільки допомагає об'єднувати матеріально-технічну базу, досвід, здійснювати розширення сфери виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції.

Агрохолдинги також виступають різновидом організаційно-правових форм концентрації суб'єктів. На думку В. Ю. Уркевича, вони не є особливою організаційно-правовою формою юридичної особи, суб'єкта господарювання, а є різновидом холдингової компанії, публічного акціонерного товариства, що об'єднує й

¹ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n124>.

² Асоціації та організації, які співпрацюють з Мінекономіки у сфері сільсько-господарства. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pro-nas/asociaciyi-ta-organizaciyi-yaki-spivpracuyut-z-minagropolitiki>.

³ Мета та завдання Асоціації тваринників України. URL: <https://usba.com.ua/meta-ta-zavdanna-asociacii-tvarinnikiv-ukraini-atu>.

⁴ Асоціація українських виробників «Морозиво і заморожені продукти». URL: http://www.aavm.com.ua/index.php?option=com_content&view=category&id=255&Itemid=103.

контролює аграрних товаровиробників¹. Найбільшими агрохолдингами за обсягом земельного банку в Україні за 2021 р. стали: Кернел – 558 тис. га; Миронівський хлібопродукт – 368 тис. га; Агропросперіс – 360 тис. га; Укрлендфармінг – 358 тис. га та ін.². Концентрація капіталу на рівні агрохолдингу може відбуватися за рахунок придбання землі, а тому ці суб'єкти особливо зацікавлені у відкритті обігу земель сільськогосподарського призначення.

Утворення об'єднань підприємств, агрохолдингів може відбуватися шляхом злиття, приєднання різних підприємств, що передбачено ст. 56 ГК України. При цьому концентрація суб'єктів господарювання повинна бути узгоджена з Антимонопольним комітетом України, якщо умови та порядок концентрації визначені законодавством для обов'язкового узгодження. Ця вимога передбачена Положенням про порядок подання та розгляду заяв про попереднє отримання дозволу Антимонопольного комітету України на концентрацію суб'єктів господарювання, затвердженого розпорядження Антимонопольного комітету України від 19.02.2002 р. № 33-р³. Наприклад, один із перших прикладів масштабного злит-

¹ Уркевич В. Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні. *Право та інновації*. 2013. № 4. С. 118.

² Рейтинг агрохолдингів України за розміром земельного банку. 2020-2021 URL: <https://www.farming.org.ua/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%B8%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.%20%D0%A2%D0%BE%D0%BF%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%96%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%202019.%20%D0%A0%D0%B5%D0%B9%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B3%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%96%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%202019%20%D0%B7%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BC%D1%96%D1%80%D0%BE%D0%BC%20%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%83.html>

³ Про затвердження Положення про порядок подання заяв до Антимонопольного комітету України про попереднє отримання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання (Положення про концентрацію) : розпорядження Анти-

тя компаній в агросекторі – у вересні 2009 р., коли шляхом об'єднання активів «Ленд Вест компанії» та «Західної компанії Дакор» утворилася нова компанія «Дакор Агро Холдинг» (Dakor Agro Holding, Кіпр)¹.

Ще однією організаційно-правовою формою концентрації суб'єктів господарювання в агробізнесі є агротехнопарки. Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» було визначено, що для реалізації середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в Україні державою запроваджуються заходи зокрема щодо розвитку інноваційної інфраструктури (інноваційних центрів, технологічних парків, наукових парків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів, центрів трансферу технологій, інноваційних кластерів, венчурних фондів тощо) (п. ч. 3 ст. 6 Закону)². На підставі Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» було утворено «Агротехнопарк» (м. Київ)³.

Агротехнопарк як комплексна структура орієнтована на інтеграцію інтелектуального потенціалу аграрної науки з реалізації нових технологій в виробництво⁴. Технопарки, будучи зонами економічної активності, поєднують потенціал університетів, науково-дослідних структур, промислових підприємств та суб'єктів інноваційної інфраструктури регіонального загальнодержавного та міжнародного рівнів⁵. Основними умовами функціонування

монопольного комітету України від 19.02.2002 р. № 33-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0284-02>.

¹ Агрохолдинги України: тенденції сьогоdnішнього дня. URL: <http://sugarua.com/ua/67/lists/1352>

² Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні : Закон України 08.09.2011 р. № 3715-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17#Text>.

³ Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків : Закон України від 16.07.1999 р. № 991-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-14?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE#w11>.

⁴ Кирилов Ю. Є., Грановська В. Г. Агротехнопарки – інноваційний напрям конкурентоспроможного розвитку підприємств аграрного сектору. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 65-73.

⁵ Технологічні парки. *Сайт МОН*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/nauka/innovacijna-diyalnist-ta-transfer-tehnologij/tehnologichni-parki>.

агротехнопарків виступають: добровільне об'єднання всіх учасників інноваційних проєктів і ресурсів на взаємовигідних умовах; комерційна реалізованість розроблених проєктів; рівність прав, обов'язків та відповідальності всіх учасників; системний підхід до надання комплексу сервісних послуг¹. Вони представляють собою багатопрофільну інноваційну структуру. Підкреслимо, що агротехнопарк передбачає об'єднання різного капіталу: інтелектуального, виробничого, банківського. Саме завдяки такій концентрації у агротехнопарків виникає можливість реалізовувати інноваційні проєкти, тобто йти на ризик проведення експериментів щодо нових продуктів та технологій.

Зазначимо, що агротехнопарки – це особлива організаційно-правова форма концентрації суб'єктів господарювання, оскільки вони утворюються на підставі договору про спільну діяльність з метою створення вертикально інтегрованої структури виконання проєктів із використанням високих технологій та випуску конкурентоспроможної продукції. При цьому відбувається концентрація матеріально-технічної бази виробництва із поєднанням інноваційних технологій. В Україні фактично відсутня діяльність технопарків в аграрній сфері, що прикро, адже ця форма організації суб'єктів сполучає можливості науково-дослідних установ, виробничих та споживчих підприємств.

До горизонтальних форм організації концентрації суб'єктів господарювання слід віднести утворення кластерів. Уперше поняття «кластер» було використано американським економістом М. Портером в 1990 р. З часом обов'язковими умовами побудови кластерного утворення стали: наявність сукупності підприємств, що взаємодіють в рамках бізнес-процесів; функціонування значної кількості та середніх підприємств, що використовують близькі технології; наявність наукових організацій, допоміжні організації (торгово-промислові палати); доступ до кваліфікованої робочої сили. Для України тематика утворення кластерів залишається актуальною. Сприятливою базою для їх функціонування виступає саме агробізнес, який дозволяє утворювати ланцюг з різних підприємств для досягнення єдиної мети.

¹ Пахомова О. А. Правові засади розвитку агротехнопарків в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 160.

Кластери формуються у певній сфері аграрного підприємництва за умови, що учасники кластеру пов'язані між собою технологічно, і, як правило, за ознакою географічної близькості¹. В Україні процес кластеризації економіки розпочався наприкінці 1990-х років, а у сфері сільського господарства – з 2008–2009 рр. і набув поширення у різних областях країни, зокрема у Хмельницькій, Чернівецькій, Рівненській, Вінницькій, Львівській, Київській, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій². Як вказує П. Т. Саблук: «Наслідком процесу розвитку економічних інституцій може стати створення інтеграційного об'єднання певного формату регіонального формування – типу кластера». Вчений виокремлює форми інституту кластеризації: 1) неформальне партнерство – об'єднання виробників, переробників та агросервісних підприємств на підставі договірних зобов'язань, зокрема договору про сумісну діяльність; 2) формальне партнерство – продуктове об'єднання підприємств на території із створенням юридичної особи асоціативного типу. Кластери можуть бути спеціальні (спеціалізуються на конкретному виді діяльності) та універсальні (підприємства з різними видами діяльності)³.

Кластерні форми передбачають об'єднання не лише товаровиробників, а й початкові заклади, наукові установи тощо. Крім того, у кластери можуть об'єднуватися як великі сільськогосподарські товаровиробники, так і дрібні фермерські господарства. У зв'язку з поширенням діяльності кластерів у сфері українського агробізнесу можна розглядати структурну побудову агробізнесу і за ознакою кластерів. За кластерною ознакою напрями розвитку агробізнесу можуть складати: 1) партнерство на підставі створення юридичної особи; 2) договірне партнерство.

Проблеми розвитку кластерів були визначені ще у 2009 р. у рі-

¹ Габ М., Анісімова Г. Розвиток аграрного бізнесу в Україні: реалії та перспективи. *Економіко-правова парадигма розвитку сучасного суспільства*. 2016. № 1. С. 137. URL: <https://studlib.org.ua/index.php/eprs/article/view/3/3>.

² Булуй О. Г. Кластерні форми організації виробництва в аграрному секторі. *Кооперативні читання* : 2018 рік. С. 117. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/9088/1/Cooperative_2018_135-140.pdf.

³ Саблук П. Т. Засади трансформаційних процесів в аграрній сфері. *Інтеллект XXI*. 2014. № 4. С. 30–31.

шенні колегії Міністерства регіонального розвитку та будівництва України «Про проєкт Концепції Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів» від 17.09.2009 р. № 46¹. Але відтоді кластеризація підприємств так і не отримала повного правового регулювання, хоча фактично в Україні діяльність кластерів реалізується. Наприклад, у Харківській області функціонує громадська спілка «Агрофудкластер Харків»². Цей кластер став першим в Україні та складається з п'яти компаній-засновників, до яких вже приєдналися десять нових членів. Акцент роблять на декількох напрямках: заморожування фруктів і овочів, переробка м'яса, знак «екопродукції», кооперація в експорті зерна³. Кластер зареєстровано як юридичну особу, громадське об'єднання та його діяльність забезпечується сплатою членських внесків.

У економічних наукових джерелах кластер розглядається як сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (університетів, агентств з стандартизації, торгових об'єднань тощо) в певних областях, що конкурують між собою, але в той же час ведуть спільну роботу⁴. Поряд з цим зазначено, що кластер завжди добровільне об'єднання підприємницьких структур з метою підвищення конкурентоспроможності⁵.

Для кластерів властиві загальні ознаки, зокрема: наявність самостійних суб'єктів підприємництва, пов'язаних спільною територією дії та діяльністю; підприємницька діяльність суб'єк-

¹ Про проєкт Концепції Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів : рішення Колегії Міністерства регіонального розвитку та будівництва України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vra46661-09#Text>.

² Агрофудкластер Харків. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/company_details/41431907/.

³ Создан первый в Украине Агрофудкластер. *Агропортал*. URL: <http://agroportal.ua/news/ukraina/sozdan-pervyi-v-ukraine-agrofundklaster/>.

⁴ Porter M. Location, Competition and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Economic Development Quarterly*. 2000. Vol. 14. P. 22-24.

⁵ Федоренко В. Г., Гойко А. Ф., Джабейло В. Б. Кластери – системний інструмент підвищення конкурентоспроможності економіки. *Економіка та держава*. 2007. №9. С. 7.

тів взаємозалежна та може укласти господарський ланцюг; між суб'єктами є можливість обмінюватися досвідом та займатися соціальною діяльністю розвитку території. Їх об'єднує головне – через синергетичні ефекти зростає продуктивність як в самому кластері, так і в суміжних секторах економіки¹. Основна стратегічна спрямованість кластерної моделі полягає у забезпеченні міжсекторного співробітництва: влада – бізнес – громада². При цьому кластеру притаманні три обов'язкові характеристики: 1) спеціалізація: smart-specialization, ідея; 2) мережа: взаємозв'язки, взаємодія; 3) географічна концентрація: місце, локація³.

З наведеного випливає, що кластери являють собою об'єднання підприємств, зареєстроване як юридична особа або громадське об'єднання (громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу – ч. 5 ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання»), розташовані в одному географічному місці, з метою збільшення прибутку, шляхом обміну досвідом, інформації, планування та здійснення взаємних економічних, соціальних програм. Юридичні ознаки кластеру: 1) це об'єднання підприємств; 2) передбачає єдину спеціалізацію; 3) наявність налагоджених горизонтальних зв'язків між учасниками кластеру; 4) здійснення господарської діяльності у визначеному географічному місці; 5) охоплює ланцюг освіта – обмін інформацією – діяльність.

Існують різні види організації кластерів: відтворювально-галузевий (формується на взаємозв'язках фірм, компаній, які об'єднані процесом відтворення продукції), територіально-структурний кластер (формується об'єднанням групи фірм, що розташовані на певній території або належать до однієї галузі) та інноваційний (кон-

¹ Брижань І. А. Кластерна модель розвитку сільського господарства Полтавської області. *Економіка і регіон*. 2011. № 2. С. 75.

² Пугач Н. А. Особливості кластерного підходу в розвитку сільського туризму в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес*. 2013. Вип. 181(2). С. 267-273.

³ Мальська М., Зінько Ю. Типи і моделі кластерів сільського туризму в Україні. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. 2018. Вип. 2. С. 10.

курентоспроможні фірми, компанії забезпечують свої переваги на засадах розвитку можливостей формування та вдосконалення своєї діяльності на основі об'єднання зусиль у галузі використання інновацій у всіх сферах діяльності)¹.

У світі кластери є достатньо популярною формою господарювання, в Україні також поступово з'являються кластерні утворення. Наприклад, у листопаді 2019 р. на рівні Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, Міністерства розвитку громад та територій України, Українського фонду підтримки фермерських господарств, керівників Департаментів агропромислового розвитку Львівської, Одеської, Чернігівської та Херсонської ОДА та представників сільських громад, агрокластерів були презентовані проекти таких модальних поселень, як агроеколого-рекреаційний кластер «Фрумушика-Нова» у Одеській області, розвиток сільського підприємництва та інфраструктури агротуристичного кластеру «Горбогори» у Львівській області, агросадиба «Хутор соколиний» у Чернігівській області та проекти «Курорт Арабат» та ремісниче поселення «Зелені хутори Таврії» у Херсонській області. Також окремо був представлений проєкт Древній Київ «Парк Київська Русь»². Слід звернути увагу, що кластери сьогодні поширюються переважно у сфері зеленого туризму, але вони можуть розвиватися і у сфері агробізнесу, який охоплює ланцюг діяльності, що є умовою утворення кластеру.

Щодо сільськогосподарських кластерів П. Т. Саблук наголошує, що кластер є міжгосподарським територіальним об'єднанням взаємодоповнюючих підприємств, що співпрацюють між собою, формуючи замкнутий цикл великотоварного виробництва і реалізації конкурентоспроможної кінцевої продукції, а також інфраструктурних складових, у числі яких органи державної вла-

¹ Артеменко Д. А. Стратегії формування агрокластерів у забезпеченні розвитку сільського господарства в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки*. 2019. Вип. 34. С. 24.

² Інна Метелєва обговорила з представниками агрокластерів моделі сільськогосподарського розвитку. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=bdcfddd2-d9aa-47d4-bf16-ff5f073aa01e&title=InnaMtlvaObgovorilaZPredstavnikamiAgroklastivModeliSil'skogoRozvitku>.

ди та наукові установи¹. З цього приводу О. О. Маслак влучно підкреслює, що кластери не лише об'єднують підприємства, а й наукові установи, громадські організації, органи влади, які здійснюють реальну співпрацю².

Кластерна організація розвитку агропромислового виробництва передбачає концентрацію та спеціалізацію агропромислового виробництва з формуванням на території замкнутих циклів – виробництво, зберігання, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції на засадах інтеграції з використанням механізмів корпоратизації та кооперації для одержання учасниками кластерів конкурентоспроможної продукції й підвищення прибутковості, а кластерна організація сільського розвитку – облаштування сільських територій і поселень шляхом комплексної розбудови сучасних агропромислової, агросервісної, житлової та культурної зон (із формуванням агромістечка або іншого характерного для території угруповання) на засадах економічної самодостатності та сталого розвитку³.

Як вказує Л. В. Прокопець, однією з перспективних форм взаємодії держави з аграрною сферою є розвиток аграрних кластерів, де на основі спеціалізації та концентрації виробництва, залучення інноваційних розробок науково-дослідних установ, формування замкнених циклів виробництва забезпечується підвищення конкурентоспроможності і прибутковості продукції, а на державному рівні за рахунок облаштування сільських територій із сучасною агросервісною, агропромисловою, житловою та культурними зонами (у вигляді агромістечок) досягається стабільний соціально-економічний розвиток регіону⁴.

¹ Саблук П. Т., Кропивко М. Ф. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2010. №1. С. 5.

² Маслак О. Поняття «кластери» і «кластеризація» та їхня роль у підвищенні конкурентоспроможності національної економіки. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2013. № 6. С. 46.

³ Ключник А. В. Кластеризація – фактор ефективного розвитку підприємств сільських територій та формування їх конкурентоспроможності. *Бізнес-навігатор*. 2011. № 3. С. 40.

⁴ Прокопець Л. В. Кластерний підхід як інструмент підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. *Науковий вісник Херсон-*

У свою чергу. Ю. О. Ульянченко виокремлює такі елементи аграрного кластеру: географічна концентрація, спеціалізація, множинність учасників, інноваційний, синергетичний соціальний ефект¹.

Аналізуючи наведені позиції дослідників щодо сільськогосподарських кластерів, слід констатувати, що кластер агробізнесу являє собою складне об'єднання підприємств, освітніх, наукових установ, органів влади та громадських об'єднань, що розташовані і провадять діяльність в одному географічному місці, з формуванням на території замкнутих циклів – виробництво, зберігання, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції, з метою збільшення прибутку, реалізації соціальних, культурних програм, розвитку сільської місцевості, шляхом обміну досвідом, інформацією, планування та здійснення взаємних економічних, соціальних програм. Серед ознак кластеру у сфері агробізнесу виокремлюють такі: 1) це складне об'єднання різних за правовим статусом суб'єктів (аграрних підприємств, сільських громад, науково-дослідних, освітніх установ, органів влади); 2) передбачає єдину спеціалізацію (діяльність у сфері агробізнесу); 3) наявність налагоджених горизонтальних зв'язків між учасниками кластеру (суб'єкти вступають та здійснюють діяльність на підставі добровільності, рівності, демократичності); 4) здійснення господарської діяльності у визначеному географічному місці (з врахуванням природно-кліматичних умов регіону); 5) охоплює ланцюг освіта – обмін інформацією – діяльність.

Вважаємо, що кластери агробізнесу можуть створюватися на базі сільськогосподарської кооперації, яка передбачає можливість об'єднання на умовах членства, з метою розвитку та реалізації економіко-соціальних програм, отримання кооперативної освіти. Крім того, одним із напрямків підвищення конкурентоспроможності всіх видів кооперації України, як підкреслюють економісти, стає створення на базі споживчої кооперації кластеру, який

ського державного університету. Серія : Економічні науки. 2016. Вип. 17(3). С. 76.

¹ Ульянченко Ю. О. Конкурентоспроможність аграрного сектора економіки: механізми державного регулювання : монографія. Харків : Асоціація докторів з державного управління, 2013. С. 124.

на регіональному рівні зможе об'єднати матеріальні, грошові та трудові ресурси всіх видів кооперативів¹. Створення кластеру на базі сільськогосподарських кооперативів цілком відповідає інтеграційній сутності сільськогосподарського кооперативного руху. При реорганізації виробничих, обслуговуючих кооперативів у сільськогосподарські кооперативи зберігається їх спеціалізація. Це може вважатися підґрунтям для створення виробничих, обслуговуючих кластерів шляхом створення сільськогосподарського кооперативного об'єднання. Отже, в період трансформації законодавства про сільськогосподарську кооперацію створено законодавче підґрунтя для поширення кластерів агробізнесу в організаційно-правовій формі сільськогосподарського кооперативного об'єднання.

Однією з можливостей створення аграрних кластерів є базис сільськогосподарських кооперативів, це обумовлено тим, що Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачена можливість створення сільськогосподарських кооперативних об'єднань як юридичної особи, утворення сільськогосподарських кооперативів, що добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб (ст. 1 Закону). Засновниками аграрного кластеру виступають юридичні особи, які намагаються отримати переваги від конкурентного становища, об'єднання наукових, виробничих, інноваційних капіталів.

На підставі проведеного дослідження доцільно запропонувати такі міркування та висновки. У сфері агробізнесу активно утворюються правовідносини із концентрації суб'єктів господарювання, у межах яких відбулось злиття двох чи більше підприємств та утворення нової організації контролю за їх діяльністю. Ознаки концентрації суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу: 1) отримання контролю над підприємствами шляхом придбання частки корпоративних прав (у вигляді акції, паю, активу) чи поява контролю над юридичною особою, що вже контролює інші підприємства;

¹ Соколова А. М. Кластерний підхід до розвитку кооперативів в умовах глобалізації. *Вісник Харківського національного технічного університету сільськогосподарства*, 2009. Вип. 92. С. 279.

2) об'єднання матеріальних активів підприємств; 3) підвищення конкурентоспроможності підприємства; 4) централізація процесів виробництва (зокрема над ланцюгом агробізнесу).

Способами концентрації суб'єктів господарювання в агробізнесі є: 1) утворення вертикально інтегрованих структур різних підприємств (об'єднання підприємств, агрохолдинг); 2) поєднання різних видів сільськогосподарської діяльності: рослинництво, тваринництво, виробництво молочної продукції та ін.; 3) набуття контролю над різними сільськогосподарськими підприємствами шляхом отримання корпоративних прав. Виокремлюються такі організаційно-правові форми концентрації суб'єктів господарювання в агробізнесі: вертикально інтегровані структури (об'єднання підприємств, холдингові компанії); горизонтальні структури (агротехнопарки, аграрні кластери).

Встановлено, що кластери агробізнесу являють собою складне об'єднання підприємств, освітніх, наукових установ, органів влади та громадських об'єднань, що розташовані та здійснюють діяльність в одному географічному місці, з формуванням на території замкнутих циклів – виробництво, зберігання, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції, з метою збільшення прибутку, реалізації соціальних, культурних програм, розвитку сільської місцевості, шляхом обміну досвідом, інформацією, планування та здійснення взаємних економічних, соціальних програм.

Ознаками кластеру у сфері агробізнесу є таке: 1) це складне об'єднання різних за правовим статусом суб'єктів (аграрних підприємств, сільських громад, науково-дослідних, освітніх установ, органів влади); 2) передбачає єдину спеціалізацію (діяльність у сфері агробізнесу); 3) наявність налагоджених горизонтальних зв'язків між учасниками кластеру (суб'єкти вступають та провадять діяльність на підставі добровільності, рівності, демократичності); 4) здійснення господарської діяльності у визначеному географічному місці (з врахуванням природно-кліматичних умов регіону); 5) охоплює ланцюг освіта – обмін інформацією – діяльність.

3.3.2. Агрохолдинги як складні суб'єкти агробізнесу

Швидко реагувати на потреби споживача, охоплювати різні національні й міжнародні ринки можуть підприємства великого бізнесу, зокрема холдингові компанії. Вони мають певні переваги над іншими сільськогосподарськими виробниками, оскільки можуть здійснювати концентрацію капіталу та охоплювати всі стадії бізнесу: виробництво – переробка – логістика – реалізація. Згідно із рейтингами агрохолдингів України на 2020 р.: №1 Агрохолдинг «Кернел»; №2: Агрохолдинг Нібулон №3: Миронівський хлібопродукт (МХП); №4 UkrLandFarming; №5 холдинг Астартта¹. Зазвичай в Україні великі агрохолдинги займають площі від 70 до 580 тис. гектарів, загалом використовують до 15% ріллі України і впродовж останніх 5 років стабільно користуються майже незмінним обсягом земельних ресурсів, утримуючи високі позиції за результатами виробничо-господарської діяльності.² Слід підкреслити, що в умовах проведення земельної реформи агрохолдинги стануть більш активними гравцями як на ринку землі, так і на споживчому аграрному ринку. Вони мають реальний вплив на розвиток аграрного сектору економіки держави³. Агрохолдингові компанії мають і ряд переваг порівняно з одиничними компаніями, зокрема: зменшення трансакційних витрат, можливість диверсифікувати ризики, зменшити витрати на одиницю виробленої продукції, підвищення продуктивності праці, доступ до капіталів, використання передових технологій та інновацій у процесі виробництва та управління, залучення іноземних інвестицій тощо⁴.

Негативним аспектом діяльності агрохолдингів є витіснення агрохолдингами з ринку оренди землі певної кількості дрібних

¹ Рейтинг найбільших аграрних холдингів України на 2020 р. URL: <https://mizez.com/spetsproekt/pyat-krupneyshikh-agrarnykh-kholdingov-ukrainy-rey2055>.

² Шарій Г. І. Розвиток земельних відносин та поліпшення ефективності агровиробництва і стану земельних ресурсів. *Землевпорядний вісник*. 2020. №1. С. 24.

³ Корнієнко Г. С. Правовий статус агрохолдингів в Україні. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2020. № 1 (67). Т. 1. С. 72.

⁴ Завальнюк К. С. Особливості розвитку та функціонування агрохолдингів в Україні. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2017. Вип. 1. С. 58.

сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств, які не можуть з ними конкурувати. Як наслідок, фермери часто змушені змінювати свою спеціалізацію, переходити від вирощування зернових і технічних культур до вирощування овочів, фруктів, ягід, заповнюючи ринкову нішу трудомісткої продукції, виробництво якої в сучасних умовах вони забезпечують ефективніше¹. З огляду на наведене, вважається очевидним, що розглядувані суб'єкти потребують окремої уваги правознавців.

Першими холдингами у світі були «Societe Generale des PaysBas pour favoriser l'industrie nationale» (Велика Британія, 1822 р.) та «Pensylvania Railroad Company» (США, 1870 р.)². Україна має власний історичний досвід великотоварного виробництва в сільському господарстві, що за змістом своєї діяльності наближається до природи агрохолдингу. Так, в XIV–XIX ст. поширеними були фільварки – господарський комплекс (виселок, хутір, ферма) переважно у Правобережній Україні та Західній Україні (згодом – у Лівобережній Україні), які зміщувалися в межах одного поселення. Протягом XVIII ст. середні подільські фільварки вже мали у своєму складі 150–200 га, а окремі великі фільварки нараховували 600–650 га. Столипінська реформа забезпечила можливість селянам отримувати земельні ділянки (відруби) для облаштування хуторів та формування власних господарств. Як результат, значно зміцніла позиція великого селянського землеволодіння³.

За часів незалежності України розвиток агрохолдингів пройшов такі етапи: 1) початковий (1991–2003), що характеризується формуванням правової регламентації засад холдингових відносин; 2) становлення (2003–2008), якому притаманна конкретизація й унормування правового статусу холдингів і їх активна діяльність на підставі законодавства; 3) сучасний етап (2008 р. – наш час),

¹ Гоголя О. П. Сучасний стан та перспективи розвитку виробництва сільськогосподарської продукції суб'єктами різних форм господарювання. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес.* 2014. Вип. 200(2). С. 77.

² Ібрагімова Н. В. Історико-правові аспекти визначення поняття холдингу. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2018. № 3. С. 146.

³ Карпишин Ю. А. Державне регулювання діяльності агрохолдингів в Україні : дис. ... канд. екон. наук. Житомир, 2019. С. 27.

змістом якого є врегулювання окремих аспектів холдингових відносин¹.

Створення потужних агрохолдингів стало результатом проведення приватизації в агропромисловому комплексі, зокрема так було утворено холдингову компанію ДАК «Хліб України», але станом на 03.02.2020 р. підприємство знаходиться у стані банкрутства на стадії санації². Окремо слід підкреслити, що діяльність агрохолдингів є недостатньо врегульованою, оскільки поширення на їх діяльність виключно господарського законодавства унеможливує вплив їх діяльності на соціальні відносини на селі, екологічний чинник, структуру ланцюга агробізнесу.

У більшості наукових праць, присвячених аналізу діяльності агрохолдингів, вчені звертають увагу на проблеми правового регулювання діяльності агрохолдингів, їх перспективність, взаємозв'язок із соціальним розвитком сільської місцевості. Так, В. Ю. Уркевича доводить, що законодавство, яке визначає правовий статус агрохолдингів, повинно мати низку спеціальних правових приписів, зокрема, щодо: а) обмеження площ земельних ділянок, які можуть ними використовуватися; б) установлення зобов'язання агрохолдингів сплачувати частину податкових платежів до відповідного місцевого бюджету за місцезнаходженням використовуваних ними земельних площ; в) зобов'язання агрохолдингів надавати робочі місця для певної кількості мешканців сільських населених пунктів та ін.³

Використовуючи земельні ресурси регіонів, А. М. Статівка також підкреслює, що агрохолдинги мають єдину мету отримання прибутку, при цьому соціальний аспект розвитку сільських територій залишається поза увагою⁴. З наведеним можна погодити-

¹ Самсонова Я. О., Федюк В. В. Правове забезпечення діяльності аграрних холдингів в Україні: історичний аспект та проблеми сучасного стану. *Право і суспільство*. 2020. № 2. Ч. 2. С. 23.

² ДАК «ХЛІБ УКРАЇНИ». URL: <https://opendatabot.ua/c/20047943>.

³ Уркевич В. Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні. *Право та інновації*. 2013. №4. С. 122.

⁴ Статівка А. М. Деякі правові питання діяльності агрохолдингів в Україні. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти* : матеріали «круглого столу». м. Харків, 5 груд. 2014 р. Харків, 2014. С. 62.

ся, але слід констатувати і той факт, що в Україні агрохолдинги з метою свого розвитку вступають у кредитні відносини, наслідком яких може бути не тільки отримання прибутку, а й через непрогнозовані несприятливі обставини – збитки. Як було зазначено, найбільшим холдингом є Група UkrLandFarming. Проте незважаючи на обсяги виробництва, компанія має чистого боргу \$1,68 млрд перед банком «Ощадбанк», тож у серпні 2018 р. UkrLandFarming і державний банк «Ощадбанк» розпочали процедуру врегулювання питання з погашенням боргу у розмірі \$ 100 млн. Другим холдингом України є Кернел, чистий борг якого становить \$ 612,4 млн. Ще один приклад: Миронівський Хлібопродукт заборгував \$1,1 млрд і в 2018 р. отримав 187 млн грн бюджетних дотацій з метою збереження виробничих потужностей¹. Щорічно окремі агрохолдинги укладають контракти соціально-економічного партнерства з органами місцевого самоврядування. Агрохолдинги також забезпечують зайнятість населення, зокрема «Концерн Хлібпром» забезпечує робочими місцями 3500 українців², утім, загалом агрохолдинги створюють небагато нових робочих місць на селі.

Отже, характеризуючи правове становище агрохолдингів, слід враховувати як соціальні обов'язки агрохолдингів, так і особливості структури діяльності, взаємні інтереси держави та холдингу.

Аграрні холдинги є різновидом холдингових компаній, а тому їх статус регулюються Законом України «Про холдингові компанії в Україні», який визначає, що холдинговою компанією вважається акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств³. Згідно із ч. 5 ст. 126 ГК України холдингова компанія – публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається-

¹ Рейтинг боргів агрохолдингів України. URL: <https://agroreview.com/news/rejtnh-borhiv-ahroholdynhiv-ukrayiny>.

² Гайдученко Ю. О., Радинська І. А. Соціальне партнерство як інструмент формування соціальної відповідальності. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Економіка. 2017. Вип. 17. С. 22.

³ Про холдингові компанії в Україні : Закон України від 15.03.2006 р. № 3528-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15>.

ся холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності). На підставі цієї норми та ч. 5 ст. 126 Господарського кодексу України В. Ю. Уркевич визначає аграрну холдингову компанію як публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше аграрних господарських товариств¹. Водночас в юридичній літературі зустрічається обґрунтована критика поняття «холдингової компанії», встановленого у ГК України. Так, Т. Р. Шульжук звертає увагу на неузгодженість п. 8 ст. 63 ГК України та ст.126 ГК України, і стверджує, що включення у холдинг корпоративного підприємства не відповідає сутності цих юридичних осіб, внаслідок чого статус дочірнього підприємства холдингу штучно замінено на статус корпоративного підприємства². Крім того, більшість дослідників переконані, що закріплення організаційно-правової форми холдингу у формі публічного акціонерного товариства є фактично звуженням і певною дискримінацією підприємництва, посяганням на засади свободи підприємницької діяльності.

Натомість П. Ф. Кулинич вважає, що агрохолдинг взагалі не є особливою організаційно-правовою формою юридичної особи суб'єкта господарювання, а виступає різновидом публічного акціонерного товариства, що об'єднує й контролює аграрних товаровиробників³. У свою чергу, В. В. Єрмоленко пропонує розглядати агрохолдинг як договірне об'єднання агрохолдингової (материнської) компанії, якою є публічне сільськогосподарське акціонерне товариство, що має у власності контрольний пакет акцій (часток, паїв) інших сільськогосподарських підприємств, й при цьому цей пакет забезпечує вирішальний вплив на їх діяльність, і безпосередньо корпоративних (дочірніх) сільськогоспо-

¹ Уркевич В. Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні. *Право та інновації*. 2013. №4. С. 121.

² Шульжук Т. Р. До питання податкової правосуб'єктності холдингів. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 157.

³ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 321.

дарських підприємств¹. Дане визначення є близьким до запропонованого В. Ю. Уркевичем, але, що вбачається важливим, воно містить такі сутнісні ознаки агрохолдингу, як договірне об'єднання та структура у вигляді материнської і дочірньої компанії. На думку В. В. Дударенка, агрохолдинг є різновидом холдингу (сукупність материнської компанії та контрольованих нею дочірніх компаній), який за допомогою використання великих земельних площ займається виробництвом і/або переробкою, зберіганням, транспортуванням, реалізацією сільськогосподарської продукції з метою забезпечення корпоративних прав учасників². У цьому визначенні основною сутнісною ознакою агрохолдингу вважається використання цим суб'єктом великих земельних площ. Як стверджує А. М. Статівка, агрохолдингова компанія є специфічною формою володіння корпоративними правами, за якою материнська компанія, маючи контрольний пакет акцій інших підприємств, управляє ними, контролюючи їх діяльність, при їх об'єднанні в єдину організаційно-правову структуру з відповідними метою та цілями³.

Аналізуючи наведені позиції дослідників, слід виокремити такі юридично значимі ознаки агрохолдингів: 1) організаційно-правова форма агрохолдингу – публічне акціонерне товариство; 2) володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств; 3) контрольний пакет акцій належить головній компанії; 4) прямий контроль здійснюється головною (материнською) компанією; 5) використовують великі земельні площі; 6) здійснюють виробництво, переробку, транспортування, зберігання та реалізацію сільськогосподарської продукції.

¹ Єрмоленко В. В. Проблеми правового регулювання створення і функціонування агрохолдингів в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право.* 2015. Вип. 218. С. 60.

² Дударенко В. В. Поняття аграрних холдингів як суб'єктів аграрних правовідносин. *Часопис Київського університету права.* 2016. № 4. С. 288.

³ Статівка А. М. Деякі правові питання діяльності агрохолдингів в Україні. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти* : матеріали «круглого столу». м. Харків, 5 груд. 2014 р. Харків, 2014. С. 62.

У економічних дослідженнях агрохолдинг розглядається як сукупність акцій (капіталів) материнської й контрольованих нею дочірніх компаній, об'єднаних в єдину організаційну структуру з відповідними цілями та місіями, економічна діяльність яких орієнтована на отримання прибутку і ренти, шляхом використання великих земельних площ для виробництва, переробки, транспортування, зберігання і реалізації сільськогосподарської чи виробленої з неї продукції, а людські, природні й матеріальні (економічні, технологічні, ресурсні тощо) фактори розвитку знаходяться у тісному взаємозв'язку із соціальними¹. Також виокремлюють такі ознаки холдингової компанії: наявність єдиного балансу, що облік матеріальних ресурсів материнських та дочірніх компаній; володіння більшістю голосів на загальних зборах акціонерів; існування відносини підпорядкування між материнською та дочірньою компанією².

Аналіз економічного аспекту агрохолдингу дозволяє виокремити такі ознаки цього виду холдингу: сукупність капіталів (акцій, матеріально-технічних ресурсів тощо); єдність організаційної структури агрохолдингу; орієнтація на отримання прибутку; використання великих земельних площ; завершений технологічний цикл сільськогосподарського виробництва; взаємозв'язок розвитку господарської діяльності та соціальних програм.

За структурою побудови внутрішніх правовідносин агрохолдинги є складним утворенням. Вони поєднують материнське (головне) та дочірнє (підпорядковане) підприємство. Наявність підпорядкування у холдингових правовідносинах визначено у ст. 118 ЦК України, згідно з якою господарське товариство є залежним, якщо іншому (головному) господарському товариству належать двадцять або більше відсотків статутного капіталу товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю чи двадцять або більше відсотків простих акцій акціонерного товариства³. Елемент

¹ Карпишин Ю. А. Державне регулювання діяльності агрохолдингів в Україні : дис. ... канд. екон. наук. Житомир, 2019. С. 181.

² Gajewski D. The Holding Company as an Instrument of Companies' Tax-Financial Policy Formation. *Contemporary Economics*. 2013. vol. 7. issue 1. P. 76. doi: 10.5709/ce.1897-9254.75.

³ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page12>.

залежності у структурі агрохолдингу вказує на існування відносин підпорядкування між головним та дочірніми підприємствами. Таке положення обумовлено тим, що головна (материнська) компанія здійснює контроль та управління протягом реалізації усього ланцюга агробізнесу, в якому беруть участь дочірні підприємства. Зокрема, головна (материнська) компанія визначає бізнес-плани, фінансові плани, здійснює затвердження стратегії розвитку, обирає аграрні інновації, здійснює розподіл етапів виробництва між залежними підприємствами, тоді як дочірні (залежні) підприємства їх виконують.

Внутрішні правовідносини підпорядкування формуються за допомогою імперативного методу їх регулювання, який закладається при розробці локальних актів холдингу, зокрема, у статуті, договорі про утворення агрохолдингу, окремих положеннях. Імперативний метод виступає домінуючим при організації діяльності агрохолдингу, але при цьому не ігнорується і диспозитивний метод регулювання, який передбачає господарчу рівновагу між учасниками холдингу. Варто зазначити, що можливість підпорядкування у системі функціонування агрохолдингу зумовлено частковою втратою правосуб'єктності дочірнього підприємства. При утворенні агрохолдингу виникає складна правосуб'єктність, яка характеризується, наприклад, В. Січевлюком, як субординована або скоординована система, елементами якої виступають правосуб'єктності поєднаних між собою осіб і/чи інших суб'єктів права¹.

Залежно від умов об'єднання холдингу, правосуб'єктність підпорядкованого підприємства може повністю замінюватися правосуб'єктністю головного підприємства або частково обмежуватися. Як доведення часткової правосуб'єктності дочірнього підприємства холдингу має її прояв у податкових правовідносинах, зокрема Т. Р. Шульжук обґрунтовує консолідацію податкового обов'язку холдингу, яка полягає у наділенні податковою правосуб'єктністю головну материнську (холдингову) компанію, яка діє одночасно як орган управління консолідованого утворен-

¹ Січевлюк В. Складна правосуб'єктність об'єднань осіб: теоретичні конструкції та прикладні втілення. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 211.

ня і як уповноважений представник консолідованого платника податку¹.

Крім того, учасники агрохолдингу вступають у правовідносини виключно від імені головної (материнської) компанії, за наявності відповідного повноваження, з використанням її засобів індивідуалізації учасника цивільного обігу (комерційного найменування, торговельної марки). Якщо представницьких повноважень дочірня компанія не має, то у правовідносини вступає тільки материнська компанія. Отже, складна правосуб'єктність агрохолдингу є ще однією особливою ознакою, що вирізняє його серед інших суб'єктів агробізнесу.

Агрохолдингам також властива вертикально інтегрована структура діяльності. Інтеграційні процеси передбачають об'єднання підприємств (шляхом злиття або договірною об'єднання) або приєднання до вже існуючої структури агрохолдингу. Мета формування об'єднання полягає в координації фінансової, виробничої, господарської, інвестиційної сфер діяльності підприємств. Однак координація, як підкреслюють в літературі, є досить загальним поняттям, під яким розуміють вплив структури об'єднання підприємств за допомогою певних інструментів на функціонування підприємств-учасників з метою забезпечення узгодженості їх інтересів².

Наведене дає можливість утворювати єдиний технологічний процес виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. Вертикальна інтеграція являє собою «об'єднання окремих бізнес-одиниць або технологічно самостійних стадій виробництва, пов'язаних між собою єдиним технологічним ланцюгом, що супроводжується поглибленням фінансово-економічних відносин, зміцненням виробничих зв'язків і встановленням контролю над окремими стадіями виробництва і збуту продукції (однієї бізнес-одиниці над іншими)»³. Погоджуючись з таким підходом, визна-

¹ Шульжук Т. Р. Холдинги як суб'єкти податкового права : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2019. С. 7.

² Ділай Н. Г. Дослідження ринку холдингування України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки*. 2014. Вип. 6(2). С. 159.

³ Нусінов В. Я., Колесніков Д. В. Вертикально інтегровані структури: сутність та особливості функціонування в гірничо-металургійному комплексі України. *Бізнесінформ*. 2013. № 10. С. 188.

чимо, що під вертикально інтегрованою структурою агрохолдингу слід розуміти організаційну систему управління виробництвом сільськогосподарської продукції, що включає єдиний керуючий центр (головна, материнська компанія) та ланцюг підприємств (залежних, дочірніх), які послідовно беруть участь у виробництві, переробці, логістиці, продажу готової продукції, що дає можливість сформувати замкнений технологічний процес виробництва. При цьому система управління підприємством, як зазначають економісти, завжди спрямована на забезпечення його конкурентоспроможності в ринкових умовах і всебічного задоволення потреб при оптимальному використанні ресурсів¹.

Вертикально інтегрована структура передбачає виникнення та функціонування складних зв'язків як між учасниками холдингу, так і зовнішніми суб'єктами. В агропромисловому комплексі інтеграційні зв'язки формуються, як підкреслюють представники аграрної науки, на міжгалузевому рівні, що передбачає взаємодію сільськогосподарських підприємств з переробними². Завдяки цьому підвищується ефективність діяльності агрохолдингу. Крім того, як уже вказувалось, унаслідок формування вертикальної інтеграції холдинг як єдина самостійна юридична особа вступає у зовнішні правовідносини, зокрема з державою. Правовідносини між агрохолдингом та державою повинні формуватися з урахуванням як складності технологічного процесу виробництва, що виникає всередині холдингу, так і балансу інтересів між державою та холдингом. Баланс інтересів між державою й агрохолдингами полягає у поєднанні виробничого циклу та соціальних програм підтримання села, які можуть реалізовуватися у межах соціального партнерства. Це необхідно враховувати при розробці оподаткування, кредитування, фінансування агрохолдингів. Разом із тим у разі отримання державної допомоги агрохолдинги повинні добровільно забезпечувати робочі місця, прозорість та законність сплати податків, екологічно безпечне виробництво.

¹ Устенко А. О. Система управління підприємством. *Вісник Прикарпатського університету. Економіка*. 2014. Вип. X. С. 97.

² Павлюк Є. О. Інтеграційні процеси в економіці: сутність та переваги. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2013. Вип. 1. С. 94.

Правовий статус агрохолдингів відрізняється від інших суб'єктів агробізнесу такими характерними ознаками: 1) наявність вертикально інтегрованої структури технологічного завершеного процесу виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції; 2) складна правосуб'єктність холдингу; 3) здійснення внутрішніх організаційних правовідносин у структурі управління агрохолдингів ґрунтується на підпорядкуванні та імперативному методі правового регулювання; 4) орієнтування на отримання прибутку у поєднанні з виконанням соціальних програм; 5) використання великих земельних площ; 6) є об'єднанням підприємств; 7) є суб'єктом концентрації капіталу.

Агрохолдинги можуть створюватися двома шляхами: вкладання інвестицій в сферу сільськогосподарського виробництва; розвиток компаній, непов'язаних з аграрним сектором. Основним шляхом їх створення виступає інвестування капіталу, вітчизняного чи іноземного походження, спочатку в переробну промисловість, що забезпечує значно швидший його обіг і окупність. Зокрема, це стосується олієжирової, борошномельної, хлібопекарської, цукрової, м'ясо-молочної промисловості. Інший шлях створення агрохолдингів – це розвиток агробізнесу компаніями, основний напрямок діяльності яких не пов'язаний з аграрною сферою. Прикладом таких агрохолдингів може бути дочірнє підприємство шахти ім. Засядько – агрофірма «Шахтар», до її складу входять 22 сільськогосподарських підприємств різного юридичного статусу, із загальною площею близько 100 тис. га сільськогосподарських угідь, в тому числі понад 90 тис. га ріллі¹. Отже, утворення агрохолдингу може стати результатом інвестицій або розширення «у бік» іншого бізнесу, останні процеси підкреслюють існування агробізнесу у структурі аграрного виробництва.

У економічних джерелах запропоновано класифікацію холдингових структур у розрізі таких ознак: 1) участь керуючої компанії у фінансово-господарській діяльності дочірніх підприємств; 2) сфера діяльності; 3) форма власності; 4) походження права контролю керуючої компанії; 5) характер створення; 6) спосіб інтеграції; 7) характер господарської діяльності структурного підрозділу;

¹ Маринченко О. О. Економічні аспекти функціонування агрохолдингів в Україні. *Облік і фінанси АПК*. 2010. № 3. С. 141.

8) мотивація щодо формування холдингової структури; 9) ступінь контролюваності дочірніх підприємств¹.

Погоджуючись з цим, зазначимо, що діяльність сучасних агрохолдингів в Україні направлена, в першу чергу, на виробництво зернових та олійних культур, виробництво сировини для власної переробної промисловості (цукрові буряки, молоко, м'ясо великої рогатої худоби, свиней, птиці тощо). Аналізуючи виробничі напрямки діяльності агрохолдингів, фахівці констатують, що в більшості своїй вони спеціалізуються на виробництві зернових олійних культур в рослинництві, тваринництво представлено в основному птахівництвом². Виходячи з цього можна виокремлювати два види агрохолдингів: 1) спеціалізовані, які спеціалізуються виключно на конкретному виробництві сільськогосподарської продукції, зокрема реалізують діяльність у сфері рослинництва, тваринництва; 2) змішані, які реалізують діяльність щодо різного виду сільськогосподарського виробництва (поєднання рослинництва та тваринництва). Сільськогосподарські культури, на вирощуванні яких спеціалізуються вертикально інтегровані структури холдингового типу, належать до переліку культур із найвищою нормою прибутку на світових ринках³. Тому саме вузькою спеціалізацією є виробництво продукції рослинництва, у цій сфері здійснюють діяльність 70 агрохолдингів, зокрема UkrLandFarming, Агропросперіс, Кернер Груп та ін.⁴ Змішані агрохолдинги здійснюють діяльність у різних сферах підприємництва, що дозволяє стале функціонування вертикально інтегрованої структури агрохолдингу.

¹ Ділай Н. Г. Вітчизняний досвід функціонування холдингових структур в діяльності підприємств. *Науковий вісник Чернівецького національного університету: Економіка*. 2014. Вип. 717. С. 99.

² Завадських Г. М. Особливості функціонування агрохолдингів в Україні. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 3. С. 101.

³ Зінчук Т. О., Николок О. М., Пивовар П. В. Особливості функціонування вертикально інтегрованих бізнес-структур холдингового типу в аграрному секторі. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 24.

⁴ Гирник Л. В. Діяльність агрохолдингів в Україні та їхній вплив на розвиток сільського господарства. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*. 2016. № 1(20). С. 37.

Слід зазначити, що діяльність агрохолдингів здебільшого реалізується у межах одного регіону. Це обумовлено розташуванням банку землі, природно-кліматичних зон. Однак вони можуть здійснювати міжрегіональну діяльність. До класичних агрохолдингів міжрегіонального поширення можуть бути віднесені лише ПрАТ «Зернопродукт МХП», ПрАТ «ПК «Поділля»»¹. Таким чином, агрохолдинги можуть поділятися на регіональні й міжрегіональні.

Зважаючи на викладене вище, пропонуємо визначати агрохолдинг як акціонерне товариство зі складною правосуб'єктністю, що передбачає об'єднання підприємств на основі концентрації капіталу (акцій, власності, обладнання), та наявністю вертикально інтегрованої структури технологічно завершеного процесу виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції з використанням великих земельних площ, у якому управління здійснюється головною (материнською) компанією, з метою отримання прибутку та виконання соціальних програм. Вертикально інтегрована структура агрохолдингу – це організаційна система управління виробництвом сільськогосподарської продукції, що включає єдиний керуючий центр (головна, материнська компанія) та ланцюг підприємств (залежних, дочірніх), які послідовно беруть участь у виробництві, переробці, логістиці, продажу готової продукції, що дає можливість сформувати замкнений технологічний процес виробництва.

Правовий статус агрохолдингів відрізняється від інших суб'єктів агробізнесу такими характерними ознаками: 1) наявність вертикально інтегрованої структури технологічного завершеного процесу виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції; 2) складна правосуб'єктність холдингу; 3) здійснення внутрішніх організаційних правовідносин у структурі управління агрохолдингів ґрунтується на підпорядкуванні та імперативному методі правового регулювання; 4) орієнтація на отримання прибутку у поєднанні з виконанням соціальних програм; 5) використання великих земельних площ; 6) є об'єднанням підприємств; 7) є суб'єктом концентрації капіталу.

¹ Мороз О. О., Семцов В. М., Кукель Г. С. Теоретичні та прикладні аспекти ідентифікації агрохолдингів в сучасному сільському господарстві України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 15. С. 8.

Види агрохолдингів: 1) за спеціалізацією: спеціалізовані, які спеціалізуються виключно на конкретному виробництві сільськогосподарської продукції; змішані, які реалізують діяльність щодо різного виду сільськогосподарського виробництва (поєднання рослинництва та тваринництва); 2) за сферою діяльності: регіональні та міжрегіональні.

3.3.3. Правовий статус аграрних транснаціональних корпорацій в Україні

Світові глобалізаційні процеси відбиваються і на функціонуванні економічних систем держав, зокрема це видно на діяльності транснаціональних корпорацій. Утворення нового глобального економічного порядку, сполучною ланкою якого виступає сільське господарство, ґрунтується на нових екологічних технологіях, що у сукупності вже отримало назву «біоекономіка». Політики та керівники компаній посилаються на нову «біоекономіку», стверджуючи, що людство може перейти від глобальної економіки, заснованої на викопному паливі, до економіки, заснованої на біомасі сільськогосподарських культур, лісів та водоростей. Екологічні технології пропонуються у відповідь на кліматичну, енергетичну і продовольчу кризи, що і сприяє розширенню біоекономіки. Її розвиток базується саме на екологічному аграрному виробництві, а тому це виробництво стає центральним об'єктом впливу дій уряду та транснаціональних корпорацій. Поряд з цим діяльність транснаціональних компаній (далі – ТНК) пов'язана із задоволенням як приватних (отримання над прибутків), так і публічних інтересів (сплата податків, працевлаштування населення, задоволення продовольчої безпеки). Тому питання діяльності ТНК є актуальними для наукового дослідження у сфері аграрного права.

Перші прообрази ТНК з'явилися ще в XVI–XVII ст., коли розпочалося колоніальне освоєння Нового Світу¹. Визначення ТНК з'явилося не одразу. Так, у 1974–1975 рр. під час підготовки проекту Кодексу поведінки транснаціональних корпорацій два органи ООН – Комісія Організації Об'єднаних Націй з транснаціональних корпорацій (The United Nations Commission on

¹ Чеку О. Визначення поняття «транснаціональні корпорації». *Наукові праці МАУП*. 2012. Вип. 4(35). С. 196.

Transnational Corporations) й Інформаційно-дослідницький центр Організації Об'єднаних Націй з транснаціональних корпорацій (The United Nations Centre on Transnational Corporations) – зробили першу спробу дати легальне визначення поняттю «транснаціональна корпорація», хоча в той час ООН ще використовувала термін «багатонаціональна»¹. Сучасне ТНК – це ієрархічне утворення, єдність якого полягає в обов'язковості рішень центру управління цього утворення для всіх його структурних підрозділів².

В Україні для ТНК найбільш інвестиційно привабливі харчова промисловість та переробка сільськогосподарських продуктів – 15,7 % від загального обсягу інвестицій, залучених до України; торгівля – 15,6 %; фінансова сфера – 8,5 %; машинобудування – 8,0 %; транспорт – 7,6 %; металургія та обробка металу – 5,4 %; операції з нерухомістю – 4,6 %; хімічна та нафтохімічна промисловість – 4,1 %. При цьому для ТНК із країн Європейського Союзу та США найбільш привабливими є українська харчова промисловість, підприємства торгівлі, фінансовий сектор, фармацевтика³. Наведене підкреслює, що розгалуженість транснаціонального капіталу звужується до трьох країн, як наслідок, спостерігаються процеси економічного протистояння між ними.

Особливість діяльності цих компаній обумовлена тим, що їх виробництво розташовується у країнах, що розвиваються, тоді як джерело походження капіталу зосереджується у розвинутих країнах. Фінансове забезпечення відкриває ТНК шлях до інновацій, що уможливорює конкурентоспроможність та надвеликі прибутки. Вони виступають суб'єктами концентрації капіталу. При цьому концентрація капіталу відбувається в країні материнської компанії, коли як ефект від застосування інвестицій в країні виробництва. Поряд з позитивними аспектами реалізації діяльності в ТНК, існують і негативні аспекти – це забруднення навколишнього

¹ Кузьменко А. Транснаціональні корпорації як суб'єкти розвідувальної діяльності. *Юридичний журнал*. 2007. No 2. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2556>.

² Чеку О. Визначення поняття “транснаціональні корпорації”. *Наукові праці МАУП*. 2012. Вип. 4(35). С. 195–199.

³ Авдаляк К. В. Сучасні тенденції об'єднання підприємств в економіці України. *Економіка, управління та адміністрування*. 2019. 4(90). С. 5.

середовища, вплив на політичні процеси тощо. ТНК та міжнародні стратегічні союзи формують глобальні (транскордонні і міждержавні) ланцюги, які, як правило, зберігають свою цілісність, хоча і в модифікованому вигляді ¹.

У Хартії економічних прав та обов'язків держав, затвердженій резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1974 р., закріплено, що кожна держава має право регулювати і контролювати діяльність транснаціональних корпорацій в межах дії своєї національної юрисдикції і вживати заходів щодо забезпечення того, щоб така діяльність не суперечила її законам, нормам і постановам і відповідала її економічній та соціальній політиці. Транснаціональні корпорації не повинні втручатися у внутрішні справи приймаючої держави (абз. в. п. 2ст. 2 Хартії) ². У своїй діяльності ТНК повинна керуватися нормами Регіональної декларації про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства від 21 червня 1976 р., яка була підтримана Україною, але не ратифікована. Згідно з цією Декларацією ТНК зобов'язана виконувати норми національного законодавства; сприяти економічному, соціальному прогресу і прогресу у сфері екології, щоб досягти сталого розвитку; утримуватися від пошуку і отримання пільг, які не передбачені у законах або інших регулятивних нормах, пов'язаних з правами людини; заохочувати створення місцевого потенціалу шляхом тісної співпраці з місцевою громадою ³. Відповідно до позицій Конференції ООН з торгівлі та розвитку (United Nations Conference on Trade and Development – UNCTAD), ТНК (transnational corporation, multinational corporation, multinational company, multinational enterprise) – це підприємство, що об'єднує юридичних осіб будь-яких організаційно-правових форм і видів діяльності в двох чи більше країнах і провадить єдину політику та загальну стратегію

¹ World Investment Report 2014. Investing in the SDGs : an action plan. *United Nations conference on trade and development UNCTAD*. URL: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2014_en.pdf.

² Хартія економічних прав і обов'язностей государств. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_077?find=1&text=%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81#Text.

³ Регіональна декларація про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства від 21.06.1976 р. URL: <https://investment.zoda.gov.ua>.

завдяки одному або декільком центрам прийняття рішень¹. Згідно з Кодексом поведінки ТНК, розробленого ООН, транснаціональна корпорація – це підприємство, що характеризується розташування дочірніх компаній у двох чи більше країнах світу незалежно від сфери діяльності та юридичної форми установи; використовує таку систему прийняття рішень, що забезпечує здійснення ефективних стратегій управління з декількох центрів та сприяє узгодженій політиці всередині підрозділів компанії².

Аналізуючи норми правового регулювання діяльності ТНК, необхідно зазначити, що існує три рівня правового регулювання діяльності ТНК: внутрішнє законодавство, договори між двома державами, міжнародні акти. Для правового регулювання ТНК найбільш перспективним є міжнародно-правова уніфікація норм, що регулюють створення і діяльність ТНК. Це означає, що уніфіковані норми, включені у відповідні універсальні міжнародні договори, імплементуються у національні правові системи країн-учасниць³.

В Україні на рівні національного законодавство все ще не визначено поняття ТНК, до їх діяльності застосовують ч. 3 ст. 120 ГК України, відповідно до якої корпорацією визнається договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації⁴.

Слід підкреслити, що капітал ТНК може об'єднувати державну й приватну власність, адже зростання економічної могутності транснаціональних корпорацій сприяє розвитку кооперативного варіанта взаємодії з державами, міжнародними урядовими органі-

¹ Кохан І. І. Поняття та юридичні ознаки транснаціональних корпорацій. *Науково-інформаційний вісник*. 2009. № 1. С. 36.

² Безрукова Н. В. Сучасні тенденції розвитку ТНК як рушійної сили процесу економічної глобалізації. *Науковий вісник Полтавського університету економіки й торгівлі*. 2012. №4. С. 95.

³ Матросова І. Ю. Виявлення особливостей правового регулювання діяльності транснаціональних компаній (ТНК). *Молодий вчений*. 2016. № 5. С. 430.

⁴ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n124>.

заціями та суб'єктами громадських об'єднань. Внаслідок цього виникає нова структура управління глобальними економічними процесами, в основі якої лежатимуть як змішані (за участю державних і недержавних суб'єктів світової політики), так і приватні механізми, які створюються ТНК самостійно або за підтримки міжнародного співтовариства ¹.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що ТНК являють собою об'єднання підприємств, що здійснюють централізацію та консолідацію капіталу, поширюють свою діяльність на дві та більше країни, повинні діяти з урахуванням власних та публічних інтересів, при цьому останні визначаються за потребами країни, де здійснюється діяльність.

У літературних джерелах пропонуються різні визначення таких корпорацій. ТНК – це ієрархічне утворення, єдність якого полягає в обов'язковості рішень центру управління цього утворення для всіх його структурних підрозділів, – стверджує О. Чеку ². Е. М. Лимонова вказує, що собою об'єднання підприємств, що здійснюють комерційну діяльність у двох чи більше країнах, що дозволяє за рахунок транскордонної мобільності набувати економічної та політичної влади, що перевершує межі владних повноважень будь-якого суб'єкта національної економіки, регулювання яким здійснюється на державному, міждержавному, наддержавному та суспільному рівнях, що забезпечує її трансрівневість ³. ТНК можна розглядати як економічно єдину систему, угруповання підприємств, які здійснюють свою діяльність у двох чи більше країнах переважно у формі прямих іноземних інвестицій, впливають на економічну політику як країни базування, так і приймаючих країн через залучення їх до світових глобалізаційних процесів,

¹ Мазур В. С. Транснаціональні корпорації – ефективний чинник міжнародних економічних відносинах. *Економічні, правові, гуманітарні, соціальні, екологічні проблеми розвитку в XXI ст.: вітчизняні та світові реалії* : зб. матеріалів 13-ої Загальної інст. наук.-практ. конф. Вип. 13. Нововолинськ, 15-16 травня 2018 р. С. 42.

² Чеку О. Визначення поняття «транснаціональні корпорації». *Наукові праці МАУП*. 2012. Вип. 4(35). С. 195–199.

³ Лимонова Е. В. Категорія «транснаціональна корпорація»: критерії визначення та основні ознаки. *Академічний огляд*. 2015. № 2. С. 28.

керуються і контролюються, як правило, з єдиного центру і складаються з материнської компанії, дочірніх підприємств, філіалів та відділень¹.

Як зазначає І. О. Пенська, транснаціональна компанія – це підприємство, яке походить з однієї країни та вкладає ресурси в розширення своєї діяльності на міжнародному ринку шляхом заснування дочірніх компаній, відкриття філій в інших країнах з метою отримання найвигідніших умов господарської діяльності, що, в свою чергу, призводить до максимізації прибутку компанії та підвищення економічного впливу компанії на національні економічні системи світу².

Аналізуючи різні визначення ТНК, спробуємо виокремити юридично значущі їх ознаки: 1) це вертикально інтегровані структури у вигляді об'єднання підприємств; 2) об'єднання підприємств різних за національним походженням; 3) структура управління передбачає існування материнської компанії та дочірніх підприємств, філіалів; 4) являють собою суб'єкта концентрації капіталу; 5) діяльність ТНК поширена на декілька держав; 6) можуть впливати на економіку та політику окремої держави; 6) структурні частини ТНК діють за різною національною юрисдикцією; 7) мають єдиний стратегічний план дій та розвитку.

Класифікувати ТНК можна за різними критеріями. За організаційно-правовою формою ТНК може бути утворено у вигляді: концерну, консорціуму, холдингу, акціонерного товариства. Залежно від організації підприємницької діяльності ТНК може мати такі типи: картель (об'єднання установ, члени яких поєднують між собою величину виробленої продукції, поділ ринків збуту, вимоги до продажу та найму робочої сили, ціни та інші умови платежів); синдикат (учасники організації мають певну виробничу самостійність, але відповідно до спільних договорів втрачають комерційну незалежність); пули (монопольні організації, за яких виручка доставляється до взаємних резервів, тобто відбувається відповідний

¹ Погорецька Н. В. Щодо правового регулювання транснаціональних корпорацій. *Юрист України*. 2013. № 4. С. 63.

² Пенська І. О. Особливості впливу ТНК на економічний розвиток України. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. *Науковий журнал. Серія : Економічні науки*. 2015 № 3 (80). С. 115.

поділ згідно з результатами експлуатації окремої частини ринку у завчасно визначеній пропорції); трест (структура організації, в межах якої члени втрачають підприємницьку, комерційну правову незалежність); концерн (статутне об'єднання підприємств); консорціуми (тимчасове договірне об'єднання підприємств); транснаціональні стратегічні альянси (ТСА) (специфічна організаційна форма міжкорпораційних зв'язків двох або більше організацій)¹. Також залежно від структури організації управління ТНК деякі автори поділяють на: 1) горизонтально інтегровані ТНК – управляють підрозділами, розташованими в різних країнах, що виробляють однакові або подібні товари; 2) вертикально інтегровані ТНК – управляють підрозділами в певній країні, які виробляють товари, що поставляються в їх підрозділи в інших країнах; 3) роздільні ТНК – управляють підрозділами, розташованими в різних країнах, які вертикально або горизонтально не є об'єднаними².

За структурними ознаками розрізняють інтернаціональні (це національна домінуюча компанія із закордонними активами), багатонаціональні (це міжнародна корпорація, що об'єднує національні компанії кількох держав на виробничих і науково-технічних засадах) та глобальні корпорації (корпорація, що інтегрує господарську діяльність, здійснювану в різних країнах). З метою визначення організаційно-правових форм важливим є поділ ТНК на холдингові (засновані на акціонерній формі контролю) та нехолдингові (де взаємовідносини в об'єднанні будуються на засадах спеціальних угод)³. Можна додати, що ТНК можуть поділятися залежно від галузі діяльності: компанії машинобудівництва, агробізнесу, легкої промисловості, медицини та ін.

У світі приблизно визначено, що у промисловості діє 60% всіх ТНК, у сфері послуг – 37%, і лише 3% припадає на видобування та сільське господарство. Ринки багатьох сільськогосподарських культур (пшениця, кава, кукурудза, банани) майже повністю на-

¹ Качур А. В., Могилко Д. М. ТНК та їх роль у сучасних міжнародних відносинах. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 19. С. 56–57.

² Погрібний Д. І. Особливості правового забезпечення діяльності транснаціональних корпорацій. *Право та інновації*. 2015. № 1 (9). С. 77.

³ Міжнародне приватне право : навч. посібник / за ред. В. М. Гайворонсько-го, В. П. Жушмана. Київ : Юрінком Інтер, 2007. С 115–116.

лежать транснаціональним компаніям. З усього числа аграрних транснаціональних компаній, які працюють в Україні, можна назвати найбільш відомі: Cargill (рослинництво і тваринництво, продукти харчування), McDonald's, Nestle, Kraft Foods (ТМ «Люкс»), Lactalis (ТМ «President»), Kernel (ТМ «Щедрий Дар», «Стожар») Pepsico, Danone («Даніссімо», «Актімель»)¹.

Для агробізнесу діяльність ТНК є важливим напрямом у структурі розвитку агропромислового сектору держави. Це зумовлено тим, що такі вертикально інтегровані структури концентрації в Україні утворюються переважно завдяки прямим іноземним інвестиціям, що своєю чергою відкриває доступ до нових технологій аграрного виробництва. При цьому аграрний ланцюг за участю ТНК поширюється на декілька держав. У цьому полягає особливість їх діяльності у сфері агробізнесу. Зокрема, сільськогосподарська продукція, що вирощується в Україні, може оброблятися, фасуватися в іншій державі і пропонуватися до реалізації у кількох країнах. Сільськогосподарські ланцюги створення вартості можуть бути довгими, і на кожному етапі ланцюга беруть участь різні суб'єкти, зокрема як національні, так і іноземні. Кожен учасник виконує певні функції (постачальник, транспортування, переробка, збут та роздрібна торгівля).

Особливість діяльності ТНК в аграрному сегменті економіки полягає і в тому, що сьогодні вони надають перевагу рослинництву. З 25 ТНК в сільському господарстві тільки чотири компанії повністю або частково спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва. Американська компанія «Тайсон Фудз Інк.» виробляє і продає куряче м'ясо, яловичину і свинину в Бразилії, Індії, Китаї, Англії, Ірландії, Японії, Мексиці, Панамі, Пуерто-Ріко, Сінгапурі, Південній Кореї, Тайвані, ОАЕ. Ще одна особливість аграрних ТНК та, що усі ТНК – лідери світового аграрного виробництва – у своїй діяльності активно застосовують як ГМО, так і розвивають екологічне аграрне виробництво (орієнтуючись на споживачів); широко застосовують гербіциди, фунгіциди, інсектициди, системи захисту посівного матеріалу (насіння), регулятори

¹ Аграрні транснаціональні корпорації в Україні та світі. *Аграрний тиждень. Україна*. URL: <https://a7d.com.ua/4125-agram-transnaconaln-korporaciyi-v-ukrayin-ta-svt.html#:~:text>

росту рослин, різноманітні агрохімікати. Серед інноваційних досліджень ТНК – і споріднені з агробізнесом сфери, у т.ч. медичні дослідження. Так, BASF ще у 2016 р. проводила дослідження інноваційного напрямку «Нутригеномікі», що вивчає вплив харчування та поживних речовин на гени людини¹.

При утворенні ланцюга агробізнесу на рівні ТНК материнська компанія може планувати та реалізовувати свою діяльність з урахуванням природно-кліматичних умов, які безпосередньо впливають на вирощування сільськогосподарської продукції у конкретно визначеній країні. Відомо, що сільське господарство залежить від природних ресурсів (наявність ріллі, родючого ґрунту), кліматичних умов та наявності води. Ці умови відрізняються значно у всьому світі, а тому саме ТНК можуть це враховувати і реалізовувати виробництво у сприятливих країнах для вирощування, а переробку в інших країнах. Таким чином, ТНК має переваги над іншими суб'єктами агробізнесу у зниженні ризиків від діяльності.

Слід підкреслити, що інтенсивна діяльність ТНК безпосередньо впливає на навколишнє середовище. Сільське господарство може суттєво сприяти на погіршення стану екології, зокрема відбувається деградація ґрунту, забруднення повітря, застосування агрохімікатів може знищувати бджіл, перетворення лісів на нові сільськогосподарські угіддя збільшує площі вирубування лісів і має значний вплив на біорізноманіття. Інтенсивне землеробство може виснажувати водні ресурси (тим самим збільшуючи дефіцит води) та сприяє ерозії ґрунтів, кліматичним змінам. Наведені екологічні проблеми впливають і на рівень державної підтримки. Так, фермерське виробництво має менший негативний вплив, а отже, фермерський рух отримує підтримку як у державі, так і в суспільстві, тоді як діяльність ТНК викликає обґрунтовану критику.

Незважаючи на існуючі проблеми, аграрні ТНК є основним суб'єктом експорту сільськогосподарської продукції. Поряд з позитивними аспектами експортної діяльності, варто враховувати, що активне вивезення сільськогосподарської продукції може мати і негативні наслідки, зокрема підвищувати дефіцит сільськогоспо-

¹ Біла С. О. Стратегії виробництва аграрної продукції: світовий досвід. *Економічний вісник університету*. 2020. Вип. 45. С. 18.

дарської продукції, підвищення цін на внутрішньому ринку на цю продукцію.

Аграрні ТНК мають значні можливості для працевлаштування в країнах, що розвиваються, і є вирішальним джерелом засобів для існування сільських мешканців. Саме можливості працевлаштування населення враховуються урядами при співробітництві з ТНК. Водночас селяни, отримавши досвід роботи у потужних аграрних компаніях, можуть його враховувати при створенні власних фермерських господарств. Суть діяльності аграрних ТНК полягає в тому, що виробничий ланцюг, що об'єднує виробництво сільсько-господарської продукції за участю ТНК охоплює кілька держави¹.

Нинішній розвиток аграрних ТНК також характеризується переходом до сучасних технологій вирощування та видобування природних ресурсів. У цьому напрямку розробляються біопаливо, азотна інокуляція бобових культур, індустриальні плантації дерев, біочар (застосування природного вугілля), зниження викидів тощо. Наведене є перспективою для діяльності ТНК.

Як бачимо, ТНК демонструє як негативні, так і позитивні аспекти діяльності. Позитивним є те, що ТНК дозволяє країні вирішити такі проблеми, як-от: підвищення ефективності національного експорту; інтенсифікація взаємовигідного співробітництва з країнами-одержувачами інвестицій; забезпечення безперебійного постачання країни сировиною, кваліфікованою робочою силою та інноваційними технологіями; ефективне використання національними корпораціями своїх конкурентних переваг для досягнення конкурентоспроможності на міжнародному рівні; подолання (шляхом укладення спеціальних угод з урядом країни-реципієнта) бар'єрів для входу національних ТНК на ринок приймаючої країни; становлення регіональної кооперації в рамках країни базування і стимулювання подальшого розвитку інвестування за кордон².

¹ Shulga M.V., Korniyenko G. S., Yakoviyk I. V. Legal support for the activities of agricultural transnational corporations in Ukraine. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine / editorial board: O. Petryshyn et al. Kharkiv : Pravo, 2021. – Vol. 28, No. 2. –P. 234-243. Journal included in the international scientometric databases Scopus <http://visnyk.kh.ua/en/journals/visnik-naprmu-2-2021-r>. P. 241.

² Задоя А. О., Лимонова Е. М. Регулювання діяльності ТНК: державний рівень. *Академічний огляд*. 2014. № 2. С. 118.

Як негативну можна оцінити тенденцію до створення власної автономної економічної системи, що загрожує замінити собою міждержавний економічний порядок або істотно його видозмінити; власне, ТНК може поставити під сумнів принципи, на яких тримається міжнародний економічний порядок¹.

Варто зазначити, що ТНК продовжують проявляти інтерес до аграрного сектору економіки України. Його посилення обумовлено і можливістю відкриття ринку землі. Незважаючи на те, що іноземні компанії позбавлені права бути учасниками ринку землі, вони можуть створювати національні підприємства, які і зможуть придбати землю, яка фактична стане капіталом ТНК. Тому можна лише констатувати посилення присутності ТНК в українському агробізнесі. При цьому національне законодавство системно не регулює діяльність ТНК, а тому встановлювати певні обмеження, соціальні обов'язки ТНК уряд України не може. Це є значною прогалиною у відносинах між ТНК, урядом та суспільством. Також не закріплені й особливості правового регулювання аграрних ТНК. Зазначене може негативно вплинути на розвиток національного аграрного сектору країни, адже ТНК часто впливають на ціноутворення сільськогосподарської продукції, розподіл внутрішніх аграрних ринків, продовольчу безпеку держави. Для подолання такої ситуації можливо запропонувати прийняття окремого спеціального закону, який би міг врегулювати режим діяльності різних суб'єктів аграрного господарювання, зокрема ТНК.

Аграрні ТНК – це вертикально інтегровані підприємства, які здійснюють сільськогосподарську діяльність у двох чи більше країнах, управляються та контролюються з єдиного центру і утворюються з материнської компанії, дочірніх підприємств, філіалів та відділень. Ознаки аграрної ТНК такі: 1) це вертикально інтегровані структури у вигляді об'єднання підприємств; 2) аграрний ланцюг (ланцюг агробізнесу) реалізуються у різних країнах; 3) структура управління передбачає існування материнської компанії та дочірніх підприємств, філіалів; 4) являють собою суб'єкта

¹ Алексєєнко І. Транснаціоналізація виробництва і роль ТНК в забезпеченні сталого розвитку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія. Соціологія. Філософія* / редкол. : М. Вегеш, В. Андрущенко, О. Бабкіна та ін. Ужгород : Говерла, 2010. Вип. 14. С. 6.

концентрації та інтеграції капіталу; 5) діяльність ТНК поширена на декілька держав; 6) можуть впливати на економіку, політику та екологію окремої держави; 7) планування діяльності ТНК відбувається з урахуванням природних, кліматичних умов вирощування продукції у різних державах.

Залежно від виду виробництва сільськогосподарської продукції аграрні ТНК поділяються на типи: 1) ТНК, які займаються в основному виробництвом сільськогосподарської продукції і її переробкою, реалізацією; 2) ТНК зі змішаною діяльністю (можуть займатися як виробництвом сільськогосподарської продукції, так і засобів матеріально-технічного забезпечення такої діяльності).

3.4. Правове забезпечення діяльності допоміжних суб'єктів агробізнесу

Аграрний ланцюг є складним утворенням, що охоплює різну за своїм змістом діяльність. Саме новизна економічних відносин в агробізнесі проявляється у зміщенні акцентів з виробництва та виробничих відносин у сільському господарстві та його економіки на цілий «продуктовий ланцюг» та маркетинг¹. Сучасний агробізнес – це система різного капіталу, зокрема виробничого, банківського, земельного та ін. Як наслідок, у правовідносини агробізнесу вступають різні суб'єкти. При цьому одні мають безпосередній зв'язок з виробництвом сільськогосподарської продукції, зокрема її виробники. Інші – виконують допоміжну функцію у вигляді здійснення логістичної, інноваційної, інформаційної, маркетингової та іншої діяльності. Ці суб'єкти не здійснюють виробництво, вони як би знаходяться за межами виробничого циклу, але при цьому вони допомагають підвищувати ефективність виробництва, здійснювати перевезення та реалізацію сільськогосподарської продукції. У науці аграрного права не приділено достатньої уваги саме допоміжним суб'єктам, хоча фактично вони існують, реалізують свою діяльність у межах ланцюга агробізнесу.

¹ Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_57.

Існування основних та допоміжних суб'єктів обумовлено природою агробізнесу. На відміну від традиційних ланцюгів, інтеграційний продуктивний ланцюг складається з постачальників, виробників сільськогосподарської та промислової продукції, гуртових та роздрібних підприємств чи підприємців, що функціонують як єдина система. Один із учасників ланцюга або є власником інших підприємств-учасників, або укладає з ними угоди, або має вплив, достатній для того, щоб об'єднати інших учасників, тому домінуюче місце може посісти як постачальник, так і виробник чи гуртовий, роздрібний підприємець¹. Такий поділ суб'єктів з домінуючим та похідним статусом виникає у різних правовідносинах. Зокрема на це звертає увагу Т. В. Лісова щодо суб'єктів земельних правовідносин, яких вона поділяє на: суб'єктів земельних відносин та тих, які стають учасниками правовідносин внаслідок учинення тих чи інших дій іншими особами². Також Т. О. Коваленко, С. І. Марченко говорять про існування двох великих груп суб'єктів господарської діяльності АПК: а) юридичні та фізичні особи, для яких виробництво сільськогосподарської продукції є основним видом діяльності; б) юридичні та фізичні особи, для яких сільськогосподарське виробництво є другорядним або допоміжним видом діяльності³. Отже, з огляду на існування широкого кола правовідносин агробізнесу в них задіяні учасники різного функціонального призначення.

Розмежування первинних (основних) та допоміжних суб'єктів агробізнесу стало можливим після прийняття у 2020 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продук-

¹ Станасюк Н. С., Оліховська М. В. Аналіз інтеграційних процесів у агробізнесі та формування агропродовольчих кластерів в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2014. № 794. С. 85.

² Лісова Т. В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми : монографія. Харків : Юрайт, 2020. С. 177.

³ Коваленко Т. О., Марченко С. І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. С. 7.

ції», яким було внесено зміни у Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України»¹. Так, у законодавстві визначено два суб'єкта: 1) виробники сільськогосподарської продукції – сільськогосподарські товаровиробники, фізичні особи (у тому числі домогосподарства, фізичні особи, які здійснюють діяльність, пов'язану з веденням особистого селянського господарства, самозайняті особи у сфері сільського господарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю (п. 2.26 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»); 2) суб'єкт агропромислового комплексу – суб'єкт господарювання, що здійснює свою діяльність з виробництва, переробки, збереження та реалізації сільськогосподарської продукції, а також матеріально-технічного обслуговування сільськогосподарського виробництва (п. 2.29 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»)². Звернемо увагу, що розмежування відбувається за предметом діяльності, у першому випадку – це сільськогосподарська діяльність, у другому – діяльність у сфері ланцюга агробізнесу. При цьому Закон сільськогосподарська діяльність розглядає як діяльність у сфері: виробництва продукції рослинництва та її переробки; виробництва продукції тваринництва, а також її обробки, переробки та/або консервації; заліснення; розведення та/або утримання, та/або вирощування, та/або вилов прісноводної та/або морської риби, жаб, безхребетних, водоростей та інших гідробіонтів; обробки та/або консервації риби або інших прісноводних чи морських безхребетних, інших об'єктів аквакультури, дикорослих водоростей; надання послуг сільськогосподарського характеру (сіяння, збирання врожаю, зберігання сільськогосподарської продукції) (п. 2. 29 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»). Аналізуючи наведені нормативні положення

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції : Закон України від 05.11.2020 р. № 985-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985-20#n21>.

² Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15/ed20130811/find?text=%C0%E3F0%E0F0%ED%E0+%E1%B3F0%E6%E0>.

можна стверджувати, що у законодавстві формується тенденція щодо розмежування сільськогосподарської діяльності, пов'язаної із виробництвом сільськогосподарської продукції, та діяльності навколо агробізнесу, яка охоплює інноваційні, інформаційно-освітні, логістичні та інші відносини. Отже, можна обґрунтовано доводити доцільність виокремлення допоміжних суб'єктів агробізнесу.

Участь різних суб'єктів в ланцюгу агробізнесу обумовлена тим, що агробізнес – це ділові відносини у сфері сільськогосподарського виробництва, маркетингу (заготівля сировини, переробка, збереження, транспортування, упаковка, реклама та реалізації), виробництва засобів виробництва для сільського господарства. З наведеного випливає, що реалізовувати весь спектр діяльності агробізнесу одному суб'єктові практично неможливо, за винятком агрокластерів, агрохолдингів. При цьому і складні суб'єкти агробізнесу можуть звертатися до інших учасників, якщо це є більш прибутковим.

У розвинутих країнах використовують два основні види інтеграції агробізнесу: вертикальну та контрактну. Вертикальна інтеграція – це комбінування двох або декількох стадій виробництва, переробки і збуту аграрної продукції в межах єдиної власності. Контрактна форма агропромислової інтеграції передбачає укладання сільськогосподарськими виробниками з промисловими, торговельними компаніями та кооперативами відповідних угод на переробку і збут продукції¹. Відносини контрактної інтеграції передбачають участь сільськогосподарських виробників та суб'єктів, які можуть здійснювати різну господарську діяльність. При цьому допоміжні суб'єкти не беруть участі у виробничій діяльності. Адже відомо, що головним стрижнем, навколо якого концентрується багатогранна виробничо-господарська діяльність сільськогосподарського товаровиробника, є сільськогосподарське виробництво – виробнича діяльність у сфері рослинництва, тваринництва, рибництва (аквакультури) та лісництва². При цьому

¹ Пархоменець М., Уніят Л. Поняття, сутність та еволюція розвитку агропромислового бізнесу в підприємствах. *Економічний дискурс. Міжнародний науковий журнал*. 2019. Вип. 3. С. 12.

² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 16 : Земельне та аграрне право / М. В. Шульга, В. В. Носік, П. Ф. Кулинич та ін. Харків : Право, 2019. С. 62.

до сільськогосподарського виробництва належать і сукупні сільськогосподарські послуги. Розмежування допоміжних суб'єктів агробізнесу від суб'єктів виробничо-господарської сільськогосподарської діяльності обумовлено тим, що ці суб'єкти: а) не спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції; б) беруть участь виключно у зовнішніх правовідносинах агробізнесу; в) можуть здійснювати іншу господарську діяльність, яка взагалі не пов'язана з аграрним сектором економіки.

Суб'єкти, які не спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції, можуть асоціюватися з поняттям «аутсайдер». У економічних словниках «аутсайдер» (англ. outsider) розглядається як: 1) підприємство, що не входить у монополістичні об'єднання і веде з ними конкурентну боротьбу. 2) особа, що не систематично спекулює на біржі, біржовий спекулянт – непрофесіонал; 3) «винахідник збоку» – не є працівником певного підприємства; 4) брокер, який не є членом біржі, але має дозвіл працювати в торговій залі¹. Система аутсайдерів, інсайдерів використовується в корпоративному управлінні. У загальному значенні аутсайдер – це суб'єкт, який знаходиться за межами компетенції певного утворення, діє на власний ризик з метою задоволення свого інтересу. При цьому він має усі необхідні повноваження, але не втягнутий у цикл діяльності відповідного підприємства. Такий підхід дозволяє використовувати термін «аутсайдер» і в сфері агробізнесу щодо суб'єктів, які беруть участь у ланцюгу агробізнесу, але не здійснюють виробництво. Аутсайдери агробізнесу виконують завжди допоміжну функцію. Тобто вони допомагають стабільно функціонувати сільськогосподарському товаровиробнику. Діяльність цих суб'єктів переважно платна і відбувається на підставі договорів.

Відрізнити аутсайдерів агробізнесу від сільськогосподарських товаровиробників можна шляхом аналізу ст. 14.1.235 Податкового кодексу України, п. 2.15¹ ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». У наведених нормативних актах визначаються основні ознаки товаровиробників: системна діяльність у сфері виробництва

¹ Завадаский Й. С., Осовська Т. В., Юшкевич О. О. Економічний словник. Київ : Кондор, 2006. С. 16.

сільськогосподарської продукції; здійснення операцій з її постачання; вид діяльності визначається з такої ознаки як питома вага вартості сільськогосподарських товарів/послуг становить не менше 75 відсотків вартості всіх товарів/послуг, поставлених протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно. Тобто аутсайтери здійснюють діяльність у сфері агробізнесу не системно, виконання ними робіт/послуг, виробництво є менше 75 відсотків вартості всіх товарів/послуг, поставлених протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно.

Таким чином, поміжні суб'єкти/аутсайтери агробізнесу – це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми або фізична особа - підприємець, які займаються господарською діяльністю у сфері інновацій, логістики, інформації, освіти, матеріально-технічного забезпечення діяльності інших суб'єктів та можуть надавати послуги, виконувати роботи у сфері сільськогосподарської діяльності. До цих суб'єктів доцільно відносити суб'єктів: 1) які здійснюють матеріально-технічне забезпечення у сфері агробізнесу; 2) реалізують інформаційне забезпечення; 3) логістичну діяльність; 4) інноваційну діяльність; 5) спеціалізуються на реалізації сільськогосподарської продукції. Побіжно окреслимо їх.

До першої групи суб'єктів належать виробники продукції матеріально-технічного призначення, потрібної для матеріально-технічного забезпечення сфери агробізнесу, та посередники з надання такої продукції сільськогосподарським підприємствам. Значення виробництва сільськогосподарської техніки для розвитку агробізнесу було підкреслено у Державній програмі розвитку виробництва складної сільськогосподарської техніки на 2004-2006 роки, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2004 р. № 906, зокрема: «Особливо важливим є те, що в державі існує необхідна база для формування галузетвірних комплексів із замкнутим технологічним циклом створення і виробництва тракторів, зернозбиральних комбайнів та двигунів до них. Формування цих комплексів з одночасним технічним переоснащенням підприємств відповідає сучасним вимогам розвитку промисловості та забезпечує зростання економічної ефективності виробництва

порівняно з традиційними формами»¹. Наведене продовжує бути актуальним для виробництва вітчизняної сільськогосподарської техніки, оскільки підкреслює існування самостійного ланцюга, який включає її розробку, виробництво, реалізацію та обслуговування. Це вказує, що паралельно існують аграрний ланцюг та ланцюг, який складається навколо виробництва та постачання сільськогосподарської техніки. Тобто суб'єкти матеріально-технічного забезпечення можуть розглядатися як допоміжні суб'єкти агробізнесу.

Склад цих суб'єктів можливо встановити на підставі аналізу норм законів України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу»², «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин»³, «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України»⁴. Ними є: виробники сільськогосподарської техніки, дилери, продавці матеріальних ресурсів сільськогосподарського виробництва, суб'єкти забезпечення технічного стану сільськогосподарської техніки.

Виробниками закон вважає суб'єктів, що здійснюють розробку та виробництво будь-яких матеріальних ресурсів, у тому числі нової техніки, біологічних ресурсів, добрив, або здійснюють імпорт матеріальних сільськогосподарських ресурсів для її подальшого продажу. Ці суб'єкти можуть поділитися на дві групи: 1) виробники, що займаються виробництвом та продажем сільськогосподарських матеріальних ресурсів; 2) виробники, що поєднують як виробництво на національному рівні, так і імпорт. Наприклад, до

¹ Державна програма розвитку виробництва складної сільськогосподарської техніки на 2004-2006 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.07.2004 р. № 906. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/906-2004-%D0%BF#Text>.

² Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу : Закон України від 07.02.2002 р. № 3023-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3023-14#Text>.

³ Про захист прав покупців сільськогосподарських машин : Закон України від 05.06.2003 р. № 900-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-15#Text>.

⁴ Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України : Закон України від 05.10.2006 р. № 229-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229-16#Text>.

складу першої групи належить ПАТ «Красилівський машинобудівний завод», ПАТ «ХТЗ», ТОВ «Завод Кобзаренка»; до другої – холдинг Ostchem (виробництво та імпорт добрив), компанія ТриДаАгр (виробник та імпортер сільськогосподарської техніки).

Окремо від виробника функціонують дилери у сфері агробізнесу. Це фізичні або юридичні особи, які здійснюють закупівлю матеріальних сільськогосподарських ресурсів з метою їх подальшого продажу, з наданням послуг технічного сервісу. Зокрема, ТОВ «АМАКО УКРАЇНА» є одним з найбільших дилерів в Україні сільськогосподарської техніки Massey Ferguson, Geringhoff, Bednar, технологічних рішень Precision Planting, комерційних автомобілів IVECO, а також є структурною одиницею виробника зрошувальних машин WESTERN; ТОВ «ДОНАТОР агро» є офіційним дилером компанії «НЕТАФІМ».

Серед суб'єктів технічного обслуговування сільськогосподарської техніки окреме місце належить сільськогосподарським сервісним та постачальницьким кооперативам, які трансформуються в сільськогосподарські неприбуткові кооперативи. Перелік послуг, які можуть надавати такі кооперативи, може мати такий вигляд: матеріально-технічне постачання; ремонт сільськогосподарської техніки та її технічне обслуговування; транспортне обслуговування; виконання окремих видів сільськогосподарських робіт (оранка, збирання врожаю, боротьба з шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур, штучне осіменіння худоби, ветеринарне обслуговування); виконання будівельних робіт і замовлень на проєктну документацію тощо ¹.

До допоміжних суб'єктів належать і суб'єкти інформаційного забезпечення. На сучасному етапі належне функціонування аграрного ринку неможливо уявити без системи управління інформаційного забезпечення, яка повинна підтримувати та обслуговувати суб'єкти ринкових відносин на всіх стадіях виробничого циклу, а також у всіх областях їх діяльності. Використання інноваційно-інформаційних технологій у сфері управління аграрного бізнесу забезпечує підвищення якості економічної інформації, її точність, вчасність, об'єктивність, організацію її надходження і, як наслі-

¹ Сільськогосподарські кооперативи. *Аграрний сектор України*. URL: <http://agroua.net/economics/documents/category-97/doc-110/>.

док, можливість прийняття своєчасних управлінських рішень¹. Зараз в аграрному секторі України ведеться значна за обсягами та значенню робота зі створення баз даних і програмних продуктів, призначених для товаровиробників, органів управління, партнерів сільгоспідприємств з агробізнесу та інших організацій. Але, на жаль, інформаційний ресурс часто не стає надбанням усіх категорій користувачів, заради яких він створюється². Такий стан справ обумовлений тим, що в Україні не визначено інформаційно-консультативних служб обслуговування агробізнесу. При цьому досвід утворення дорадчих служб, які перш за все спрямовані на освітню діяльність, може бути використано для формування відповідних органів інформаційного забезпечення агробізнесу або взагалі об'єднати два напрями – освіту та інформацію. Саме про це йшлося у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158. Зокрема в ній було визначено, що складна соціальна та економічна ситуація на селі обумовлена відсутністю інформаційного забезпечення сільського населення з питань господарювання в ринкових умовах. У цій програмі ставилось завдання до 2015 р. розробити інформаційне забезпечення управління аграрним комплексом, спрямоване на: створення державної мережі інформаційно-маркетингових центрів з питань впровадження інформаційного обслуговування, проведення досліджень та забезпечення розвитку електронного ринку і новітньої системи державного планування шляхом складення галузевих та міжгалузевих балансів; створення на базі зазначених інформаційно-маркетингових центрів автоматизованої інформаційно-аналітичної системи моніторингу виконання показників соціально-економічного розвитку аграрного сектору; інвентаризацію електронних інформаційних ресурсів та створення інтегрованої інформаційно-довідкової (пошукової) мережі; утворення

¹ Попова І. Інформаційне забезпечення управління агробізнесу. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Економічні науки*. 2017. № 2. С. 54.

² Клочан В. В. Інфраструктура інформаційного обслуговування агробізнесу. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2014. Вип. 4. С. 14.

інформаційно-аналітичного центру¹. Незважаючи на наведені декларативні положення, центри інформаційного забезпечення агробізнесу так і не були створені. І лише 2019 р. під час пресконференції у Мінагрополітики було заявлено, що «Мінагрополітики розгортає мобільні інформаційні центри з підтримки розвитку фермерства» і озвучено графік роботи інформаційних центрів з підтримки розвитку фермерства². При цьому завдання створення ефективної інформаційно-маркетингової системи залишилось і у Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р.³. Отже, питання створення самостійних суб'єктів інформаційного забезпечення агробізнесу залишається відкритим.

Систему допоміжних суб'єктів агробізнесу складають і учасники логістичних правовідносин, як-от: сільськогосподарський товаровиробник, який здійснює самостійно агрологістику (суб'єкти внутрішньої логістики); аграрний логістичний провайдер, який надає послуги у сфері аграрної логістики (суб'єкти зовнішньої логістики). У системі агробізнесу суб'єктами внутрішньої логістики є підприємницькі організації, які самостійно формують такі процеси, як постачання, зберігання, збут, транспортування тощо, а суб'єктами зовнішньої логістики – спеціалізовані кооперативні чи корпоративні підприємства (логістичні оператори), що забезпечують виконання частини або комплексу поточкових процесів окремої кооперативної чи корпоративної організації⁴. Учасни-

¹ Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF#Text>

² Мобільні інформаційні центри з підтримки розвитку фермерства: графік роботи. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/news/mobilni-informacijni-centri-z-pidtrimki-rozvitku-fermerstva-grafik-roboti>.

³ Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1437-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#Text>.

⁴ Бахчиванов Д. С., Ходова Я. О. Організаційні логістичні утворення в системі сторонньої логістики підприємств аграрної сфери економіки. *Стратегія ін-*

ки логістичної діяльності є допоміжними суб'єктами агробізнесу, оскільки вони можуть виконувати свою діяльність як у сфері сільськогосподарського товаровиробництва, так і в інших сферах господарської діяльності. При цьому аутсайдерами логістичної діяльності будуть виступати суб'єкти зовнішньої логістики, які не мають безпосереднього зв'язку з виробництвом сільськогосподарської продукції. Ці суб'єкти є незалежними від циклів виробництва та вирощування, а отже діють постійно. Їх діяльність не має прив'язки до сезонності, кліматичних змін та ін. Вони можуть обслуговувати сільськогосподарських виробників впродовж сезону вирощування сільськогосподарської продукції, а потім надавати послугу і іншим суб'єктам господарювання.

Інноваційна діяльність у сфері агробізнесу реалізується також допоміжними суб'єктами, зокрема науково-дослідними установами, навчальними закладами, центрами інноваційного розвитку. Особливість цих суб'єктів, як аутсайдерів агробізнесу, обумовлена тим, що суб'єкти інноваційної діяльності не беруть безпосередньої участі у виробництві сільськогосподарської продукції. Але слід підкреслити, що на відміну від суб'єктів зовнішньої логістики їх діяльність безпосередньо пов'язана з аграрною сферою, оскільки результат їх діяльності реалізують суб'єкти агробізнесу. Суб'єкти інноваційної діяльності не можуть швидко змінювати предмет власної діяльності. Тому що, наприклад, створення нових сортів рослин та тварин є процесом, який потребує спеціальних знань, досвіду, що отримуються впродовж тривалого часу.

Таким чином, можна говорити про дві групи допоміжних суб'єктів агробізнесу: 1) суб'єкти, що можуть змінювати спрямованість своєї діяльності (суб'єкти зовнішньої логістики, суб'єкти обслуговування сільськогосподарської техніки, суб'єкти інформаційного забезпечення); 2) допоміжні суб'єкти, що мають безпосередній зв'язок з аграрною сферою (суб'єкти інноваційної діяльності, виробники сільськогосподарської техніки).

Суб'єктами, які мають безпосередній зв'язок з аграрною сферою, є ті, що спеціалізуються на реалізації сільськогосподарсь-

новаційного оновлення економіки України в сучасних умовах : зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. м. Маріуполь, 26 березня 2020 р. Маріуполь, 2020. С. 212.

кої продукції. Аграрний ланцюг (ланцюг агробізнесу) охоплює усі стадії виробництва, починаючи від виготовлення та закінчуючи реалізацією сільськогосподарської продукції. Ринок сільськогосподарської продукції виступає елементом інфраструктури агробізнесу, при цьому його роль постійно зростає, оскільки до нього залучаються різні суб'єкти: фермерські господарства, агрохолдинги, сільськогосподарські кооперативи, оптові ринки сільськогосподарської продукції тощо. Можливість доведення сільськогосподарської продукції до споживача належить як суб'єктам, що її безпосередньо виробляють, так і посередникам. Крім того, суб'єкти реалізації сільськогосподарської продукції є різними і за метою діяльності, і за організаційно-правовою формою. Отже, серед цих суб'єктів виокремлюють первинних суб'єктів – виробників сільськогосподарської продукції, і посередників – допоміжних суб'єктів агробізнесу, що здійснюють реалізацію продукції на внутрішньому та зовнішньому ринку. При цьому значна частина аграрної продукції потрапляє до посередницьких структур, які контролюють оптові та експортні товаропотоки, а також основні доходи від її реалізації. Їх поява спричинила зростання цін, монополізацію важливих сфер і різке ускладнення збуту продукції сільськогосподарськими виробниками¹.

Утворення самостійних суб'єктів реалізації сільськогосподарської продукції було обумовлено прийняттям Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»². Цим Законом відбулось продовження формування інфраструктури продовольчого ринку країни, що було започатковано у 1999 р. Оптові ринки сільськогосподарської продукції стали важливими інституціями на аграрному ринку, оскільки вони дозволили налагодити цивілізований збут оптових партій виробленої аграрної продукції³. Незважаючи на значення оптових ринків сільськогосподарської

¹ Кирилюк Є. М. Реалізація інтересів суб'єктів аграрного ринку у господарській системі сучасної України. *Економіка України*. 2012. № 11. С. 67.

² Про оптові ринки сільськогосподарської продукції : Закон України від 25.06.2009 р. № 1561-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1561-17>.

³ Прогляда І. О. Правові засади діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2014. 20 с.

продукції, у 2005 р. створювалась і Аграрна біржа згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2005 р. № 1285 «Про створення Аграрної біржі»¹. Таким чином, сучасний ринок реалізації сільськогосподарської продукції базується на діяльності таких основних суб'єктів, як оптові ринки сільськогосподарської продукції та Аграрна біржа.

Варто розмежовувати суб'єктів безпосередньо реалізації сільськогосподарської продукції (опт та роздрібна торгівля) та суб'єктів-посередників. Суб'єкти продажу сільськогосподарської продукції розрізняються залежно від виду ринку, на якому вони здійснюють діяльність.

Правовий режим діяльності суб'єктів оптової та роздрібно торгівлі сільськогосподарської продукції визначається із врахуванням обсягу продажу та наявності кінцевого споживача (особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю). Суб'єкти роздрібно торгівлі сільськогосподарської продукції здійснюють продаж сільськогосподарської продукції населенню через роздрібну торгову мережу у формі формального та неформального (продаж громадянами, які офіційно незареєстровані відповідно до закону як підприємці та здійснюють торгівлю споживчими товарами у непристосованих для цього місцях²) роздрібно ринку. Суб'єктами роздрібно ринку сільськогосподарської продукції можуть бути: сільськогосподарські товаровиробники (сільськогосподарські кооперативи, господарські товариства, агрохолдинги ін.), фермерські господарства, особисті селянські господарства, окремі громадяни. Вони можуть здійснювати організовану та неорганізовану (разову, стихійну) реалізацію сільськогосподарської продукції.

¹ Про створення Аграрної біржі : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.12.2005 р. № 128. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1285-2005-%D0%BF#Text>.

² Методика визначення обсягів продажу споживчих товарів населенню за усіма каналами реалізації та обороту роздрібно торгівлі : наказ Держкомстату від 14.01.2005 р. № 15. URL: https://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2006/481/metod.htm.

Суб'єкти оптової торгівлі сільськогосподарської продукції мають на меті здійснити продаж продукції без врахування статусу контрагента – чи це кінцевий споживач або інший посередник ринку сільськогосподарської продукції. Згідно з Указом Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» визначались такі суб'єкти оптової торгівлі сільськогосподарської продукції: торгові дома, оптово-роздрібні магазини фірмової торгівлі підприємств, оптові продовольчі ринки, постійно діючі ярмарки-виставки, аукціони, товарні біржі¹. Послуги з укладання договорів щодо сільськогосподарської продукції надаються аграрними біржами, оптовими ринковими сільськогосподарської продукції.

Зауважимо, що українські товарні біржі можна віднести до бірж закритого типу, що робить їх недоступними багатьом дрібним товаровиробникам (фермерам, невеликим підприємствам з переробки сільськогосподарської продукції, виробництва товарів масового споживання тощо)². Основною характеристикою суб'єктів біржового ринку є те, що переважна їх більшість здійснює оптову торгівлю аграрною продукцією з подальшим її перепродажем. А ось суб'єкти позабіржового ринку сільськогосподарської продукції здійснюють обмін матеріальними благами різних сфер товарного виробництва з метою кінцевого індивідуального споживання товарів і послуг³.

В Україні з 2005 р. діє єдина державна товарна біржа сільськогосподарської продукції – Аграрна біржа. Аграрна біржа володіє розгалуженою мережею регіональних відділень і представлена в кожному регіоні України, що дає змогу скоротити час на укла-

¹ Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку : Указ Президента України від 06.06.2000 р. № 767/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767/2000>.

² Благоразумова О., Спащенко Г. Порівняльна характеристика суб'єктів підприємства у сфері організації торговельних процесів. *Торгівля і ринок України* : темат. зб. наук. пр. Кривий Ріг, 2013. № 36. С. 130.

³ Клімова І. О. Ринок сільськогосподарської продукції: особливості розвитку та проблемні питання формування інфраструктури. *Прикладна статистика: проблеми теорії та практики*. 2011. № 11. С. 140.

дення угод і знизити фінансові витрати на їх реєстрацію¹. Це дозволяє їй бути у лідерах з організації біржової торгівлі сільськогосподарської продукції в Україні. При цьому біржові механізми забезпечують передбачене ціноутворення, демонополізацію, «делігархізацію» ринків і, основне, ефективне управління, організацію виробництва, реалізації, зберігання промислової сировини і сільськогосподарської продукції, забезпечуючи достатній та максимально прогнозований рівень прибутковості для усіх учасників і стабільний розвиток економіки на мікро- та макрорівнях у цілому².

Засновником Аграрної біржі є Кабінет Міністрів України в особі Аграрного фонду. Біржа як неприбуткова юридична особа має мету з підвищення рівня продовольчої безпеки країни, надання біржових послуг суб'єктам господарювання з укладення біржових договорів (контрактів) щодо сільськогосподарської продукції, продажу товарних деривативів, базовим активом яких є сільськогосподарська продукція іпотечних сертифікатів та іпотечних закладних, а також з проведення та/або організації розрахунково-клірингової діяльності (п. 13 Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Аграрної біржі»).

Аграрна біржа має внутрішню структуру, яка формується з врахуванням органів управління та членства у біржі. Органами управління Біржі є: загальні збори членів Біржі; наглядова рада; дирекція; ревізійна комісія. Членами Біржі є Аграрний фонд, а також прийняті до її складу згідно зі статутом юридичні особи – резиденти, які купують біржове місце шляхом укладення договору з дирекцією.

Торговельні операції на аграрній біржі дають змогу: сформувати реальну ринкову ціну на сільгосппродукцію, що робить роботу українських аграріїв більш захищеною та прогнозованою; здійснювати торговельні операції на міжнародному рівні; створювати нові інструменти торгівлі; покращува-

¹ Янишин, Я., Булик О., Лаврів І. Функціонування аграрних бірж в Україні *Аграрна економіка*. 2014. Т. 7. № 3-4. С. 49

² Язлюк Б. О., Гулея А. І., Резнік Н. П. Сучасний стан та проблеми розвитку біржового ринку зерна в Україні. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Т. 3. № 4. С. 9.

ти та підвищувати ефективність роботи учасників бірж-партнерів¹.

Зазначимо, що сучасні електронні торги зерновими організовує ПАТ «Аграрний фонд», які проводяться відповідно до Правил біржової торгівлі на Українській універсальній біржі та Регламенту проведення електронних біржових торгів на Українській універсальній біржі. Аграрний фонд є державною спеціалізованою бюджетною установою, уповноваженою реалізувати цінову політику в агропромисловому секторі економіки. Він виступає в установленому законодавством порядку замовником під час закупівлі товарів (робіт, послуг) за рахунок коштів державного бюджету; здійснює на організованому аграрному ринку товарні інтервенції шляхом продажу (поставки) окремих об'єктів державного цінового регулювання на умовах споту або форварду з метою встановлення ціни рівноваги (фіксингу) в розмірі не більше максимальної інтервенційної ціни та ін.² Отже, Аграрний фонд є дієвим учасником на ринку реалізації сільськогосподарської продукції.

Ще одним суб'єктом у сфері реалізації сільськогосподарської продукції є оптові (гуртові) ринки сільськогосподарської продукції. Світовий досвід показує, що оптові ринки сільськогосподарської продукції – єдина можливість перейти від стихійної торгівлі до прогнозованої та підпорядкованої чітким правилам. Діяльність ринків багатьох європейських держав – яскраве тому підтвердження. Переважна більшість гуртових ринків у світі були засновані у період 1950–1970 рр. Особливо активно почали розвиватися оптові ринки після Другої світової війни. У Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії оптові ринки стали основним місцем забезпечення торгівлі продовольчими товарами³. Наприклад, у Франції через національну мережу оптових ринків сільськогосподарської про-

¹ Агапова М. В. Майбутнє аграрної біржі в Україні. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 10. С. 127.

² Про Аграрний фонд: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.07.2005 р. № 543. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/543-2005-%D0%BF#Text>.

³ Гриншин Г. М. Оптові ринки сільськогосподарської продукції – досвід Європи. С. 266. URL: <http://dspace.khntusg.com.ua/bitstream/123456789/7073/1/94.pdf>.

дукції, у складі якої 19 ринків, проходить третина усієї харчової продукції, що реалізується. У цій країні ці ринки визнано ринками «загальнонаціонального інтересу», тобто місцями укладання оптових угод про продукти, перелік яких визначається спільною постановою міністрів економіки і фінансів, сільського господарства та внутрішніх справ після проведення ними консультацій з місцевими громадами, а також заінтересованими торгово-промисловими і сільськогосподарськими палатами. А ось у Іспанії створено власну модель інфраструктурного забезпечення реалізації сільськогосподарської продукції, але функціонує вона також за домінуючої ролі держави в цьому процесі. Ще у 1966 р. урядом країни було засновано компанію «Меркаса». Вона складається з 23 оптових ринків, які надають широкий спектр логістичних послуг і розташовані у такий спосіб, що покривають усю територію країни. При цьому «Меркаса» не обмежується діяльністю у сфері розвитку оптової торгівлі. Вже декілька років компанія плідно працює над будівництвом нових і модернізацією старих роздрібних ринків сільськогосподарської продукції¹.

Щодо оптових ринків України, то на сьогодні склалась тенденція до звуження суб'єктів. Утворення оптових ринків сільськогосподарської продукції визначено і у Порядку набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 р. № 141, статус оптового ринку сільськогосподарської продукції надається юридичній особі на конкурсній основі². У цьому контексті поділяємо думку О. Батигіної, що законодавець установив можливість обмеження кількості оптових ринків сільськогосподарської продукції, на жаль, не на засадах конкуренції, адже дозвіл про надання або вмотивовану відмову у наданні юридичній особі статусу оптового ринку сільськогосподарської про-

¹ Шубравська О. В., Ринденко Н. А. Оптові ринки сільськогосподарської продукції: європейський досвід та українські перспективи. *Економіка України*. 2012. № 8. С. 79–80.

² Про затвердження Порядку набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 р. № 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-2010-%D0%BF#Text>.

дукції надає центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики¹.

Вибір організаційно-правової форми оптових ринків сільськогосподарської продукції здійснюється в рамках законодавства щодо форм господарювання. Найдоцільнішою організаційно-правовою формою є відкриті акціонерні товариства, акціонерами яких можуть бути виробничі, переробні, заготівельні, торговельні, сервісні, інші юридичні та фізичні особи². Організаційна форма діяльності цих ринків обумовлена саме необхідністю отримання спеціальної правосуб'єктності рішенням конкурсної комісії з питань надання юридичній особі статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції, яка утворюється Мінекономіки.

Слід підкреслити, що оптовий ринок сільськогосподарської продукції має велику площу у декілька десятків, а то й сотень тисяч квадратних метрів та розвинену інфраструктуру. Він складається із обслуговуючих структур, споруд і будівель, складських приміщень і сховищ, у тому числі з регульованим газовим середовищем, торгових майданчиків для торгівлі з автомобілів і павільйонів, обладнання, транспорту, під'їзних та внутрішніх шляхів, засобів зв'язку, тобто всього, що потрібно для функціонування такого господарюючого суб'єкта, як великий логістичний центр³. Звісно, тут виникають складні правовідносини, пов'язані із орендою нерухомості, логістики тощо. Крім цих правовідносин, формуються правовідносини між оптовим ринком та операторами оптових ринків сільськогосподарської продукції – покупцями; продавцями; об'єднаннями продавців та/або покупців; іншими юридичними та фізичними особами, які виконують роботи та/або надають послуги (банківські, фінансові, юридичні, консультацій-

¹ Батигіна О. Особливості правового регулювання оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2012. № 3. С. 163.

² Алейнікова О. В. Система оптових ринків сільськогосподарської продукції: необхідність державного регулювання. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2010. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2010_9_4.

³ Білоусов О. М., Орленко О. В. Напрями вдосконалення інфраструктури споживчого ринку сільськогосподарської продукції. *Бізнес-Навігатор*. 2010. № 3 (20). С. 30.

ні, страхові, дорадчі, рекламні тощо), необхідні для функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції (ст. 5 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»).

Оптові ринки сільськогосподарської продукції створюються з метою надання послуг у сфері торгівлі, зокрема такий оптовий ринок створює належні умови для здійснення оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією шляхом надання таких послуг: забезпечення операторів оптових ринків сільськогосподарської продукції спеціально облаштованими робочими місцями; підготовка партій сільськогосподарської продукції до продажу; документальне оформлення (у разі необхідності) купівлі-продажу сільськогосподарської продукції; формування партій стандартизованої сільськогосподарської продукції; організація торгів, аукціонів; складування, зберігання, відвантаження та доставка партій сільськогосподарської продукції; контроль якості сільськогосподарської продукції; рекламні послуги; узагальнення і поширення достовірної інформації щодо попиту і пропозиції сільськогосподарської продукції, рівня цін тощо (ст. 6 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»). Отже, оптові ринки займаються комплексною господарською діяльністю у сфері реалізації сільськогосподарської продукції.

Окремо зазначимо, що серед суб'єктів реалізації сільськогосподарської продукції існує фактичний їх поділ залежно від сфери реалізації. Це суб'єкти внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Такий поділ урегульовано спеціалізованими нормативними актами. Зокрема, Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні» визначено забезпечення експорту та імпорту зерна, що здійснюється державним агентом із забезпечення експорту та імпорту зерна¹. Експорт, імпорт продукції передбачено і Законом України «Про молоко та молочні продукти»². Зовнішньоекономічні операції підлягають ліцензуванню щодо експорту товарів, що запроваджується в Україні у разі значного порушення рівноваги щодо певних товарів на внутрішньому ринку, що мають вагоме значення для

¹ Про зерно та ринок зерна в Україні : Закон України від 04.07.2002 р. № 37-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-15#Text>.

² Про молоко та молочні продукти: Закон України від 24 червня 2004 р. № 1870-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1870-15>.

життєдіяльності в Україні, особливо сільськогосподарської продукції, продуктів рибальства, продукції харчової промисловості (ст. 16 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність») ¹. Отже, допоміжні суб'єкти агробізнесу у сфері реалізації сільськогосподарської продукції мають різний правовий режим, який залежить від сфери реалізації продукції.

Здійснення реалізації сільськогосподарської продукції на зовнішньому ринку може стати базисом успішного бізнесу, так і формування антикризових економічних державних програм. Реалізація сільськогосподарської продукції як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку вимагає встановлення спеціального правового режиму. Його відсутність призводить до виникнення таких негативних ситуацій, які виникли щодо ПАТ «Державна продовольче-зернова корпорація України», що у 2013–2014 р. продавала зерно сумнівним офшорним компаніям, а ті з нею не розраховувалися. При цьому завантажені кораблі доправляли товар імпортерам, покупці розраховувалися з офшорами, але жоден долар на рахунки ДПЗКУ не надходив ². Підсумовуючи, доцільно визначити, що для успішної реалізації сільськогосподарської продукції суб'єктами агробізнесу необхідно розробити спеціальний правовий режим для сільськогосподарських товаровиробників з метою нарощування експортного потенціалу, забезпечення балансу імпорту та експорту, відкриття нових ринків збуту сільськогосподарської продукції.

Проведене дослідження допоміжних суб'єктів агробізнесу уможливорює такі висновки. Допоміжний суб'єкт/аутсайдер агробізнесу – це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми або фізична особа - підприємець, яка займається господарською діяльністю у сфері інновацій, логістики, освіти, інформації, матеріально-технічного забезпечення діяльності інших суб'єктів та може надавати послуги, виконувати роботи у сфері сільськогосподарської діяльності. Це суб'єкти: 1) які здійснюють матеріально-технічне забезпечення у сфері агробізнесу; 2) ре-

¹ Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>.

² Ляхович О. Торгівля через офшорні зони: раціональна необхідність чи перепона для розвитку України? URL: <https://commons.com.ua/ru/torgivlya-cherez-ofshorni-zoni-ratsionalna-neobhidnist-chi-perepona-dlya-rozvitku-ukrayini/>.

алізують інформаційне забезпечення; 3) логістичної діяльності; 4) інноваційної діяльності; 5) спеціалізуються на реалізації сільськогосподарської продукції. Допоміжні суб'єкти агробізнесу: 1) що можуть змінювати спрямованість своєї діяльності (суб'єктів зовнішньої логістики, суб'єкти обслуговування сільськогосподарської техніки, суб'єкти інформаційного забезпечення); 2) що мають безпосередній зв'язок з аграрною сферою (суб'єкти інноваційної діяльності, виробники сільськогосподарської техніки).

РОЗДІЛ 4.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

4.1. Правове регулювання підтримки агробізнесу

Сучасний стан розвитку агробізнесу відзначається безсистемним та фрагментарним правовим регулюванням, первинною конкуренцією, у яку поетапно вступають як національні, так і іноземні сільськогосподарські товаровиробники, недостатнім рівнем зайнятості сільського населення, низьким ступенем матеріально-технічного забезпечення та впровадження аграрних інновацій, незбалансованістю діяльності різних суб'єктів агробізнесу з місцевим населенням, органами місцевого самоврядування щодо механізмів соціальної відповідальності. Варто підкреслити і те, що специфіка діяльності суб'єктів агробізнесу має певні ризики, обумовлені природно-кліматичними умовами, біологічними процесами вирощування продукції, тобто йдеться про неспецифічні умови здійснення підприємницької діяльності.

Проблем у діяльності суб'єктів агробізнесу чимало. Для їх вирішення до процесу розвитку агробізнесу мають залучатися як приватні суб'єкти господарювання, так і держава. Зокрема суб'єкти господарювання повинні активізувати підприємницьку діяльність, бути готовими до соціальної відповідальності, підвищення рівня реалізації інновацій, створювати умови для екологізації виробництва. Своєю чергою держава, з урахуванням системної фінансової кризи та динаміки аграрного законодавства, має забезпечувати адаптацію сільськогосподарських товаровиробників до системи світової конкуренції у сфері агробізнесу шляхом застосування методів та засобів щодо стабілізації аграрного законодавства, його систематизації, підтримки малого та середнього аграрного бізнесу, формування системи прозорості ринку землі, поширення інформаційно-освітніх заходів, захисту від рейдерства та ін. До того ж, стрімкий розвиток агрохолдингів, запровадження ринку землі, поступове наближення аграрного сектору до вимог СОТ та ЄС по-

требує оперативного коригування державних програм, уточнень до спеціальних режимів оподаткування аграрного бізнесу, що стимулюватимуть у першу чергу розвиток інфраструктури сільської місцевості¹. Отже, проблематика правових засад стимулювання розвитку агробізнесу – актуальна і потребує нагального розв'язання.

Питання стимулювання розвитку агробізнесу вирішується на законодавчому рівні. У цьому напрямі 2015 р. був розроблений проєкт закону України «Про стимулювання розвитку агропромислового комплексу України», який схвалений Кабінетом Міністрів України, але, на жаль, не прийнятий Верховною Радою України. Законопроєктом передбачалося, що стимулювання розвитку агропромислового комплексу України проходитиме за такими напрямами: здійснення державних аграрних інтервенцій (механізм економічного регулювання аграрного ринку, спрямований на цінову стабілізацію ринку, запобігання негативним наслідкам коливань цін шляхом формування обсягів попиту та пропозиції сільськогосподарської продукції); фінансова підтримка агропромислового виробництва; створення сприятливих умов для провадження господарської діяльності малих сільськогосподарських виробників та їх розвитку (ст. 4 проєкту закону України «Про стимулювання розвитку агропромислового комплексу України») ². З наведеного випливає, що стимулювання розвитку агробізнесу можливе шляхом надання підтримки (державної, фінансової) малого та середнього агробізнесу.

В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС Глава 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» покликана сприяти розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема шляхом поступового зближення політики та законодавства у таких сферах як: політика якості сільськогосподарської продукції, продуктів хар-

¹ Замлинський В. А. Стан і перспектива розвитку аграрного бізнесу. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 2(2). С. 104.

² Про стимулювання розвитку агропромислового комплексу України : проєкт Закону України. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/npa/proekt-zakonu-ukraini-prostimulyvannya-rozvitku-agropromislovogo-kompleksu-ukraini>.

чування та алкогольних напоїв, органічне фермерство, генетично модифіковані зернові, біорозмаїття, стандарти торгівлі рослинами, насінням рослин, продуктами, отриманими з рослин, фруктами та овочами, стандарти торгівлі живими тваринами та продуктами тваринництва¹. У ст. 404 Угоди встановлено, що співробітництво між Сторонами у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій охоплює, *inter alia*, такі сфери: розвиток сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад; заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин, зокрема поширення застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій, *inter alia* шляхом впровадження найкращих практик у цих сферах; поширення знань шляхом проведення навчальних та інформаційних заходів; покращення конкурентоспроможності сільськогосподарської галузі та ефективності і прозорості ринків, а також умов для інвестування². Таким чином, стимулювання розвитку агробізнесу можливе також шляхом запровадження інституції соціальної відповідальності бізнесу, розвитку інформаційно-освітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності; формування прозорості ринків; впровадження органічного виробництва.

Стимулювання агробізнесу передбачено і у Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р³. Зокрема, було передбачено необхідність щодо розроблення та імплементації на-

¹ Сільське господарство та розвиток сільських територій. *Євроінтеграційний портал*. URL: <http://eu-ua.org/yevrointehratsiia/silске-hospodarstvo-ta-rozvytok-silskykh-terytorii>.

² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2820.

³ Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1437-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#Text>.

прямів розвитку аграрного сектору економіки в рамках Програми на основі оптимізації його виробничої і соціальної інфраструктури, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, нарощування його обсягів, поліпшення якості і безпечності сільськогосподарської продукції, охорони навколишнього природного середовища та відтворення природних ресурсів, підвищення рівня зайнятості сільського населення. Такий підхід відповідає Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. При цьому у Концепції наголошено на відмові від прямого державного фінансування, оскільки відмітна особливість сучасної аграрної політики США насамперед пов'язана із скасуванням прямих фінансових виплат сільськогосподарським виробникам. У державах ЄС рівень підтримки за відповідною методикою Організації економічного співробітництва та розвитку становить до 20 відсотків вартості випуску продукції сільського господарства, на 2014–2020 роки передбачався 408 млрд євро. Варто зазначити, що запроваджувати досвід інших країн у стимулюванні сільськогосподарського виробництва слід з урахуванням кліматичних умов України, складу її ґрунту, застосування механізмів виробництва та матеріально-технічного забезпечення суб'єктів агробізнесу. Лише враховуючи це, можливо використовувати наведений досвід.

У Концепції передбачені такі шляхи розвитку аграрного сектору економіки: наближення законодавства України до законодавства ЄС у сфері сільського господарства; запровадження нових інструментів державної підтримки; удосконалення системи кредитного забезпечення, а також розвитку державної підтримки страхування аграрних ризиків; забезпечення підтримки фермерських господарств, малих і середніх виробників сільськогосподарської продукції та створених ними сільськогосподарських кооперативів; здійснення контролю за використанням та охороною земель сільськогосподарського призначення; розвитку біржового ринку, запровадження фінансових та інших інструментів на ринку сільськогосподарської продукції (аграрні розписки, ф'ючерсні і форвардні контракти тощо); забезпечення вітчизняних сільськогосподарських виробників сучасними селекційними, племінними

(генетичними) ресурсами та зростання потенціалу їх експорту; модернізації існуючих ветеринарно-санітарних заходів з утилізації відходів тваринного походження, залучення інвестицій через механізм державно-приватного партнерства та/або приватизації; розширення діяльності сільськогосподарських дорадчих служб, орієнтованих на безпосередню роботу з сільським населенням, що сприятиме адаптації дрібних та середніх сільськогосподарських виробників до конкурентних умов господарювання; здійснення прикладних наукових та науково-технічних розробок тощо¹.

Стимулювання розвитку агробізнесу також визначено у законах України «Про державну підтримку сільського господарства України»², «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»³. Відповідно до цих нормативних актів державна підтримка охоплює неекономічні та соціальні питання розвитку агропромислового комплексу держави.

Аналіз нормативних актів у сфері стимулювання розвитку сучасного агробізнесу дає підстави виокремити такі напрями: підтримка агробізнесу з боку держави; розроблення додаткових механізмів підтримки агробізнесу у вигляді страхування, аграрних розписок, ф'ючерсних і форвардних контрактів тощо; вдосконалення інформаційно-освітньої діяльності; поширення соціальної відповідальності агробізнесу; розвиток експорту сільськогосподарської продукції; поширення використання аграрних інновацій.

Підтримка агробізнесу – це засоби, методи, що стимулюють та підвищують ефективність діяльності у сфері агропромислового комплексу зокрема виробництва, переробки, збереження та реалі-

¹ Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1437-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#Text>.

² Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15/ed20130811/find?text=%C0%E3%F0%E0%F0%ED%E0+%E1%B3%F0%E6%E0>.

³ Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 17.10.1990 р. № 400-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12>.

зації сільськогосподарської продукції, а також матеріально-технічного обслуговування з метою мінімізації ризиків сільськогосподарського виробництва. Ця підтримка може бути державною, приватною та комбінованою. Розглянемо ці види підтримки.

Державна підтримка є найбільш поширеною у світі. Політика ЄС стосовно аграрного сектору має назву Спільної аграрної політики (САП). Вона допомагає сільським районам Європейського Союзу вирішувати широкий спектр економічних, екологічних і соціальних проблем, яка доповнює вже існуючу систему прямих виплат фермерам та заходи з управління сільськогосподарськими ринками. Європейська політика розвитку сільських територій фінансується за рахунок Європейського Аграрного фонду розвитку сільських районів (the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)), який виділив € 99,6 млрд на період 2014 – 2020 рр. На цей період розроблено 118 різних програм розвитку сільських територій в 28 країнах-членах Європейського Союзу, серед них 20 програм – одиничні національні програми, та 8 країн-членів обрали по дві і більше регіональних програм. Програми мають три напрями: підтримка сільськогосподарських виробників, захист довкілля, підтримка комплексних проєктів розвитку сільської інфраструктури ¹.

Принцип фінансової солідарності полягає у відповідальності усіх держав-членів за фінансові наслідки САП. Організація має спільне фінансування, що забезпечується через Європейський фонд орієнтації та гарантії сільському господарству ². САП це приклад спільної підтримки, яка розподіляється між країнами ЄС, але за своєю природою вона є більш близькою до державної підтримки, поширеної в Україні. Відмінність полягає в тому, що до її формування та реалізації залучаються і приватні структури.

У юридичних джерелах є різні погляди стосовно державної підтримки сільського господарства. Так, Л. І. Купчення вказує, що державна підтримка сільського господарства України поля-

¹ Європейський досвід законодавчого регулювання державної підтримки та розвитку сільських населених пунктів. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28885.pdf>.

² Варшавська Н. Г. Спільна аграрна політика ЄС: генезис, основні цільові орієнтири для України. *Економіка і організація управління*. 2016. № 2 (22). С. 217.

гає у цілеспрямованому впливі держави на сільське господарство з метою сприяння діяльності сільськогосподарських товаровиробників, прийняття задля цього законів і підзаконних нормативно-правових актів у сфері сільського господарства, а також удосконалення системи органів, які здійснюють державне регулювання розвитку даної галузі¹. Х. А. Григор'єва зазначає, що державна підтримка сільського господарства є правовою категорією, під якою розуміється закріплена в законодавстві система заходів організаційного, фінансового та інформаційно-консультативного характеру, що спрямовані на суб'єктів аграрного господарювання, здійснюються державними органами та іншими уповноваженими особами для виконання основних завдань аграрної політики з метою гарантування продовольчої безпеки, утворення стабільного середовища існування товарних виробників сільськогосподарської продукції, соціального розвитку села та охорони навколишнього природного середовища під час здійснення сільськогосподарської діяльності².

На думку А. М. Статівки, сутність державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників полягає у необхідності створення умов для забезпечення ефективного стимулювання функціонування сільськогосподарських товаровиробників, виробництва ними якісної аграрної продукції та сировини, задоволення потреб населення та переробної промисловості в його продукції, високої мотивації праці сільськогосподарських працівників, ціноутворення, фінансових і кредитних відносин, формування матеріально-технічної бази сільського господарства, соціальних проблем села тощо³.

¹ Купчення Л. І. Еволюція державної підтримки сільського господарства України: правовий аспект. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 129.

² Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Одеса, 2020. 4 с.

³ Статівка А. М. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників як засобу забезпечення їх належного функціонування. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі* : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф., д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України О. О. Погрібного. Харків, 2014. С. 36.

У Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» встановлено, що державна підтримка сільського господарства здійснюється на підставі та з урахуванням відповідних принципів. Зокрема, це прозорість та публічність (забезпечуються шляхом формування, ведення та надання відкритого доступу до державних реєстрів), прогнозованість та послідовність (забезпечуються шляхом створення стабільної законодавчої та нормативно-правової бази з питань стимулювання розвитку агропромислового комплексу), справедливість (реалізується шляхом пропорційності розподілу державної підтримки та обмеження максимального розміру підтримки на одного виробника сільськогосподарської продукції), ефективність (досягається при створенні сприятливих умов для здійснення сільськогосподарської діяльності, підвищення якості та конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції з метою мінімізації природно-кліматичних та економічних ризиків сільськогосподарського виробництва та гарантування продовольчої безпеки держави), цільове спрямування державної підтримки (забезпечується пріоритетним наданням державної підтримки фермерським господарствам, у тому числі сімейним фермерським господарствам, які мають у власності та/або користуванні не більше 100 га земель сільськогосподарського призначення та річний дохід яких від реалізації продукції не перевищує 5 мільйонів гривень) (ст. 2¹ Закону).

Введення у 2020 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції»¹ вказаних принципів є позитивним кроком до розбудови системи функціонування державної підтримки. Адже державна підтримка сільського господарства повинна здійснюватися з обов'язковим урахуванням досягнутого рівня продуктивності суб'єктів господарювання, щоб не відбувалося консервування структури виробництва, яка в основі матиме

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції : Закон України від 05.11.2020 р. № 985-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985-20#n21>.

обмежені джерела економічного зростання аграрного сектора економіки¹.

Засоби державної підтримки сільського господарства формують таку систему: 1) фінансові засоби – такі різновиди державної підтримки, які мають чітко виражене грошове вираження та надаються шляхом бюджетного фінансування, зокрема надання бюджетних коштів, відмова держави від своїх доходів (звільнення від мита, пільгове оподаткування ін.); 2) нефінансові – такі різновиди державної підтримки, які надаються без здійснення безпосереднього фінансування суб'єктів аграрного господарювання (державне забезпечення зобов'язань)². Т. В. Курман серед видів державної підтримки виокремлює цінову, страхову, кредитну субсидію, бюджетну, організаційно-регуляторну підтримку³.

В економічній науковій літературі вказується, що відповідно до вимог та рекомендацій СОТ заходи державної підтримки сільського господарства розподілено на «жовту» (спрямовано на підтримку обсягів виробництва та цін виробників), «зелену» (підтримка повинна надаватися не за кошти споживачів, а через урядові бюджетні програми), «блакитну» (спрямовано на обмеження перевиробництва) скриньку. При цьому в Україні найбільше поширення отримала державна підтримка «жовтої» скриньки. На жаль, вона є неефективною, оскільки в її межах підтримувались здебільшого збиткові сільськогосподарські підприємства, а більш ефективні господарства цієї підтримки не відчували. Зрештою це призвело до того, що, вступивши в СОТ, ці підприємства не витримують конкуренції з іноземними виробниками сільськогосподарської продукції⁴. Водночас існує в літературі думка, що сільськогос-

¹ Статівка А. М. Державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників: пріоритети та ефективність. *Теорія та практика державного управління*. 2010. Вип. 4. С. 241.

² Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення : монографія. Херсон : Гельветика. 2019. 85 с.

³ Курман Т. В. До питання про правове регулювання державної підтримки аграрних товаровиробників. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 97. С. 99–100.

⁴ Місевич М. А., Ходаківський В. М., Макаренко А. М., Павлюк О. М. Напрями державної підтримки сільськогосподарських підприємств. *Агросвіт*. 2020. № 19–20. С. 76, 77.

сподарські підприємства через свою специфіку не в змозі ефективно функціонувати без державної підтримки, при цьому уряди розвинених країн, таких як США, Франція, Німеччина, Англія та інші здійснюють активну державну підтримку аграрного сектору економіки, оскільки від його стану залежить продовольча безпека країни¹. Аналізуючи наведене, можна констатувати, що існують різні погляди щодо сучасної державної підтримки сільського господарства. Така ситуація зумовлена тим, що державна підтримка може розглядатися з різних аспектів, зокрема з урахуванням національних інтересів або вимог СОТ, транснаціональних капіталів та ін.

Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» в редакції від 2020 р. визначено, що державна підтримка може поділятися залежно від: 1) сфери реалізації:

- фінансова (надається через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів);

- дерегуляційна (відбувається дерегуляція українського ринку сільськогосподарської продукції та заборона дискримінації прав її власників, зокрема забороняється введення будь-яких адміністративних, кількісних або якісних обмежень при переміщенні аграрної продукції та продуктів її переробки по всій території України);

- дотаційна (надання дотацій залежно від форми та сфери діяльності сільськогосподарського товаровиробника);

- компенсаційна (компенсація з державного бюджету, зокрема часткова компенсація витрат; компенсацію та відшкодування за рахунок коштів державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам вартості збудованих у сільській місцевості соціально-побутових об'єктів (житлові будинки, гуртожитки, дитячі садки та ясла, школи, медичні пункти), інженерно-технічні комунікації та ін.);

- стимулююча (існує у формі застосування державних форвардних закупівель зерна на організованому аграрному ринку України);

- відновлююча (товаровиробникам можуть відшкодуватися втрати від пошкодження посівів сільськогосподарських культур

¹ Ткаченко О. С. Державна підтримка сільськогосподарських підприємств – реалії сьогодення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 12. С. 98, 99.

внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру);

2) організаційно-правової форми суб'єктів агробізнесу (додаткова фінансова підтримка сімейних фермерських господарств);

3) виду сільськогосподарського виробництва (підтримка сільськогосподарських товаровиробників, що здійснюють діяльність у сфері: тваринництва; рослинництва; вирощування аквакультури; постачання сільськогосподарських товарів/послуг, вироблених ним на власних або орендованих основних засобах, причому питома вага вартості сільськогосподарських товарів/послуг становить не менше 75 відсотків вартості всіх товарів/послуг); садівництва, виноградарства та хмелярства; виробників органічної сільськогосподарської продукції, сільськогосподарської дорадчої діяльності).

Державна підтримка спрямовується і адресно фермерським господарствам, зокрема за бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам», здійснюється згідно з Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р.

¹ Ця постанова встановила правила отримання поворотної фінансової допомоги. Аналізуючи названий Порядок, Х. А. Григор'єва умови отримання поворотної фінансової допомоги фермерським господарством пропонує поділити на три групи: позитивні, негативні та переважні. До негативних умов віднесено такі: а) наявність заборгованості перед Українським державним фондом підтримки фермерських господарств; б) визнання банкрутом, порушення справи про банкрутство; в) перебування у стадії ліквідації; г) виявлення фактів незаконного одержання та/або нецільового використання бюджетних коштів². З указаним можна погодитися

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 34. Ст. 71.

² Григор'єва Х. Правові засади надання поворотної фінансової підтримки фермерським господарствам в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 106.

лише частково, оскільки в цих «негативних» умовах простежуються елементи справедливого, розумного контролю з боку держави.

Поширеними формами державної підтримки для новостворених сімейних фермерських господарств виступають: додаткова фінансова підтримка через механізм доплати на користь застрахованих осіб – членів/голови сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи, яке зареєстроване платником єдиного податку четвертої групи, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування протягом 10 років у розмірі від 0,9 до 0,1 мінімального страхового внеску виключно за умови сплати решти внеску головою сімейного фермерського господарства за себе та за своїх членів; фінансова підтримка розвитку фермерських господарств за напрямками: спеціальна бюджетна дотація за утримання корів молочного напрямку продуктивності фермерському господарству, у власності якого перебуває від п'яти корів, ідентифікованих та зареєстрованих відповідно до законодавства; бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь (гектар) - новоствореним фермерським господарствам; часткова компенсація витрат сільськогосподарським дорадчим службам, пов'язаних з наданням дорадчих послуг; фінансова підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів ¹.

Досліджуючи державну підтримку сімейних фермерських господарств, спостерігаємо певну дискримінацію. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб - членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 22 травня 2019 р. № 565 ², допомога надається

¹ В Мінекономіки оприлюднили умови створення сімейного фермерського господарства. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/v-minekonomiki-opriludnili-umovi-stvorennia-simejnogo-fermerskogo-gospodarstva>.

² Про затвердження Порядку надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб - членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Постанова Кабінету

фермерським сімейним господарствам без створення юридичної особи. Отже, сімейне фермерське господарство у формі юридичної особи не отримує таку підтримку. Ще в одній Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств» від 7 лютого 2018 р. № 106 встановлено, що фінансова підтримка надається фермерському господарству, яке має чистий дохід (виручку) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній рік до 20000000 гривень, у власності та/або користуванні якого перебувають землі сільськогосподарського призначення; зареєстрованому в поточному р. фермерському господарству, у власності та/або користуванні якого перебувають землі сільськогосподарського призначення, незалежно від обсягу чистого доходу (виручки) ¹. Тобто в даному випадку підкреслюється прив'язка до доходу та моменту створення фермерського господарства. Останній фактор передбачено і у ст. 9 Закону України «Про фермерське господарство», зокрема, новоствореним фермерським господарствам у період становлення (перші три роки після його створення, а у труднедостатніх населених пунктах – п'ять років) надається підтримка на безповоротній основі ². Тому частина фермерських господарств залишаються без такої підтримки. Поряд з цим проблемність отримання підтримки обумовлена ускладненою її процедурою, встановленою відповідним нормативно-правовим актом. У 2021 р. для підтримки фермерства було прийнято наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 12 липня 2021р. № 76 «Про затвердження форм для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств», у якому передбачена бюджетна дотація за утримання корів; часткова компенсація витрат, пов'язаних

Міністрів України від 22.05.2019 р. № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2019-%D0%BF#top>.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств : Постанова Кабінету Міністрів від 07.02.2018 р. № 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF#Text>.

² Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

з наданими сільськогосподарськими дорадчими послугами; бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь (1 гектар) – новоствореним фермерським господарствам; фінансова підтримка на поворотній основі¹.

Окремо здійснюється державна підтримка у сфері матеріально-технічного забезпечення аграрного сектору, яка останнім часом стала розширюватися. Тому не можна погодитися з думкою окремих дослідників, які вважають, що існує низький рівень фінансової підтримки з боку уряду та відсутній захисний механізм для національного виробника². Інша справа, що державна підтримка з кожним роком зменшується, існують обмеження доступу до отримання бюджетних коштів. Наприклад, передбачається фінансова підтримка фермерському господарству для провадження виробничої діяльності та диверсифікації виробництва. Вона надається у розмірі, що не перевищує 1 млн. гривень, із забезпеченням виконання зобов'язання щодо повернення бюджетних коштів. Однак, існують проблеми у отриманні фінансової підтримки: складний пакет документів, несвоєчасне надходження коштів із держбюджету.

До державної підтримки можна віднести і податкову підтримку сільськогосподарських товаровиробників у вигляді можливості бути платником єдиного податку 4 групи платників. Так, відповідно до норм ПКУ, зокрема п. п. 4 п. 291.4 ст. 291, платниками єдиного податку можуть бути: 1) юридичні особи – незалежно від організаційно-правової форми, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 відсотків; 2) сімейні фермерські господарства, які зареєстровані як фізична особа-підприємець; здійснюють виключно вирощування, відгодовування сільгосппродукції, збирання, вилов, переробку такої власновирощеної або відгодованої

¹ Про затвердження форм для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільськогосподарства України від 12.07.2021 р. № 76. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1011-21#Text>.

² Науменко І. В. Забезпечення ефективності використання матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств: дис. ... канд. економ. наук : 08.00.03. Харків, 2015. С. 82.

продукції та її продаж; провадять господарську діяльність (крім постачання) за місцем податкової адреси; членами фермерського господарства такої є лише члени її сім'ї у визначенні частини другої ст. 3 Сімейного кодексу України; не використовують працю найманих осіб; площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду у власності та/або користуванні членів фермерського господарства не менше 0,5 га, але не більше 20 га.¹ Аналізуючи ці положення Податкового кодексу, зауважимо, що значні обмеження щодо можливості сплачувати єдиний податок мають сімейні фермерські господарства. Обмеження стосуються розмірів земельної ділянки від 0,5 до 20 га та можливості мати найманих працівників. Отже, якщо сімейне фермерське господарство розширить площу сільськогосподарських угідь або залучить до роботи найманого працівника, воно не матиме права бути платником такого податку. Така ситуація призведе до переходу на загальну систему оподаткування або потрібно заново зареєструвати юридичну особу і відмовитися від реєстрації як фізична особа-підприємець, а це, звісно, процес довготривалий і потребує спеціальних знань.

На наш погляд, такі норми Податкового кодексу мають ознаки дискримінації сімейних фермерських господарств у порівнянні із юридичними особами, сільськогосподарськими товаровиробниками, які обробляють землі сільськогосподарського призначення значно більших розмірів, ніж 20 га та мають найманих працівників. Такий підхід обмежує можливості розвитку сімейного фермерського господарства та створення нових робочих місць на селі. Незважаючи на відчутну соціальну напругу, яка спостерігається у зв'язку з відсутністю вільних робочих місць у сільській місцевості, Податковий кодекс містить такі обмеження. Вважаємо, що доцільно виключити із п. п. 4 п. 291.4 ст. 291 ПКУ норми щодо «невикористання праці найманих осіб» та «площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду у власності та/або користуванні членів фермерського господарства не менше 0,5 га, але не більше 20 га».

Узагальнюючи аналіз державної підтримки агробізнесу, можна стверджувати, що державна фінансова підтримка розвитку агро-

¹ Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.

промислового комплексу здійснюється за такими формами: непряма державна підтримка (надання податкових пільг); пряма державна підтримка (бюджетні асигнування, бюджетні позики).

Підтримка держави здійснюється у різноманітних напрямках, але завжди має загальнонаціональний характер¹. Тому поряд із державною підтримкою активно формується приватна підтримка агробізнесу. Остання передбачає отримання додаткового фінансового, матеріального забезпечення за рахунок приватних суб'єктів. Так, фінансове забезпечення сільськогосподарських підприємств може бути здійснено за рахунок різних методів – самофінансування, кредитування, державного фінансування, страхування, інвестування². Забезпечення підтримки на приватних засадах передбачає кредитування, укладання аграрних розписок, договорів (лізингу), самофінансування, інвестування.

Одним із поширених напрямків фінансового забезпечення, побудованого на приватних засадах, вважається кредитування. Його різновидами виступають банківське кредитування, аграрні розписки, сільськогосподарська кредитна кооперація, лізинг, інвестиційні проєкти. Необхідність залучення фінансових ресурсів обумовлена тим, що рівень зношеності основних виробничих фондів сільськогосподарських підприємств становить близько 70–80%. Це унеможливує виконання польових робіт в повному обсязі, а амортизація і прибуток – як основна складова внутрішніх джерел фінансового забезпечення – фактично є недостатніми³.

Сільськогосподарські підприємства залучають банківські кредити на поповнення оборотних коштів, з тим щоб профінансувати польові роботи, збір врожаю, закупівлю посадкового матеріалу, засобів захисту рослин, мінеральних добрив (у вигляді відновлювальних або невідновлювальних кредитних ліній на 1-1,5 роки).

¹ Конєва І. І. Державна фінансова підтримка підприємств АПК: стан та стратегія розвитку. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 14. С. 802.

² Худолій Л. М. Методи та інструменти фінансового забезпечення аграрного бізнесу України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. С. 10. URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Economica/article/view/149>.

³ Анастасова К. А. Механізм фінансового забезпечення розвитку аграрних підприємств. *Young Scientist*. 2017. № 1.1 (41.1). С. 4.

Банки також пропонують агрокомпаніям короткострокові кредити – овердрафти. Відсоткові ставки за такими кредитами – 17-23 % річних. Проте, враховуючи специфіку більшості сільгоспвиробників, які комбінують рослинництво з тваринництвом, стикаються з сезонністю виробництва, овердрафти з необхідністю щомісячного погашення заборгованості не є зручним видом фінансування для агробізнесу¹.

Отже, проблемами сьогоденного кредитного забезпечення є занадто високі відсоткові ставки та відсутність довгострокового кредитування банківськими установами. На думку П. Ю. Шведенка, який пропонує розробити Закон України «Про надання кредитів аграрним товаровиробникам та порядок їх повернення на пільгових умовах», спеціальні норми повинні забезпечити належне правове регулювання пільгового кредитування сільськогосподарських товаровиробників². Переконані, що прийняття такого закону є дійсно необхідним кроком з боку законодавчої влади з урахуванням зняття мораторію з відчуження земель сільськогосподарського призначення з метою фінансової підтримки суб'єктів агробізнесу.

Поряд з банківським кредитуванням існують альтернативи, зокрема у вигляді перспективи розвитку сільськогосподарської кредитної кооперації. Так, завдяки розвитку сільської кредитної кооперації можна забезпечити доступність фінансових послуг для сільськогосподарських підприємств та сільського населення, підвищити рівень їх добробуту та купівельної спроможності; залучати кошти до кредитної системи держави; підвищити рівень активізації діяльності сільського населення і територіальних громад³. Для цього слід вибудувати багаторівневу, багатокомпонент-

¹ Маренич Т. Г., Малій О. Г. Банківський кредит у фінансовому забезпеченні сільськогосподарських підприємств. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2019. Вип. 200. С. 35–36.

² Шведенко П. Ю. Особливості правового регулювання кредитних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. С. 4.

³ Олійник К. А. Розвиток системи сільської кредитної кооперації в Україні. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки*. 2012. № 4. С. 271.

ну, стійку і взаємопов'язану систему кредитування, яка включала б різноманітні фінансові інституції: банки, кредитні кооперативи, товариства взаємного кредитування, некомерційні фонди підтримки¹. При цьому, на відміну від комерційного банку, статутною діяльністю кооперативу є не лише отримання прибутку, а й створення умов для максимального задоволення потреб у кредитних ресурсах членів-пайовиків, що обумовлює способи управління, ведення господарської діяльності, розподіл прибутку².

Однією із сучасних альтернативних форм банківського кредитування виступають аграрні розписки, які укладаються тільки між суб'єктами агробізнесу. Перевага аграрної розписки полягає в тому, що укладання угоди здійснюється в мінімальні терміни на відміну від кредитного договору банку, який розглядається протягом одного місяця³. Ця інституція успішно функціонує з 1994 р. у Бразилії. Для кредитування під заставу майбутнього врожаю використовується фінансовий інструмент у вигляді розписки-договору CPR (*Cedula de Produto Rural*), тобто це обіцянка аграрного товаровиробника поставити продукцію або розплатитися після продажу продукції в майбутньому в обмін на одержання ресурсів (товарних або фінансових) для ведення аграрного бізнесу вже сьогодні⁴.

За даними Міністерства розвитку економіки, торгівлі і сільського господарства України, за час існування цього інструменту в нашій державі вже більше двох тисяч сільськогосподарських товаровиробників скористалися перевагами і можливостями аграрних розписок, понад 90% з них це якраз невеликі господарства. Основними учасниками фінансово-кредитних правовідносин є сільсько-

¹ Бечко П. К. Барабаш Л. В., Наталич А. С. Напрями оптимізації кредитування суб'єктів господарювання аграрної галузі. *Фінансові послуги*. 2017. № 3. С. 41.

² Бечко П. К., Войниченко П. П. Перспективи розвитку сільських кредитних кооперативів. *Ефективна економіка*. 2010. № 10. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1431>.

³ Содомо Р. Аграрні розписки в Україні як сучасний інструмент фінансування аграрного сектору держави. *Аграрна економіка*. 2017. Т. 10. № 3-4. С. 38.

⁴ Стойко О. Я. Капіталізація аграрних підприємств за рахунок використання аграрних розписок. *Ефективна економіка*. 2018. № 4. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6229>.

господарське підприємство (боржник), яке видає аграрну розписку, та фізична або юридична особа (кредитор), яка надає грошові кошти, послуги, поставляє товари, виконує роботи як зустрічне зобов'язання за аграрною розпискою ¹.

Законом України «Про аграрні розписки» визначено, що аграрна розписка – товаророзпорядчий документ, що фіксує безумовне зобов'язання боржника, яке забезпечується заставою, здійснити поставку сільськогосподарської продукції або сплатити грошові кошти на визначених у ньому умовах (абз. 1 ч. 1 ст. 1 Закону) ². Ці розписки поділяються на товарні (встановлює безумовне зобов'язання боржника за аграрною розпискою здійснити поставку узгодженої сільськогосподарської продукції, якість, кількість, місце та строк поставки якої визначені аграрною розпискою) та фінансові (встановлює безумовне зобов'язання боржника сплатити грошову суму, розмір якої визначається за погодженою боржником і кредитором формулою з урахуванням цін на сільськогосподарську продукцію у визначеній кількості та якості).

Слід зазначити, що фінансові розписки, як правило, обирають банки та фінансові установи, товарні – трейдери та підприємства, які займаються переробкою сільськогосподарської продукції та сировини. Предметом операцій з аграрними розписками виступає надання кредитором у борг, який фіксується аграрною розпискою, грошових коштів та/або здійснення ним поставки товарів, робіт, послуг, за які такий кредитор отримує аграрну розписку, що фіксує право вимоги до боржника здійснити поставку сільськогосподарської продукції або сплатити грошові кошти на визначених в аграрній розписці умовах ³.

Закон закріплює письмову форму аграрної розписки. Вона оформлюється на спеціальному бланку, з обов'язковим нотаріаль-

¹ Правдюк Н. Л. Аграрні розписки як альтернативна форма кредитування сільськогосподарських підприємств: обліковий аспект. *Облік і фінанси*. 2016. № 4. С. 71.

² Про аграрні розписки : Закон України від 06.11.2012 р. № 5479-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5479-17>.

³ Аграрні розписки: продаж без ПДВ. *Вісник офіційно про податки*. 2018. № 39 (991). URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/publication/100009479-agrami-rozpiski-prodazh-bez-pdv/>.

ним посвідченням. Відомості про аграрну розписку в момент її посвідчення вносяться до Реєстру аграрних розписок особою, яка вчиняє нотаріальні дії. Відомості про предмет застави за аграрною розпискою вносяться до Державного реєстру обтяжень рухомого майна особою, яка вчиняє нотаріальні дії, в момент нотаріального посвідчення аграрної розписки. У разі наявності додаткового забезпечення аграрної розписки інформація про таке забезпечення може вноситися до відповідних реєстрів згідно із законодавством (ч. 2 ст. 9 Закону України «Про аграрні розписки»).

Підкреслимо, що страхування за аграрною розпискою є обов'язковим, адже ч. 10 ст. 7 Закону України «Про аграрні розписки» визначено, що предмет застави може бути застрахований кредитором за аграрною розпискою або боржником за аграрною розпискою. Кредитор та боржник можуть домовитися про спільне здійснення витрат на страхування предмета застави за аграрною розпискою. Тобто при укладанні аграрної розписки відбувається добровільне страхування ризиків.

Серед переваг аграрних розписок у порівнянні з банківським кредитом можна назвати: 1) оформлення аграрної розписки займає менше часу, ніж погодження та отримання банківського кредиту; 2) для отримання банківського кредиту зазвичай вимагається надання значного пакету документів та прийнятної твердої застави (техніка/нерухомість), якою зазвичай не володіють невеликі сільськогосподарські підприємства; 3) банківський кредит вимагає повернення фінансових ресурсів, тоді як аграрна розписка може бути погашена сільськогосподарською продукцією; 4) за аграрною розпискою передбачена обов'язкова заставка (майбутній врожай); 5) спрощена процедура стягнення – за виконавчим написом нотаріуса; 6) реєстр аграрних розписок може слугувати джерелом кредитної історії боржника.

Поряд з цим активно розвиваються відносини щодо страхування суб'єктів агробізнесу. Страхування може розглядатися як один із видів приватної підтримки розвитку та стимулювання агробізнесу. Найбільшою в світі вважається система страхування сільського господарства в США, де фермери щороку витрачають близько \$12 млрд на страхування врожаїв, а у Бразилії аграрії активно користуються страхуванням майбутнього врожаю, адже у

разі невиконання умов постачання узгодженої кількості продукції можуть втратити землю, на якій працюють ¹. В Україні страхування у сфері агробізнесу стає одним із популярних напрямків планування діяльності, що дозволяє знизити ризики, зокрема видування, вимерзання, вимокання посіяних рослин або спалах масового розмноження шкідника рослин ін.

На сьогодні українські страхові компанії пропонують агробізнесу найрізноманітніші види страхування: страхування майбутніх урожаїв (на випадок урагану, бурі, посухи, паводків, заморозків, захворювань рослин тощо), тварин (на випадок загибелі тварин, їх крадіжки, захворювань, нещасних випадків), сільськогосподарської техніки та іншого майна (на випадок пошкодження, втрати, знищення тощо) ². Наголосимо, що нарощування масштабів роботи у сільському господарстві завжди супроводжується збільшенням операційних ризиків, внаслідок цього аграрії все активніше залучають страхові компанії до захисту свого бізнесу. За даними дослідження Міністерства аграрної політики та продовольства України, у 2018 р. українськими сільгоспвиробниками було укладено 1205 договорів агостраховання. Це на 26% більше, ніж у 2017-му ³.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про страхування» страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів ⁴. Цим

¹ Яцина А. Світовий досвід агостраховання. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/920-strahuvannya-agrobiznesu-kudi-divitis-ukrayintsyam-ta-chiy-dosvid-pereymati>.

² Миколасюк Р. Страхування в агробізнесі. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA013104.

³ Страхування для агробізнесу: як страхові компанії виплачували аграріям у 2018 році?. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/strahuvanna-dla-agrobiznesu-ak-strahovi-kompanii-viplacuvati-agrariam-u-2018-roci>.

⁴ Про страхування : Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

Законом передбачено добровільне та обов'язкове страхування. Так, страхування сільськогосподарської продукції віднесено до добровільного страхування. До обов'язкового страхування віднесено – страхування відповідальності виробників (постачальників) продукції тваринного походження, ветеринарних препаратів, субстанцій за шкоду, заподіяну третім особам; страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно довкіллю або здоров'ю людей під час зберігання та застосування пестицидів і агрохімікатів (ст. 7 Закону).

Поряд з добровільним та обов'язковим страхуванням у сфері агробізнесу слід виокремити страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою від сільськогосподарських виробничих ризиків. Це страхування реалізується у межах визначних Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» та відповідним договором страхування. Державна підтримка страхування сільськогосподарської продукції полягає в наданні з державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам грошових коштів у вигляді відшкодування до 60 відсотків вартості страхового платежу (страхової премії), нарахованого за договорами страхування в порядку (ч. 1 ст. 25 Закону)¹.

Отже, страхування у сфері агробізнесу, як засіб підтримки останнього, може поділятися на приватне страхування та змішане (спільне) страхування. Воно є перспективним напрямом у розвитку національного агробізнесу, оскільки може розглядатися як своєрідна гарантія стабільності та можливості відновлення у разі настання обставин ризику при реалізації бізнесу.

Приватна підтримка агробізнесу може відбуватися і на підставі ф'ючерсних та форвардних контрактів. Ф'ючерсна торгівля була відома ще у часи Стародавньої Греції та Риму, з часом на середньовічних ярмарках стали укладатися контракти щодо майбутнього врожаю. З розвитком біржової торгівлі ці контракти стали частиною фінансових інструментів розвитку відповідного ринку. Перші ф'ючерсні ринки сільськогосподарської продукції почали

¹ Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою : Закон України від 09.02.2012 р. № 4391-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4391-17>.

діяти у США з 1860 року. У Німеччині ф'ючерсні біржі заборонялися тривалий час і лише на початку 1990-х років політики вирішили їх знову легалізувати. Це було обумовлено тим, що політики та аграрії були впевнені, що створення ф'ючерсних бірж негативно впливатиме на фермерів і позитивно на великих сільськогосподарських товаровиробників. Але їх практична діяльність показала, що ф'ючерсні ринки надають цінну і недорогу інформацію всім учасникам ринку, особливо дрібнотоварним виробникам сільськогосподарської продукції, фермерам, які за нормальних умов неспроможні утримувати свою власну систему збирання ринкової інформації. Крім того, основна ідея роботи ф'ючерсних ринків полягає у торгівлі ризиками, а не сільськогосподарською продукцією, такою, наприклад, як зерно ¹.

В Україні сьогодні формується інфраструктура аграрного ринку, яка має забезпечувати вільний прозорий рух сільськогосподарської продукції та виконувати такі важливі завдання, як ефективне прогнозування цінової ситуації, гарантування сільгоспвиробнику отримання достатнього доходу за вирощену продукцію, забезпечення паритетної конкуренції з одночасним створенням можливості узгодження дій суб'єктів ринкових відносин, а також стимулювання просування сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок ². Для подолання такого стану справ можуть використовуватися механізми ф'ючерсної торгівлі за допомогою відповідних контрактів.

Ф'ючерсний контракт (ф'ючерс) – стандартизований строковий контракт, за яким продавець зобов'язується у майбутньому в установленій строк (дата виконання зобов'язань за ф'ючерсним контрактом) передати базовий актив у власність покупця на визначених специфікацією умовах, а покупець зобов'язується прийняти базовий актив і сплатити за нього ціну, визначену сторонами контракту на дату його укладення (абз. 14.1.45.4 п. 14.1 ст. 14

¹ Мелешко М. І. Аналіз стану і перспективи подальшого розвитку торгівлі ф'ючерсними контрактами на українському біржовому ринку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 11. С. 77.

² Усатий Д. Методи визначення ф'ючерсної ціни при хеджуванні ризиків в АПК. *Ринок цінних паперів України*. 2013. № 9-10. С. 103.

Податкового кодексу України) ¹. При укладанні цього контракту, як і форвардного контракту, сторони зобов'язані інформувати фіскальні органи про укладені форвардні або ф'ючерсні контракти протягом 10 робочих днів з дати їх укладання.

Отже, ф'ючерсний контракт в агробізнесі – це строкове договірне зобов'язання, за яким продавець зобов'язується у майбутньому в установлений строк передати сільськогосподарську продукцію у власність покупця на визначених специфікацією умовах, а покупець зобов'язується прийняти сільськогосподарську продукцію та оплатити її. При цьому будь-яка сторона ф'ючерсного контракту має право відмовитись від його виконання винятково при наявності згоди іншої сторони контракту або у випадках передбачених законодавством ². Слід зазначити, що правовідносини, які випливають з ф'ючерсних контрактів, мають ризиковий характер, є тривалими. Ризики при укладанні цих контрактів завжди існують, оскільки вони укладаються на майбутні врожаї, які залежать від кліматичних умов, інших обставин. Тривалість цих правовідносин обумовлена тим, що факт передання сільськогосподарської продукції відбудеться у майбутньому. Внаслідок цього такі форми контракту є перспективними для розвитку біржової торгівлі сільськогосподарської продукції. Близьким до цього контракту є форвардний контракт.

Форвардний контракт – цивільно-правовий договір, за яким продавець зобов'язується у майбутньому в установлений строк передати базовий актив у власність покупця на визначених умовах, а покупець зобов'язується прийняти в установлений строк базовий актив і сплатити за нього ціну, визначену таким договором. Форвардний контракт виконується шляхом постачання базового активу та його оплати коштами або проведення між сторонами контракту грошових розрахунків без постачання базового активу (абз. перший підпункту 14.1.45.3 підпункту 14.1.45 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України) ³.

¹ Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.

² Малишко В. М. Ф'ючерсні контракти як вид біржових угод. *Юридичний вісник* 2009. № 2 (11). С. 62.

³ Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.

Суб'єкти агробізнесу надають перевагу цим контрактам тому, що наразі аграрна розписка є більш витратною у порівнянні з форвардним контрактом, який взагалі не підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню. До того ж слід пам'ятати, якщо сільськогосподарський товаровиробник вираховує кілька видів сільськогосподарської продукції, то на кожен з них він зобов'язаний видати окрему аграрну розписку. За умови, що сільгосптоваровиробнику необхідно реалізовувати різну сільгосппродукцію, таке «розпорошування сил» може виявитися недоцільним, оскільки це спричинить дорожчання фінансового інструменту¹.

Незважаючи на поширеність цих контрактів у сфері агробізнесу, в 2020 р. виникла ситуація, за якої невиконання аграріями поставок за форвардними контрактами становило близько 90%. Це обумовлено зростанням цін на сільськогосподарську продукцію у світі. Так, кукурудзу, яка на момент укладення форварда на елеваторах була по 4 тис. грн, а зараз по 6–6,2 тис. грн не продає ніхто, тому що ціна сягає 8 тис. грн станом на січень 2021 року. Ціна питання, наприклад, на 5 тис. тонн – 11 млн грн втрат². У такій ситуації суб'єктам агробізнесу вигідніше звернутися до суду і розірвати договір за умови повернення передоплати. Наведене підкреслює, що цей контракт є ризиковим, оскільки зміна погодно-кліматичних умов, економічна криза внаслідок пандемії COVID-19 не прогнозувалися на початковій стадії договірної зобов'язання, тобто на момент укладення. Як наслідок, ризики стали більшими, ніж їх розраховували сторони. Отже, економічні зміни потребують нового осмислення та врахування при встановленні правового регулювання форвардних контрактів, зокрема шляхом розширення форс-мажорних обставин.

Вище було розглянуто державну та приватну підтримку агробізнесу, але існує і комбінована. Остання може застосовуватися одночас-

¹ Лавріненко І. Аграрна розписка vs форвард: фінансові інструменти агробізнесу. *Юридична газета* 2020. № 5 (711). URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/zemelne-agrarne-pravo/agrar-na-rozpiska-vs-forvard-finansovi-instrumenti-agrobiznesu.html>.

² Цього сезону більшість аграріїв не хочуть виконувати форвардні контракти. URL: <http://agroconf.org/content/cogo-sezonu-bilshist-agrariyiv-ne-hochut-vikonuvati-forvardni-kontrakti>.

но як для підтримки сільськогосподарського товаровиробника, так і постачальника послуг, виробника сільськогосподарської техніки. Тобто така підтримка розрахована на підтримку двох незалежних суб'єктів, які отримують матеріально-технічне забезпечення одночасно при здійсненні однієї виробничо-господарської операції. Прикладом комбінованої підтримки можна вважати фінансову державну допомогу фермерським господарствам, наприклад, для отримання дорадчих послуг, які можуть надаватися сільськогосподарськими дорадчими службами. Так, згідно з п. 2 Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. №1131, встановлено, що бюджетні кошти спрямовуються на оплату дорадчих послуг, які мають найбільшу ефективність, – проведення навчальних семінарів, демонстраційного показу форм і методів роботи суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сільській місцевості, та сільського населення, індивідуальних дорадчих послуг ін.¹ Отже, одночасно відбувається підтримка фермерського господарства, що отримує необхідні інформаційні-освітні послуги, та відповідного виконавця дорадчої послуги.

Комбінована підтримка має місце і при наданні допомоги на придбання нової сільськогосподарської техніки вітчизняного виробника. Роль держави у матеріально-технічному забезпеченні суб'єктів агробізнесу полягає не лише у наданні фінансової підтримки, а й у компенсаційних засобах щодо придбання сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва. Цей вид державної підтримки виконує подвійну функцію: з одного боку, дає можливість отримати часткову компенсацію за придбання сільськогосподарської техніки; з іншого – спрямовується на підтримку національного товаровиробника сільськогосподарської техніки. Завдяки цьому в Україні поступово розвивається потужний напрям виробництва сільськогосподарської техніки, зокрема компанія «Агрокаліна», «Червона зірка» (ТМ Elvorti), «Степаненко і

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. №1131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1131-2007-%D0%BF#n12>.

Ко» (TM Strom), «Росава» (TM Premiori), «Ливарний завод», «Бердянські жатки» (TM John Greaves), «Вібросепаратор» (Partner-VS), фірма «Агроцентр» та інші ¹. Тому цілком своєчасною у 2017 р. стала Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва», в якій встановлено, що бюджетні кошти спрямовуються на забезпечення сільськогосподарських товаровиробників вітчизняною технікою та обладнанням для агропромислового комплексу шляхом здійснення часткової компенсації вартості техніки та обладнання, що закуплені у вітчизняних виробників та/або їх дилерів ².

Часткова компенсація надається сільськогосподарським товаровиробникам на безповоротній основі за придбані техніку та обладнання, вартість яких зазначена в актах приймання-передачі та інших документах, що підтверджують оплату через уповноважений банк у розмірі 25 відсотків вартості (без урахування податку на додану вартість) – за придбану техніку та обладнання ³. Наприклад, для отримання компенсації сільськогосподарському виробнику необхідно: обрати потрібну техніку чи обладнання згідно із затвердженим переліком; відкрити поточний рахунок у гривні в АТ «Укресімбанк» (якщо підприємство ще не має такого рахунку); здійснити оплату за обрану техніку чи обладнання з цього рахунку; подати до філії чи відділення АТ «Укресімбанк» заявку встановленої форми та надати відповідні документи; отримати суму компенсації на рахунок, відкритий в АТ «Укресімбанк». Та-

¹ Українські виробники аграрної техніки виходять на ринок Європи. URL: <https://agropolit.com/news/9416-ukrayinski-virobniki-agrarnoyi-tehniki-vihodyat-narink-yevropi>.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2017 р. № 130. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/130-2017-%D0%BF#Text>.

³ Урядова програма здешевлення сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва у 2020 році. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/kompensaciya-sg-tehniki>.

ким чином, шляхом комбінованої підтримки у придбанні сільськогосподарської техніки надається допомога сільськогосподарському товаровиробнику, виробнику сільськогосподарської техніки, фінансовим установам.

Комбінована підтримка агробізнесу базується на отриманні державної підтримки, яка розподіляється між різними суб'єктами. Необхідність її зумовлена тим, що стабільна діяльність у сфері агробізнесу можлива лише при поєднанні державних і приватних інтересів різних суб'єктів.

4.2. Правова регламентація соціальної відповідальності агробізнесу

Соціальна відповідальність агробізнесу є сучасним та затребуваним у суспільстві напрямком його розвитку. У світі ця відповідальність зазвичай пов'язується із збереженням навколишнього середовища, вирощуванням безпечної харчової продукції, поширенням органічного виробництва, розвитком соціальної інфраструктури села. Саме на розвиток цих напрямів спрямовується державна підтримка у європейських країнах. Як наслідок, між державою, суспільством та бізнесом утворюються специфічні відносини, які базуються на взаємній відповідальності.

Необхідність дослідження цього напрямку розвитку агробізнесу у аграрному праві обумовлено таким. З 2012 р. Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (ФАО) зазначається, що у перехідний період аграрного сектору економіки України умови життя у сільській місцевості життя значно погіршилися. Зростає безробіття, доходи домогосподарств знижуються, одночасно зменшення чисельності населення сільських районів триває. Ситуацію погіршують погані житлові умови, обмежений доступ до соціальних, культурних та розважальних послуг та зростання бідності. При цьому сільське господарство залишається основним джерелом доходу для сільських жителів, в якому зайнято 17% економічно активного населення країни ¹. Тобто в Україні соціальна

¹ Gagalyuk T., Schaft F. Corporate Social Responsibility in Agribusiness. Kyiv. 2016. P. 8.

відповідальність агробізнесу прямо пов'язана з підтримкою соціального розвитку села, продовольчою безпекою країни.

В інших країнах, зокрема Німеччині, дослідники сфери агробізнесу виокремлюють і інші чинники розвитку соціальної відповідальності агробізнесу. Так, це підприємства агробізнесу відчувають високий зовнішній тиск громадськості стосовно застосування ГМО, факторів навколишнього середовища та специфіки характеристики продукції. Зовнішній тиск призводить до критичної перевірки корпоративних цілей та діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Німецькі аграрні компанії піклуються про свою соціальну відповідальність: вони хочуть бути відомими добросовісною поведінкою, наголошують про постійний розвиток професійних якостей персоналу; долучаються до питань екології захисту; здійснюють співробітництво в рамках соціальних ініціатив та беруть участь в розробці соціальних та екологічних стандартів; застосовують змішану відповідальність (корпоративна волонтерська діяльність)¹. Тобто в основу соціальної відповідальності європейського агробізнесу покладено його «добре» ім'я, що ґрунтується на намаганнях підвищення своєї конкуренції, поширення продукції серед споживачів, які зацікавлені у придбанні безпечної продукції та підтримки підприємства, що піклується про навколишнє середовище та розвиток суспільства. Наведений підхід варто якнайшвидше реалізувати у взаємовідносинах між українським суспільством та сільськогосподарськими товаровиробниками. Перспективність цього зумовлена тим, що соціальна відповідальність являє собою більш широкий напрям, ніж підтримка сільськогосподарських територій.

Українські дослідники соціальну відповідальність розглядають з різних аспектів: зобов'язання організації функціонувати як економічно, соціально та екологічно свідомо компанія; зобов'язання для розвитку бізнесу з метою впливу на суспільство в позитивному ключі; баланс інтересів усіх зацікавлених сторін; участь у

¹ Heyder M., Theuvsen L. Corporate Social Responsibility in Agribusiness: Empirical Findings from Germany. 113th Seminar, September 3-6, 2009, Chania, Crete, Greece. European Association of Agricultural Economists. P. 12, 13. doi: 10.22004/ag.econ.58152.

різних видах діяльності та використання ресурсів без шахрайства; розгляд соціальних та екологічних проблем як частини процесу отримання прибутку¹. Наведене вказує, що соціальна відповідальність за своїм змістом є широкою категорією. Вона спрямована як на підтримку іміджу суб'єкта агробізнесу (надійного контрагенту, стабільно функціонуючого підприємства), так і розвитку соціального забезпечення селян та сільських територій. Загалом кінцева мета соціальної відповідальності – це формування стабільно функціонуючої місцевості, що дозволяє безпечно, прозоро здійснювати діяльність суб'єкта агробізнесу.

З наведеного випливає, що соціальна відповідальність, зокрема у сфері агробізнесу, розглядається через розуміння зобов'язання. При цьому таке зобов'язання має соціальний характер. Воно укладається у межах соціально-економічних угод, зокрема з органами місцевого самоврядування. Так, юридичній відділ Радомишльської об'єднаної територіальної громади Житомирської області повідомляє, що виходячи із суспільних інтересів у сфері комплексного соціально-економічного розвитку територіальної громади між Радомишльською міською радою та суб'єктами господарювання укладаються угоди про соціально-економічне партнерство. Сторони зобов'язуються шляхом об'єднання зусиль діяти з метою підвищення рівня життя населення, покращення добробуту та соціальної інфраструктури Радомишльської об'єднаної територіальної громади Житомирської області². Ще один приклад – Лихівська селищна рада П'ятихатського району Дніпропетровської області прийняла рішення «Про затвердження типової угоди про соціальне економічне партнерство» від 19.09.2019 р.³. Такі угоди ґрунту-

¹ Чала Ю. В. Соціальна відповідальність підприємств як основа інноваційного розвитку сучасної економіки. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України*. 2014. Вип. 40. С. 276.

² Угоди про соціально-економічне партнерство. *Сайт Радомишлянської громади*. URL: <https://radmr.gov.ua/news/1573202211/>.

³ Про затвердження типової угоди про соціальне економічне партнерство : рішення Лихівської селищної ради П'ятихатський район Дніпропетровська область прийняла рішення від 19.09.2019 р. URL: <https://lykhivska.otg.dp.gov.ua/lishennya-gromadi/pro-zatverdzhennya-tipovoyi-ugodi-pro-socialne-ekonomichne-partnerstvo>.

ються на нормах Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»¹.

Детально соціальна відповідальність розробляється на міжнародному рівні, вона розглядається крізь поняття корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). Соціальна відповідальність бізнесу (СВБ), корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) – концепція бізнес-практики, економічна діяльність переважно великих комерційних організацій, що передбачає відповідальність організацій за вплив їхні бізнесових рішень і діяльності на суспільство, навколишнє середовище через прозору та етичну поведінку, заснована на добровільній корекції повсякденної практики ведення бізнесу, виробництва товарів та послуг з огляду на соціальні й екологічні наслідки, а також взаємодію з усіма зацікавленими сторонами (групами впливу)².

За своєю суттю КСВ – це імплементований у корпоративне управління певний тип соціальних зобов'язань (здебільшого добровільних) перед працівниками, партнерами, інститутами громадянського суспільства і суспільством у цілому³. Зазначимо, що Міжнародна організація стандартизації розробила міжнародний стандарт для КСВ ISO 26000. Ним визначаються вказівки для керівництва про те, як підприємства та організації можуть працювати соціально відповідальним чином, що розуміють як дії в рамках етичних норм з метою внеску в здоров'я і благополуччя суспільства⁴.

Увагу до загальнолюдських цінностей відображає й інший міжнародний стандарт – ISO 14001:2004 «Системи менеджменту навколишнього середовища – вимоги і керівництво щодо вико-

¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

² Біла С. О. Соціальна відповідальність бізнесу. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua>.

³ Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів. *Економічна теорія*. 2013. № 4. С. 71.

⁴ Чала Ю. В. Соціальна відповідальність підприємств як основа інноваційного розвитку сучасної економіки. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України*. 2014. Вип. 40. С. 277.

ристання» (національна версія: ДСТУ ISO 14001:2006 «Система управління навколишнім середовищем»), призначений для забезпечення організацій елементами ефективної системи управління навколишнім середовищем, які можуть бути взаємозв'язаними з іншими вимогами до менеджменту для сприяння організаціям у досягненні екологічних та економічних цілей. Ще один міжнародний стандарт – ISO SR 26000:2011 «Соціальна відповідальність організацій. Вимоги», який має комплексний характер і враховує інтереси більшості груп заінтересованих осіб (персоналу, споживачів, місцевої громади), спрямовані на охорону навколишнього середовища, економне витрачання ресурсів ¹.

У міжнародному стандарті ISO 26000:2010 визначається сім принципів соціальної відповідальності: 1) підзвітність: організація повинна бути відповідальною (підзвітною) за її вплив на суспільство і навколишнє середовище; 2) прозорість: організації слід бути прозорою в її рішеннях і діяльності, які впливають на суспільство та навколишнє середовище; 3) етична поведінка: організації необхідно постійно вести себе етично; 4) повага інтересів зацікавлених сторін: організації слід поважати, враховувати і реагувати на інтереси її зацікавлених сторін; 5) дотримання закону: дотримання верховенства закону є обов'язковим; 6) дотримання прав людини; 7) дотримання міжнародних норм поведінки ². Аналізуючи міжнародні документи у сфері КСВ, слід зазначити, що вони сформували базис для розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні, зокрема у сфері агробізнесу.

У Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 66-р, встановлено, що основними напрямками розвитку соціально відповідального бізнесу, що реалізуються суб'єктами господарської діяльності на добровільних засадах, виступають: сфера охорони навколишнього природно-

¹ Король С. Я. Нормативні документи із соціальної відповідальності бізнесу. *Економіка України*. 2013. № 9. С. 89.

² Сіднева Ж. К., Рибачук-Ярова Т. В. Нормативна основа концепції корпоративної соціальної відповідальності. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2015. № 10. С. 136.

го середовища (впровадження інноваційних екологічно безпечних та енергоефективних технологій; запобігання негативному впливу на навколишнє природне середовище; утилізація відходів); сфера зайнятості населення (створення нових робочих місць; публікація звітів про управління; здійснення благодійних заходів, спрямованих на підтримку соціально незахищених верств населення; співпраця із суб'єктами освітньої діяльності з метою підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних і педагогічних працівників, підвищення рівня професійної підготовки здобувачів освіти, сприяння навчанню протягом життя та підтримка обдарованої молоді; сфера розвитку трудових відносин (налагодження діалогу з профспілковими організаціями, сприяння укладенню колективних договорів; створення можливостей для забезпечення зайнятості молоді та полегшення доступу працівників до здобуття освіти; створення безпечних та ергономічних умов праці, проведення оздоровчих та культурних заходів; впровадження сучасних систем управління безпекою та гігієною праці; формування переліку соціальних гарантій, зокрема щодо медичного страхування працівників з метою стимулювання трудової активності ін.)¹. Отже, в Україні на рівні концепції сформовані напрями соціальної відповідальності бізнесу, що поширюються і на агробізнес.

Таким чином, КСВ – це добровільна відповідальність у вигляді активних дій суб'єктів бізнесу за напрямами, визначеними міжнародним та національним законодавством, яка реалізується з урахуванням інтересів бізнесу, суспільства, територіальної громади, партнерів, споживачів, для досягнення позитивного ефекту у сфері соціального, економічного розвитку держави, окремого регіону, підприємства, території діяльності.

Соціальна відповідальність виступає також окремих самостійним напрямом розвитком агробізнесу, оскільки відносини соціального розвитку села (як частини відносин відповідальності) склада-

¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 р. № 66-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text>.

ють самостійну аграрну групу відносин¹. Дослідники аграрного права нині все частіше звертаються до проблематики соціального розвитку села. Так, О. В. Гафурова вказує, що політика соціального розвитку села має складатися з комплексу заходів, спрямованих на забезпечення соціальної справедливості, а саме: поступове підвищення рівня та якості життя селянства, забезпечення йому гідних умов існування та гарантування конституційних прав на працю, соціальний захист, освіту, охорону здоров'я, культуру, житло тощо². В. М. Єрмоленко, розглядаючи сталий розвиток сільських територій, робить висновок, що такий розвиток – це системне утворення щодо організаційних, економічних, політичних та правових заходів, спрямованих на забезпечення пропорційних і одночасних, незворотних і стабільних прогресивних змін у виробничій, соціальній і екологічній сферах, які відбуваються пропорційно й одночасно в кожній зі складових сільської території³. А. М. Статівка звертає увагу на сталий розвиток сільських територій, який являє собою комплекс суспільних відносин щодо стабільного розвитку сільської спільноти, а також забезпечує зростання і підвищує ефективність аграрного сектору економіки, рівень і якість життя, поліпшує екологічну ситуацію в сільській місцевості⁴. Аналізуючи наведене можна стверджувати, що дослідження соціального розвитку села/сільських територій стали базовими для формування концепції соціальної відповідальності агробізнесу.

На думку І. М. Кульчій, доцільно застосовувати модель публічно-приватного партнерства для розвитку сільських терито-

¹ Кульчій А. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників. Харків : Юрайт, 2015. С. 29.

² Гафурова О. В. Політика соціального розвитку села: правові аспекти. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право*. 2012. Вип. 173(3). С. 46.

³ Єрмоленко В. М. Особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право* / ред. кол. : Д. О. Мельничук (голова) та ін. 2010. Вип. 156. С. 57.

⁴ Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика : монографія / за ред. А. М. Статівки. Харків : ФІНН, 2010. С. 50.

рій¹. Дійсно для розвитку окремих структурних елементів сільських територій така модель може бути використана, адже вона вужча, ніж соціальна відповідальність агробізнесу. Це зумовлено змістом ст. 4 Закону України «Про державно-приватне партнерство»², що визначає сфери застосування ДПП.

Законом визначена лише частина сфер застосування соціальної відповідальності бізнесу. Крім того, державно-приватне партнерство завжди представлено як консолідація капіталу з метою отримання прибутку та задоволення взаємних матеріальних інтересів. У КСВ агробізнесу реалізується не лише матеріальний, а й нематеріальний інтерес. Як зазначалось вище, завдяки соціальній відповідальності формується позитивний імідж суб'єкта агробізнесу. Тому державно-приватне партнерство за своєю сутністю більш вузька юридична категорія, ніж соціальна відповідальність агробізнесу.

У економічних джерелах підкреслюється важливість розвитку соціальної відповідальності в аграрній сфері, оскільки це сприятиме реалізації конкурентоспроможності аграрної продукції на різних ринках та позитивно вплине на розвиток складової української державності, зокрема соціальної.

Основні напрями соціальної відповідальної діяльності агробізнесу фактично співпадають із загальними засадами КСВ. Йдеться, зокрема, про: підтримку персоналу за рахунок перерозподілу прибутку підприємства; стимулювання персоналу (гідна оплата праця, підвищення професійного рівня, соціальний пакет); розробку та підтримку соціальної інфраструктури; підтримку екологічного виробництва; утворення нових робочих місць на селі; прозорість звітності та стандартів якості тощо. Деякі сільськогосподарські товаровиробники практично вже реалізують соціальну відповідальність. Так, підприємство «Олейна» пройшло екологічну сертифікацію відповідно до міжнародних стандартів і наразі є єдиною соняшниковою олією в Україні, яка отримала екологічний

¹ Кульчій І. М. Приватно-публічне партнерство як спосіб забезпечення сталого розвитку сільських територій. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 138. С. 103.

² Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 р. № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>.

сертифікат стандарту ДСТУ ISO 14024, що визнається в 60 країнах світу¹.

Слід підкреслити, що соціальна відповідальність агробізнесу в Україні, як зазначено в економічній літературі, багатовекторна, зокрема вона охоплює таке: створення робочих місць; підтримка сільської медицини (фельдшерсько-акушерські пункти, районні лікарні); підтримка сільської інфраструктури (ремонт доріг, шкіл, шкіл-інтернатів, дошкільних закладів, клубів, закупівля обладнання); відкриття комп'ютерних класів у школах; реконструкція церков; будівництво соціального житла; розвиток діалогу з місцевими громадами (випуск корпоративних газет у регіонах присутності компаній; організація гарячої телефонної лінії); підтримка заходів, присвячених відзначенню державних свят та подій міського значення, проведення виставок та фестивалів, організація днів села та днів поля; зустрічі, форуми, круглі столи та конференції з представниками вишів і науково-дослідних інститутів, навчальних наукових, культурних та інших установ, які знаходяться в регіоні діяльності компанії; створення благодійних фондів; допомога учасникам АТО та членам їхніх сімей; підтримка місцевих спортивних та культурних заходів; спонсорська підтримка спортсменів тощо².

Аналізуючи наведене, дійсно можна констатувати розпорошеність напрямів соціальної відповідальності агробізнесу. Така ситуація обумовлена тим, що держава намагається перекидати соціальні проекти на суб'єктів агробізнесу, іноді позбавляючись від тягаря соціальної відповідальності, а також відсутністю окремого системного нормативного акта щодо регулювання відносин агробізнесу.

Як вказують окремі науковці, для переважної частини великого агробізнесу корпоративна соціальна відповідальність має ознаки непостійного характеру, непослідовну і не чітку тенденцію, все частіше спрямовану на поліпшення репутації, без бажання роз-

¹ Клосок М. Становлення соціальної відповідальності в аграрному бізнесі. *Актуальні проблеми економіки*. 2016. № 1. С. 234.

² Дрابعук Т. І, Коваль О. Ю. Роль соціальної відповідальності агробізнесу у забезпеченні сталого розвитку сільських територій. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 18. С. 398.

глядати даний аспект як довготривалий і безперервний у часі¹. З таким положенням можна погодитися, оскільки не усі суб'єкти агробізнесу спрямовують свою діяльність на розвиток соціальної відповідальності.

Реалізація соціальної відповідальності суб'єктом агробізнесу – це необхідний напрям розвитку будь-якого суб'єкта. Реалізація цієї відповідальності дає можливість встановлювати діалог як з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, так і сільським населенням. Соціальний вектор сьогодні – головний інструмент досягнення ринкового успіху та потужний інструмент у забезпеченні достатнього для підприємства рівня економічної захищеності². Її впровадження у діяльність відповідного суб'єкта агробізнесу підкреслює сталий розвиток бізнесу, вказує на його перспективність, підвищує рівень довіри до такого суб'єкта. Проблема полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку аграрні компанії не вважають соціальну відповідальність дієвим інструментом підвищення їхньої інвестиційної привабливості, хоча і визнають необхідність її розвитку³. Водночас слід зазначити, що соціальна відповідальність агробізнесу повинна зводитися не лише до розв'язання проблем відповідних сільськогосподарських товаровиробників, а і до державних структур. На сучасному етапі розвитку агробізнесу повинно змінюватися співвідношення інтересів держави та бізнесу. Якщо раніше лише держава брала активну участь у розвитку сільськогосподарського соціального сектору, з часом частина проблем була перекладена на агробізнес. Однак досі все ще не встановлена чітка система співвідношення інтересів у сфері розвитку та підтримки сільських територій.

¹ Судеркін А. М. Соціальна відповідальність агробізнесу у розвитку сільської території. *Institutional Repository of Vadym Hetman Kyiv National Economic University*. 2017. Вип. 38 (29). С. 130.

² Данько Ю. І, Зайналова Н. Д. Соціальна відповідальність суб'єктів агробізнесу в системі соціально-економічного захисту їх конкурентоспроможності. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2016. Вип. 4. С. 110.

³ Сус Л. В., Карпишин Ю. А. Стратегія державного регулювання соціальної відповідальності агрохолдингів. *Облік і фінанси*. 2017. № 4. С. 163.

Держава має бути зацікавлена у підтримці соціально відповідального агробізнесу, який може вплинути на сталий розвиток сільськогосподарських територій. Концепція сталого розвитку (у т.ч. і сталого розвитку сільського господарства), як підкреслюється у літературі, ґрунтується на єдності та збалансованому розвитку трьох складників – економічного, екологічного, соціального¹. Саме вони підтримують стабільність функціонування агробізнесу. Зокрема, економічний розвиток агробізнесу базується на впровадженні інноваційних технологій, застосування нових методів із підвищення ефективності виробництва. При цьому вони є близькими до екологічного складника, оскільки стан екології у більшості випадків залежить від новітніх технологій, які забезпечують безпечність сільськогосподарського виробництва для навколишнього середовища. Найбільш значимою для розвитку агробізнесу є соціальна складова концепції сталого розвитку сільських територій, тому що вона спрямовується на підвищення рівня життя сільських мешканців, підвищення заробітної плати, введення безпечних умов праці, як наслідок, працівник стає безпосередньо зацікавленим у розвитку суб'єкта агробізнесу. У кінцевому рахунку – це запорука стабільності функціонування сільськогосподарських товаровиробників.

Окремо соціальна відповідальність має прояв у державно-приватному партнерстві (далі – ДПП). У Концепції розвитку державно-приватного партнерства в Україні на 2013–2018 роки, ухваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2013 р. № 739-р, передбачається, що модернізація ДПП повинна відбуватися і в агропромисловому комплексі. У контексті розробки пріоритетних напрямів проєктів ДПП треба враховувати специфіку природно-кліматичних умов та економічну сприятливість, що обумовлює спеціалізацію сільськогосподарського виробництва на обмеженому переліку видів продукції². Саме

¹ Михайленко О. Г. Сталий розвиток сільського господарства: теоретичні аспекти. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Світове господарство і міжнародні економічні відносини*. 2015. Т. 23. Вип. 7. С. 53.

² Косач І., Журман С. Державно-приватне партнерство в АПК України: стратегічні аспекти. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2019. № 4(20). С. 132.

залежно від цього може обиратися регіон реалізації відповідного проєкту.

Наразі інституційне середовище для впровадження механізму ДПП в Україні є сформованим і має елементи ієрархічності. На кожному рівні ієрархії функціонує певний склад своїх учасників, яких представлено регуляторними інститутами, а також конструктивними та інвестиційними інститутами¹. Державно-приватне партнерство – це співробітництво між державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних державних органів, що згідно із Законом України «Про управління об'єктами державної власності» здійснюють управління об'єктами державної власності, органів місцевого самоврядування, Національною академією наук України, національних галузевих академій наук (державних партнерів) та юридичними особами, крім державних та комунальних підприємств, установ, організацій (приватних партнерів), що здійснюється на основі договору та іншими законодавчими актами, та відповідає ознакам державно-приватного партнерства (абз. 1 ст. 1 Закону України «Про державно-приватне партнерство»)². З одного боку, як зауважують вчені, воно виступає формою індивідуалізації спеціального режиму господарювання для здійснення конкретного інвестиційного проєкту, який відіграє унікальну публічну роль³. З іншого – формою концентрації суб'єктів господарювання (ч. 3 п. 53 Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання організації здійснення державно-приватного партнерства» від 11 квітня 2011 р. № 384)⁴.

¹ Никифорок О. І, Гусев Ю. В. Чмирьова Л. Ю. Державно-приватне партнерство: інституціональне середовище для розвитку та модернізації інфраструктури України. *Економіка і прогнозування*. 2018. № 3. С. 85.

² Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 р. № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>.

³ Мазалова А. О. Щодо деяких питань реалізації публічно-приватного партнерства в Україні (правовий аспект). *Економіка та право*. 2019. № 1. С. 24.

⁴ Деякі питання організації здійснення державно-приватного партнерства : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2011 р. № 384. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/384-2011-%D0%BF>.

У економічних джерелах визначено такі ознаки ДПП: обов'язкова участь держави та приватного постачальника ресурсу; наявність договору; взаємодія сторін має рівноправний характер та довгострокову перспективу; публічна, суспільна спрямованість партнерства; наявність об'єднання матеріально-технічної бази, внесків партнерів; розподіл ризиків; отримання більш високих виробничих показників; внесення приватним партнером інвестицій в об'єкти партнерства із джерел, не заборонених законодавством¹. Його додаткові ознаки такі: реалізація проєктів, які мають важливе суспільне значення; реалізація проєкту на конкурентній основі, коли для відбору приватного партнера проводиться конкурс; розподіл відповідальності між державним та приватним партнерами, коли державний партнер зосереджує увагу на визначенні цілей, якості послуг, цінній політиці, моніторингу виконання проєктів, тобто виконує регулюючу та координуючу функцію, а приватний безпосередньо реалізує проєкт².

У світовій практиці використовувалися та використовуються різноманітні організаційно-правові форми ДПП: концесія; оренда; угода про розподіл продукції; контракт на обслуговування; контракт на управління; контракт на надання громадських послуг і виконання робіт; контракт на будівництво; державне замовлення (на постачання продукції для державних потреб); контракт на надання технічної допомоги; контракт на експлуатацію та передачу; контракт постприватизаційної підтримки; пайова участь держави в підприємницьких структурах; пайова участь приватного капіталу в державних підприємствах (спільні підприємства)³. Наведені форми можуть бути використані для концентрації суб'єктів господарювання агробізнесу в Україні.

¹ Біла І. С., Петришина Н. В. Особливості державно-приватного партнерства в сучасних умовах в Україні. *Сталий розвиток економіки*. 2012. № 2. С. 37.

² Дубок І. П. Сутність та особливості державно-приватного партнерства. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2014. Вип. 2. С. 145.

³ Онегіна В. М., Батюк Л. А. Державно-приватне партнерство та розвиток сільських територій в Україні. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2017. № 2. С. 66.

Отже, державно-приватне партнерство в сфері агробізнесу може розглядатися як одна із форм концентрації суб'єктів господарювання, яка утворюється з метою реалізації суспільно значущих довгострокових проєктів у сфері аграрного сектору, для розподілу ризиків, отримання виробничого росту, здійснення соціальної відповідальності.

Резюмуючи зазначене вище, слід підкреслити, що соціальна відповідальність агробізнесу є перспективним напрямом розвитку агробізнесу. Основу соціальної відповідальності агробізнесу складає добровільне зобов'язання у вигляді активних дій сільськогосподарського товаровиробника щодо сталого розвитку сільськогосподарських територій з метою формування позитивного іміджу, впровадження аграрних інновацій, підвищення рівня і якості життя селянства, охорони навколишнього середовища.

4.3. Інформаційно-освітнє забезпечення агробізнесу: правовий аспект

У сучасних умовах здійснення агробізнесу актуалізується проблема збирання, обробки, збереження інформації та отримання освітніх послуг. Саме інформація та освіта виступає запорукою постійного розвитку агробізнесу. Ці сфери потребують окремої уваги як сільськогосподарських товаровиробників, так і дослідників аграрного права. Обумовлено це і новітніми змінами аграрного законодавства, у якому збільшується питома вага норм щодо інформаційного та освітнього забезпечення агробізнесу.

Поняття «інформація» закріплено у ч. 1 ст. 200 ЦК України та у спеціальному акті – Законі України «Про інформацію»¹. Відповідно до нормативних положень інформацією складають різні відомості та/або дані, які мають матеріальну об'єктивну форму, що дозволяє їх зберігати та обробляти, зокрема за допомогою електронних засобів. Інформація може формуватися, розроблятися стосовно будь-якого об'єкта та суб'єкта. Вона завжди має матеріальну фіксацію, не має стабільної форми, оскільки

¹ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

наділена властивістю змінюватися залежно від відповідних дій, подій, зміни статусу суб'єкта. Інформація є базовим елементом інформаційного забезпечення будь-якого процесу або діяльності суб'єкта.

Агробізнес не є винятком щодо використання інформаційних продуктів. Взагалі складно уявити діяльність сучасного сільськогосподарського товаровиробника без системного інформаційного забезпечення. Інформація застосовується на усіх ланках ланцюга агробізнесу, особливе її значення і для самого виробничого процесу. Суб'єкти агробізнесу зацікавлені мати своєчасну інформацію, що стосується сучасних інтенсивних технологій ведення сільськогосподарського виробництва, так і просування на ринок власновиробленої продукції. Агробізнес прагне бути у курсі нових засобів стимулювання його діяльності, зокрема існування дієвої підтримки. Сільськогосподарських товаровиробників повинні володіти знаннями щодо зміни клімату та впливу цього процесу безпосередньо та технології виробництва і на асортимент продукції, що буде вироблятися. Використання інноваційно-інформаційних технологій у сфері управління аграрним бізнесом забезпечує підвищення якості економічної інформації, її точність, вчасність, об'єктивність, організацію її надходження і, як наслідок, можливість прийняття своєчасних управлінських рішень¹. Тому дослідники сільського господарства звертаються до розкриття визначення інформаційного забезпечення агробізнесу та його складових.

У роботах Т. В. Безбородової забезпечення інформацією асоціюється із процесом задоволення потреб споживачів². Більш широкий підхід до інформаційного забезпечення підприємства пропонує О. Ю. Корнеєв. На його думку, воно являє собою сукупність взаємопов'язаних інформаційних систем, які утворюють відносини стосовно організації та здійснення підприємництва, з метою забезпечення повної та достовірної інформації для

¹ Попова І. Інформаційне забезпечення управління агробізнесу. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Економічні науки*. 2017. № 2. С. 54.

² Безбородова Т. В. Структурно-морфологічна модель системи інформаційного забезпечення процесу управління. *Економіка та держава*. 2007. № 4. С. 3.

ефективного здійснення діяльності відповідного підприємства¹. У цілому, аналізуючи літературні джерела щодо інформаційного забезпечення підприємства, можна виявити різні підходи до цього поняття, зокрема технічний (зводиться до технологічної складової збирання, обробки та збереження інформації), економічний (забезпечення асоціюється з процесом реалізації економічних зав'язків щодо інформації), управлінський (інформаційне забезпечення визначається як складова процесу організаційних відносин на підприємстві). Гадаємо, що юридичний аспект інформаційного забезпечення підприємства повинен бути найбільш широким, оскільки він спрямовується на врегулювання усіх відносин, які виникають навколо інформаційного забезпечення. Тому інформаційне забезпечення підприємства може розглядатися як сукупність відносин щодо збирання, обробки, збереження, передання відомостей/даних необхідних для здійснення управлінської, виробничої, трудової та іншої діяльності в межах одного підприємства.

Слід підкреслити, що інформаційне забезпечення агробізнесу виникає навколо певної інформації. Види інформації за змістом встановлені статтею 10 Закону України «Про інформацію». При цьому перелік інформації у статті є не вичерпаним, що дозволяє постійно доповнювати інформацію. До видів інформації законодавець відносить: інформацію про стан довкілля (екологічну інформацію); інформацію про товар (роботу, послугу); науково-технічну інформацію; податкову інформацію; правову інформацію; статистичну інформацію; соціологічну інформацію; інші види інформації².

У літературних джерелах простежуються інший поділ інформації. Зокрема поділ, що має істотне значення для розвитку бізнесу: відкрита інформація (має вільний доступ та розміщується для ознайомлення з діяльністю суб'єкта агробізнесу); інформація з обмеженим доступом (дає можливість формувати інформацію з обмеженим доступом у вигляді комерційної таємниці, зокрема щодо

¹ Корнєєв Ю. О. Інформаційне забезпечення розвитку підприємницької діяльності. *Вісник НАН України*. 2008. № 5. С. 24.

² Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

нових технологій сільськогосподарського виробництва); інформація із закритим доступом (державна, службова таємниця). Залежно від об'єктивної форми інформації вона може поділятися на: бази персональних даних, банки даних, документи, державні реєстри, веб-сторінки, сайти ін. Зазначимо, що в даний час в аграрному секторі України провадиться значна за обсягами та значенням робота зі створення баз даних і програмних продуктів, призначених для товаровиробників, органів управління, партнерів сільгосп підприємств з агробізнесу та інших організацій¹.

Серед новітніх інформаційних продуктів у вигляді безкоштовного онлайн-сервісу слід виокремити створення Державного аграрного реєстру, що являє собою державну автоматизовану інформаційну систему збирання, обліку, накопичення, оброблення та надання інформації про виробників сільськогосподарської продукції та сільськогосподарську діяльність, яку вони здійснюють (п. 2.27 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»)².

Аграрний реєстр надаватиме низку послуг для аграріїв. На пілотному етапі у своєму онлайн-кабінеті аграрій зможе слідкувати за інформацією про себе, отримавши інформацію з чотирьох реєстрів: Державного земельного кадастру, Реєстру юридичних та фізичних осіб, Реєстру речових прав та Реєстру тварин³.

Правове регулювання Державного аграрного реєстру було встановлено у 2020 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції»⁴. Згідно з цим нормативним ак-

¹ Ключан В. В. Інфраструктура інформаційного обслуговування агробізнесу. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2014. Вип. 4. С. 14.

² Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15/ed20130811/find?text=%C0%E3%F0%E0%F0%ED% E0+%E1%B3%F0%E6%E0>.

³ Пілот Аграрного реєстру стартує у шести областях. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=3ef7efcc-5928-4163-9b95-05a746507044&title=PilotAgramogoRestruStartuUShestiOblastiakh>.

⁴ Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників

том Розділ I Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» було доповнено статтею 2², яка визначила засади функціонування Державного аграрного реєстру.

Цей реєстр утворюється за державною ініціативою та функціонує за рахунок бюджетних коштів, є власністю держави, зберігається довічно і є складовою Національного архівного фонду. Держава прийняла на себе зобов'язання щодо його утворення, наповнення, обробки та збереження з метою систематичної відомостей/даних про сільськогосподарська товаровиробників. При цьому інформація про них має розширений характер, оскільки включає структурні елементи щодо їх майнових, земельних, екологічних, трудових, фінансово-кредитних прав, обсягів виробленої (вирощеної) ними сільськогосподарської продукції. Внесення цих відомостей у реєстр вказує на намагання суб'єкта агробізнесу надати власній діяльності елемент прозорості, тому і наповнюється реєстр шляхом добровільного внесення виробниками сільськогосподарської продукції достовірних відомостей про себе. Отже, утворення Державного аграрного реєстру задовольняє публічна та приватні інтереси, які спрямовуються на підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору, виникнення експортної можливості у суб'єкта агробізнесу, більш безпечному пошуку контрагентів.

Слід зазначити, що для будь-якого інформаційного забезпечення властива динаміка, яка обумовлена змінами самої інформації. Таке положення враховується і розробниками Державного аграрного реєстру, оскільки внесена інформації у реєстр може постійно оновлюватися з метою відображення відповідних актуальних відомостей.

Об'єктивна форма Державного аграрного реєстру є електронною. При цьому для збереження відомостей реєстру його інформація зберігається і у документальній формі. Саме електронна форма дає можливість реєстру взаємодіяти з іншими державними реєстрами та кадастрами. Крім того, ця форма реєстру дозволяє здійснювати взаємодію між різними суб'єктами, зокрема між суб'єктами агробізнесу та органами публічної влади, органами місцевого самоврядування, центрами надання адміністративних

сільськогосподарської продукції : Закон України від 05.11.2020 р. № 985-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985-20#n21>.

послуг. Така взаємодія може стати майбутнім фундаментом у реалізації державної аграрної політики.

Державний аграрний реєстр містить інформацію про фізичних осіб - підприємців або юридичних осіб, що здійснюють діяльність з виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. Якщо особа займається веденням, наприклад, особистого селянського господарства, то відомості про неї не вносяться у реєстр. Як наслідок, у державі формується системна інформація виключно про суб'єктів агробізнесу.

Для розуміння функціонального призначення Державного аграрного реєстру та утворення єдиного правового підходу до його наповнення, збереження, законодавцем у ч. 2² ст. 2² Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» встановлені такі принципи функціонування реєстру: єдності методології ведення Державного аграрного реєстру; об'єктивності, достовірності, актуальності та повноти відомостей у Державному аграрному реєстрі; відкритості та доступності відомостей Державного аграрного реєстру, законності їх одержання, поширення і зберігання; відсутності дублювання відомостей інших реєстрів, кадастрів та інформаційних систем; обов'язковості електронної інформаційної взаємодії Державного аграрного реєстру з іншими державними реєстрами та кадастрами; документування всіх відомостей Державного аграрного реєстру; захищеності інформації¹. Слід наголосити, що принципи побудовані як з урахуванням необхідності отримання достовірної інформації, так і створення системи захисту отриманих відомостей від суб'єктів агробізнесу. Крім того, заявлені принципи вказують на перспективу розвитку Державного аграрного реєстру стосовно його єдиного функціонування з іншими державними реєстрами та базами, що буде спрощувати процедуру отримання необхідної інформації.

Діяльність Державного аграрного реєстру передбачає декілька стадій: внесення відомостей у реєстр; їх опрацювання; збереження; внесення змін до відомостей/даних про суб'єкт агробізнесу; використання необхідних відомостей; обмін інформацією між різними

¹ Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15/ed20130811/find?text=%C0%E3%F0%E0%F0%ED% E0+%E1%B3%F0%E6%E0>.

реєстрами. При цьому діяльність щодо реєстру можна поділити на такі групи дій: 1) формування реєстру (утворення особистого електронного кабінету); 2) отримання відомостей з реєстру; 3) співпраця суб'єкта агробізнесу безпосередньо з реєстром (адміністрування заявок на отримання державної підтримки, а також документів дозвільного характеру за допомогою програмних засобів ведення Державного аграрного реєстру). Наповнення Державного аграрного реєстру здійснюється добровільно суб'єктом агробізнесу шляхом звернення, а також центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики, політики у сфері сільського господарства, центром надання адміністративних послуг.

З моменту утворення особистого електронного кабінету суб'єкта агробізнесу цей ресурс можна співвідносити з нематеріальними благами конкретного сільськогосподарського товаровиробника, адже за добровільним зверненням або самостійно кабінет створюється цим суб'єктом. Суб'єкт агробізнесу має постійний доступ до особистого кабінету, зокрема можливість здійснювати управління профілем, надання доступу до інформації, що міститься в особистому електронному кабінеті, третім особам. Безумовно, правова природа права на особистий електронний кабінет суб'єкта агробізнесу потребує окремого дослідження, але можна запропонувати відносити це право до особистих немайнових прав суб'єкта у сфері інформації.

Відповідно до п. 2².4 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» суб'єкти агробізнесу, що зареєструвалися у Державному аграрному реєстрі, набувають право: на отримання державної підтримки на основі інформації, що міститься в Державному аграрному реєстрі; на безкоштовне отримання інформації стосовно себе з Державного аграрного реєстру; на використання інформації, що міститься в Державному аграрному реєстрі; на подання заявок на отримання державної підтримки, а також документів дозвільного характеру за допомогою програмних засобів ведення Державного аграрного реєстру; на управління своїм профілем¹. Наведені права дають можливість

¹ Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15/ed20130811/find?text=%C0%E3%F0%E0%F0%ED% E0+%E1%B3%F0%E6%E0>.

реалізовувати діяльність навколо інформаційного забезпечення суб'єкта агробізнесу. Звернемо увагу, що положення про Державний аграрний реєстр розміщено у нормах Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Тобто законодавець застосовує широкий підхід до змісту Державного аграрного реєстру як правового явища. З одного боку, він виступає одним із елементів інформаційного забезпечення діяльності суб'єктів агробізнесу, з іншого – являє собою одну з гарантій сталої діяльності сільськогосподарських товаровиробників.

Ще одним сучасним інструментом інформаційного забезпечення агробізнесу виступає блокчейн. У 2019 р. блокчейн було віднесено до восьми головних аграрних інновацій¹. Блокчейн пов'язаний з технологією збереження великого масиву даних, зокрема його використовують для виявлення та обробки відповідної інформації. При цьому інформація, яка розміщується, може мати різне змістове навантаження, зокрема про суб'єктів агробізнесу, сільськогосподарську продукцію, способи виробництва, контрагентів сільськогосподарських товаровиробників, персональні дані працівників та ін.

Блокчейн складається із взаємного ланцюга блоків даних. Як наслідок, дані/відомості розподіляються між різними комп'ютерними сховищами, що дає можливість встановлювати зв'язок її між різними користувачами та розподіляти інформацію для збереження між ними. Блокчейн – це мережа, що складається з елементів (комп'ютери/суб'єкти), які називаються вузлом, кожен з яких містить (зберігає) ланцюжок блоків (книгу). Кожен блок містить набір транзакцій, здійснених з моменту закінчення формування попереднього блоку мережі до моменту складання цього блоку, розмір якого залежить від того, скільки транзакцій було завершено в заданий інтервал часу². У цілому блокчейн використовується для ведення державних реєстрів, у діяльності державних органів є перспективною практикою фахівців з державного стратегічного планування провідних країн світу. Головним позитивним чинни-

¹ 8 Агро інновацій 2019 року. URL: <https://aggeek.net/ru-blog/8-agro-innovatsij-2019-roku>.

² Баранова О. А. Інтернет речей (IoT): мета застосування та правові проблеми. *Інформація і право*. 2018. № 2. С. 66.

ком є стійкість системи щодо несанкціонованого втручання та зміни інформації, яка зберігається у реєстрі, а також економія коштів порівняно зі зберіганням інформації на паперових носіях та із застосуванням традиційних технологій зберігання даних на машинних носіях інформації¹.

На рівні законодавства поняття «блокчейн» ще не визначено. Спроба його законодавчого тлумачення закріплена у проекті Закону України «Про обіг криптовалюти в Україні», згідно з яким система блокчейн –децентралізований публічний реєстр усіх криптовалютних транзакцій, які були проведені суб'єктом криптовалютних операцій². Наведений підхід враховує виключно потреби у сфері обігу криптовалюти, без врахування того, що блокчейн використовується для систематизації даних у державних реєстрах.

З 2017 р. державні реєстри України стали використовувати цю технологію. Так, 3 жовтня 2017 р. Міністерство аграрної політики та продовольства України спільно з Державним агентством електронного урядування та Transparency International Україна презентували оновлений Державний земельний кадастр, який відтепер працюватиме на технології блокчейн. Упровадження цієї технології дозволяє забезпечити надійну синхронізацію даних, що унеможливить їх підміну в результаті зовнішнього втручання, а також дає можливість здійснювати суспільний контроль за системою³.

Саме використання технології блокчейна дозволяє Державному аграрному реєстру обмінюватися інформацією із земельним кадастром, реєстрами юридичних осіб та іншими структурованими базами даних. Наявність таких швидких умов обміну інформації потребує і додаткового технічного та правового захисту цих систем від можливого шахрайства. Використання технології блокчейна щодо державних реєстрів у суспільстві викликає певну стурбованість. Очевидно тому, що ця технологія дозволяє отримувати інформацію, змінювати її, якщо особа має ключі доступу до

¹ Доронін І. М. Блокчейн, суспільство і держава: проблеми правотворчості. URL: <http://aphd.ua/publication-359/>.

² Про обіг криптовалюти в Україні : проект Закону України № 7183 від 06.10.2017 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc41?pf3511=62684>.

³ Державний земельний кадастр перейшов на технологію Blockchain. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/250316597>.

системи даних (реєстру) або здійснила неправомірний злам системи. Це викликає певне побоювання щодо використання технології блокчейн, однак у світі у сфері цифрових технологій ця система зберігання даних набуває лише поширення.

Основним рушієм у багатьох проєктах на основі технології блокчейн є можливість використання криптовалюти¹. Можливість використання криптовалюти розширює та спрощує відносини із проведення виробничо-господарських операцій. Однак в Україні цей віртуальний фінансовий механізм ще потребує нормативно-правового регулювання.

Технологія блокчейна може бути використана і для поліпшення здійснення логістичних операцій у сфері агробізнесу. Враховуючи те, що ланцюги поставок – це послідовність пунктів доставки продукції з початкового пункту в кінцевий, важливо мати інформацію стосовно переміщення товару за допомогою децентралізованих записів. Одна з найбільш універсально застосовуваних можливостей технології блокчейна полягає у тому, що вона може бути гарним рішенням для фіксації та контролю елементів ланцюгів постачання, забезпечуючи безпечно та прозоре відстеження операцій².

Також за допомогою технології блокчейна можуть укладатися смарт-контракти. Смарт-контракт може виступати автоматизованою системою, що діє задля виконання договору, укладеного в іншій формі (автоматизовані системи, направлені на виконання договорів, сьогодні широко застосовуються банками, телекомунікаційними операторами тощо)³. Наведені типи контрактів можуть використовуватися суб'єктами агробізнесу, що буде спрощувати процедуру оформлення контракту та дає можливість від-

¹ Устименко В. А., Поліщук Н. Ю. Перспективи застосування криптовалют в електроенергетиці України : зарубіжний досвід і вітчизняні здобутки. *Economics and Law*. 2019. № 2 (53). С. 65.

² Кудирко О. В. Інновації в логістиці: перспективи використання технології блокчейн у ланцюгах поставок. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 15(1). С. 160.

³ Мамчур Л., Недибалюк О. Цивільно-правові реалії допустимості використання смарт-контракту у договірних відносинах. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2 (12). С. 92.

слідкувати його реалізацію, зокрема це актуально для форвардних контрактів.

Варто зазначити, що в сфері агробізнесу блокчейн дає можливість охопити усю інформацію про сільськогосподарський продукт від його розробки, виробництва до реалізації споживачем, зокрема при використанні QR-коду. Позитивним в цьому є те, що споживач швидко отримує актуальну, прозору та дійсну інформацію про продукцію. Наклеївши на товар QR-код (матричний код, що дозволяє ідентифікувати товар, його властивості, його виробника, споживчі якості), створюється можливість покупцеві простежити все, що відбувалося з їжею: коли, наприклад, народилася корова, в яких умовах існувала, чим її годували, чим вона хворіла, коли її забили на м'ясо, на якому заводі тушу перетворили в консерви, як ці консерви транспортувалися і зберігалися. За такої системи вся незмінна історія продукту буде на екрані смартфона споживача. Держава теж зможе користуватися перевагами ланцюжка. Санітарні органи зможуть стежити, як поширювалася, скажімо, епідемія. Якщо людині стало погано, лікар зможе моментально дізнатися, якої якості продукт спожив потерпілий¹. Система якості повинна функціонувати таким чином, щоб забезпечити упевненість у тому, що протягом певного часу після споживання харчового продукту не виявиться шкідливий вплив на здоров'я та життя людини².

На наш погляд, слід додати до ст.1 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» визначення блокчейна. «Блокчейн – це інформаційна система, що містить дані щодо виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання, транспортування та реалізації кінцевому споживачу, яка забезпечує простежуваність та гарантію якості та безпечності готового до споживання харчового продукту».

Блокчейн також варто застосовувати при виробництві органічної сільськогосподарської продукції. Запровадження такої інфор-

¹ Блокчейн плюс сільське господарство: як зміниться життя споживача і бізнесу. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2017/10/25/630431/>.

² Корнієнко Г. С. Правові засади виробництва безпечних та якісних сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. *Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України*: монографія / за ред. В. Ю. Уркевича. та М. В. Шульги. Харків, 2013. С. 421.

маційної технології надасть додаткового захисту та гарантій споживачу, що він споживає дійсно органічну сільськогосподарську продукцію, яка відповідає вимогам чинного законодавства.

Використання QR-код у сфері агробізнесу ще потребує детального правового регулювання. Між тим у державі вже є нормативні акти щодо його реалізації. Зокрема, 28 травня 2020 р. затверджена постанова Національного банку України «Про затвердження Правил формування та використання QR-коду для здійснення кредитових переказів», у якій визначено, що QR-код (англ. quick response – швидкий відгук) – матричний код (двовимірний штрих-код), який містить інформацію щодо отримувача коштів і призначений для сканування за допомогою мобільного пристрою, сканера штрих-коду з метою швидкої та безпомилкової передачі реквізитів операції переказу коштів. З наведеного випливає, що QR-код може використовуватися і до сільськогосподарських продуктів. Він є звуженим елементом, але носієм великого обсягу інформації про сільськогосподарський продукт. На наш погляд, використання такого коду з забезпечить споживача повною інформацією щодо якісних показників харчового продукту, а також спонукатиме виробника дотримуватися усіх стандартів щодо безпечності продукції – власновиробленої і переробленої. Отже, застосування блокчейна у різних сферах агробізнесу є перспективним напрямом його розвитку.

Постійний розвиток інформаційних технологій, природне оновлення аграрних інновацій, динамічні зміни у законодавстві потребують системного підвищення рівня освіти серед осіб, які працюють у сфері агробізнесу. При цьому освітня діяльність може охоплювати як набуття професійних знань для отримання відповідного рівня освіти, так і для підвищення кваліфікації, отримання знань для впровадження у свою діяльність новітніх наукових досягнень. Проблематика освітнього забезпечення агробізнесу зумовлена і тим, що ст. 31 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» встановлено, що одним із пріоритетних завдань сільськогосподарського кооперативу є кооперативна освіта (здійснення заходів щодо навчання та підвищення кваліфікації членів сільськогосподарських кооперативів, членів органів управління і найманих працівників таких кооперативів у сфері діяльності сільсь-

когосподарського кооперативу для підвищення ефективності його господарської діяльності)¹. При цьому забезпечення освітнього процесу у структурі сільськогосподарського кооперативу покладається на органи управління відповідного кооперативу. Освітній напрям у структурі сільськогосподарської кооперації стає необхідним обов'язковим елементом діяльності цього підприємства. Зокрема, ним опікуються загальні збори сільськогосподарського кооперативу, які щороку оцінюють стан розвитку кооперативної освіти та її вплив на розвиток кооперативу і спрямовують фінансування на її підтримку. Таке законодавче нововведення можна критично оцінювати, але воно засвідчує, що професійна освіта у сфері агробізнесу стає перспективним напрямом його розвитку. Актуальність запровадження професійної освіти на базі сільськогосподарських кооперативів та їх об'єднань виражається у недостатньому кадровому забезпеченні суб'єктів агробізнесу в умовах стрімкого інноваційного розвитку та існуючих кліматичних та епідеміологічних змін у світі. У цьому питанні слід згадати про соціальну відповідальність суб'єктів агробізнесу. Підприємства у сфері агробізнесу повинні бути зацікавлені у розвитку сільської місцевості та наявного робочого потенціалу. Так, якщо сільськогосподарське підприємство за власний рахунок оплатить навчання молоді з тієї місцевості, де знаходяться його потужності, в аграрному навчальному закладі, то в результаті воно отримає потрібного спеціаліста. Слід зазначити, що на цьому прикладі очевидна зацікавленість обох сторін: забезпечення професіональними власними кадрами суб'єкта агробізнесу та гарантії отримання робочого місця для сільської молоді. Так простежується соціальна відповідальність щодо працевлаштування для молодих спеціалістів з боку агробізнесу.

На відміну від кооперативної освіти, існує вже впроваджена освітня технологія у сфері агробізнесу – це сільськогосподарська дорадча діяльність. Вона являє собою сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сіль-

¹ Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>.

ськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства (абз. 6 ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність») ¹. Ця діяльність здійснюється на професійній основі та поширюється на малий та середній аграрний бізнес. Вона реалізується Дорадчими службами, дорадниками, які внесені у Реєстр сільськогосподарських дорадчих служб та отримали сертифікат щодо діяльності на п'ять років. Тобто для здійснення дорадчої діяльності суб'єкт повинен отримати спеціальну правосуб'єктність. У межах цієї правосуб'єктності дорадчі служби самостійно затверджують перелік дорадчих послуг і власну організаційну структуру.

Займатися дорадчою діяльністю можуть особи, які отримали професійну підготовку дорадників та експертів-дорадників, яка складається з навчання за програмами базової підготовки та підвищення кваліфікації (ч. 1 ст. 10 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»). Підготовка дорадників відбувається у вищих закладах освіти, зокрема, визначеними у наказі Міністерства аграрної політики України «Про організацію професійної підготовки та проведення дорадчої діяльності на професійному рівні» від 13.09.2006 р. № 519 ². Якщо особа не отримала спеціальну підготовку, не пройшла реєстрацію та не зареєструвалася, то вона не має право займатися сільськогосподарською дорадчою діяльністю.

Розвиток сільськогосподарського дорадництва в Україні стимулюється не тільки внутрішніми факторами, а й міжнародними угодами, виходячи, таким чином, на новий якісний рівень ³. Слід зазначити, що розвиток цієї діяльності є основоположним для поширення сучасних технологій, виховання молоді, надання інфор-

¹ Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004р. № 1807-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1807-15/sp:java-max25>.

² Про організацію професійної підготовки та проведення дорадчої діяльності на професійному рівні: наказ Міністерства аграрної політики України від 13.09.2006 р. № 519. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0519555-06#Text>.

³ Ровний В. В. Історична генеза моделі сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні: правовий аспект. *Європейські перспективи*. 2015. Вип. 5. С. 153.

маційної допомоги у створенні та діяльності сільськогосподарських суб'єктів. Це простежується і у більшості країн світу, які вже визнали та впровадили дорадчу діяльність у сферу агробізнесу. Найбільш складною (пов'язаною з різними освітніми процесами) є аграрна дорадча служба в Польщі, у Данії й Швеції. Консультаційну підтримку аграріїв здійснюють фермерські асоціації, частково фінансовані з державного бюджету. Унікальність системи дорадництва в США полягає в поєднанні багаторівневої структури з автономністю її складових. Вищий – федеральний (державний) рівень складає Департамент сільського господарства; програми дорадництва на рівні штатів¹.

В Україні фінансування дорадчих служб покладено на державний, місцевий бюджети та кошти суб'єктів господарювання. Наприклад, у 2018 р. за напрямом бюджетної програми КП КВК 2801230 «Підтримка фермерських господарств» використано 203,5 тис. гривень дорадчими службами Вінницької, Полтавської та Чернігівської областей (з одинадцяти зареєстрованих) за надані 24 фермерським господарствам дорадчі послуги². Такий розширений механізм фінансування існує не в усіх країнах. У більшості країн Європи сільськогосподарські дорадчі служби працюють на приватних засадах, користуючись державною підтримкою через відповідні урядові програми, спрямовані на розвиток сільського господарства. При цьому спочатку вони створювались за рахунок держави, а з часом приватизувались. Наприклад, у Великій Британії державна дорадча служба була приватизована в 1997 р. і перейшла на самоокупність³.

Питання фінансування дорадчих служб сьогодні України актуалізується, адже поширеною є думка, що дорадчі служби надають послуги у більшості випадків лише фермерським господарствам.

¹ Ровний В.В. Організація сільськогосподарської дорадчої діяльності: міжнародно-правовий досвід. *Форум права*. 2017. № 5. С. 351.

² У Мінагрополітики обговорили розробку ефективної моделі дорадництва з урахуванням міжнародного досвіду. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/u-minagropolitiki-obgovorili-rozrobku-efektivnoyi-modeli-doradnictva-z-urahuvannyam-mizhnarodnogo-dosvidu>.

³ Кравченко Т. А. Становлення інституту дорадництва в Україні: історичний аспект та зарубіжний досвід. *Економіка та держава*. 2008. № 10. С. 75.

Всі інші суб'єкти агробізнесу самостійно намагаються отримувати правові, організаційні освітні консультації. Таке звуження дорадчої діяльності видається не зовсім вдалим, адже діяльність дорадчих служб доцільно поширювати на усіх суб'єктів сільськогосподарського виробництва, зокрема і на сільськогосподарські кооперативи. Крім того, зі зростанням доходів фермерів рівень державної підтримки системи дорадництва може зменшуватися, а роль фермерських організацій в управлінні системою та її фінансуванні може зростати¹. Також дорадчі служби надають соціально спрямовані дорадчі послуги, а тому цей вид дорадчої діяльності є неприбутковим та потребує державної підтримки.

Діяльність сільськогосподарських дорадчих служб поділяється на звичайні консультаційні послуги та соціально спрямовані. Послуги дорадчих служб стосуються надання та підвищення знань у сфері відкриття та діяльності суб'єктів агробізнесу; отримання навичок ведення бізнесу, зокрема сплати податків, ведення маркетингу, управління персоналом тощо; надання освітньої-правових послуг; впровадження нових технологій обробки та збереження ґрунту, охорони навколишнього середовища; формування громадського суспільства; реалізації на селі нових аграрних інновацій; проведення молодіжних конкурсів та інших програм серед молоді інші заходи.

Узагальнюючи, підкреслимо, що сільськогосподарська дорадча діяльність є необхідною складовою освітнього забезпечення агробізнесу. Загалом інформаційно-освітнє забезпечення агробізнесу – це діяльність, пов'язана з інформацією та освітою з метою підвищення рівня функціонування сільськогосподарського товаровиробника. Інформаційно-освітнє забезпечення агробізнесу – це відносини у сфері освітніх та інформаційних послуг з метою підвищення рівня ефективності діяльності сільськогосподарського товаровиробника.

¹ Похиленко Н. М., Корінець Р. Я. Фінансування системи сільськогосподарського дорадництва. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 23. С. 114.

4.4. Правове забезпечення аграрних інновацій як важливого фактору розвитку агробізнесу

Сучасний розвиток агробізнесу як в Україні, так і у світі безпосередньо пов'язаний із інноваціями. За прогнозами одного з найбільших світових сільськогосподарських концернів BASF, понад 30 нових продуктів з'являться на світовому ринку вже до 2028 року. Вони підвищать врожайність та якість сільгоспкультур, а також забезпечать більш стале агровиробництво¹. Про активний розвиток аграрних інновацій свідчить і той факт, що у 2020 р. до рейтингу 50 найбільш інноваційних компаній України увійшли п'ять агрохолдингів: МХП, Kernel, НІБУЛОН, «Астарта» та ІМК, зокрема в 2017 р. компанія і технологічний кластер Radar Tech запустили єдиний в країні інкубатор агростартапів – МНР accelerator². З 90-х років ХХ століття вітчизняні підприємства робили спроби впровадити інтегровані інформаційні системи та ІТ для автоматизації бізнес-процесів. Першими спробами інтегрованого управління стали ERP (система планування ресурсів підприємства). Сучасні ERP-системи включають великі підсистеми: фінансовий менеджмент, управління матеріалами MRP, управління виробництвом, MPS (основний графік виробництва), управління проектами, управління сервісним обслуговуванням, PDS System Point-Draining System (SIC – Statistics Inventory Control), управління персоналом, системи автоматизації для проектно-конструкторської діяльності та інженерний процес (CAD / CAM - CAD / CAM / CAE / PDM). Останнім із стандартів, інтегрованих у системи ERP-ІІ, є CSRP (Customer Synchronized Resource Planning) – планування ресурсів, синхронізоване із клієнтами, яке охоплює і відносини із клієнтами³.

¹ Інновації для розвитку сільського господарства. URL: <https://infoindustria.com.ua/innovatsiyi-dlya-rozvitku-sil'skogo-gospodarstva/>.

² 5 найбільш інноваційних агрокомпаній України. URL: <https://propozitsiya.com.ua/5-naybilsh-innovatsiynih-agrokompaniy-ukrayiny>.

³ Kornienko G., Chabanenko M., Legeza Y. Assessment of the economic efficiency of it application at enterprises. *Baltic Journal of Economic Studies*. Riga. 2018. №3. P. 127.

Одним з інноваційних напрямів в агробізнесі експерти вважають технологію Blockchain, яка являє собою децентралізовану базу даних, утворену в вигляді мережі комп'ютерів, що взаємодіють один з одним на основі протоколу консенсусу, і яка зберігає ланцюжок блоків з зашифрованими даними про які-небудь операції або записах ¹.

У цілому інновації в агробізнесі можна розрізнати у сфері: створення нового сільськогосподарського продукту; нових технологій вирощування; забезпечення цифрового агровиробництва. Останні найпоширеніші серед сільськогосподарських українських товаровиробників. Поміж цим, інновації використовуються при розробці вирощування продуктів з ГМО. Нині в Україні також постало питання переведення аграрного сектору економіки на інноваційно-інвестиційну модель розвитку ². Отже, можна констатувати, що фактично інноваційні відносини вже природно сформувались у системі аграрних правовідносин, тому потребують осмислення, аналізу та виокремлення.

При дослідженні інновацій у сфері агробізнесу не можна оминати тенденції до їх розгляду в негативному контексті. Це зумовлено тим, що підвищення прибутковості аграріїв безпосередньо відносять до ефекту від використання ГМО-технологій. Розуміючи таку позицію, варто наголосити, що це звужений, поверховий підхід. Сучасні технології поширюються і на «управління полем», коли програми, наприклад, розраховують час, вид насіння залежно від якості землі, сонячного дня тощо або застосування системи блокчейн щодо операцій у Держгеокадастрі³. Враховуючи наведене, можна стверджувати, що аграрні інновації повинні розглядатися з

¹ Блокчейн в мире и Украине: мнения экспертов & ТОП-7 интересных фактов. URL: <https://www.apk-inform.com/ru/exclusive/opinion/1106854>.

² Уркевич В. Ю. Інноваційна модель розвитку сільського господарства України: окремі правові питання. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2011. № 1. С. 32.

³ Корнієнко Г.С. Види інновацій у сфері агробізнесу: правовий аспект. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери*: зб. матеріалів Наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 лист.2020 р.) за заг.ред. А. П.Гетьмана, М. В. Шульги, Т. В.Курман. Харків: Юрайт, 2020 С.36. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2020/Conf_20.11.20/Conf_20.11.20.pdf.

різних аспектів, тобто варто знаходити баланс між доцільністю їх використання й негативними наслідками.

Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» було встановлено, що технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу виступає одним із стратегічних пріоритетних напрямів у 2011–2021 рр. в Україні¹. Така позиція стала продовженням положень щодо аграрних інновацій, закладених Загальнодержавною комплексною програмою розвитку високих наукоємних технологій 2004 р.² Законодавча увага до розвитку аграрних інновацій базується на необхідності невідкладного вирішення питань інноваційного техніко-технологічного забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції шляхом впровадження найсучасніших досягнень науки і техніки³. При цьому в Законі України «Про інноваційну діяльність»⁴ не дано спеціального визначення аграрних інновацій, інновацій в АПК чи сільськогосподарських інновацій; це сталося очевидно через те, що законодавець оминув увагою питання класифікації інновацій та інноваційних продуктів⁵. Тому перед дослідниками постала задача охарактеризувати інновації у відповідному секторі економіки, зокрема аграрних інновацій як об'єкта аграрних інноваційних правовідносин.

Так, П. Т. Саблук справедливо підкреслює, що інноваційний процес та інноваційна інфраструктура в аграрній сфері мають свої

¹ Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні : Закон України 08.09.2011 р. № 3715-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17#Text>.

² Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій : Закон України від 09.04.2004 р. № 1676-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1676-15#Text>.

³ Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т. Аграрний потенціал України: напрямки розвитку : монографія. Київ : Аграрна наука, 2016. С. 247.

⁴ Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.

⁵ Олійник О. С. Сучасний стан та перспективи правового регулювання інноваційних правовідносин. *Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи* : матер. Наук.-практ. конф., присвяч. 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету ім. Василя Стуса. Вінниця, 2019. С. 144.

особливості, зумовлені специфікою сільськогосподарського виробництва, що залежить від природних факторів, та використаням як засобів виробництва живих організмів і природних ресурсів¹. Дійсно, інноваційна діяльність у сільському господарстві має особливий об'єкт – нові сорти рослин, породи тварин, технології вирощування, зберігання сільськогосподарського виробництва. Крім того, здійснення інноваційної діяльності має прив'язку до сезонності. Особливість цих інновацій полягає також в тривалому терміні окупності інновацій, необхідності адаптації рослин і тварин до різних територіальних кліматичних умов². З огляду на ці особливості інноваційна діяльність у сільському господарстві потребує окремого забезпечення.

Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства – це створення відповідної інноваційної інфраструктури щодо розробки або залучення нових технологій, продукції або послуг, організаційна, адміністративна діяльність, яка спрямована на використання та комерціалізацію наукових досліджень та розробок, що підвищують конкурентоспроможність підприємства³. У процесі цього забезпечення виникають інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу. Їх правова характеристика недостатньо досліджена, а тому потребує окремої уваги дослідників.

Натомість О. Е. Сімсон визначає інноваційні правовідносини як відносини, що виникають між суб'єктами інноваційної діяльності щодо передачі (використання, реалізації) об'єктів інновацій у підприємницької сфері з метою отримання прибутку⁴. На думку С. Г. Гордієнко, безпосередній зміст інновації полягає у вигляді

¹ Саблук П. Т. Інноваційна модель розвитку аграрного сектору економіки України та роль науки в її становленні. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія : Економіка та менеджмент*. 2016. № 9. С. 36.

² Олійник О. В., Сідельнікова І. В. Інноваційна діяльність: особливості розвитку і активізації в аграрному виробництві. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : Економіка*. 2017. Вип. 17. С. 76.

³ Герасименко А. А., Богачев Л. А. Инновационные проблемы сельского хозяйства современной Украины. *Молодий вчений*. 2014. № 5(1). С. 20.

⁴ Сімсон О. Е. Інноваційні правовідносини. Проблема ідентифікації та класифікації. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2010. № 5. С. 99

результату взаємодії між її творцями і споживачами¹. Щодо інноваційних правовідносин слухну думку висловила Н. С. Кузнєцова. Вона вважає, що з точки зору їх належності, інноваційні правовідносини є різногалузевими, оскільки в них присутня публічно-правова та приватноправова складова². Таким чином, інноваційні правовідносини виникають з приводу здійснення інноваційної діяльності і мають змішану правову природу.

Законодавче визначення інноваційної діяльності закріплено у ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» та ст. 325 ГК України. Однак якщо Закон визначає інноваційну діяльність крізь реалізацію науково-технічних розробок при створенні нових конкурентоздатних товарів і послуг, то Кодекс зводить цю діяльність до реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя.

Співвідношення інновацій та інвестицій впливає з того, що інвестиціями вважаються усі види майнових та інтелектуальних цінностей, які вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (доход) та/або досягається соціальний та екологічний ефект, зокрема у вигляді майнових прав інтелектуальної власності; сукупності технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навиків та виробничого досвіду, необхідних для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентованих (ст. 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність»)³. Водночас поняття інвестиції, зокрема у сфері агробізнесу, значно ширше за інновації, оскільки в АПК ін-

¹ Гордієнко С. Г. Інноваційна діяльність: проблеми, сутність, змістовні складові та напрями удосконалення. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7. № 2. С. 22.

² Кузнєцова Н. С. Цивільно-правові засоби забезпечення інновацій в сучасному законодавстві України. *Інноваційний розвиток України: наукове, економічне та правове забезпечення* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. 27-28 жовтня 2006 р. / упоряд. : О. В. Петришин, М. О. Кизим. Харків, 2007. С. 56.

³ Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18.09.1991 р. № 1560-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text>.

вестиції розглядаються як капітальні вкладення (довгострокові) в сільському господарстві, переробній промисловості, транспорті та в інших галузях АПК на відтворення, збільшення і вдосконалення основних фондів¹. Підкреслимо і те, що інвестиції у сфері агробізнесу виступають складним елементом правовідносин матеріально-технічного забезпечення діяльності сільськогосподарського виробника.

Інноваційна та інвестиційна діяльність близькі за своїми юридичними дефініціями, але різні за своєю спрямованістю. Так, інноваційна діяльність виникає щодо розробки та реалізації у відповідній галузі народного господарства об'єктів інтелектуальної власності, ноу-хау; інвестиційна ж діяльність – щодо вкладення будь-якого об'єкта у діяльність підприємства з метою підвищення його прибутковості. Підкреслимо, що вони розмежовуються за об'єктом. При цьому названі категорії співвідносяться як спеціальне та загальне. З моменту внесення інновації як нематеріального активу до капіталу сільськогосподарського товаровиробника вона може отримати статус інвестиції.

Отже, інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу виникають з приводу здійснення інноваційної діяльності у вигляді використання результатів науково-дослідних і (або) дослідно-конструкторських розробок у діяльності суб'єктів агробізнесу. Інвестиційні правовідносини виникають з моменту вкладення відповідної розробки до капіталу підприємства, оскільки до надання об'єктові статуту інвестицій він може мати різний правовий режим, зокрема об'єкта інтелектуальної власності, матеріального активу, акції тощо. Це відбувається незважаючи на те, що інвестиційний цикл починається на передінвестиційній стадії, яка переходить у стадію вкладення коштів, а з часом в експлуатаційну стадію². Передінвестиційна стадія триває від попереднього дослідження до прийняття кінцевого інвестиційного рішення³. Остання може завершуватися як прийняттям позитивного чи негативного рішення, а тому

¹ Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання : монографія/ за ред. В. І. Семчика. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 17.

² Вінник О. М. Інвестиційне право : навч. посібник. Київ : Атіка, 2000. С. 15.

³ Швець Л. П., Захаркевич Н. П. Складові стадії циклу проекту. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2. С. 441.

новітня технологічна розробка залишиться у статусі об'єкта інтелектуальної власності.

Інноваційні відносини, особливо в сфері сільськогосподарського виробництва, виникають раніше, оскільки стадії використання інновації передують стадія винахідництва нового продукту, технології, яка може виникати на замовлення суб'єкта агробізнесу. Ця стадія передбачає як створення нового об'єкта інтелектуальної власності, так і проведення експериментів щодо підтвердження його придатності, так і оформлення майнових прав на об'єкт (отримання патенту, свідоцтва, укладання ліцензійних договорів тощо). Отже, для виникнення інноваційних правовідносин, як підкреслюється в юридичній літературі, фактичний склад може включати юридичні факти, пов'язані з виникненням об'єктів інтелектуальної власності, а також договори та інші публічні акти ¹.

Звернемо увагу і на той факт, що інвестиційні правовідносини у стадії експлуатації інвестиції спрямовані на безпосереднє отримання прибутку. Водночас інноваційні правовідносини повинні враховувати не лише економічну, але й соціальну та екологічну цінність реалізованих заходів, зокрема сприяння якісному удосконаленню інноваційного потенціалу сільського господарства, визначення альтернативних підходів до формування його структури ². Так, екологічні інновації є кінцевим продуктом еколого-інноваційної діяльності зі створення, використання і впровадження у виробництво еколого-орієнтованого нововведення, що реалізуються у вигляді екологічних товарів (виробів або послуг), технологій їх виробництва, методів управління на всіх стадіях виробництва і збуту товарів ³.

Розробка аграрних інновацій є складним та довготривалим процесом, який передбачає постановку науково-технічного завдан-

¹ Шпак Т. С. Системний аналіз інноваційних правовідносин: господарський аспект. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 1032.

² Янченко З. Б. Інноваційна діяльність у сільському господарстві та її інвестиційне забезпечення. *Наукові читання 2014* : наук.-теорет. зб. Житомир : ЖНАЕУ, 2014. Т. 3. С. 131, 132.

³ Мартієнко А. І., Бондаренко С. А. Екологічні інновації в регіональній інноваційній системі. *Ефективна економіка*. 2015. № 8. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4232>.

ня, його вирішення та проведення відповідних експериментів, які підтверджують стабільність та однорідність відповідного продукту (особливо щодо біотехнологій)¹.

Урахування соціального, екологічного ефекту від інновацій у сфері агробізнесу може сприяти як підвищенню соціально-економічної ефективності діяльності суб'єктів агробізнесу, так і забезпечувати екологічну безпеку регіону діяльності суб'єкту, сприяти охорони навколишнього середовища, розвитку безпечного проживання на селі. Підкреслимо, що при здійсненні інноваційних правовідносин має враховуватися і те, що ведення сільськогосподарського виробництва відбувається в різних природно-кліматичних умовах (Полісся, Лісостеп, Степ), тому інноваційний розвиток, в тому числі у сфері агробізнесу, повинен реалізовуватися на засадах диференціації та концентрації інноваційних ресурсів на пріоритетних для конкретних регіонів наукоємних виробництвах². Крім того, сільськогосподарське виробництво, особливо рослинництво, має яскраво виражені пікові сезонні навантаження під час посіву і збирання сільськогосподарських культур. Таким чином, інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу спрямовується як на отримання економічного, так і соціального, екологічного ефекту. Вони реалізуються з урахуванням кліматичних умов вирощування сільськогосподарської продукції, їх сезонності та циклічності.

Крім стадії розробки нової аграрної продукції, існує стадія комерціалізації інновації. В економічних джерелах справедливо вказують, що це процес виведення інноваційного продукту (винаходу, промислового зразка, раціоналізаторської пропозиції, корисної моделі, ноу-хау тощо) на ринок з метою отримання економічної вигоди³. В юридичному аспекті комерціалізація об'єкта інновації означає її матеріальну оцінку, яка здійснюється відповідно

¹ Корнієнко Г. С. Аграрні інновації як чинник становлення національного агробізнесу *Право та інновації*. 2020. № 3(31). С. 19.

² Янченко З. Б. Особливості реалізації національної концепції розвитку інноваційної діяльності в сільському господарстві. *Бізнес-навігатор*. 2012. № 1. С. 64.

³ Косцик Р. С. Комерціалізація інноваційної продукції: сутність, значення та принципи здійснення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 727. С. 325.

до Методики оцінки майнових прав інтелектуальної власності, затвердженої наказом Фонду державного майна України від 25.06.2008 р. № 740 ¹. Саме з моменту оцінки відповідної аграрної інновації вона може бути включена до статутного капіталу відповідного суб'єкта агробізнесу або бути використана на підставі відповідного договору (ліцензії, концесії ін.). Після стадії комерціалізації аграрної інновації вона може бути використана у діяльності відповідного суб'єкта агробізнесу. Це означає, що фактично виникає стадія реалізації інноваційних правовідносин.

Підсумовуючи сказане, можна зробити узагальнення. Інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу – це відносини, що виникають між спеціальними суб'єктами та суб'єктами агробізнесу щодо замовлення, використання нового сільськогосподарського продукту, технологій виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення цифрового сільськогосподарського виробництва у сфері агробізнесу з метою отримання прибутку, отримання позитивного соціального екологічного ефекту. Вони поділяються залежно від стадії розробки та комерціалізації аграрної інновації на: первинні інноваційні правовідносини (виникають щодо розробки нової аграрної інновації); перехідні інноваційні правовідносини (передбачають комерціалізацію аграрної інновації); експлуатаційні інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу (передбачають реалізацію інновації у сільськогосподарському виробництві).

Інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу виникають між відповідними суб'єктами. Суб'єктами інноваційної діяльності можуть бути фізичні і (або) юридичні особи України, фізичні і (або) юридичні особи іноземних держав, особи без громадянства, об'єднання цих осіб, які провадять в Україні інноваційну діяльність і (або) залучають майнові та інтелектуальні цінності, вкладають власні чи запозичені кошти в реалізацію в Україні інноваційних проєктів ². Об'єднуючим чинником для цих суб'єктів виступає намагання здійснювати інноваційну діяльність в Україні, та мож-

¹ Про затвердження Методики оцінки майнових прав інтелектуальної власності : наказ Фонду державного майна України від 25.06.2008 р. № 740. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0726-08#Text>.

² Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.

ливість вкладення матеріальних ресурсів у здійснення інноваційної діяльності. Інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу можуть виникати між суб'єктом замовлення інновації та суб'єктом розробки інновації. При цьому суб'єкт замовлення інновації може бути одразу і суб'єктом реалізації інновації. Наприклад, суб'єкт агробізнесу замовляє розробку механізмів формування споживчого ринку у сфері олійних культур та ін. Суб'єктом замовлення та реалізації інновації може виступати як суб'єкт агробізнесу, так і держава. Вони можуть як замовляти розробку нової аграрної продукції, так і набувати майнові права на вже створену нову аграрну інновацію. Особливість суб'єктного складу інноваційних правовідносин у сфері агробізнесу полягає у тому, що суб'єктом – розробником інновації переважно виступають спеціалізовані суб'єкти, які спроможні здійснювати науково-технічні розробки у сфері сільськогосподарського виробництва.

Наприклад, Національна академія аграрних наук України (далі – НААН) має у своїй структурі ряд науково-дослідних інститутів, дослідних господарств та станцій, метою діяльності яких визначена розробка та впровадження новітніх сортів рослин та порід сільськогосподарських тварин. Так, тільки на території Харківської області та функціонують такі установи: Національний науковий центр «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського», співробітниками якого розроблено інноваційний інструментарій впровадження заходів з охорони та раціонального використання земель; Інститут овочівництва і баштанництва НААН України займається на основі сучасних методів генетики, імунітету, біотехнології та молекулярної біології створенням конкурентоздатних сортів і гібридів овочевих і баштанних рослин для відкритого і закритого ґрунтів з протекторно-лікувальними властивостями, стійких проти шкідників, хвороб і абіотичних факторів; розроблення і удосконалення технологій їх вирощування та насінництва; формуванням генетичного банку джерел овочевих і баштанних рослин; інтенсифікацією економіки і ефективного маркетингу в товарному овочівництві; Інститут рослинництва імені В. Я. Юр'єва виконує функцію Центру наукового забезпечення аграріїв Харківської області, основною метою діяльності якого є розробка та реалізація інвестиційно-інноваційних програм ро-

звитку агропромислового виробництва області. Інститут, будучи єдиним в Україні Центром генетичних ресурсів рослин України, володіє сформованою базою, в якій зосереджено 149,7 тис. зразків 540 культур 1798 видів. Банк генетичних ресурсів рослин України становить національне надбання (постанови Кабінету Міністрів України: № 527 від 1 квітня 1999 р. та № 472-р від 19 серпня 2002); Національний науковий центр «Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини» здійснює наукові дослідження щодо створення сучасних технологій виробництва та регламентів застосування імунобіологічних препаратів з використанням молекулярно-генетичних методів та нанобіотехнологій; Інститут тваринництва НААН України є провідним науково-методичним центром «Технології в тваринництві», селекційним центром з молочного і м'ясного скотарства, конярства, свинарства, вівчарства, звірівництва.

Вченими НААН України розроблений каталог інноваційних розробок, рекомендованих для впровадження в агропромислове виробництво. Слід зазначити, що ці здобутки аграрної науки першочергово впроваджуються дослідними господарствами, які є державними сільськогосподарськими підприємствами. Отже, державі варто забезпечити такі підприємства відповідними замовленнями на спеціальну продукцію сільськогосподарського виробництва (нові сорти рослин, насіннєвий матеріал, племені породи тварин), оскільки ці підприємства мають відповідну базу для реалізації національних програм у рослинництві та тваринництві¹.

Поряд з науковими установами НААН в Україні інноваційними розробками займаються вчені закладів вищої освіти. Так, Науково-дослідний інститут технологій та якості продукції тваринництва і рибництва Національного університету біоресурсів і природокористування України» визначає пріоритетні напрями досліджень: створення нових та покращення існуючих порід, типів та ліній великої рогатої худоби молочного та м'ясного напрямів продуктивності, сільськогосподарської птиці та бджіл; створення принципово нових технологій консервування генера-

¹ Корнієнко Г. С. Правове становище державних та комунальних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика* : монографія / за ред. А. М. Статівки. Харків, 2010. С. 194-211.

тивних клітин і ембріонів сільськогосподарських тварин основних видів тощо ¹.

Науково-дослідним інститутом рослинництва та ґрунтознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України розроблено створення сортів ріпаку ярого і озимого, які є стійкими до обсіпання, вилягання, посухи, з високою енергією проростання насіння та іншими агрономічно цінними властивостями ².

Отже, здійснення науково-технічної діяльності у сфері сільськогосподарського виробництва передбачає наявність фахівців, досвіду роботи, спеціалізованого обладнання для розробки та перевірки нового об'єкта у сфері сільськогосподарського виробництва. Слід зазначити, що суб'єктом-селекціонером може бути і окрема людина – автор відповідної розробки, який може як працювати у відповідній установі, так і здійснювати свою діяльність самостійно.

Крім суб'єктів – розробників нових аграрних технологій, можуть виокремлюватися і суб'єкти – володільці майнових прав на запатентовані нові сорти рослин, способи виробництва та ін. Власники майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності – це особи, які володіють майновими правами на відповідну науково-технічну розробку, що підтверджується охоронним документом (патент, свідоцтвом) чи договором щодо розпорядження майновими правами на об'єкт інтелектуальної власності. Вони мають право передавати майнові права на об'єкти інтелектуальної власності, з подальшим їх визначенням як інновації/інвестиції. Отже, суб'єкти агробізнесу при здійсненні інноваційної діяльності набувають статус володільця майнових прав, оскільки для здійснення інноваційної діяльності спочатку необхідно отримати відповідні майнові права на об'єкт інтелектуальної власності.

Об'єктом інноваційних правовідносин у сфері агробізнесу

¹ Пріоритетні напрями наукових досліджень НДІ технологій та якості продукції тваринництва і рибництва Національного університету біоресурсів і природокористування України. URL: <https://nubip.edu.ua/node/1199/1>.

² Наукові розробки НДІ рослинництва та ґрунтознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України. URL: <https://nubip.edu.ua/node/1194/5>.

виступають аграрні інновації. В економічній літературі аграрна інновація визначається як інновація, реалізована в аграрній сфері¹. Вона виступає кінцевим результатом впровадження нових науково-технічних розробок у сфері сільськогосподарського виробництва. Серед найбільш поширених інновацій у сільському господарстві можна назвати: селекційні досягнення, а саме нові гібриди тварин, розширення генофонду рослин, штами мікроорганізмів, а також хімічні й біологічні препарати, передові системи землеробства, новітні добрива та ресурсозберігаючі технології, економічні розробки (документовані процедури, різні рекомендації), модифікація наявних промислових аналогових систем до цифрових, модифікації сільськогосподарської техніки, маркетингові інновації, ефективна взаємодія між гравцями на ринку (шляхом використання торгових майданчиків, мобільних додатків, соціальної взаємодії, чат-ботів, смарт-контрактів), запровадження системи інтернет-комунікацій, використання технологій у agrifood секторі (AR, VR, 3D-printing, Computer Vision, Blockchain)².

Аграрні інновації можуть поділятися за рівнем інновації: масштабні (новий сорт рослин або техніка), середньомасштабні (зональні системи землеробства) і локальні (технологія виробництва рідкісного продукту, наприклад ефіроолійних культур)³. Це має значення для розрахунків вартості аграрної інновації, з юридичної точки зору, кожна інновація потребує охорони.

Аграрні інновації О. В. Шебаніна, Ю. А. Кормишкін поділяють з урахуванням впровадження ІТ-технологій в аграрний сектор на: аграрні біотехнології (новітні підходи у вирощуванні сільськогосподарських культур і продукції тваринництва, зокрема мікробіом ґрунту, генетика, розведення і здоров'я тварин); програмне забез-

¹ Янковська О. І. Інноваційний процес у сільському господарстві. *Наука й економіка*. 2009. № 4. Т. 2. С. 55.

² Ларіна С. Я., Ал Шабан Алаа Табія Ніама. Класифікація інновацій в аграрному секторі як передумова формування маркетингових стратегій інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств. *Біоекономіка та аграрний, бізнес*. 2019. № 1. С. 58-67.

³ Саблук П. Т. Інноваційна модель розвитку аграрного сектору економіки України та роль науки в її становленні. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія : Економіка та менеджмент*. 2016. № 9. С. 37.

печення для управління господарством, сенсори та інтернет речей; робототехніка для господарства, механізація та обладнання (фермерська техніка, автоматизація, виробники дронів, обладнання для вирощування); біоенергетика та біоматеріали (видобуток і переробка непродовольчих товарів, сировинні технології, «зелена хімія», фармацевтична продукція); нові системи землеробства (внутрішні ферми, аквакультура, виведення комах, водоростей та мікробів); аграрний маркетплейс (товарні торгові платформи, онлайн-закупівля, лізинг обладнання); технології безпеки харчових продуктів¹.

Спираючись на економічні дослідження агроінновацій, В. М. Єрмоленко пропонує їх поділяти на: 1) біологічні (нові сорти і гібриди сільськогосподарських рослин, нові породи); 2) технічні (використання нових видів техніки і обладнання); 3) технологічні (нові технології обробки сільськогосподарських культур, нові технології в тваринництві тощо); 4) хімічні (нові добрива і їх системи, нові засоби захисту рослин); 5) економічні (нові форми організації, планування і управління, нові форми і механізми інноваційного розвитку підприємства); 6) соціальні (забезпечення сприятливих умов для життя, праці і відпочинку сільського населення); 7) інновації в менеджменті (нові форми організації і мотивації праці, нові методи ефективного управління персоналом); 8) маркетингові (вихід на нові сегменти ринку, удосконалення якості продукції та розширення асортименту, нові канали розподілу продукції)². Підтримуючи наведений поділ, зауважимо однак, що не визначено окремо систему інформаційних інновацій, таких як блокчейн, використання QR-коду тощо.

Більш широкий поділ аграрних інновацій пропонує Т. В. Курман. Дослідниця виокремлює такі їх види: а) виробничо-технологічні (органічні методи виробництва; безвідходне аграрне вироб-

¹ Шهبаніна О. В., Кормишкін Ю. А. Сучасна парадигма інноваційного розвитку аграрного підприємництва. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2019. Вип. 3. С. 5, 6.

² Єрмоленко В. М. Сучасний стан нормативного забезпечення інноваційного розвитку агросфери. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери* : зб. матеріалів Наук.-практ. конф., м. Харків, 20 лист. 2020 р. / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги, Т. В. Курман. Харків : Юрайт, 2020. С. 20, 21.

ництво тощо); б) технічні (модернізація с/г техніки та обладнання; використання робототехніки, в т. ч. дронів); в) селекційно-генетичні (нові сорти рослин та породи тварин); г) інформаційні (ДАР; сільськогосподарське дорадництво; автоматизовані бази даних щодо нових порід сільськогосподарських тварин, сортів сільськогосподарських культур, штамів мікроорганізмів; 3D-кадастр); д) організаційно-господарські (створення агропромислових парків, агротехнопарків з метою формування повного циклу переробки продукції рослинництва і тваринництва ін.); е) маркетингові (вихід на нові сегменти ринку; онлайн торгівля с/г продукцією; реклама в соціальних мережах; підвищення якості та безпечності продукції, розширення її асортименту), є) науково-освітні (розвиток аграрної та аграрно-правової науки; поширення й популяризація знань у сфері аграрних інновацій та їх запровадження; підвищення кваліфікації кадрів суб'єктів агробізнесу тощо); ж) соціальні (забезпечення сприятливих умов для життя, праці та відпочинку сільського населення) та ін.¹

Загалом розглядаючи поділ аграрних інновацій, слід констатувати, що в їх основу покладено економічну теорію. Однак це не відповідає наявним правовим тенденціям, оскільки інновація, з точки зору правової природи, асоціюється передусім з об'єктами інтелектуальної власності, а при її комерціалізації – з об'єктами інвестицій. На це слід зважати при подальших дослідженнях аграрних інновацій.

Аналізуючи різні підходи що визначення аграрних інновацій, зазначимо, що інновації в агробізнесі – це результат реалізації об'єкта інтелектуальної власності (винаходів, корисних моделей, нових сортів рослин) в сфері агробізнесу задля отримання економічного, соціального, екологічного ефекту². Їх класифікація

¹ Курман Т. В. Теоретико-правові проблеми сталого інноваційного розвитку агросфери. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери* : зб. матеріалів Наук.-практ. конф., м. Харків, 20 лист. 2020 р. / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги, Т. В. Курман. Харків, 2020. С. 45.

² Корнієнко Г. С. Види інновацій у сфері агробізнесу: правовий аспект. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери* : зб. матеріалів Наук.-практ. конф., м. Харків, 20 лист. 2020 р. / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги, Т. В. Курман. Харків : Юрайт, 2020. С. 36.

співвідноситься із об'єктами інноваційної діяльності, визначеними ст. 4 Закону України «Про інноваційну діяльність». Окремим об'єктом інновації виступає новий сорт рослин. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» сорт рослин – окрема група рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція) в рамках нижчого із відомих ботанічних таксонів (рід, вид, різновидність) незалежно від того, чи задовольняє вона умови виникнення правової охорони¹.

З точки зору правової охорони, аграрні інновації можуть поділятися на: 1) об'єкти авторського права (комп'ютерні програми, бази даних, що використовуються у технологіях цифрового агропромисловництва, блокчейн); 2) об'єкти патентного права (винаходи, корисні моделі у сфері технології вирощування рослин, тварин, способів обробки землі, переробки рослинного матеріалу; штами мікроорганізмів, грибів; речовини для обробки рослин, тварин; створення нового обладнання тощо); 3) нетрадиційні об'єкти права інтелектуальної власності (нові сорти рослин, тварин); 4) об'єкти нових інновацій програм та проєктів². Наприклад, генетично-модифіковані організми є винаходами та охороняються патентами.

Зміст інноваційних правовідносин у сфері агробізнесу залежить від стадії інноваційних правовідносин та джерел фінансування інноваційної діяльності. При реалізації інноваційної діяльності між суб'єктом агробізнесу та спеціальним суб'єктом розробником інновації виникають майнові правовідносини. В основі виникнення інноваційних правовідносин у сфері агробізнесу лежать такі договори: про розробку нового науково-технічного продукту, на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних робіт або договори на створення і передачу науково-технічної сільськогосподарської продукції. Згідно з ч. 1 ст. 331 ГК за договором на створення і передачу науково-технічної продукції одна сторона (виконавець) зобов'язується виконати зумовлені завданням другої сторони (замовника) науково-дослід-

¹ Про охорону прав на сорти рослин : Закон України від 21.04.1993 р. № 3116-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3116-12#Text>.

² Корнієнко Г. С. Види виробництва сільськогосподарської продукції в агробізнесі: правовий аспект. *Міжнародний науковий журнал INTERNAUKA Серія : Юридичні науки*. 2020. № 8(30). С. 36–37.

ні та дослідно-конструкторські роботи, а замовник зобов'язується прийняти виконані роботи (продукцію) і оплатити їх. Предметом договору на передачу науково-технічної продукції може бути модифікована науково-технічна продукція.

Інноваційні правовідносини у сфері сільськогосподарського виробництва можуть виникати в тому числі щодо фінансової підтримки інноваційних програм розвитку аграрного сектору як держави, так і окремого регіону. У такому разі передбачається публічне фінансування інноваційних програм, внаслідок чого виникають правовідносини з публічним елементом, що у свою чергу відбивається на структурі прав та обов'язків учасників правовідносин.

Крім наведених правовідносин, вони виникають щодо державного контролю у сфері інновацій (ст. 11 Закону України «Про інноваційну діяльність»). Ознаки мають публічно-правову природу та виникають щодо забезпечення дотримання всіма суб'єктами вимог законодавства щодо інноваційної діяльності.

Підсумовуючи, варто зазначити наступне. Інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу – це відносини, що виникають між спеціальними суб'єктами та суб'єктами агробізнесу щодо замовлення, використання нового сільськогосподарського продукту, технологій вирощування сільськогосподарської продукції, забезпечення цифрового агровиробництва у сфері агробізнесу з метою отримання прибутку та / або отримання позитивного соціального екологічного ефекту. Вони можуть поділятися залежно від: 1) стадії розробки та комерціалізації аграрної інновації: первинні інноваційні правовідносини (виникають щодо розробки нової аграрної інновації); перехідні інноваційні правовідносини (передбачають комерціалізацію аграрної інновації); експлуатаційні інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу (передбачають реалізацію інновації у сільськогосподарському виробництві); 2) участі публічного елемента: вільні інноваційні правовідносини (виникають між суб'єктами агробізнесу та спеціальними суб'єктами інноваційної діяльності); залежні інноваційні правовідносини (виникають за участю публічного суб'єкта, передбачають державну реєстрацію інноваційного проєкту, його фінансування з відповідного бюджету, державного контролю).

4.5. Захист прав суб'єктів агробізнесу

Стабільний розвиток відносин агробізнесу можливий при надійній системі захисту прав його суб'єктів. Наразі проблематика захисту прав отримала особливого змісту, оскільки виникли нові загрози для стабільного функціонування сільськогосподарських товаровиробників, зокрема у вигляді рейдерства, проблем оформлення постійного користування землями сільськогосподарського призначення та ін. До того ж, відсутність сталої системи захисту прав створює негативний імідж аграрного сектору для отримання інвестицій, знижує інноваційні вкладення, зменшує соціальну відповідальність суб'єкта. Окремо слід наголосити, що досі бракує наукових робіт, які б розкривали особливості захисту прав суб'єктів агробізнесу, зокрема визначення таких категорій, як правопорушення у сфері агробізнесу, аграрна юридична відповідальність, форми та способи захисту прав суб'єктів агробізнесу тощо.

Базовою нормою для захисту прав будь-якого суб'єкта є ч. 4 ст. 55 Конституції України, відповідно до якої кожному гарантується право на захист у вигляді здійснення будь-яких не заборонених законом засобів захищати свої права й свободи від порушення та протиправних посягань ¹.

Право на захист майнових та немайнових прав суб'єктів визначено у ст. 15 ЦК України ². Конституційні гарантії захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання встановлені ч. 2 ст. 5 ГК України ³. У Стратегії сприяння залученню приватних інвестицій у сільське господарство на період до 2023 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 липня 2019 р. № 595-р., вказується, що метою Стратегії є посилення саме захисту права власності на землю, прозорості використання земель сільськогосподарського призначення державної власності, захист

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254К/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page12>.

³ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n124>.

прав власників і користувачів земельних ділянок¹. Варто звернути увагу, що захист встановлюється і щодо окремих суб'єктів агробізнесу, їх прав, зокрема це простежується у нормах Європейської конвенції про соціальний захист фермерів (ETS № 83) від 6 травня 1974 р.² У цілому зазначимо, що окремого нормативного акта щодо захисту прав суб'єктів агробізнесу так і не було прийнято, хоча системні порушення їх прав тільки поглиблюються.

При дослідженні захисту прав суб'єктів агробізнесу основоположним є поняття «захист прав». Щодо нього в юридичній науці немає єдиного підходу. Так, одні дослідники, здебільшого теоретики права, співвідносять категорії «охорона прав» та «захист прав» в аспекті загально-теоретичного поняття правового захисту. У свою чергу, О. В. Мельник розуміє під охороною прав сукупність правового забезпечення відносин, діяльності, зокрема у вигляді їх правового регулювання, починаючи від виникнення цих відносин і до їх припинення. На відміну від цього, захист прав – це правове забезпечення недоторканності цих прав, яке застосовується у разі порушення прав у вигляді застосування заходів примусового характеру з метою відновлення порушених прав³. Натомість О. Ф. Скакун виокремлює категорію «право на захист» з конструкції «охорона прав» та зводить її зміст до можливості звернення за захистом до органів держави у разі порушення суб'єктивного права⁴.

Як указує О. Г. Данильян, поняття «захист прав», «охорона прав» і «гарантія/забезпечення прав» діалектично взаємопов'язані, адже виступають елементами один одного: не можна забезпечувати, не захищаючи і не охороняючи, так само як не мож-

¹ Про схвалення Стратегії сприяння залученню приватних інвестицій у сільське господарство на період до 2023 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.07.2019 р. № 595-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2019-%D1%80#Text>.

² Європейська конвенція про соціальний захист фермерів (ETS N 83) від 06.05.1974 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_650#Text.

³ Мельник О. В. Проблемні питання стосовно захисту права інтелектуальної власності. *Митна справа*. 2003. № 1. С. 110.

⁴ Скакун О. Ф. Теорія государства и права. Харьков : Консум, 2000. 382–383.

на охороняти, не захищаючи і не забезпечуючи¹. У свою чергу, Я. М. Шевченко доводить, що «захисту» властиві активні дії щодо протидії сторонньому втручанню, а «охорона» має на увазі і захист, і збереження того, що охороняється, тому що захист є лише однією зі сторін юридичної охорони². Натомість Д. В. Федчишин підкреслює, що час на захист настає, коли порушення прав та інтересів уже відбулось, тобто захист пов'язується із практичною діяльністю, а охорона ж спрямована на більш масштабну діяльність³. Аналізуючи наведені різні підходи дослідників до понять «охорона прав» та «захисту прав», висловимо такі міркування.

Охорона – це більш широка категорією порівняно із захистом. Вона охоплює нормативно-правове забезпечення реалізації прав, інтересів суб'єктів та державно-примусову діяльність щодо збереження і відновлення немайнових, майнових прав особи. Охорона являє собою складне правове утворення, зокрема у сфері агробізнесу вона охоплює економічне, соціальне, організаційне та інше інфраструктурне забезпечення необхідного для сталого розвитку агробізнесу. Охорона у сфері агробізнесу виконує регулятивно-охоронну функцію, а тому охоплює і захист.

Захист прав суб'єктів господарювання науковці розглядають як діяльність уповноважених органів й зацікавлених осіб щодо застосування правових форм, способів й засобів захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, що спрямовані на запобігання й усунення загроз порушення прав відповідних суб'єктів, усунення перешкод здійсненню цих прав, відновлення порушених прав і застосування до порушників заходів відповідальності⁴.

¹ Данильян О. Г. Теоретико-методологічні проблеми захисту прав людини в сучасному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 3. С. 89.

² Шевченко Я. Н. Средства защиты в гражданском праве. *Советское государство и право*. 1977. № 7. С. 56–57.

³ Федчишин Д. В. Реалізація та захист земельних прав в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Запоріжжя, 2020. С. 230.

⁴ Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання : монографія / за заг. ред. М. С. Долинської. Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. С. 9, 10.

Отже, захист прав суб'єктів агробізнесу – це міра поведінки особи у вигляді здійснення різноманітних засобів щодо визнання, відновлення, компенсації порушеного права, усунення загроз порушення суб'єктивних прав. Захист використовується у разі порушення суб'єктивного права та виконує виключно охоронну функцію, має динамічний характер.

Розмежування охорони та захисту обумовлено різними моделями реалізації суб'єктивного права. О. Є. Аврамова виокремлює такі моделі: 1) лінійна система здійснення суб'єктивного права – це модель стійкого здійснення суб'єктивного права, яка спрямована на встановлення рівноваги між поведінкою, закріпленою юридичною нормою, та фактичними діями суб'єкта; 2) нелінійна система здійснення суб'єктивного права виникає у разі виникаючого дисбалансу між передбаченою юридичною нормою, поведінкою суб'єкта та його фактичними діями»¹. Виходячи з цього, процес здійснення суб'єктивного права, без його порушень, реалізується в межах охорони відповідного права. Якщо процес правомірного здійснення суб'єктивного права припиняється внаслідок втручання протиправної поведінки іншої особи, то виникають підстави для захисту відповідного порушеного або невизначеного права. Отже, категорія захисту прав застосовується у разі факту його правопорушення, а тому при розгляді захисту прав суб'єктів агробізнесу варто звернутися до виявлення поняття правопорушення у сфері агробізнесу.

Окремі дослідники проблем аграрного права вказують, що порушення аграрного законодавства – це є комплексний міжгалузевий інститут, до складу якого входять юридичні норми, що закріплюють види та засоби, порядок застосування заходів за порушення у сільськогосподарському виробництві². Наведене поняття аграрного правопорушення більше співвідноситься із поняттям аграрно-правової

¹ Аврамова О. Є. Динамічні моделі здійснення суб'єктивного права. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав* : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова, м. Харків, 18 груд. 2015 р. Харків. С. 129.

² Крук І. Юридична відповідальність за правопорушення в аграрному секторі економіки України. С. 165. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/50041/2/2018_Kruk_I-Yurydychna_vidpovidalnist_164-165.pdf

відповідальності, яка є міжгалузевим інститутом аграрного права, що об'єднує в собі правові норми дисциплінарної, адміністративної, цивільної, майнової та кримінальної відповідальності¹.

Правопорушення являє собою антипод правомірної поведінки. Воно є протиправним, винним, соціально шкідливим діянням (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки². Всебічний підхід до визначення правопорушення пропонує М. А. Самбор. Так, автор вважає, що під правопорушенням слід розуміти правовідносини, в яких реалізується суспільно шкідливе діяння (дія або бездіяльність) особи, яка знаходить своє вираження у заборонних нормах у відносинах загально дозволеного типу правового регулювання, або у недотриманні прямо передбачених у законі типів та правил поведінки у відносинах спеціально дозволеного типу правового регулювання, внаслідок яких суб'єктам заподіюється шкода, а норми права передбачають застосування до таких осіб відповідних видів юридичної відповідальності³. Ознаками правопорушення є таке: 1) воно має протиправний, неправомірний характер (порушує норми закону, договору); 2) має суспільно шкідливий або суспільно небезпечний характер; 3) полягає у порушенні суб'єктивного права; 4) реалізується у діях або бездіяльності; 5) має негативні наслідки у вигляді порушення прав, інтересів або створення умов для їх порушення; 6) є юридичним фактом для притягнення до відповідальності.

На думку більшості науковців, аграрне правопорушення виступає лише підставою для застосування юридичної відповідальності, тож не приділяють увагу його визначенню та складу. Однак В. П. Жушман та П. Ю. Шведенко зробили спробу виокремити спеціальне правопорушення серед аграрних правопорушень

¹ Бахуринська М. М. Особливості аграрно-правової відповідальності як інституту аграрного права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 4. С. 114.

² Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 359.

³ Самбор М. А. Правопорушення та проступок: до питання співвідношення понять у умовах розвитку законодавства про адміністративні та кримінальні правопорушення. *Юридична наука*. 2013. № 8. С. 42.

і стверджують, що «аграрно-кредитне правопорушення – це вольовий акт, протиправна дія чи бездіяльність кредитодавця або осіб, які взяли на себе забезпечення належного виконання кредитного зобов'язання, позичальника, що полягає в невиконанні чи неналежному виконанні кредитного зобов'язання в аграрному секторі і тим самим спричиняє шкоду його суб'єктам, господарському правопорядку та суспільним відносинам»¹.

Отже, аграрне правопорушення – це протиправне, винне, шкідливе діяння у сфері порушення аграрного законодавства, договірних зобов'язань у сфері сільськогосподарського виробництва. Правопорушення у сфері агробізнесу – це протиправне, шкідливе діяння деліктоздатної особи, яке порушує вимоги до процесу сільськогосподарського товаровиробництва, правомірну діяльність суб'єктів агробізнесу, володіння матеріально-технічними засобами, договірні зобов'язання і тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки у вигляді адміністративної, господарської, кримінальної, цивільної відповідальності. Наведені поняття співвідносяться як загальне та часткове.

Склад правопорушення у сфері агробізнесу співпадає із звичайним складом правопорушення, тобто в ньому є такі елементи: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона.

Натомість М. М. Бахуринська розглядає інші елементи аграрного правопорушення. Так, на її думку, з об'єктивної сторони аграрні правопорушення можуть бути вчинені шляхом як дії (наприклад, внаслідок дій суб'єкта було вчинено порушення порядку та умов ведення насінництва та розсадництва, забруднення земель сільськогосподарського призначення), так і бездіяльності (порушення ветеринарних правил, вчинене шляхом недотримання обов'язкових вимог); з суб'єктивної сторони ці порушення можуть бути вчинені у формі як умислу, так і необережності².

¹ Жушман В. П., Шведенко П. Ю. Поняття правопорушень, що виникають у сфері кредитування сільськогосподарських товаровиробників, їх ознаки, умови та причини виникнення. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право.* 2014. Вип. 197(2). С. 57.

² Бахуринська М. М. Особливості аграрно-правової відповідальності як інституту аграрного права. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2014. № 4. С. 113.

Суб'єктом аграрного правопорушення завжди виступатиме дієздатна особа, зокрема фізичні особи, юридичні особи, тобто суб'єкти можуть бути індивідуальних і колективні; сільськогосподарськими товаровиробниками і допоміжними суб'єктами. Щодо складу правопорушення у сфері агробізнесу, то воно має такі ж елементи, як і аграрне правопорушення.

Для притягнення до юридичної відповідальності необхідно встановити наявність трьох умов: неправомірні дії (у вигляді складу правопорушення), наявність шкоди та причинний зв'язок між неправомірними діями і заподіяною шкодою. Тобто склад правопорушення у сфері агробізнесу є лише однією з умов настання відповідальності. Обов'язково слід встановлювати факт наявності шкоди у вигляді майнової чи немайнової шкоди (втрата майна, торгівельної марки, збитки ін.). При цьому необхідно виявити зв'язок між протиправною поведінкою суб'єкта та негативними наслідками, які виникли у потерпілої сторони.

Особливої уваги потребує і визначення видів правопорушення у сфері агробізнесу. Безумовно, вони є різними за складом та сферою реалізації, тому нами будуть виділені спеціальні правопорушення, які отримали розповсюдження у сучасних умовах здійснення агробізнесу. За своїм складом правопорушення у сфері агробізнесу можна поділити на: рейдерство, порушення зобов'язань (не виконання договірних зобов'язань або їх часткове виконання), пошкодження об'єктів матеріально-технічного забезпечення агробізнесу, порушення немайнових прав суб'єктів агробізнесу (продаж насіння під торгівельної марки іншого відомого підприємства, використання запатентованих сортів без відповідної ліцензії), порушення у сфері виготовлення сільськогосподарської продукції (порушення процедурних циклів відповідних харчових продуктів, що призводить до виготовлення неякісної продукції).

Останнім часом одним із поширених правопорушень у сфері агробізнесу є рейдерство. Згідно з опитуванням, яке було проведене серед 500 сільгоспвиробників центром «Соціальний моніторинг» на замовлення Всеукраїнської аграрної ради, понад 70% аграріїв вважають свій бізнес незахищеним від рейдерства. При цьому 75% респондентів відзначили рівень загрози рейдерської

атаки як високий та середній ¹. За даними досліджень Асоціації фермерів та приватних землевласників України, теперішня ситуація на аграрному ринку ознаменувалася не тільки черговими сільгоспрекордами, а й великою кількістю рейдерських захоплень майна ². З 2014 року кількість рейдерських захоплень щорічно зростала, за останні сім років в Україні відбулося 3242 рейдерських захоплень. Найбільша кількість таких атак сталася в 2017 р. (724). Найменшу кількість зареєстровано в 2014 р. (279 справ) ³.

Рейдерство має складний склад правопорушення, оскільки має різну об'єктивну сторону, але мотив завжди один – захопити прибуткове підприємство, землю, врожай, майно. Неправомірні дії рейдерства мають прояв у поглинанні підприємства, неправомірне внесення змін у державні реєстри, примусове захоплення майна, перереєстрація договорів із землекористування за допомогою фіктивних документів; оформлення фіктивних документів та підробка підписів тощо. Наприклад, влітку 2016 р. ТНК Bunge зазнала рейдерської атаки на елеватори у Вінницькій області. Рейдери створили паралельну реєстрацію, тобто відкрили новий розділ у реєстрі і зареєстрували об'єкт на іншого власника, після чого на кілька елеваторів напали невідомі.

Інша спроба рейдерського захоплення відбулася на Кіровоградщині, конфлікту передувала спроба рейдерського захоплення підприємства завдяки оформленню фіктивної угоди дарування. Згідно з висновками Київського інституту судової експертизи, підпис фермера було підроблено. Проте найпопулярнішим видом рейдерства є реєстрація нових договорів оренди. Така проблема виникла через те, що до 2003 р. реєстрація договорів оренди проводилася у паперовому вигляді, через що в електронному реєстрі вона не відображається, а тому реєстри не показують існуючі права на землю ⁴.

¹ Аграрии против рейдеров: на чьей стороне власть? URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2019/03/20/646220/>.

² Рейдерство в сільському господарстві. URL: <http://burshtyn-rada.if.gov.ua/povnyu/rejderstvo-v-silskomu-gospodarstvi/>.

³ Рейдерство в Україні: щорічно відбувається близько 400 захоплень, найбільше – у Києві. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/06/24/649011/>.

⁴ Схеми рейдерських захоплень. *Офіційний сайт Каховської міської територіальної громади*. URL: http://kakhovka-rada.gov.ua/ua/shemi_rejderskih_zahoplen.

Поширюється рейдерство внаслідок відсутності чіткої взаємодії між державними реєстрами, тож ми переконані, що введення технології блокчейна допоможе подолати таку ситуацію.

Рейдерство (англ. raider – учасник нальоту) в Україні розглядається як вилучення майна на нібито законних підставах, в основі виникнення яких лежать прогалини в законі або системні недоліки функціонування державних інститутів (судової та правоохоронної систем, системи реєстрації юридичних осіб тощо)¹. Підкреслимо, що в Україні рейдерство асоціюються виключно з протиправною поведінкою, хоча у країнах ЄС, США поняття рейдерства поширюється і на цілком правомірне поглинання одного підприємства іншим або об'єднання підприємств. На думку Ю. А. Берлач, рейдерство – це процес одержання контролю над підприємством (чи його майном) всупереч волі законного власника / власників, що здійснюється вчиненням протиправних дій з метою швидкого перепродажу об'єкта рейдерського нападу чи подальшого управління ним². Як вказує Д. Д. Буркальцева, рейдером може бути як фізична, так і юридична особа, котра має досвід у сфері отримання оперативного керівництва над підприємством чи його власністю шляхом розв'язання бізнес-конфлікту або застосування інших заходів³. У свою чергу, М. О. Артюх розглядає рейдерство як незаконні захоплення підприємств; недружні поглинання⁴. Звернемо увагу, що наведені позиції щодо рейдерства опираються на його характеристики як економічної категорії.

Проблематика визначення рейдерства як правової дефініції полягає в тому, що у законодавстві так і не визначено досі поняття, хоча є чинним Закон України «Про внесення змін до деяких зако-

¹ Рейдерство (в Україні). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B9%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>.

² Берлач Ю. А. Адміністративно-правове забезпечення протидії рейдерству в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2014. С. 16.

³ Буркальцева Д. Д. Рейдерство як загроза економічній безпеці держави. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2013. № 5. С. 8.

⁴ Артюх М. О. Поняття та сутність рейдерства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 53.

нодавчих актів України щодо протидії рейдерству»¹. Значимо, що останнім часом зроблено спробу Південним міжрегіональним управлінням Міністерства юстиції (м. Одеса) охарактеризувати прояви рейдерства. Так, вказується, що у більшості випадків факти рейдерства полягають у внесенні відомостей до державних реєстрів (зміна власника об'єкта нерухомого майна, зміна керівника юридичної особи тощо). «Зокрема, можливим є: забезпечення внесення відомостей про об'єкти нерухомого майна до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно в разі не здійснення такої реєстрації з 01.01.2013; встановлення послуги SMS-маяк, за допомогою якої можна оперативнo отримати інформацію про зміни, що відбуваються в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно щодо вашого об'єкта; встановлення обов'язковості нотаріального посвідчення договору, предметом якого є нерухоме майно, справжності підпису учасника під час прийняття ним рішень з питань діяльності відповідної юридичної особи та/або вимоги нотаріального посвідчення правочину, предметом якого є частка учасника у статутному (складеному) капіталі (пайовому фонді) відповідної юридичної особи; встановлення умови про те, що окремі рішення загальних зборів мають підписуватися всіма присутніми учасниками (засновниками), а не тільки головою і секретарем, чи головуючим на зборах»².

Аналізуючи наведене, визначимо рейдерство у сфері агробізнесу як заволодіння контролем над управлінням суб'єкта агробізнесу та/або його матеріально-технічним забезпеченням, об'єктами власності шляхом неправомірного внесення змін у державні реєстри, у структуру статутного капіталу, проведення реприватизації, банкрутства, захоплення майна, шахрайства. Рейдерство є багатоаспектним явищем, тому існують різні його види.

Найбільш поширеною класифікацією рейдерства є його поділ на чорне, біле, сіре рейдерство³. Біле рейдерство передбачає застосу-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству: Закон України від 05.12.2019 р. № 340-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/340-20#top>.

² Рейдерство, що потрібно знати? URL: https://just.odessa.gov.ua/?view=viewnews&page_id=788.

³ Антирейдерство. Захист агробізнесу. /Александров Д. К. та ін. Київ. 2017. С. 8.

вання правомірних засобів щодо захоплення суб'єкта агробізнесу, його майна, зокрема воно полягає у викупі контрольного пакету акцій, застосування процедури банкрутства, реприватизації, визнання немайнових прав інтелектуальної власності на іншу особу, грінмейлєрства (інформаційний чи корпоративний терор, шантаж), поглинання підприємства, блокування судом участі в зборах акціонерів власника пакета 50%+1 акція, купівля боргів підприємства. Чорне рейдерство завжди є протиправним і полягає у силовому захваті відповідного підприємства, крадіжці сільськогосподарської техніки, врожаю. Сіре рейдерство охоплює застосування як правомірних, так неправомірних засобів захоплення (встановлення контролю над управлінням підприємства, шахрайства, внесення змін у державні реєстри, проведення незаконних позапланових перевірок). За характеристикою об'єкта інтересів рейдерство розподіляється на: 1) матеріальне (хард-рейдерство) – здійснюється щодо об'єктів нерухомості (будинки, квартири, нежитлові приміщення), акцій підприємств, корпоративних прав і бізнесу в цілому тощо; 2) нематеріальне (софт-рейдерство) – плагіат, підкуп виборців та ін.¹

Звернемо увагу на те, що поділ рейдерства залежно від правової природи об'єкта є цілком справедливим, оскільки залежно від нього обирається відповідна процедура заволодіння підприємством. Наприклад, якщо об'єктом рейдерства виступає запатентований винахід, то цілком можлива патентна блокада підприємства. Її реалізація відбувається таким чином: зацікавлений суб'єкт у рейдерстві патентує незначний виріб, яким користуються у виробництві (приміром, підпорка під виноград), як промисловий зразок, потім звертається до правоохоронних органів щодо порушення патентних прав. На підставі цього порушується кримінальна справа, накладається арешт на рахунки та майно підприємства. Наступний крок – це отримання прав на управління відповідним підприємством. Варто зазначити, що погоджуючись з поділом рейдерства залежно від об'єкта на: матеріальне (хорд-рейдерство) та нематеріальне (софт-рейдерство), доречно окремо виокремлювати рейдерство стосовно цінних паперів відповідного підприємства. Тому що процедура рейдерства із використанням цінних паперів має свої особливості.

¹ Пустовіт А. В. *Правова характеристика рейдерства та механізмів протидії. Право та інноваційне суспільство*. 2018. № 2. С. 72.

Поширення рейдерства в аграрній сфері вимагає виявляти особливості захисту прав суб'єктів агробізнесу від нього. Слід зазначити, що захист прав суб'єктів може відбуватися в юрисдикційній та неюрисдикційній формі. У юридичній літературі вказується, що під формою захисту можна розуміти діяльність, спрямовану на захист права та законного інтересу, в дозволені законом межах, а також із використанням наданих особі можливостей встановлення преюдиції, застосування норм права, обрання порядку, засобу та способу захисту тощо¹. Вона має охоронно-правову природу, залежить від матеріально-правової вимоги, є елементом інституту захисту, що опосередковується певним процесуальним або процедурним порядком, визначеним нормами матеріального та процесуального права, що спрямовані на відновлювання (визнання) порушених (оспорюваних) прав і законних інтересів².

Юрисдикційна форма захисту передбачає обов'язкове звернення до спеціального правозахисного органу щодо захисту порушених прав та інтересів. Неюрисдикційна форма захисту являє собою сукупність дій уповноваженої особи щодо відновлення порушеного права без звернення за захистом цього права до компетентних державних органів та організацій³. Ця форма перш за все охоплює самостійні дії суб'єкта агробізнесу, що можуть співвідноситися із самозахистом, який визначено ст. 19 ЦК України. Так, самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням (ст. 19 ЦК України)⁴.

¹ Солод І. В, Резнікова В. В. *Форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання*. URL: <http://tdp.kpi.ua/wp-content/uploads/%D0%A1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B41.pdf>.

² Бігняк О. *Правова природа та класифікація форм захисту корпоративних прав. Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 7.

³ Мацегорін О. І. *Поняття та зміст захисту цивільних прав. Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 146.

⁴ *Цивільний кодекс України* : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page12>.

Вважаємо, що для захисту суб'єкта агробізнесу від рейдерства особливо важливо правильно використовувати саме неюрисдикційну форму захисту, оскільки вона дає можливість самостійно розробити систему захисту та протидіяти можливому захопленню.

Підкреслимо, що неюрисдикційна форма самостійно застосовується суб'єктом, вона спрямовується на введення повного режиму законності у діяльність підприємства, зокрема і стосовно подолання ненавмисних порушень. Це обумовлено тим, що рейдери, перш ніж починати атаку щодо захоплення, проводять підготовку шляхом збирання, обробки інформації про діяльність сільськогосподарського товаровиробника. Головним завданням рейдера є можливість знайти прогалини у правомірному режимі діяльності підприємства. Наприклад, їх цікавить порушення при реалізації трудових правовідносин, емісії акцій, незадоволення інтересів дрібних акціонерів, відсутність статутних документів, не внесення відомостей до державних реєстрів, борги, невплата дивідендів тощо. Тому суб'єкт агробізнесу повинен самостійно проводити правовий аудит власної діяльності, усвідомлюючи, що залежно від своєчасності виявлення порушення залежить його стабільне функціонування. Правильне оформлення документів, розрахунки з акціонерами та працівниками, сплата кредиту згідно із запланованим графіком, виконання контрактів дає можливість знаходитися у режимі законності. Саме цей режим практично унеможливує рейдерські зазіхання. Щодо фермерського господарства актуальним є повне оформлення прав на земельну ділянку, прийняття спадщини.

У межах неюрисдикційної форми захисту доцільним здійснення співпраці із відповідними органами місцевого самоврядування, правоохоронними органами. Зокрема, такі відносини можуть будуватися як реалізація соціальної відповідальності суб'єкта агробізнесу. Якщо суб'єкт відповідально ставиться до підтримки розвитку сільських територій, то органи місцевого самоврядування зацікавлені у співпраці з таким суб'єктом і можуть надати підтримку при рейдерському захопленні або його підготовці. І на це необхідно звертати увагу, позаяк у рейдерських захопленнях можуть брати участь суд, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування.

Неюрисдикційна форма захисту прав суб'єкта агробізнесу від рейдерства – це система дій суб'єкта, які ним обираються самостійно та дають можливість протидіяти рейдерству у межах закону, договорів та актів цивільного стану. Слід виявити такі засоби неюрисдикційної форми протидії рейдерству: своєчасне оформлення майнових прав; правильне оформлення локальних документів (статутів, договорів, положень тощо); отримання охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності (патенти, свідоцтва); збереження у відповідних місцях з додатковою охороною локальних документів, співпраця з охоронними агентствами; введення відеоспостереження у приміщеннях, а при можливості на полях, елеваторах та ін.; співпраця з дрібними акціонерами; створення підрозділу охорони; своєчасне планування; введення режиму комерційної таємниці на підприємстві; перевірка контрагентів; навчання персоналу. Звернемо увагу, що внутрішньогосподарські локальні акти сільськогосподарських підприємств повинні розроблятися не лише на основі чинного законодавства, а і на основі наукового обґрунтованих рекомендацій, з урахуванням взаємодії об'єктивних закономірностей та суб'єктивних чинників¹.

Максимально убезпечити підприємство від рейдерського нападу може лише здійснення прозорої та ефективної діяльності суб'єктів господарювання, оскільки найчастіше постраждалими є ті, хто здійснює свою діяльність не зовсім за правилами, через що не квапляться звертатись до правоохоронних органів². Отже, неюрисдикційна форма захисту прав суб'єктів агробізнесу від рейдерських захоплень є дієвим механізмом із захисту. При цьому для її реалізації необхідні спеціальні юридичні, економічні знання, тому суб'єкти агробізнесу можуть самостійно організувати роботу із протидії рейдерству або звертатися до спеціалізованих організацій (адвокатських бюро, юридичних фірм).

¹ Панченко В. В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права : монографія. Харків, 2012. С. 26.

² Федчак І. А., Ільницький В. Я. Рейдерство: поняття та заходи протидії. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. Вип. 4. С. 414.

Поряд з неюрисдикційною може застосовуватися юрисдикційна форма захисту суб'єкта агробізнесу. Ця форма реалізується шляхом звернення до відповідних органів державної влади. Вона застосовується у разі встановлення факту підготовки до рейдерства або вже при безпосередньому рейдерському захопленні. Юрисдикційна форма передбачає застосування загальних та спеціальних способів захисту суб'єктивних прав та інтересів. Як влучно вказує О. О. Кот: «в сучасній правозастосовній практиці сформовано два підходи. Відповідно до першого підходу загальні способи захисту мають допоміжний (субсидіарний) характер і застосовуються тільки в разі відсутності закріпленого в нормі закону спеціального способу захисту. Відповідно до другого – незалежно від характеру способу захисту як загального, так і спеціального – вони можуть застосовуватися одночасно»¹.

Найбільш поширеним способом захисту у межах юрисдикційної форми є звернення до суду. Специфіка судового захисту полягає в тому, що його ефективність набагато вища, ніж інші позасудові засоби, адже захист у позасудовому порядку фактично є проханням або пропозицією добровільно чи в порядку адміністративного контролю усунути порушення й ліквідувати його негативні наслідки і ґрунтується на презумпції належної та добросовісної поведінки правопорушника. Судовий розгляд виступає єдиним остаточним законним засобом вирішення правового конфлікту. При розгляді конкретної справи суд має право на превентивний вплив у формі обов'язкових до виконання окремих ухвал (постанов) щодо запобігання в майбутньому виникненню причин і умов, що призвели до порушення прав².

Дійсно, судовий захист завжди застосовується, коли вичерпуються неюрисдикційні форми захисту та є недостатнім адміністративний спосіб захисту. Адже у нього існують певні негативні аспекти, зокрема звернення до суду завжди є тривалим, особливо це важливо враховувати щодо захисту прав суб'єктів агробізнесу у разі рейдерської атаки. Відомо, що для сільськогосподарсько-

¹ Кот О. Спеціальні способи захисту суб'єктивних цивільних прав. *Право України*. 2017. № 1. С. 98.

² Лужанський А. В. Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 10 (122). С. 45.

го виробництва властива циклічність, тому упущення своєчасної можливості засіяти буде мати вкрай негативні наслідки для виробника, включаючи припинення його діяльності. Тому звернення до суду у разі рейдерства не завжди буде мати своєчасний позитивний ефект.

В Україні відбувається активне формування адміністративно-го захисту протидії рейдерству у межах юрисдикційної форми, створюються спеціалізовані органи для боротьби із рейдерством. Так, у складі Міністерства юстиції України діє Офіс протидії рейдерству (на правах департаменту). Офіс у межах повноважень забезпечує виконання завдань, покладених на Міністерство юстиції України щодо реалізації державної політики у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб - підприємців¹. В складі Офісу функціонує Колегія з розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єктів державної реєстрації, територіальних органів Міністерства юстиції України. Вона є постійно діючим консультативно-дорадчим органом при Міністерстві юстиції та його територіальних органах (п. 2 розділу 1 Положення про Колегію з розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єктів державної реєстрації, територіальних органів Міністерства юстиції)². Отже, якщо рейдерство відбувається шляхом внесення змін до відповідних державних реєстрів, потерпілий суб'єкт агробізнесу має право звернутися до Колегії з відповідною скаргою. Колегія при розгляді скарги може відновити порушені права. У такому разі суб'єкт може вже і не звертатися до суду.

Варто звернути увагу, що захист прав суб'єктів агробізнесу охоплює і захист прав допоміжних суб'єктів, які беруть участь у реалізації ланцюга агробізнесу. Серед сучасних проблем захи-

¹ Офіс протидії рейдерству. URL: <https://minjust.gov.ua/m/ofis-protidii-reyderstvu-na-pravah-departamentu>.

² Про затвердження Положення про Колегію з розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єктів державної реєстрації, територіальних органів Міністерства юстиції : наказ Міністерства юстиції України 09.01.2020 р. № 71/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0024-20#Text>.

сту самостійне місце посідає питання захисту прав при банкрутстві сільськогосподарських підприємств. Це обумовлено тим, що оновлене законодавство про банкрутство не включило ст. 86 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», яка регулювала особливості банкрутства сільськогосподарських підприємств, зокрема у разі продажу об'єктів нерухомості, які використовуються для цілей сільськогосподарського виробництва та є власністю сільськогосподарського підприємства, що визнано банкрутом, за інших рівних умов переважне право на придбання зазначених об'єктів належить сільськогосподарським підприємствам і фермерським господарствам, розташованим у даній місцевості¹. Отже, сьогодні загальна процедура банкрутства поширюється на сільськогосподарські підприємства, за винятком фермерського господарства. Це погіршує становище сільськогосподарських товаровиробників, діяльність яких має надзвичайні ризики та потребує додаткового захисту. Тому вважаємо за доцільне положення ст. 86 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» повернути у Кодекс України з процедур про банкрутства.

Підсумовуючи, слід зазначити, що юрисдикційна форма захисту прав суб'єктів агробізнесу – це захист порушених прав, інтересів суб'єктів органами державної влади. Для її застосування необхідне звернення суб'єкта агробізнесу щодо захисту своїх прав до державних органів, встановлення факту рейдерства або підготовки до нього. Адміністративний спосіб захисту від рейдерства є першим кроком у відновленні прав у разі рейдерства. Звернення до суду є ефективним способом, але він більш тривалий, ніж адміністративний спосіб. При цьому адміністративний спосіб захисту не завжди може бути застосований, оскільки розрахований на відновлення прав у разі внесення протиправних змін у реєстри, судовий же спосіб спрямований на захист прав від усіх видів рейдерства.

¹ Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України № 2343-ХІІ (втратив чинність на підставі Кодексу № 2597-VIII від 18.10.2018 р. *ВВР*. 2019. № 19. ст. 74). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12#top>.

4.6. Удосконалення законодавства у сфері агробізнесу

Систематизація аграрного законодавства є однією з актуальних проблем у сфері аграрного права. Адже поширення аграрних правовідносин, їх динаміка спричинила появу значної кількості нормативних актів в умовах відсутності єдиної систематизації аграрного законодавства. Брак необхідного нормативно-правового регулювання аграрних відносин за наявності такої потреби є суттєвим дефектом аграрно-правового регулювання, який повинен бути заповнений або подоланий за допомогою існуючих у праві юридичних механізмів¹.

При цьому наведена проблема існує і щодо правового регулювання відносин у сфері агробізнесу. Наприклад, як вже зазначалося вище, у чинному аграрному законодавстві немає визначення поняття агробізнесу, його складових елементів. Як наслідок, частина суспільних відносин агробізнесу опинилась поза правовим регулюванням. Крім того, слід підкреслити відмінність відносин агробізнесу від виробничо-господарської діяльності, яка є лише частиною агробізнесу і більш вузькою аграрно-правовою категорією. Відносини агробізнесу охоплюють три основні групи: виробничі, допоміжні (переробка, транспортування, логістика), інфраструктурні (інноваційні відносини, інформаційно-освітнє забезпечення, експорт, соціальна відповідальність агробізнесу). Звернемо увагу, що останні відносини виникають щодо виробничої інфраструктури, що являє собою комплекс галузей, які обслуговують основне виробництво і забезпечують його ефективну економічну діяльність², а тому мають назву – інфраструктурні. Інфраструктура через свою діяльність скорочує для учасників ринку час здійснення операцій та витрати, що пов'язані з цим (витрати

¹ Коваленко Т. Аналогія в аграрному праві України: умови та межі застосування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 88. С. 46.

² Виробнича інфраструктура. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D1%80%D0%BE>

обігу)¹. Складність відносин агробізнесу вимагає проведення глибокого наукового пошуку щодо можливості самостійного правового регулювання відносин агробізнесу поза іншими нормативними актами аграрного законодавства.

Відомо, що систематизація законодавства має важливе значення, оскільки основною метою цієї діяльності науковців, представників законодавчих, урядових, судових органів повинні стати упорядкування і удосконалення нормативних актів, приведення їх у відповідну внутрішню злагоджену систему². При цьому предметом систематизації законодавства є юридичні нормативні акти, тобто акти, які містять норми права³. Метою систематизації законодавства виступає впорядкування різних нормативних актів, подолання прогалин у регулюванні відповідних відносин, усунення неузгодженості між різними нормативно-правовими актами, встановлення чіткої побудови джерел відповідної галузі права. Слід зазначити, що у наказі Міністерства юстиції України «Про затвердження Положення про порядок здійснення обліку та систематизації законодавства в органах та установах юстиції України» від 15.04.2004 № 31/5 закріплено, що систематизація законодавства – засіб реформування, упорядкування законодавства, зведення його до певної внутрішньо узгодженої системи. За допомогою систематизації усуваються недоліки, повтори, застарілі норми тощо. Це процес зведення актів законодавства до єдності шляхом внутрішньої та зовнішньої обробки їх змісту⁴. Отже, систематизація законодавства передбачає реформування законодавства, тобто вона передбачає заснування нової концепції розташування

¹ Жупаненко В. М. Сучасне трактування інфраструктури фондового ринку. Ринок цінних паперів України. *Вісник Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку*. 2010. № 3-4. С. 65.

² Труба В. І., Морозова С. Є. Теоретичні передумови рекодифікації приватного законодавства України. *Правова держава*. 2020. № 38. С. 89.

³ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 5.

⁴ Про затвердження Положення про порядок здійснення обліку та систематизації законодавства в органах та установах юстиції України : наказ Міністерства юстиції України від 15.04.2004 р. № 31/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v31-5323-04#Text>.

нормативно-правового матеріалу, яка дозволяє звести різні нормативно-правові акти у єдину систему. При цьому необхідність застосування систематизації зумовлена тим, що законодавство на сучасному етапі багато в чому не встигає за динамікою розвитку суспільних відносин, інколи вступає в суперечність з раніше прийнятими правовими актами, колізує з ними. У результаті цього воно містить акти і норми, що формально не діють, в ньому зустрічаються прогалини і неузгоджені положення¹. Це повною мірою стосується і систематизації законодавства, яке регулює відносини у сфері агробізнесу.

Систематизація законодавства може проводитися у вигляді інкорпорації, консолідації та кодифікації. Фактично інкорпорація являє собою постійну діяльність державних та інших органів влади, спрямовану на підтримання чинного законодавства в упорядкованому стані, з метою забезпечення його доступності та оглядовості. Предметом інкорпорації стають різноманітні правові документи, зокрема нормативні акти. Головною особливістю інкорпорації слід назвати зовнішню обробку нормативно-правових актів, тобто зміст норм, розміщених у нормативних актах, лишається незмінним². Її іноді визначають як діяльність, пов'язану із розміщенням нормативно-правових актів повністю чи частково в тому чи іншому порядку (хронологічному, алфавітному, предметному) у різного роду збірниках та зібраннях³. Проведення інкорпорації передбачає об'єднання нормативних актів за їх формальною ознакою у певні системні документи шляхом їх компіляції. Такий підхід потребує авторської роботи винахідника розробника, адже інкорпорація є лише одним із засобів систематизації законодавства та виконує скоріше додаткову функцію у сфері встановлення системності та упорядкування нормативно-правового матеріалу. Наприклад, інкорпорація аграрного законодавства може мати по-

¹ Іванченко О. П. Систематизація законодавства : науковий вектор, практичні потреби. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 53.

² Соляр С. Систематизація законодавства України у сфері об'єднання громадян. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 38–39.

³ Риндюк В. І. Облік та інкорпорація законодавства як інформаційні передумови його систематизації. *Právna veda a prax v tret'om tisícročí*. 2015. 27-28 február, С. 19.

зитивний ефект щодо документального обліку аграрних нормативних актів, розміщення їх у електронних правничих базах тощо.

Консолідація як один із засобів систематизації законодавства дає можливість об'єднати велику кількість нормативних актів з одного і того ж питання в один укрупнений акт. Такий акт затверджується нормотворчим органом як нове, самостійне джерело права, а старі розрізнені акти визнаються такими, що втратили силу¹. Консолідація виконує перехідну функцію між інкорпорацією та кодифікацією. Тобто перед прийняттям рішення про кодифікацію доцільно обґрунтовано реалізувати процедуру консолідації.

Засобом систематизації виступає і кодифікація, яка дозволяє об'єднати, упорядкувати та систематизувати різні нормативно-правові акти за предметом правового регулювання. Результат кодифікаційної діяльності закріплюється в кодифікаційних актах, як-от: основи законодавства, кодекси, статuti, положення, правила, інструкції. Вибір форми кодифікаційного акта насамперед залежить від органу, що його видав². Варто зазначити, що рішення про прийняття кодифікованого акта приймається з урахуванням його доцільності, визначення місця серед інших кодифікованих актів, його зв'язку з іншими нормативними актами. Загалом кодифікація потребує обов'язкової юридичної експертизи.

Поряд з систематизацією законодавства виокремлюють уніфікацію законодавства. Уніфікація у праві – це створення на основі узагальнення міжнародного досвіду однакових (уніфікованих) норм у внутрішньому праві різних держав для правового регулювання подібних або близьких видів суспільних відносин. Єдиним способом створення уніфікованих норм виступає співробітництво суверенних держав³. Сутність уніфікації полягає у створенні єдиного підходу до правового регулювання певних суспільних відносин. Як стверджують науковці, уніфікація права – процес приведення

¹ Гетьман Є. А. Консолідація як форма систематизації законодавства України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3. С. 24.

² Гетьман Є. А. Місце кодифікаційного акта у правовій системі України. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 1. С. 11.

³ Гомонай В. В. Уніфікація як процес зближення правових систем. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : *Право* / гол. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород : Гельветика, 2012. Вип. 19. Ч.1. С. 19.

чинного права до єдиної системи, усунення розбіжностей і надання одноманітності правовому регулюванню подібних або близьких видів суспільних відносин, що стосується як правотворчості, так і правозастосування¹. Крім уніфікації, виокремлюється процес гармонізації, який являє собою зближення правової системи України з правовою системою ЄС (*Acquis communautaire* (*acquis*)). Гармонізація відбувається у формі адаптації. Адаптація законодавства України передбачає реформування її правової системи та поступове приведення у відповідність з європейськими стандартами і охоплює приватне, митне, трудове, фінансове, податкове законодавство, законодавство про інтелектуальну власність, охорону праці, охорону життя та здоров'я, навколишнє природне середовище, захист прав споживачів, технічні правила і стандарти, транспорт, а також інші галузі². Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування³.

Останнім часом відбувається процес розширення кола питань, що регулюються сферою міжнародних відносин, які постійно стають більш складними та багатоаспектними, оскільки пов'язані із питаннями забезпечення безпеки, політичного та економічного співробітництва⁴. Тому гармонізація законодавства має важливе

¹ Гуменюк В. В. Гармонізація та уніфікація законодавства України відповідно до стандартів Європейського Союзу. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 трав. 2020 р. / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 75.

² Чабах О. М. Правова гармонізація як необхідна складова євроінтеграційних процесів України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 3. С. 48.

³ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#top>.

⁴ Любченко М. Юридична термінологія: поняття, особливості, види. Харків, 2015. С. 167.

значення для подальшого розвитку аграрного законодавства, адже реалізація європейської аграрної політики відбувається у межах САП, яка вже довела свою ефективність і чекає втілення на теренах України. Крім того, експорт сільськогосподарської української продукції вимагає її відповідності стандартам харчових продуктів ЄС, що також потрібно враховувати у нормах національного законодавства. Підкреслимо і те, що цикл агробізнесу врегульовано Директивою Ради ЄС 2006/112/ЄС від 28 листопада 2006 р. про спільну систему податку на додану вартість¹. Цей акт є вкрай актуальним для розвитку сільського господарства ЄС і досвід його застосування корисний для нашої держави. Позаяк Україна є найбільшою аграрною країною Європи, то проведення гармонізації аграрного законодавства України з аграрними нормативними актами ЄС є неодмінним.

Варто наголосити, більшість правознавців-аграріїв обирають шлях систематизації аграрного законодавства через його кодифікацію. Так, А. І. Брінцов переконаний, що основним призначенням кодифікації аграрного законодавства України як особливої форми систематизації є вдосконалення аграрного законодавства, системне упорядкування аграрно-правових норм і зведення їх в якісну, послідовну і логічно обумовлену систему². Цю думку поділяє С. І. Бугера, вказуючи, що систематизувати аграрне законодавство України слід шляхом його кодифікації, однак результатом має бути прийняття не Основ аграрного законодавства, а Аграрного кодексу України. Адже сучасне аграрне виробництво потребує чіткої правої регламентації аграрних правовідносин у цій сфері, у тому числі щодо якості сільськогосподарської продукції³. Підтримує кодифікацію і Н. О. Багай,

¹ Про спільну систему податку на додану вартість : Директива Ради ЄС 2006/112/ від 28.11.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_928#Text.

² Брінцов А. І. Кодифікація аграрного законодавства України: конституційний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 228.

³ Бугера С. І. Систематизація аграрного законодавства та якості сільськогосподарської продукції. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2011. Вип. 9. С. 65.

зокрема стверджуючи: «Слід визнати істотні переваги Кодексу як кодифікаційного акта серед інших нормативно-правових актів галузі законодавства. Структурно такий акт мав би відображати систему відповідної галузі законодавства та галузі права. У ньому знайдуть своє закріплення принципи аграрного законодавства та основні засади державної аграрної політики, будуть втілені основні нормативні приписи різних законодавчих інститутів, що регулюють аграрні відносини»¹. Інші вчені теж переконані у необхідності прийняття єдиного кодифікованого нормативного акта – Аграрного кодексу^{2 3}.

А ось Т. О. Коваленко пропонує провести поетапну систематизацію аграрного законодавства в Україні у декілька етапів: 1) інкорпорація аграрного законодавства за окремими аграрно-правовими інститутами; 2) кодифікація аграрного законодавства за окремими аграрно-правовими інститутами; 3) кодифікація аграрного законодавства шляхом прийняття окремого закону, який би визначив загальні засади, принципи, напрями регулювання аграрних відносин; 4) кодифікація аграрного законодавства у формі Аграрного кодексу України за умови формування предмета та системи аграрного права, стабілізації нормотворчого процесу, завершення реформування аграрних відносин⁴. Також В. П. Жушман і О. М. Савельєва підкреслюють, що поряд з Цивільним, Господарським, Адміністративним та іншими кодексами основним комплексним кодифікаційним актом, що регулює аграрні відно-

¹ Багай Н. О Кодифікація аграрного законодавства України: окремі питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-1(2). С. 124.

² Лисик О. І. Проблеми удосконалення аграрного законодавства: шляхи вирішення. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Право*. 2017. Вип. 26. С. 74.

³ Домбровський С. Ф. Окремі питання вдосконалення аграрного законодавства України в світлі гармонізації із законодавством Європейського Союзу. *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2005. №3. С. 192.

⁴ Коваленко Т. О. Джерела аграрного права України : сучасний стан та перспективи. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 7. С. 68.

сини в Україні, має стати Аграрний кодекс України¹. Такої самої думки й І. Ю. Сальман².

Кодифікацію аграрного законодавства, як стверджує А. М. Статівка, необхідно провести у чотири етапи: 1) облік аграрного законодавства; 2) інкорпорація аграрного законодавства; 3) прийняття Закону «Про сільське господарство»; 4) розроблення та прийняття кодифікованого акта аграрного законодавства³. Таку позицію в цілому підтримує і Т. В. Курман⁴.

Крім кодифікації, вчені-аграрники не відмовляються одначе і від шляху консолідації аграрного законодавства. Так, і А. М. Статівка, і В. Ю. Уркевич зауважують, що зважаючи на подальше стрімке накопичення аграрно-правових норм, систематизація аграрного законодавства може бути проведена шляхом прийняття єдиного комплексного спеціалізованого нормативного акта щодо регламентування аграрних відносин і сільського господарства у вигляді закону України «Про сільське господарство»⁵. Окремі дослідники пропонують консолідацію здійснювати стосовно регулювання кожної сфери аграрних відносин. Так, О. М. Савельєва пропонує прийняти Закон України «Про продовольчу безпеку»⁶, а Н. І. Титова бачила доцільність прийняття Основ земельного та

¹ Жушман В. П., Савельєва О. М. Наукові засади систематизації аграрного законодавства. *Теорія і практика правознавства*. 2012. Вип. 1 (2). С. 15. URL: http://nauka.nlu.org.ua/download/el_zbirknik/1.2012/Zyshman.pdf.

² Сальман І. Ю. *Методологічні засади вдосконалення правового регулювання аграрних та земельних відносин* : монографія. Біла Церква, 2010. С. 255.

³ Статівка А. М. Про Концепцію систематизації аграрного законодавства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3. С. 86.

⁴ Курман Т. В. *Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва* : проблеми правового забезпечення. Харків : Юрайт, 2018. С. 91.

⁵ Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Про перспективу розвитку аграрного законодавства України. *Соціально-гуманітарні науки в Україні: проблеми та перспективи розвитку* : матер. Всеукраїн. наук. семінару, м. Луцьк, 31 трав. 2013 р. Луцьк, 2013. С. 396.

⁶ Савельєва О. М. Стратегічні напрямки розвитку аграрного права України. *Право і суспільство*. 2014. № 6.1(2). С. 152.

аграрного законодавства України¹. Отже, крім кодифікації аграрного законодавства, окремо доводиться позиція щодо консолідації аграрного законодавства у вигляді прийняття єдиного нормативного акта, який би допоміг систематизувати аграрне законодавство, подолати існуючі прогалини у термінологічному апараті. Найчастіше зустрічаються пропозиції щодо прийняття Закону України «Про сільське господарство».

Однак більшість дослідників проблем аграрного права підтримує удосконалення аграрного законодавства у формі кодифікації. Це пояснюється тим, що кодифікація уможливує єдність змісту та форми права, ефективного застосування останнього². Проте це лише перспектива розвитку аграрного законодавства. З цього приводу В. М. Єрмоленко справедливо вказує, що незважаючи на найреальнішу відповідність кодифікації потребам удосконалення аграрного законодавства, слід відзначити досить малоімовірну можливість прийняття Аграрного кодексу або навіть окремого кодифікованого закону в найближчій перспективі, незважаючи на досить гостру потребу в цьому, зумовлену об'єктивними чинниками. Однією з головних причин є відсутність заінтересованості та політичної волі держави у їх прийнятті³. На його думку, більш доцільно розробити і прийняти Концепцію державної програми систематизації аграрного законодавства⁴. Для сучасного етапу си-

¹ Титова Н. І. Невідкладні проблеми підвищення правового статусу селянства України. *Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в XXI ст.*: матер. міжнар. наук. конф., 27–28 квіт. 2006 р., м. Біла Церква, 2006. С. 9.

² Мамутов В. К. Кодифікація : збірник научних трудов. Київ : Юрінком Інтер, 2011. С. 25.

³ Єрмоленко В. М. Об'єктивні передумови і напрями удосконалення сучасного аграрного законодавства. *Досвід і проблеми вдосконалення екологічного законодавства* : міжнар. круглий стіл, присвяч. 15-річчю початку підготовки фахівців у галузі правознавства в НГУ (м. Дніпропетровськ, 14 груд. 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 48.

⁴ Єрмоленко В. М. Еволюція аграрного законодавства України: проблеми систематизації та уніфікації понять. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні* : колективна монографія / відп. ред.: Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса : Гельветика, 2018. С. 214.

стематизації українського законодавства наведена позиція є найбільш вдалою, оскільки процес кодифікації аграрного законодавства природно призупинено внаслідок рекодифікації цивільного законодавства, яке передбачає поглинання Цивільним кодексом норм Господарського кодексу.

Відомо, що процес рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України на законодавчому рівні отримав регулювання шляхом прийняття Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650¹. Ця постанова стала початком опрацювання нової реформи цивільного законодавства, оскільки рекодифікація охоплює положення цивільного та господарського законодавства, яке є частиною правового регулювання аграрних правовідносин, то необхідно звернутися до основних положень оновлення цивільного законодавства.

Підстави рекодифікації визначені І. В. Спасибо-Фатєєвою, зокрема дослідниця вказує, що рекодифікація необхідна для приведення у відповідність із новим рівнем суспільних, у першу чергу економічних відносин, інститутів, норм і навіть основних принципів цивільного законодавств, а також зближення правових механізмів ЦК України з підходами регулювання відносин у праві Європейського Союзу². Безсумнівно, проблем у вдосконаленні регулювання цивільних відносин, як і господарсько-майнових, накопичилось достатньо, тому вважаємо рекодифікацію вкрай актуальною.

Аналізуючи запропоновані норми Концепції оновлення Цивільного кодексу України³, можна виявити включення до книг Кодексу сімейного права, міжнародного приватного права. Адже правового регулювання державної економічної політики, яка включає і

¹ Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 р. № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text>.

² Спасибо-Фатєєва І. В. З приводу концепції щодо модернізації Цивільного кодексу України (рекодифікації). URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/157375-z-privodu-kontseptsiyi-schodo-modernizatsiyi-tsivilnogo-kodeksu-ukrayini-rekodifikatsiyi>.

³ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : АртЕк, 2020. 128 с.

аграрну політику у Концепції, немає, до того ж не визначена правова регламентація діяльності складних суб'єктів господарювання, зокрема агробізнесу – агрохолдингів, кластерів, техноагропарків. Такий стан справ підкреслює, що у системі аграрного законодавства Цивільний кодекс України залишиться лише як загальний нормативний акт, який не має механізмів спеціального регулювання аграрних відносин. Тому очевидно, що проблема систематизації аграрного законодавства при проведенні рекодифікації цивільного законодавства фактично не буде розв'язана, тож питання удосконалення аграрного законодавства залишаться відкритим.

Як стверджують учені, вдосконалення аграрного законодавства повинно здійснюватися у певних формах, шляхом застосування відповідних засобів, методів, окремих видів юридичної діяльності¹. Одним із засобів систематизації аграрного законодавства є його консолідація. На нашу думку, саме цей засіб є найбільш прийнятним для сучасного стану реформування українського законодавства, зокрема його приватно-правового блоку. Тому при вдосконаленні законодавства у сфері регулювання відносин агробізнесу необхідно розробити єдиний нормативний акт щодо регулювання відносин агробізнесу. Безумовно, систематизація законодавства у сфері агробізнесу – це складна багатоетапна процедура, яка передбачає такі складові: визнання потреби регулювання відносин у сфері агробізнесу, обговорення способів систематизації законодавства, його уніфікації та гармонізації, формування конкретних способів регулювання, розроблення законопроектів, прийняття відповідного нормативно-правового акта. Отже, в сучасних умовах проблематика удосконалення законодавства сфері агробізнесу перебуває на початковому етапі, а тому цілком природними постають наукові дискусії на цьому шляху новітньої аграрної правотворчості.

Метою систематизації законодавства у сфері агробізнесу виступає: встановлення прогалів та суперечностей у аграрному регулюванні агробізнесу; уніфікація норм законодавства у зазначеній сфері з нормами інших підгалузей аграрного права та з нормами

¹ Білінська О. В. Щодо удосконалення законодавства, яке визначає формування та реалізацію державної аграрної політики України. *Форум права*. 2010. № 2. С. 44.

інших галузей права; проведення адаптації норм ЄС з українським аграрним законодавством у сфері агробізнесу; законодавче закріплення спеціальних термінів агробізнесу; розроблення єдиного систематизованого нормативного акта у сфері агробізнесу. Головним завданням такої систематизації є забезпечення системного регулювання відносин агробізнесу.

Зазначимо, що при розробленні правового регулювання відносин агробізнесу слід враховувати потребу у гармонізації вітчизняного аграрного законодавства із законодавством ЄС. Зокрема, Директива Ради ЄС 2006/112/ЄС від 28 листопада 2006 р. про спільну систему податку на додану вартість закріплює важливі правові положення, які треба враховувати при розробці правового регулювання відносин агробізнесу. Звернімо увагу на наступне.

1. Директивою встановлено, що сільськогосподарська діяльність є економічною діяльністю (ч. 2 п. 1 ст. 9 Директиви). Таке тлумачення цілком збігається із змістом діяльності агробізнесу, зокрема суб'єкт агробізнесу реалізує соціальну відповідальність перш за все для стабілізації власної діяльності, а вже потім враховує соціальні потреби розвитку сільськогосподарських територій, тобто його діяльність спрямована на отримання прибутку, а тому і є виключно економічною діяльністю.

2. Виокремлено види діяльності – діяльність як з перевезенням, так і без перевезення продукції. Тобто чітко позначається безпосередня виробнича діяльність сільськогосподарської продукції та логістична діяльність навколо агробізнесу. Цей підхід також цілком співпадає з існуючими відносинами у агробізнесі.

3. Закріплено такі терміни: «фермер» (будь-яка оподатковувана особа, яка провадить свою діяльність на сільськогосподарському, лісогосподарському або рибогосподарському підприємстві); «сільськогосподарське, лісогосподарське або рибогосподарське підприємство» (підприємство, яке здійснює виробничу діяльність у відповідній сфері); «сільськогосподарські продукти» (товари, вироблені на сільськогосподарському, лісогосподарському або рибогосподарському підприємстві); «сільськогосподарські послуги» (послуги, зокрема які фермер надає, використовуючи свою робочу силу або обладнання, які зазвичай використовують на його сільськогосподарському, лісогосподарському або рибогосподарському

підприємств та які, як правило, становлять частину сільськогосподарського виробництва) (ст. 295 Директиви). Звернемо увагу, що термінологія у Директиві застосована без ускладнень для розуміння та має прив'язку до визначених видів сільськогосподарської діяльності. Тому цілком слушним вважаємо необхідність закріплення у законодавстві України переліку такої діяльності, зокрема у сфері агробізнесу.

4. Визначено види діяльності сільськогосподарського виробництва (рослинництво, тваринництво, рибальство та ін.) та сільськогосподарських послуг (польові роботи, жнивування та скошування, обмолочування, віджимання, збирання врожаю, сіяння та садження пакування та підготовка до продажу, наприклад сушіння, очищення, подрібнення, дезінфікування та силосування сільськогосподарських продуктів; пакування та підготовка до продажу; технічна допомога; експлуатація зрошувального та осушувального обладнання ін.). При цьому підкреслено, що перелік є орієнтованим.

Наведені норми європейського законодавства необхідно враховувати при розробці нових нормативно-правових актів, зокрема для регулювання відносин агробізнесу. Це допоможе адаптувати українське законодавство до європейського, з урахуванням доцільності та ефективності відповідних змін та нових норм. Отже, вважаємо, що для врегулювання відносин агробізнесу доцільно прийняти окремий Закон України «Про агробізнес». Такий закон унормує регулювання більш складних відносин, ніж виробничо-господарські, визначить особливості діяльності складних суб'єктів агробізнесу, врегулює відносини протягом реалізації усього ланцюга агробізнесу.

Відомо, що закон – це державний нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що регулює найбільш важливі суспільні відносини шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки суб'єктів цих відносин (ч.1 розділу 1 Правил оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки (Методичні рекомендації)¹. Закон завжди вважався найбільш стабіль-

¹ Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки : методичні рекомендації. Вид. 4-е, виправ. і допов. Київ, 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002451-06#Text>.

ною і консервативною формою правового регулювання суспільних відносин через складну, детально формалізовану процедуру його прийняття та внесення змін¹. Безперечно, прийняття окремого закону спрямоване на регулювання найбільш важливих суспільних відносин. Постає питання: чи можна відносини агробізнесу віднести до «найбільш важливих»? Враховуючи значення агробізнесу для розвитку економіки держави, його складність (охоплює декілька видів діяльності у сфері сільськогосподарського виробництва), формування напряму соціальної відповідальності агробізнесу, можна стверджувати, що відносини у сфері агробізнесу є дійсно важливими. Тому прийняття окремого Закону України «Про агробізнес» посприє врахуванню сучасних потреб розвитку економічної діяльності агробізнесу, а також виявленню балансу інтересів між бізнесом та суспільством, державою.

Перш ніж почати розробляти законопроект слід виявити, які відносини, що мають бути врегульовані, стабільні та найбільш важливі у суспільстві; чітко визначити необхідність прийняття закону та цілі, що мають бути досягнуті з його прийняттям, а саме – можливі наслідки дії майбутнього закону: економічні, політичні, соціальні тощо (ч. 3 розділу 1 Правил оформлення проєктів законів та основні вимоги законодавчої техніки (Методичні рекомендації)². Відносини у сфері агробізнесу є стабільними, оскільки вони почали формуватися з моменту проголошення переходу до відносин ринкової економіки в аграрному секторі держави, поступово їх питома вага лише збільшувалась, вони ставали більш складними. Важливість відносин агробізнесу у суспільстві полягає у тому, що завдяки агробізнесу поповнюється державний бюджет, створюються нові робочі місця, реалізуються інновації, отримуються інвестиції. До цілей майбутнього закону України «Про агробізнес» слід віднести визначення засад регулювання відносин між суб'єктами агробізнесу та державою, споживачами, контрагентами, сільськими громадами з метою задоволення приватних та публічних

¹ Каракаш І. І., Сидор В. Д. Проблеми підвищення якості земельного законодавства України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 109.

² Правила оформлення проєктів законів та основні вимоги законодавчої техніки : методичні рекомендації. Вид. 4-е, випр. і доп. Київ. 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002451-06#Text>.

інтересів щодо розвитку сільськогосподарської діяльності, аграрного ринку, реалізації соціальних проєктів, забезпечення продовольчої безпеки.

При розробці законопроєкту України «Про агробізнес» необхідно враховувати вимоги, які висуваються до будь-якого нормативного акта. Так, згідно з ч. 2 п. 4 Правил підготовки проєктів актів Кабінету Міністрів України, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 6 вересня 2005 р. № 870, основними елементами нормо-проєктувальної техніки є: методологія розроблення проєкту акта та визначення його структури; правила і прийоми викладення нормативних положень з обов'язковим дотриманням вимог щодо уніфікації термінології та мовного оформлення; правила внесення змін до постанов (розпоряджень), визнання їх такими, що втратили чинність, або скасування¹. Отже, спочатку слід встановити структуру нормативно-правового акта, яка буде методологічно взаємопов'язана і не співпадатиме структурно з іншими нормативними актами.

Пропонуємо виокремити такі структурні розділи законопроєкту України «Про агробізнес»:

Розділ 1. Загальні положення: визначення мети закону, термінів, що використовуються у законі, принципи (засади) розвитку агробізнесу, співвідношення приватних та публічних інтересів у зазначеній сфері, система законодавства щодо регулювання відносин у сфері агробізнесу, сфера дії закону, державна політика агробізнесу.

Розділ 2. Правовий статус суб'єктів агробізнесу: прості, складні, допоміжні суб'єкти агробізнесу.

Розділ 3. Види діяльності у сфері агробізнесу: основна, допоміжна, інфраструктурна (зокрема інновації). Вимоги до виробництва сільськогосподарської продукції, надання послуг у сфері агробізнесу. Органічне, традиційне, інноваційне сільськогосподарське виробництво.

Розділ 4. Матеріально-технічне забезпечення агробізнесу: державна, приватна підтримка розвитку агробізнесу, інформаційно-освітня діяльність.

¹ Про затвердження Правил підготовки проєктів актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.09.2005 р. №870. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/870-2005-%D0%BF#Text>.

Розділ 5. Ціноутворення у сфері агробізнесу: засади ціноутворення з урахуванням діяльності аграрного ринку, аграрної біржі та продовольчої безпеки держави.

Розділ 6. Експорт сільськогосподарської продукції: встановлення тарифних та нетарифних бар'єрів у сфері експорту сільськогосподарської продукції, обмеження експорту для забезпечення продовольчої безпеки.

Розділ 7. Соціальна відповідальність суб'єктів агробізнесу.

Розділ 8. Банкрутство суб'єктів агробізнесу.

Розділ 9. Захист прав суб'єктів агробізнесу.

Розділ 10. Прикінцеві положення.

Запропонована структура такого закону уможливить часткове упорядкування аграрного законодавства, встановить норми – альтернативи нормам Господарського кодексу, якщо його буде скасовано, а потреба у врегулюванні складних відносин у сфері сільськогосподарського господарювання залишиться. Отже, вважаємо за необхідне прийняти Закон України, що стане засобом удосконалення законодавства у зазначеній сфері.

Закон «Про агробізнес» може бути прийнятий поетапно. На першому етапі треба прийняти Постанову Кабінету Міністрів України «Про Концепцію розвитку агробізнесу України на 2021–2025 роки», щоб виокремити агробізнес як самостійне правове явище, дати йому характеристику, встановити відповідні відносини агробізнесу на рівні законодавства. Концепція розвитку агробізнесу України визначає перспективні напрямки та завдання агробізнесу і спрямована на створення відповідної нормативно-правової бази, що регулює відносини агробізнесу, розроблення національної політики у сфері агробізнесу з урахуванням його соціальної відповідальності. Необхідність визначення основних напрямів і пріоритетів розвитку агробізнесу України зумовлюється реальними політичними та соціально-економічними процесами, зокрема: інтеграцією України до економічного світового співтовариства; глобальними структурними процесами в економіці; поступовим утворенням соціальної відповідальності суб'єктів агробізнесу. У Концепції необхідно сформулювати чинники, які стали підставами виникнення агробізнесу як самостійної аграрно-правовою категорією. Ця Концепція може мати на меті перевести всі відносини

у сфері агробізнесу в контрольований, адресний, з чітко визначеним суб'єктним складом та чітким розмежуванням прав, обов'язків і відповідальності учасників, їх характер значною мірою може бути досягнутий в рамках переведення цих відносин в систему аграрно-правового регулювання, у сферу дії аграрно-правових засобів державного регулювання з врахуванням реально функціонуючих аграрних відносин та соціальної специфіки їх реалізації. Крім цього, Концепція визначатиме засади забезпечення дієвості та ефективності стандартів, формуватиме вимоги до кожної ланки ланцюга агробізнесу.

Пріоритетні напрями та програмні завдання щодо реалізації Концепції: оновлення аграрного законодавства шляхом введення спеціальних термінів сфери агробізнесу; проведення систематичного моніторингу забезпечення населення України безпечними та якісними сільськогосподарськими продуктами; здійснення заходів щодо імпортозаміщення основних сільськогосподарських продуктів; упровадження міжнародних стандартів якості органічної сільськогосподарської продукції; розроблення механізмів боротьби з рейдерством; удосконалення державної підтримки суб'єктів агробізнесу; сприяння розвитку соціальної відповідальності суб'єктів агробізнесу.

ВИСНОВКИ

Агробізнес є новою правовою категорією, яка утворилася у межах правової матерії не відразу. Так, можна виокремити наступні етапи його розвитку: перший – виникнення та становлення аграрного підприємництва (1990–1999); другий – формування суб'єктного складу агробізнесу та кредитно-фінансових механізмів підтримки аграрного сектору (1999–2004); третій – об'єднання аграрного підприємництва у єдиний аграрний ланцюг бізнесу (2004–2015); четвертий – підготовка до відкриття ринку землі та початок трансформації агробізнесу (2015–2021); п'ятий етап – агробізнес в умовах воєнного стану (з 2022 р.). Значення агробізнесу для стабільності як державного устрою, так і розвитку соціально-економічних відносин у державі доведено спроможністю його функціонування в умовах воєнного стану.

Повне розуміння агробізнесу та його характеристик можливе лише при виокремленні такого аграрно-правового поняття, як аграрний ланцюг (ланцюг агробізнесу), під яким слід розуміти внутрішню систему розташування елементів агробізнесу. За видами підприємницької діяльності він може складатися з таких елементів: 1) аграрна інноваційна діяльність; 2) діяльність із виробництва, збереження й переробки сільськогосподарської продукції; 3) логістика агробізнесу; 4) забезпечення матеріально-технічним обладнанням (постачання сільськогосподарської техніки, агро-сервісне обслуговування тощо); 5) реалізація (маркетинг) сільськогосподарської продукції; 6) інформаційно-освітня діяльність. З точки зору організації аграрного виробництва можна виокремити такі складники аграрного ланцюга: *основний* (охоплює виробництво сільськогосподарської продукції); *допоміжний* (переробка, перевезення, зберігання, інноваційне розроблення нових селекційних об'єктів); *інфраструктурний* (інформаційно-освітнє, матеріально-технічне забезпечення). Саме в межах аграрного ланцюга утворюється та функціонує агробізнес.

Враховуючи складність і комплексність агробізнесу як правового феномену, його визначення треба розглядати у подвійному аспекті. Так, агробізнес як правова категорія у широкому розумінні – це врегульована нормами аграрного права система суспільних відносин, що виникають, реалізуються і припиняються у сфері

створення аграрної інновації, виробництва, переробки, зберігання сільськогосподарської продукції, логістичного, матеріально-технічного, інформаційно-освітнього забезпечення діяльності суб'єктів і доведення товарів, послуг до споживача. Агробізнес у вузькому розумінні – це самостійна структурно-системна діяльність на власний ризик у агровиробничій, агроінноваційній, агрологістичній, інформаційно-освітній сферах із метою отримання прибутку, яка провадиться у межах єдиного аграрного ланцюга або може функціонувати окремо від нього.

Особливість агробізнесу пояснюється специфікою його суб'єктів. Як доведено, суб'єкти агробізнесу – це особи, яким притаманні відповідні соціально-економічні ознаки індивідуалізації, які мають належні матеріальні та виробничі потужності, спеціальну правосуб'єктність, а також можливість здійснення господарювання в межах кожної ланки протягом реалізації аграрного ланцюга й у сфері сільськогосподарського виробництва його матеріально-технічного, організаційно-інформаційного забезпечення з метою отримання прибутку, реалізації продукції чи послуг сільськогосподарського виробництва на внутрішньому та зовнішньому аграрному ринку. Суб'єкти агробізнесу систематизуються залежно від:

- *концентрації капіталу*: індивідуальні суб'єкти (використовують індивідуальний капітал та власну працю – фермерське господарство, сільськогосподарський кооператив); корпоративні суб'єкти (поряд з власним капіталом використовують капітал інших суб'єктів – аграрні господарські товариства, об'єднання підприємств);

- *кількості працівників та річного доходу*: суб'єкти малого підприємництва, включаючи мікропідприємництво; суб'єкти середнього агропідприємництва; суб'єкти великого аграрного бізнесу;

- *структурного елементу аграрного ланцюга*: 1) основні суб'єкти (особи, які безпосередньо виробляють сільськогосподарську продукцію та можуть її переробляти); 2) допоміжні суб'єкти (суб'єкти логістичної, інноваційної діяльності); 3) суб'єкти інфраструктурного забезпечення агробізнесу (які провадять дорадчу діяльність; виробники сільськогосподарської техніки);

- *моделі підприємництва*: фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності (фермерське господарство, сімейне фермерське

господарство); юридична особа (сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства, аграрні господарські товариства, агрохолдинги); суб'єкт, що діє на підставі договору (суб'єкти концентрації капіталу);

- *форми аграрного підприємництва*: прості суб'єкти, які утворюються та провадять діяльність у формі фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, юридичної особи; складні (суб'єкти, які утворюються у формі об'єднання підприємств, агрохолдингів, державно-приватного партнерства, транснаціональних корпорацій, суб'єктів концентрації капіталу);

- *сфери діяльності*: внутрішні суб'єкти агробізнесу (учасники внутрішнього аграрного ринку, сфера їх інтересів охоплює національну економіку та національного споживача); зовнішні суб'єкти агробізнесу (учасники зовнішнього аграрного ринку, їх діяльність поширюється на дві та більше національні економіки, розраховані на наднаціональні інтереси та глобального світового споживача);

- *предмета здійснюваної ними діяльності*: суб'єкти першого рівня – це виробники сільськогосподарської продукції, які володіють відособленим майном, наділені спеціальною правосуб'єктністю і господарська діяльність яких здійснюється при використанні землі як основного засобу виробництва; суб'єкти другого рівня – це суб'єкти, що виконують допоміжну функцію для виробництва сільськогосподарської продукції. Вони здійснюють матеріально-технічне, інформаційне, логістичне забезпечення у сфері агробізнесу, а також суб'єкти у сфері реалізації сільськогосподарської продукції та сировини;

- *участі у сільськогосподарському виробництві*: інсайдери (безпосередньо беруть участь у сільськогосподарському виробництві, зокрема сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства, агрохолдинги тощо) та аутсайдери (не беруть участі у виробництві сільськогосподарської продукції і виконують допоміжну функцію для сільськогосподарських товаровиробників, зокрема логістичні компанії та ін.).

Правовідносини, що виникають та здійснюються у межах агробізнесу, є достатньо складними. Загальними ознаками правовідносин агробізнесу визнається те, що: 1) вони опосередковують

процес розроблення аграрної інновації, виробництва, логістики та реалізації сільськогосподарської продукції; 2) регулюються загальними нормами аграрного законодавства та спеціальними, що регулюють відносини у сфері агробізнесу; 3) встановлюються між конкретно визначеними суб'єктами, зацікавленими у сільськогосподарській продукції; 4) об'єктом правовідносин агробізнесу виступає діяльність з виробництва сільськогосподарської продукції, агрологістики, агроінновацій, матеріально-технічного та інформаційно-освітнього забезпечення, предметом – ті речі (сільськогосподарське обладнання) або майно (земля, сільськогосподарська продукція), нематеріальні блага (торговельні марки, географічні позначення товарів), щодо яких існує інтерес учасників цих правовідносин; 5) мають первинну цілеспрямованість на одержання прибутку, похідну – задоволення потреб споживачів у сільськогосподарській продукції, забезпеченні продовольчої безпеки держави, розвитку сільської місцевості, екологічної безпеки.

Правовідносини у сфері агробізнесу класифікуються залежно від: 1) структурного елементу аграрного ланцюга: основні (виробничі); допоміжні; інфраструктурні; 2) зв'язків, що виникають між суб'єктами: внутрішні та зовнішні; 3) характеру відносин: майнові, організаційні, організаційно-майнові.

Агробізнес знаходиться у постійному розвитку, про це свідчать інноваційні відносини. Інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу – це відносини, що виникають між спеціальними суб'єктами та суб'єктами агробізнесу щодо замовлення, використання нового сільськогосподарського продукту, технологій виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення цифрового сільськогосподарського виробництва у сфері агробізнесу з метою отримання прибутку, позитивного соціального та екологічного ефекту. Залежно від стадії розробки та комерціалізації аграрної інновації розрізняються: первинні інноваційні правовідносини (виникають у сфері розробки аграрної інновації); перехідні інноваційні правовідносини (передбачають комерціалізацію аграрної інновації); експлуатаційні інноваційні правовідносини у сфері агробізнесу (передбачають реалізацію інновації у сільськогосподарському виробництві).

Відмінність агробізнесу від інших видів підприємницької діяльності полягає як в особливому предметі – діяльність у сфері сільського господарства, так і в соціальній відповідальності, основу якої складає добровільне зобов'язання у вигляді активних дій сільськогосподарського товаровиробника щодо сталого розвитку сільськогосподарських територій з метою формування позитивного іміджу, впровадження аграрних інновацій, підвищення рівня й якості життя селянства, охорони навколишнього середовища.

Не можна оминати сучасну проблему щодо потреби окремого захисту у сфері агробізнесу. Правопорушення у сфері агробізнесу – це протиправне, шкідливе діяння деліктоздатної особи, яке порушує вимоги до процесу сільськогосподарського товаровиробництва, правомірну діяльність суб'єктів агробізнесу, володіння матеріально-технічними засобами, договірні зобов'язання і тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки у вигляді адміністративної, господарської, кримінальної, цивільної відповідальності. За своїм складом правопорушення у сфері агробізнесу можна поділити на: рейдерство, блокаду діяльності суб'єкта агробізнесу, порушення зобов'язань, пошкодження об'єктів матеріально-технічного забезпечення агробізнесу, порушення немайнових прав суб'єктів агробізнесу, порушення у сфері виготовлення сільськогосподарської продукції. Рейдерство у сфері агробізнесу – це заволодіння контролем над управлінням суб'єкта агробізнесу та/або його матеріально-технічним забезпеченням, об'єктами власності шляхом неправомірного внесення змін у державні реєстри, у структуру статутного капіталу, реприватизації, банкрутства, захоплення майна, шахрайства. Захист від рейдерства реалізується у юрисдикційній та неюрисдикційній формі.

У процесі розвитку агробізнесу правовідносини, пов'язані з ним, поступово набули чітких ознак та сталого характеру, утвердились як складне явище, що лежить в правовій та економічній площині і потребує вивчення не тільки на дослідницькому науковому рівні, а й на освітницькому, зокрема при підготовці правників у вищих освітніх закладах у рамках спеціальної дисципліни «Право агробізнесу».

Для врегулювання суспільних відносин доречно прийняти окремий Закон України «Про агробізнес», а також при рекодифікації Цивільного кодексу України звернути увагу на існування складних приватноправові відносин агробізнесу, зокрема, на наявність у них організаційних відносин, що реалізуються в межах аграрного ланцюга.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Агропросперіс» підтримує розвиток професійно-технічної аграрної освіти України. URL: <https://www.agroprosperis.com/news-45.html>.

2. «Де фермери взяти гроші?», – Тарас Висоцький про програми підтримки для аграріїв від держави та міжнародних партнерів. URL: <https://minagro.gov.ua/news/de-fermeru-vzyati-groshi-taras-visockij-pro-programi-pidtrimki-dlya-agrariyiv-vid-derzhavi-ta-mizhnarodnih-partneriv>.

3. 5 найбільш інноваційних агрокомпаній України. URL: <https://propozitsiya.com/ua/5-naybilsh-innovaciyunyh-agrokompaniy-ukrayiny>.

4. 8 Агро інновацій 2019 року. URL: <https://aggeek.net/ru-blog/8-agro-innovatsij-2019-roku>.

5. Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. Ефективна економіка. 2011. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_57.

6. Авдалян К. В. Сучасні тенденції об'єднання підприємств в економіці України. Економіка, управління та адміністрування. 2019. 4(90). С.3-7.

7. Аврамова О. Є. Динамічні моделі здійснення суб'єктивного права. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова, м. Харків, 18 груд. 2015 р. Харків. С.129-131.

8. Аврамова О. Є. До проблеми визначення об'єкта житлових правовідносин. Право і Безпека. 2016. № 2.С.103-108.

9. Агапова М. В. Майбутнє аграрної біржі в Україні. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Вип. 10. С.124-127.

10. Аграрии против рейдеров: на чьей стороне власть? URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2019/03/20/646220/>.

11. Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. /за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Харків : Право, 2010. 296 с.

12. Аграрне право : підручник / за заг. ред. А. М. Статівки. 2-ге вид., змін. Харків : Право, 2019. 412 с.

13. Аграрне право : підручник / за заг. ред. професора А. М. Статівки. Харків: Право, 2018. 412 с.

14. Аграрне право України / за ред. Янчука В. З. Київ : Юрінком Інтер, 1996. 560с.
15. Аграрне право України : підручник / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 608с.
16. Аграрне право України : підручник / за ред. В. З. Янчука. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 720 с.
17. Аграрне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібно-го. Київ : Істина, 2006. 448 с.
18. Аграрні розписки: продаж без ПДВ. Вісник офіційно про податки. 2018. № 39 (991). URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/publication/100009479-agrarni-rozpiski-prodazh-bez-pdv/>.
19. Аграрні транснаціональні корпорації в Україні та світі. Аграрний тиждень. Україна. URL: <https://a7d.com.ua/4125-agrarn-transnacionaln-korporacyi-v-ukrayin-ta-svt.html#:~:text>
20. Агрофудкластер Харків. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/company_details/41431907/.
21. Агрохолдинги України: тенденції сьогодишнього дня. URL: <http://sugarua.com/ua/67/lists/1352>
22. Адамова О. С. Визначення поняття інститут права. Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 1. С.257-260.
23. Адміністративне право: підручник / за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, В. В. Зуй; 2-ге вид. перероб. та допов. Харків : Право, 2012. 656 с.
24. Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика : монографія / за ред. д-ра юрид. наук, проф. А. М. Статівки. Харків : ФІНН, 2010. 270 с.
25. Алейнікова О. В. Система оптових ринків сільськогосподарської продукції: необхідність державного регулювання. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2010. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2010_9_4.
26. Алексєєнко І. Транснаціоналізація виробництва і роль ТНК в забезпеченні сталого розвитку. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія. Соціологія. Філософія / редкол. : М. Вегеш, В. Андрущенко, О. Бабкіна та ін. Ужгород : Говерла, 2010. Вип. 14. С.5-8.

27. Анастасова К. А. Механізм фінансового забезпечення розвитку аграрних підприємств. *Young Scientist*. 2017. № 1.1 (41.1). С.1-5.

28. Андрійчук В. Г. Економічна концентрація : сутність і форми вияву. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2016. № 3. С.13-19.

29. Андрійчук В. Г. Капіталізація сільського господарства: ідентифікація і мотиви здійснення. *Економіка АПК*. 2006. № 1. С. 40-54.

30. Андрійчук В. Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 87-94.

31. Антирейдерство. *Захист агробізнесу*. /Александров Д. К. та ін. Київ. 2017. 176 с.

32. Артеменко Д. А. Стратегії формування агрокластерів у забезпеченні розвитку сільського господарства в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Економічні науки. 2019. Вип. 34. С.23-26.

33. Артеменко І. С. Теоретико-методичні основи концентрації виробництва на підприємствах агропромислового комплексу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Економіка. Острог, 2016. № 1(29). С.23-28.

34. Артюх М. О. Поняття та сутність рейдерства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С.52-54.

35. Асоціації та організації, які співпрацюють з Мінекономіки у сфері сільського господарства. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pro-nas/asociaciyi-ta-organizaciyi-yaki-spi-vpracyuyut-z-minagropolitiki>.

36. Асоціація «Український клуб аграрного бізнесу» (УКАБ). URL: https://www.ucab.ua/ua/pro_ukab.

37. Асоціація українських виробників «Морозиво і заморожені продукти». URL :http://www.aovm.com.ua/index.php?option=com_content&view=category&id=255&Itemid=103.

38. Ахтирченко О. М., Корнієнко Г. С. Сучасні виклики для агробізнесу під час воєнного стану. *Продовольча безпека в умовах сучасних викликів: національно-правовий та міжнародний аспекти : збірка матеріалів та тез доповідей учасників Дискусійної панелі 6 Харківського міжнародного юридичного форуму (м. Харків 07 жовтня 2022 р.) / за ред.Т. В. Курман, В. П. Станіславського. Харків: Юрайт, 2022. 110 с.*

39. Багай Н. О Кодифікація аграрного законодавства України: окремі питання. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. 2013. Вип. 6-1(2). С.124-126.

40. Багай Н. О. Періоди розвитку аграрного законодавства України. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : зб. наук. ст. Вип. 45. Івано-Франківськ, 2017. С. 26–33.

41. Багай Н. О. Розвиток науки аграрного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Львів, 2002. 20 с.

42. Багай Н. О. Теоретичні проблеми розвитку аграрного законодавства України : монографія. Івано-Франківськ, 2020. 305 с.

43. Балинська О. М., Яценко В. А. Синергетика як методологічна парадигма юридичних досліджень. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2017. Вип. 4. С.3-12.

44. Барабаш А. Особливості державної лізингових відносин у сфері АПК та її вплив на економіко-правову сутність лізингу. Підприємство, господарство і право. 2018. № 3. С. 66. С.62-67.

45. Баранова О. А. Інтернет речей (IoT): мета застосування та правові проблеми. Інформація і право. 2018. № 2. С.31-44.

46. Батигіна О. Особливості правового регулювання оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні. Вісник Національної академії правових наук України. 2012. № 3. С.159-167.

47. Бахуринська М. М. Особливості аграрно-правової відповідальності як інституту аграрного права. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2014. № 4. С.109-115.

48. Бахчиванов Д. С., Ходова Я. О. Організаційні логістичні утворення в системі сторонньої логістики підприємств аграрної сфери економіки. Стратегія інноваційного оновлення економіки України в сучасних умовах : зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., м. Маріуполь, 26 березня 2020 р. Маріуполь, 2020. С.211-213.

49. Безбородова Т. В. Структурно-морфологічна модель системи інформаційного забезпечення процесу управління. Економіка та держава. 2007. № 4. С.27-29.

50. Безрукова Н. В. Діяльність транснаціональних корпорацій у контексті національної економічної безпеки. Науковий вісник

Полтавського університету економіки і торгівлі. № 3 (54). 2012. С.37-41.

51. Безрукова Н. В. Сучасні тенденції розвитку ТНК як рушійної сили процесу економічної глобалізації. Науковий вісник Полтавського університету економіки й торгівлі. 2012. №4. С.93-99.

52. Березівський Я. П. Понятійний апарат трактування суті підприємництва, бізнесу та агробізнесу. Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького. 2009. Т. 11. № 1(40). С. 29–30.

53. Берлач Н. А. Розвиток органічного напрямку у сільському господарстві України (адміністративно-правові основи) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. 2010. 34 с.

54. Берлач Ю. А. Адміністративно-правове забезпечення протидії рейдерству в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2014. 20 с.

55. Бечко П. К. Барабаш Л. В., Наталич А. С. Напрями оптимізації кредитування суб'єктів господарювання аграрної галузі. Фінансові послуги. 2017. № 3. С.38-42.

56. Бечко П. К., Войниченко П. П. Перспективи розвитку сільських кредитних кооперативів. Ефективна економіка. 2010. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1431>.

57. Бикова Я. А. Історичний підхід у сучасних процесах пізнання права. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов, Л. І. Кормич, Ю. П. Аленін та ін. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 44. С.95-102.

58. Бігняк О. Правова природа та класифікація форм захисту корпоративних прав. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 6. С.6-10.

59. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2004. 19 с.

60. Біла І. С., Петришина Н. В. Особливості державно-приватного партнерства в сучасних умовах в Україні. Сталий розвиток економіки. 2012. № 2. С.36-39.

61. Біла С. О. Соціальна відповідальність бізнесу. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua>.

62. Біла С. О. Стратегії виробництва аграрної продукції: світовий досвід. Економічний вісник університету. 2020. Вип. 45. С.7-21.

63. Білека А. А. Деякі питання забезпечення законності у сфері локального правового регулювання аграрних відносин у сільсько-господарських кооперативах. Право та державне управління. 2013. № 1. С.60-64.

64. Білінський А. Розвиток учення про ґрунти історія ґрунтознавства в Україні. Молодь і ринок. 2012. № 7. С.123-126.

65. Білінська О. В. Щодо удосконалення законодавства, яке визначає формування та реалізацію державної аграрної політики України. Форум права. 2010. № 2. С.40-44.

66. Білоконь Т. М., Чаплигіна О. В. Концентрація та інтеграція як фактори підвищення конкурентоспроможності підприємств м'ясної промисловості. Ефективна економіка. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_4_65..

67. Білоусов О. М., Орленко О. В. Напрями вдосконалення інфраструктури спо-живчого ринку сільськогосподарської продукції. Бізнес-Навігатор. 2010. № 3 (20). С.27-33.

68. Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посібник. Київ : Центр учбов. л-ри, 2014. 142 с.

69. Бірюков В. Поняття корпоративних прав. особливості відчуження корпоративних прав у фермерських господарств. Мала енциклопедія нотаріуса. 2017. № 4. С.145-151.

70. Благоразумова О., Спащенко Г. Порівняльна характеристика суб'єктів підприємництва у сфері організації торговельних процесів. Торгівля і ринок України : темат. зб. наук. пр. Кривий Ріг, 2013. № 36. С. 127-139.

71. Блокчейн в мире и Украине: мнения экспертов & ТОП-7 интересных фактов. URL: <https://www.apk-inform.com/ru/exclusive/opinion/1106854>.

72. Блокчейн плюс сільське господарство: як зміниться життя споживача і бізнесу. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2017/10/25/630431/>.

73. Богомолова К. С., Демченко Т. М. Конкурентоспроможний розвиток аграрних підприємств: проблеми і перспективи. Український журнал прикладної економіки. 2018. Т. 3. № 2. С.248-252.

74. Богосян М. Ефективність діяльності акціонерних товариств аграрного сектору АР Крим. Економічний аналіз. 2013. Т. 12(1). С.32-36.

75. Бойко В. Загальнотеоретичний аналіз співвідношення понять «колізія правових норм» та «конкуренція правових норм». Соціологія права. 2011. № 1. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39578/07-Boyko.pdf?sequence=1>.

76. Бойко Є. О. Розвиток підприємств органічного сектору агробізнесу в контексті викликів глобалізації та євроінтеграції : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Херсон, 2011. 20 с.

77. Борисов І. В. Організаційно-правові форми господарюючих суб'єктів як інструмент забезпечення підприємницької діяльності. Право та інновації. 2019. № 4. С.27-33.

78. Борисова В., Казанцев С. До проблеми корпоративних прав учасників під-приємницьких товариств. Вісник Академії правових наук України. 2007. № 4 (51). С.133-140.

79. Брижань І. А. Кластерна модель розвитку сільського господарства Полтавської області. Економіка і регіон. 2011. № 2. С.75-81.

80. Брінцов А. І. Кодифікація аграрного законодавства України: конституційний аспект. Часопис Київського університету права. 2017. № 3. С.227-230.

81. Бровко Л. І., Галаган Т. І., Бровко Є. І. Економічна ефективність використання основних фондів сільськогосподарських підприємств. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 22. С.22-26.

82. Бугера С. І. Систематизація аграрного законодавства та якість сільськогосподарської продукції. Правничий вісник Університету «КРОК». 2011. Вип. 9. С.63-67.

83. Булуй О. Г. Кластерні форми організації виробництва в аграрному секторі. Кооперативні читання : 2018 рік. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/9088/1/Cooperative_2018_135-140.pdf.

84. Буркальцева Д. Д. Рейдерство як загроза економічній безпеці держави. Формування ринкових відносин в Україні. 2013. № 5. С.34-40.

85. Бутенко С. С. Особливості методології дослідження питань власності. Юридична психологія. 2016. № 2. С.58-68.

86. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17?find=1&text=%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C#w11>.

87. В Мінекономіки оприлюднили умови створення сімейного фермерського господарства. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/v-minekonomiki-opriludnili-umovi-stvorennja-simejnogo-fermerskogo-gospodarstva>.

88. В Україні динамічно розвивається ринок органічної продукції URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=101381>

89. В Україні можуть з'явитися фіктивні фермери. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2011/06/17/289340/>.

90. Варналій З. С. Мале підприємництво: основи теорії і практики. 4-те вид., стер. Київ, 2008. 302 с.

91. Варшавська Н. Г. Спільна аграрна політика ЄС: генезис, основні цільові орієнтири для України. Економіка і організація управління. 2016. № 2 (22). С.215-222.

92. Васильчук І. П. Сутність та ознаки корпорації: теоретичний аспект. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Економіка. 2013. Вип. 23. С.205-209.

93. Ващишин М. Розвиток фермерського законодавства України. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2008. Вип. 46. С.152-158.

94. Ващишин М. Юридичні ознаки фермерського господарства. Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. 2011. Вип. 53. С.263-269.

95. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 16 : Земельне та аграрне право / М. В. Шульга, В. В. Носік, П. Ф. Кулинич та ін. Харків, 2019. 696 с.

96. Величко О. П. Внутрішня і зовнішня логістика та її особливості в агробізнесі. Видавництво ХНЕУ. 2012. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/268/1/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0>

97. Величко О. П. Логістичне управління і біологічні потоки в агробізнесі. Ефективна економіка. 2011. № 10. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=726>.

98. Виробництво основних сільськогосподарських культур у 2017 році. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/sg/vz/vz_u/vz_2017_u.html.

99. Виробничча інфраструктура. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D1%80%D0%BE>

100. Висновок КСУ у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств (реєстр. № 6236) вимогам статей 157 і 158 Конституції України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004v710-18#Text>

101. Від початку року Україна збільшила експорт сільськогосподарської продукції на 18% – Мінагрополітики. URL: <https://hromadske.ua/posts/vid-pochatku-roku-ukrayina-zbilshila-eksport-silskogospodarskoyi-produkciyi-na-18-minagropolitiki>.

102. Вінник О. М. Інвестиційне право : навч. посіб. Київ : Атіка, 2000. 252 с.

103. Вовк Л. Ф. Логістика як стратегія інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств. Агросвіт. 2016. № 1–2. С. 8–9.

104. Габ М., Анісімова Г. Розвиток аграрного бізнесу в Україні: реалії та перспективи. Економіко-правова парадигма розвитку сучасного суспільства. 2016. № 1. URL: <https://studlib.org.ua/index.php/eprs/article/view/3/3>.

105. Гавінська О. А. Підгалузі права в системі права сучасної України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 19 с.

106. Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т. Аграрний потенціал України: напрямки розвитку : монографія. Київ : Аграрна наука, 2016. 332 с.

107. Гайдаржи Х. А. Сільськогосподарська продукція як об'єкт виробничих правовідносин в обслуговуючих переробних кооперативах. Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права : матер. круглого столу м. Харків, 6 грудня 2013 р. : зб. тез та наук. допов. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2013. С. 251-253.

108. Гайдученко Ю. О., Радинська І. А. Соціальне партнерство як інструмент формування соціальної відповідальності. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Економіка. 2017. Вип. 17. С.15-24.

109. Галета О. А. Підгалузь права як категорія сучасної загально-нотеоретичної юриспруденції. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 5. С.14-17.

110. Галуцько В. В., Курило В. І., Короєд С. О. та ін. Адміністративне право України : навч. посіб. Т.1 : Загальне адміністративне право / за ред. В. В. Галуцька. Херсон, 2015. 272 с.

111. Гамкало З. Г. Навчальна програма дисципліни «Основи агробізнесу» (для бакалаврів і спеціалістів). Київ : МАУП, 2004. 20 с.

112. Гафурова О. В. Політика соціального розвитку села: правові аспекти. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2012. Вип. 173(3). С.41-48.

113. Гацько А. Ф., Калініченко С. М., Іванова Г. О. Конкурентоспроможний розвиток суб'єктів агробізнесу: теорія та практика. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства. Вип. 193. Економічні науки. 2018. С.139-149.

114. Генеральна угода з тарифів та торгівлі (ГАТТ-1947). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_264#top.

115. Герасименко А. А., Богачев Л. А. Инновационные проблемы сельского хозяйства современной украины. Молодий вчений. 2014. № 5(1). С.27-30.

116. Гетьман Є. А. Консолідація як форма систематизації законодавства України. Вісник Національної академії правових наук України. 2015. № 3. С.21-28.

117. Гетьман Є. А. Місце кодифікаційного акта у правовій системі України. Теорія і практика правознавства. 2017. Вип. 1. С.1-12.

118. Гирник Л. В. Діяльність агрохолдингів в Україні та їхній вплив на розвиток сільського господарства. Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. 2016. № 1(20). С.35-43.

119. Глуховець В. А. Методологічні підходи до вивчення проблем удосконалення діяльності МВС в умовах реформування. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2016. Вип. 39. Т. 1. С.129-132.

120. Гоголя О. П. Сучасний стан та перспективи розвитку виробництва сільськогосподарської продукції суб'єктами різних форм господарювання. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2014. Вип. 200(2). С.72-81.

121. Гомонай В. В. Уніфікація як процес зближення правових систем. Науковий вісник Ужгородського національного університету . Серія : Право / гол. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород : Гельветика, 2012. Вип. 19. Ч. 1. С.18-21.

122. Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форма економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика). Київ : Глобус, 1998. 330 с.

123. Гончарук: Ринок землі запрацює з 1 жовтня 2020 р. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-honcharuk/30172740.html> (дата звернення 23.01.2020).

124. Гордієнко С. Г. Інноваційна діяльність: проблеми, сутність, змістовні складові та напрями удосконалення. Часопис Академії адвокатури України. 2014. Т. 7. № 2. С.15-32.

125. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n124>.

126. Грановська В. Г. Перспективи розвитку підприємств органічного сектору. Агросвіт. 2017. № 3. С.10-16.

127. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення : монографія. Херсон : Гельветика. 2019. 596 с.

128. Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Одеса, 2020. 39 с.

129. Григор'єва Х. Правові засади надання поворотної фінансової підтримки фермерським господарствам в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С.105-109.

130. Гриненко С. П. Логістичний напрям розвитку інтегрованих формувань в агробізнесі. Економіка АПК. 2002. № 9. С.132-136.

131. Гриншин Г. М. Оптові ринки сільськогосподарської продукції – досвід Європи. URL: <http://dspace.khntusg.com.ua/bitstream/123456789/7073/1/94.pdf>.

132. Гринь Є. Л. Державне регулювання розвитку агробізнесу: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Київ : Акад. муніцип. упр., 2010. 20 с.

133. Гринюк Н. А. Корпоративні підприємства: сутність та особливості. Молодий вчений. 2017. № 3. С.626-629.

134. Губені Ю. Е., Андріїв В. І., Лавренюк Н. М. Підприємництво та агробізнес : навч. посібн. Львів : НВФ «Українські технології», 2012. С. 188–189.

135. Гуменюк В. В. Гармонізація та уніфікація законодавства України відповідно до стандартів Європейського Союзу. Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 15 трав. 2020 р. / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С.74-76.

136. ДАК «ХЛПБ УКРАЇНИ». URL: <https://opendatabot.ua/c/20047943>.

137. Даниліна С. О. Форми нагромадження капіталу та їх особливості в перехідній економіці : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. Одеса, 2012. 22 с.

138. Данильян О. Г. Теоретико-методологічні проблеми захисту прав людини в сучасному суспільстві. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 3. С.84-91.

139. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посібник. Харків, 2017. 448 с.

140. Данько Ю. І, Зайналова Н. Д. Соціальна відповідальність суб'єктів агробізнесу в системі соціально-економічного захисту їх конкурентоспроможності. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2016. Вип. 4. С.108-112.

141. Дем'яненко С. І. Аграрний менеджмент в системі агробізнесу. Економіка АПК. 2018. № 12. С.42-50.

142. Державна програма розвитку виробництва складної сільськогосподарської техніки на 2004-2006 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.07.2004 р. № 906. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/906-2004-%D0%BF#Text>.

143. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р. : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF#Text>.

144. Державний земельний кадастр перейшов на технологію Blockchain. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/250316597>.

145. Деякі питання організації здійснення державно-приватного партнерства : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2011 р. № 384. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/384-2011-%D0%BF>.

146. Диба М. І., Осадчий Є. С., Суторміна К. М. Концентрація та централізація капіталу в інноваційній діяльності. Економіка та держава. 2016. № 12. С. 19-22.

147. Ділай Н. Г. Вітчизняний досвід функціонування холдингових структур в діяльності підприємств. Науковий вісник Чернівецького національного університету: Економіка. 2014. Вип. 717. С. 98-101.

148. Ділай Н. Г. Дослідження ринку холдингування України. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки. 2014. Вип. 6(2). С.158-161.

149. Добробог Л. М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. 2014. № 11. Т. 1. С. 27-29.

150. Долгошея Н. О. Організаційно-економічний механізм формування і функціонування агробізнесу. Агросвіт. 2010. № 21. С. 67-72.

151. Долгошея Н. О. Теоретичні основи трактування агробізнесу в економічній науці. Економіка та держава. 2011. № 1. С. 76-78.

152. Домаскіна М. А., Крачковська А. С. Ефективність використання основних фондів аграрних підприємств Миколаївської області. Агросвіт. 2013. № 3. С.49-52.

153. Домбровський С. Ф. Окремі питання вдосконалення аграрного законодавства України в світлі гармонізації із законодавством Європейського Союзу. Університетські наукові записки. Хмельницький, 2005. №3. С.141-194.

154. Домбровський С. Ф. Особливості подальшого удосконалення законодавства про фермерські господарства. Університетські наукові записки. 2007. № 2. С.266-272.

155. Донець О. Інновація та її особливості в аграрному секторі економіки України. Економічний аналіз. 2013. Вип. 12. Ч. 1. С.92-97.

156. Доронін І. М. Блокчейн, суспільство і держава: проблеми правотворчості. URL: <http://aphd.ua/publication-359/>.

157. Дослідження органічного ринку України (2019–2020). URL: https://organicinfo.ua/Market_study_2019-2020_web.pdf.

158. Драбчук Т. І, Коваль О. Ю. Роль соціальної відповідальності агробізнесу у забезпеченні сталого розвитку сільських територій. Економіка і суспільство. 2018. Вип. 18. С.395-401.

159. Дронов С. С. Методологія дослідження темпоральних принципів цивільного судочинства. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 6. С. 25–29.

160. ДСТУ ISO 22000:2007. Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга. URL: https://test1.haccp.center/assets/files/DSTU_ISO_22000-2007.pdf.

161. Дубов Г. О. Методологія права: поняття, предмет та місце в системі наукового знання (за працею Р. Лукича «Методологія права»). Держава і право. 2010. Вип. 50. С.54-58.

162. Дубок І. П. Сутність та особливості державно-приватного партнерства. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. 2014. Вип. 2. С.139-149.

163. Дудар Т. Г., Дудар В. Т. Формування ринку конкурентоспроможної агропродовольчої продукції: теорія, методика, перспективи : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2009. 246 с.

164. Дударенко В. В. Правовий статус аграрних холдингів в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2019. 20 с.

165. Дударенко В. В. Поняття аграрних холдингів як суб'єктів аграрних правовідносин. Часопис Київського університету права. 2016. № 4. С.286-289.

166. Духневич І. В. Розвиток аграрного законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2011. 19 с.

167. Економічний словник / Й. С. Завадський, Т. В. Осовська, О. О. Юшкевич. Київ : Кондор, 2006. 356 с.

168. Економічні рахунки сільського господарства (рахунок виробництва та рахунок утворення доходу) (2011–2019). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/cg.htm.

169. Європейська конвенція про соціальний захист фермерів (ETS N 83) від 06.05.1974 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_650#Text.

170. Європейський досвід законодавчого регулювання державної підтримки та розвитку сільських населених пунктів. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28885.pdf>.

171. Ємельянова Л. В., Біленко В. О., Чеверда С. С. Сталий розвиток аграрної сфери України як об'єкт моделювання. Агросвіт. 2017. № 10. С. 30–34.

172. Єранкін О. О. Формування агропромислових формувань в Україні: глобалізаційний і маркетинговий аспект. Вчені записки. Вип. № 10. С. 175–186.

173. Єрмоленко В. В. Проблеми правового регулювання створення і функціонування агрохолдингів в Україні. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2015. Вип. 218. С. 54–63.

174. Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2008. 34 с.

175. Єрмоленко В. М. Деякі теоретичні проблеми. Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права : Міжнар. наук.-практ. конф. Київ : ІПІДУМ. 2009. С. 21–24.

176. Єрмоленко В. М. Еволюція аграрного законодавства України: проблеми систематизації та уніфікації понять. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні : колективна монографія / відп. ред.: Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса : Гельветика, 2018. С. 192–214.

177. Єрмоленко В. М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика : монографія. Київ : Магістр ХХІ століття. 2005. 304 с.

178. Єрмоленко В. М. Об'єктивні передумови і напрями удосконалення сучасного аграрного законодавства. Досвід і проблеми вдосконалення екологічного законодавства : міжнар. круглий стіл, присвяч. 15-річчю початку підготовки фахівців у галузі правознавства в НГУ (м. Дніпропетровськ, 14 груд. 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 44-49.

179. Єрмоленко В. М. Особливості формування категорії «сталій розвиток сільських територій». Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право / ред. кол. : Д. О. Мельничук (голова) та ін. 2010. Вип. 156. С.50-57.

180. Єрмоленко В. М. Правове становище сільськогосподарських акціонерних товариств. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 10. С.83-87.

181. Єрмоленко В. М. Сучасний стан нормативного забезпечення інноваційного розвитку агросфери. Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери : зб. матеріалів Наук.-практ. конф. м. Харків, 20 лист. 2020 р. / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги, Т. В. Курман. Харків : Юрайт, 2020. С. 20-30.

182. Єрмоленко В. Правовий режим майна фермерського господарства. Підприємництво, господарство і право. 2005. № 12. С. 65-70.

183. Єсімов С. Методологія синергетичного підходу в дослідженні інфор-маційних технологій в публічному управлінні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. Львів, 2017. № 876. С. 124-130.

184. Жаренко В. Ф. Особливості банкрутства сільськогосподарських товаровиробників. Правовий вісник Української академії банківської справи. 2014. № 1. С. 54-59.

185. Жерновий І. А. Формування промислово-аграрних структур у господарському комплексі регіону : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.10.01. Донецьк, 2005. 19 с.

186. Жигулін О. А. Напрями удосконалення управління конкурентоспроможністю підприємницьких структур агробізнесу України : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.04. Київ, 2019. 38 с.

187. Жупаненко В. М. Сучасне трактування інфраструктури фондового ринку. Ринок цінних паперів України. Вісник Дер-

жавної комісії з цінних паперів та фондового ринку. 2010. № 3–4. С. 63-73.

188. Журкану О. М. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу на регіональному рівні. Агросвіт. 2009. № 4. С. 30-34.

189. Жушман В. П., Савельєва О. М. Наукові засади систематизації аграрного законодавства. Теорія і практика правознавства.. 2012. Вип. 1 (2). URL: http://nauka.nlu.org.ua/download/el_zbirnik/1.2012/Zyshman.pdf.

190. Жушман В. П., Шведенко П. Ю. Поняття правопорушень, що виникають у сфері кредитування сільськогосподарських товаровиробників, їх ознаки, умови та причини виникнення. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2014. Вип. 197(2). С. 55-58.

191. Жушман В., Уркевич В. Правове регулювання майнових аспектів діяльності фермерського господарства за новим законодавством України: окремі проблеми. Право України. 2004. № 6. С. 46-50.

192. Завадських Г. М. Особливості функціонування агрохолдингів в Україні. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2013. № 3. 356 с.

193. Завальнюк К. С. Особливості розвитку та функціонування агрохолдингів в Україні. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2017. Вип. 1. С. 56-59.

194. Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

195. Загальна теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. Харків : Право, 2020. 568 с.

196. Задоя А. О., Лимонова Е. М. Регулювання діяльності ТНК: державний рівень. Академічний огляд. 2014. № 2. С. 117-125.

197. Закірова С. Закон про запровадження ринку землі в Україні: що, коли і для кого? Громадська думка про правотворення. 2020. № 6 (191). С. 8–17. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/dumka/2020/6.pdf>.

198. Закон о гомстедах (США от 20.05.1862 г.). URL: <http://www.illuminats.ru/component/content/article/33-2009-10-23-22-04-01/7615-----20--1862>.

199. Закон США О займке. История экономики. URL: <https://pravo.studio/istoriya-ekonomiki/zakon-zaimke.html>.

200. Замлинський В. А. Стан і перспектива розвитку аграрного бізнесу. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2013. № 2(2). С. 96-106.

201. Захарчук О. В. Проблеми матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств України. Економіка АПК. 2014. № 7. С. 92–99.

202. Зацерковний В. І., Тішаєв І. В., Демидов В. К. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

203. Земельний кодекс України : Закон України від 18.12.1990 р. № 561-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/561-12>.

204. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

205. Земко А. М. Питання розвитку сільських територій як об'єкта аграрних відносин. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах : матер. наук.-практ. конф. Харків, 20 квіт. 2018 р. / за заг. ред. А. М. Статівки. Харків : Юрайт, 2018. 414 с.

206. Зінчук Т. О., Николок О. М., Пивовар П. В. Особливості функціонування вертикально інтегрованих бізнес-структур холдингового типу в аграрному секторі. Економіка АПК. 2019. № 9. С. 19-30.

207. Зміни, що вносяться до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2020 р. № 195. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195-2020-%D0%BF#n8>.

208. Золотухін О. Трудові відносини у фермерському господарстві. Вісник офіційно про податки. 2017. №30 (934). URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/publication/100005450-trudovi-vidnosini-u-fermerskomu-gospodarstvi>.

209. Зубець М. В., Безуглий М. Д. Економічні аспекти реформування аграрно-промислового комплексу України. Київ : Аграрна наука, 2010. 32 с.

210. Ібрагімова Н. В. Історико-правові аспекти визначення поняття холдингу. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2018. № 3. С. 145-152.

211. Іванова М. І. Принципи формування логістичних систем. Управління розвитком. 2016. № 2. С. 82-88.

212. Іванченко О. П. Систематизація законодавства : науковий вектор, практичні потреби. Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 53-56.

213. Ігнацевич С. П. Сутність категорій «земля» та «земельні ресурси» у процесі формування збалансованого землекористування. Агросвіт. 2017. № 17. С. 49-52.

214. Ігонін В. Корпоративні структури агровиробників: шкідники і засоби захисту. URL: <https://vkr.ua/publication/korporativni-strukturi-agrovirobnikiv-shkidniki-i-zasobi-zakhistu>.

215. Ільницька Н. В. Оренда земель сільськогосподарського призначення: правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2001. 12 с.

216. Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання : монографія / за ред. В. І. Семчика. Київ : Юрид. думка, 2008. 252 с.

217. Інна Метелева обговорила з представниками агрокластерів моделі сільського розвитку. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=bdcfddd2-d9aa-47d4-bf16-ff5f073aa01e&title=InnaMtlvaObgovorilaZPredstavnikamiAgroklasterivModeliSil'skogoRozvitku>.

218. Інновації для розвитку сільського господарства. URL: <https://infoindustria.com.ua/innovatsiyi-dlya-rozvitku-sil'skogo-gospodarstva/>.

219. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки : монографія / за ред. О. В.Шубравської. Київ, 2012. 496 с.

220. Історія земельної реформи в Україні: ключові етапи. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/zemelna-reforma/istoriya-zemelnoyi-reformi-v-ukrayini-klyuchovi-etapi>.

221. Камінська Т. Г., Краєвський В. М., Костенко О. М. Синергія методів аналізу і синтезу в науковому пізнанні економіки підприємств. Міжнародний науковий журнал Інтернаука. Серія : Економічні науки. 2017. № 2 (2). С.19-24.

222. Каракаш І. І., Сидор В. Д. Проблеми підвищення якості земельного законодавства України. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 63. С. 105-110.

223. Карамишева Н. В. Логіка і правознавство (теоретичні питання та практичні завдання) : навч. посіб. для студентів-юристів. Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2012. 120 с.

224. Карпишин Ю. А. Державне регулювання діяльності агрохолдингів в Україні : дис. ... канд. екон. наук. Житомир, 2019. 238 с.

225. Картаженський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття : Міжнародний документ № 995_935. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_935#Text.

226. Качур А. В., Могилко Д. М. ТНК та їх роль у сучасних міжнародних відносинах. Економіка і суспільство. 2018. Вип. 19. С. 56–62.

227. Кельзен Г. Чисте правознавство. Проблема справедливості. Київ : Юніверс, 2004. 495 с.

228. Кельман М. С. Співвідношення методу і методологічного підходу у правовій науці. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки. 2016. № 850. С. 204-211.

229. Кирилов Ю. Є., Грановська В. Г. Агротехнопарки – інноваційний напрям конкурентоспроможного розвитку підприємств аграрного сектору. Економіка АПК. 2017. № 6. С. 65–73.

230. Кирилюк Є. М. Аграрний ринок як економічна категорія: сутнісні ознаки й особливості. Агросвіт. 2011. № 12. С. 2-10.

231. Кирилюк Є. М. Реалізація інтересів суб'єктів аграрного ринку у господарській системі сучасної України. Економіка України. 2012. № 11. С. 62-75.

232. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: https://ukrstat.gov.ua/edrpo/ukr/EDRPU_2021/ks_opfg/arh_ks_opfg_21.htm

233. Клімова І. О. Ринок сільськогосподарської продукції: особливості розвитку та проблемні питання формування інфраструк-

тури. Прикладна статистика: проблеми теорії та практики. 2011. № 11. С. 138-147.

234. Клосок М. Становлення соціальної відповідальності в аграрному бізнесі. Актуальні проблеми економіки. 2016. № 1. С. 232-235.

235. Клочан В. В. Інфраструктура інформаційного обслуговування агробізнесу. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2014. Вип. 4. С. 12-19.

236. Ключник А. В. Кластеризація – фактор ефективного розвитку підприємств сільських територій та формування їх конкурентоспроможності. Бізнес-навігатор. 2011. № 3. С. 33-41.

237. Коваленко О. В. Розвиток корпоративно-інтегрованих агроформувань: зарубіжний досвід і українська практика. Економіка та управління. 2011. № 1. С. 116-120.

238. Коваленко Т. Аналогія в аграрному праві України: умови та межі застосування. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2011. Вип. 88. С.46-51.

239. Коваленко Т. Банкрутство фермерських господарств: законодавчі новели. Агробізнес сьогодні. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/17353-bankrutstvo-fermerskykh-hospodarstv-zakonodavchi-novely.html>.

240. Коваленко Т. Новели законодавства про фермерські господарства: позитивні та негативні аспекти. Юридична Україна. 2016. № 7–8. С. 30-37.

241. Коваленко Т. О. Банкрутство фермерських господарств: закон оновлено – дефекти залишилися. Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі : матеріали «круглого столу», присвяченого пам'яті проф. О. О. Погрібного. Харків : Оберіг, 2014. С. 86-88.

242. Коваленко Т. О. Джерела аграрного права України : сучасний стан та перспективи. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 7. С. 61-69.

243. Коваленко Т. О., Марченко С. І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 296 с.

244. Ковалів О. В. Теоретико-методологічні засади реформування земельних відносин та розвитку сільських територій в Україні.

Ефективна економіка. 2016. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_3_33.

245. Коваль Л. М. Сільськогосподарська кооперація як чинник розвитку аграрного сектору економіки України. Сучасна наука XXI століття : матеріали Наук. конф., 17–19.06.2013 р. URL: <https://int-konf.org/ru/2013/suchasna-nauka-khkhi-stolittya-17-19-06-2013-r/394-k-e-n-dots-koval-l-m-silskogospodarska-kooperatsiya-yak-chinnik-rozvitku-agrarnogo-sektora-ekonomiki-ukrajini>.

246. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>

247. Козюбра М. І. Правознавство, наука, методологія: еволюція підходів до їхніх взаємозв'язків. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2018. Т. 1. С.3-8.

248. Коломієць Я. Л. Правове регулювання обмежень у здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2015. 20 с.

249. Колос З. В. Удосконалення матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2014. № 3 (27). С. 79-82.

250. Колосов Р. Корпоративне підприємство : поняття, ознаки та місце серед інших юридичних осіб. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 9. С. 72-76.

251. Колосов Р. Суб'єкт та учасник корпоративних правовідносин: особливості юридичного розуміння та тлумачення. Актуальні проблеми правознавства. 2018. Вип. 1. С. 135-140.

252. Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів. Економічна теорія. 2013. № 4. С. 71. С. 5-26.

253. Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів : Міжнародний документ від 15.05.1956 р. Женева. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_234.

254. Конєва І. І. Державна фінансова підтримка підприємств АПК: стан та стратегія розвитку. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. № 14. С. 802-807.

255. Конституція (Основний Закон) УРСР : Закон УРСР від 20.04.1978 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09?find=1&text=%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB#w11>.

256. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254К/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

257. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : АртЕк, 2020. 128 с.

258. Корнєєв Ю. О. Інформаційне забезпечення розвитку підприємницької діяльності. Вісник НАН України. 2008. № 5. С. 24-31.

259. Корниенко А. С. Правовой режим деятельности субъектов агробизнеса в сфере реализации сельскохозяйственной продукции. *Leges et Vita*. 2020. № 6–7. С. 91-95.

260. Корнієнко В. М. Засоби вдосконалення аграрного законодавства. Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Харків : Право, 2010. 296 с.

261. Корнієнко Г. С. Аграрне право в системі права України. Підприємництво, господарство і право. 2013. № 9. С. 62–64.

262. Корнієнко Г. С. Аграрне право як стратегічна галузь права. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах : матеріали Наук.-практ. конф. Харків, 20 квіт. 2018 р./ за заг. ред. А. М. Статівки. Харків : Юрайт, 2018. С. 77–81.

263. Корнієнко Г. С. Аграрні інновації як чинник становлення національного агробізнесу *Право та інновації*. 2020. № 3(31). С. 18-24.

264. Корнієнко Г. С. Агробізнес в Україні: правова регламентація як умова виникнення та розвитку. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 2. (228). С. 115-122.

265. Корнієнко Г. С. Агробізнес як правова категорія. Проблеми законності. 2019. Вип. 147. С. 151-162.

266. Корнієнко Г. С. Види виробництва сільськогосподарської продукції в агробізнесі: правовий аспект. Міжнародний науковий журнал *INTERNAUKA* Серія : Юридичні науки. № 8(30). 2020. С. 39-45.

267. Корнієнко Г. С. Види інновацій у сфері агробізнесу: правовий аспект. Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку

агросфери : зб. матеріалів Наук.-практ. конф., м. Харків, 20 лист. 2020 р. / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги, Т. В. Курман. Харків : Юрайт, 2020. С. 35-38.

268. Корнієнко Г. С. Екологічна безпека та інформаційні технології у сфері агробізнесу в умовах сучасних викликів. Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану : матеріали Наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2022. С. 92, 93. DOI: <https://doi.org/10.31359/978-966-998-457-9>

269. Корнієнко Г. С. Економіко-правові аспекти ведення агробізнесу у сфері органічного сільськогосподарського виробництва. Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні: правові засади ведення / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2020. 308 с

270. Корнієнко Г. С. Класифікація правовідносин у сфері агробізнесу. ScienceRise : Juridical Science. №2 (12). 2020. С. 30-35.

271. Корнієнко Г. С. Логістичні правовідносини в сфері агробізнесу. Вісник Запорізького національного університету : зб. наукових праць. Серія : Юридичні науки. 2020. № 3. С. 57- 62. doi: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-3-08>.

272. Корнієнко Г. С. Матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників: правове регулювання : монографія. Харків, 2007. 136 с.

273. Корнієнко Г. С. Обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи як одна із форм матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в сучасних умовах. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. Київ, 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 116-121.

274. Корнієнко Г. С. Ознаки агробізнесу як аграрно-правової категорії Актуальні проблеми держави і права. 2020. № 85. С. 104–110.

275. Корнієнко Г. С. Окремі питання правового забезпечення фермерського землекористування в умовах ринку земель. Проблеми законності. 2020. Вип. 148. С. 162–168.

276. Корнієнко Г. С. Організаційно-правові аспекти регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції

рослинного походження в Україні Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юрид. науки. 2017. Вип. 5. Т. 1. С.171-176.

277. Корнієнко Г. С. Організаційно-правові проблеми логістичного забезпечення агробізнесу в умовах воєнного стану. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Гельветика, 2022. Т. 1. С. 632. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19672/%d0%9a%d0%be%d1%80%d0%bd%d1%96%d1%94%d0%bd%d0%ba%d0%be%20%d0%93%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d0%b0%20%d0%a1%d0%b5%d1%80%d0%b3%d1%96%d1%97%d0%b2%d0%bd%d0%b0.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

278. Корнієнко Г. С. Організаційно-правові форми концентрації капіталу в агробізнесі України. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2020. №1. С. 62-66.

279. Корнієнко Г. С. Особливості аграрного підприємництва: економічний, соціальний екологічний, аспекти. *Екологічне право : зб. наук. пр.* 2020. № 1. С. 32-35.

280. Корнієнко Г. С. Правова регламентація матеріально-технічного забезпечення фермерських господарств в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. Київ, 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 113-117.*

281. Корнієнко Г. С. Правове регулювання набуття права власності на земельні ділянки для ведення фермерського господарства в Україні. *Проблеми законності. Харків, 2017. Вип. 139. С. 134-143.*

282. Корнієнко Г. С. Правове становище державних та комунальних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика : монографія / за ред. А. М. Статівки. Харків, 2010. С. 194-211.*

283. Корнієнко Г. С. Правовий статус агрохолдингів в Україні. *Держава та регіони. Серія : Право. 2020. № 1 (67). Т. 1. С. 71-77.*

284. Корнієнко Г. С. Правові аспекти органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні. *Jurnalul juridic national : teorie și practică*. № 5. 2020. С. 124-130.

285. Корнієнко Г. С. Правові засади виробництва безпечних та якісних сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Харків, 2013. С. 235-255.

286. Корнієнко Г. С. Правові засади державної аграрної політики в сфері матеріально-технічного забезпечення державних сільськогосподарських підприємств. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення : монографія / за ред. В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги. Київ, 2014. 268 с.

287. Корнієнко Г. С. Правові засади експорту сільськогосподарської продукції як основи продовольчої безпеки в сучасних умовах. Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. А. П. Гетьмана та Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. 576 с.

288. Корнієнко Г. С. Правові проблеми логістики у сфері забезпечення продовольчої безпеки під час воєнного стану. Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу : тези доповідей учасників Міжнарод. Наук.-практ. онлайн/офлайн-конференції (м. Київ, 16 верес. 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 120–123.

289. Корнієнко Г. С. Проблеми правового регулювання членства у фермерських господарствах. Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф., д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України О. О. Погрібного. Харків, 2014. С. 95–98.

290. Корнієнко Г. С. Структурний поділ агробізнесу: правовий аспект. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 188-195.

291. Корнієнко Г. С. Сучасні методи дослідження агробізнесу як правової категорії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. №2. С. 91-97.

292. Корнієнко Г. С. Удосконалення організаційно-правового забезпечення виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. Правові засади ведення органічного землеробства :

зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 верес. 2017 р. Харків, 2017. С. 115-118.

293. Корнієнко Г. С. Щодо місця аграрного права в системі права України. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матер. Всеукр. круглого столу 25 травня 2012 р. : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. Київ, 2012. С. 85-87.

294. Корнієнко Г. С. Щодо правового статусу фермера у контексті інтеграційного розвитку України. Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії екологізації аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України : матер. конф. м. Одеса, 7–10 червня 2018 р. / відп. ред. Т. Є. Харитонова, Х. А. Григор'єва. Одеса: Гельветика, 2018. С. 170–173.

295. Корнієнко Г. С. Щодо структури правовідносин у сфері агробізнесу України. Соціальне право. №3. 2019. С. 80-87.

296. Корнієнко Г.С. Види інновацій у сфері агробізнесу: правовий аспект Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 20 лист.2020 р.) за заг.ред. А. П.Гетьмана, М. В. Шульги, Т. В.Курман. Харків: Юрайт, 2020. URL : https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2020/Conf_20.11.20/Conf_20.11.20.pdf.

297. Корнієнко Г.С. Види фермерських господарств. Фермерські господарства як учасники цивільних та земельних правовідносин: за матеріалами судової практики : монографія /за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Екус, 2022. С. 39–69.

298. Корнієнко Г.С. Передумови запровадження нових аграрно-правових дисциплін у юридичних ВНЗ. Актуальні проблеми земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.(10 грудня 2021 року) / за заг. ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: Юрайт, 2021. С. 129–132.

299. Корнієцький О. В. Поняття та сутність логістики. Агросвіт. 2015. № 14. С. 13-16.

300. Корнійчук Г. В. Теоретичні основи кредитного забезпечення як фактору економічного зростання сільськогосподарських підприємств. Облік і фінанси. 2014. № 4. С. 103-107.

301. Корогодова О. О., Семенов В. Ф. Засади просторового розвитку українського агробізнесу з урахуванням процесів транснаціоналізації. Економічний вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. 2018. № 15. С. 165-172.

302. Король С. Я. Нормативні документи із соціальної відповідальності бізнесу. Економіка України. 2013. № 9. С. 89. С. 85-96.

303. Корпоратизація аграрного сектора економіки України : колективна монографія / за ред. О. В. Шубравської. Київ, 2020. 205 с.

304. Корпорация «Клуб Сыра». URL: <http://agroprom-ua.com/sellers/seller/99/about/>.

305. Корчак Н. М., Вертузаєва І. М. Особливості правового становища приватних підприємств у світлі Господарського кодексу України. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2008. № 4. С. 53-58.

306. Косарева Т. В. Аграрна логістика: сутність та багатоаспектність. Економіка АПК. 2008. № 10. С. 37-43.

307. Косач І., Журман С. Державно-приватне партнерство в АПК України: стра-тегічні аспекти. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2019. № 4(20). С. 127-136.

308. Косінова К. С. До питання про природу холдингових правовідносин та відповідальність суб'єктів холдингу. Право та інновації. 2017. № 2(18). С. 124-131.

309. Костецький Я. І. Лізинг як інструмент інвестиційно-інноваційного розвитку аграрного сектору економіки. Інноваційна економіка. 2016. № 1–2. С. 217-222.

310. Костіна К. В. Логістика в системі агробізнесу України. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/28134/93-98.pdf?sequence=2&isAllowed=y>.

311. Косцик Р. С. Комерціалізація інноваційної продукції: сутність, значення та принципи здійснення. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2012. № 727. С. 30-328.

312. Косцова І. П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція. Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Юридичні науки. 2015. № 827. С. 153-158.

313. Кот О. Спеціальні способи захисту суб'єктивних цивільних прав. *Право України*. 2017. № 1. С. 91-99

314. Кохан І. І. Поняття та юридичні ознаки транснаціональних корпорацій. *Науково-інформаційний вісник*. 2009. № 1. С. 45-48.

315. Кравець І. М. Правове становище суб'єктів організаційно-господарських повноважень : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 240 с.

316. Кравець Н. В. Правові аспекти органічного сільського господарства як засобу реалізації принципу екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 102-109.

317. Кравченко Т. А. Становлення інституту дорадництва в Україні: історичний аспект та зарубіжний досвід. *Економіка та держава*. 2008. № 10. С. 73-76.

318. Краус Н. М. *Методологія та організація наукових досліджень*: навч.-метод. посібник. Полтава : Оріяна, 2012. 183 с.

319. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. *Теорія держави і права*: підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 584 с.

320. Кримська О. М. Проблеми утворення та функціонування фермерського господарства. *Юрист України*. 2011. № 1(14). С. 65-70.

321. Крисальный А. Совершенствовать систему экономических взаимоотношений колхозов при кооперировании производства продукции животноводства. *Экономика Советской Украины*. 1978. № 3. С. 15.

322. Крук І. Юридична відповідальність за правопорушення в аграрному секторі економіки України. С. 165. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/50041/2/2018_Kruk_IYurydychna_vidpovidalnist_164-165.pdf

323. Кудирко О. В. Інновації в логістиці: перспективи використання технології блокчейн у ланцюгах поставок. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 15(1).

324. Кузнєцова Н. С. Цивільно-правові засоби забезпечення інновацій в сучасному законодавстві України. *Інноваційний розвиток України: наукове, економічне та правове забезпечення* : тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. 27-28 жовтня 2006 р. / упоряд. : О. В. Петришин, М. О. Кизим. Харків, 2007. С. 56-58.

325. Кузьменко А. Транснаціональні корпорації як суб'єкти розвідувальної діяльності. Юридичний журнал. 2007. № 2. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2556>.

326. Кузьменко Л. Г. Контроль економічної концентрації як форма підтримання конкуренції на ринку. Наукові записки НаУКМА. Економічні науки. 2018. Т. 3, Вип. 1. С. 69-73.

327. Кузьмович В. П. Поняття біологічних активів та їх класифікація. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/ponyattya-biologichnih-aktiviv-ta-ih-klasifikaciya.html>.

328. Кулинич П. Ф. Виробництво органічної та екологічно чистої сільськогосподарської продукції: земельно-правові аспекти. Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Київ, 2009. Вип. 43. С. 414-429.

329. Кулинич П. Ф. Правові питання вдосконалення фермерського господарювання у контексті розвитку сільських територій України. Правова держава. 2015. Вип. 26. С. 293-300.

330. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. 688 с.

331. Кулинич П. Ф. Хто господарюватиме на землі: фермер чи фермерське господарство. Юридичний вісник України. № 30. 2013. URL: http://yurincom.com/ua/legal_practice/analitychna_yurysprudentsiia/khto_gospodariuvatyme_na_zemli_fermer_chy_fermerske_gospodarstvo_publication/.

332. Кульчій А. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників. Харків : Юрайт, 2015. 176 с.

333. Кульчій І. М. Приватно-публічне партнерство як спосіб забезпечення сталого розвитку сільських територій. Проблеми законності. 2017. Вип. 138. С. 99-108.

334. Купчення Л. І. Еволюція державної підтримки сільського господарства України: правовий аспект. Проблеми законності. 2017. Вип. 136. С. 126-132.

335. Курильців Р. Інтегроване управління сукупним капіталом землекористування як основа сталого територіального розвитку. Землевпорядний вісник. 2014. № 1. С. 11-14.

336. Курман Т. В. Агросфера как системообразующая категория аграрного пра-ва. Национальный юридический журнал: теория и практика. 2020. № 1(41). С. 99-102.

337. Курман Т. В. До питання про правове регулювання державної підтримки аграрних товаровиробників. Проблеми законності. 2008. Вип. 97. С. 97-101.

338. Курман Т. В. Правові проблеми сталого ведення агробізнесу у сучасних умовах. Економіко-правові проблеми розвитку та сприяння господарській діяльності в сучасних умовах : зб. наук. пр. за матеріалами III круглого столу м. Харків, 25 червня 2020 р. / редкол. : М. В. Шульга, С. В. Глібко, Харків, 2020. 312 с.

339. Курман Т. В. Правовое обеспечение хозяйственной деятельности государственных специализированных сельскохозяйственных предприятий : монография. Харьков, 2007. 208 с.

340. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва : проблеми правового забезпечення. Харків : Юрайт, 2018. 376 с.

341. Курман Т. В. Теоретико-правові проблеми сталого інноваційного розвитку агросфери. Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Харків, 20 лист. 2020 р. / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги, Т. В. Курман. Харків, 2020. С. 43-47.

342. Курман Т. В. Щодо екологічної складової забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні. Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти : матеріали круглого столу, м. Харків, 5 груд. 2014 р. Харків, 2014. С. 129-131.

343. Кутаренко Н. Я. Правове регулювання органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні. Агросвіт. 2013. № 22. С. 66-73.

344. Кутаренко Н. Я. Проблема понятійно-змістового трактування сутності органічного агровиробництва. Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Серія : Економічні науки. 2014. Вип. 27. С. 391-397.

345. Куценко В. І. Соціальний вектор розвиток українського села: стан, проблеми та шляхи їх подолання. Економіка України. 2014. № 3. С. 83-93.

346. Лавріненко І. Аграрна розписка vs форвард: фінансові інструменти агробізнесу. Юридична газета 2020. № 5 (711). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zemelne-agrarne-pravo/agrar-na-rozpiska-vs-forvard-finansovi-instrumenti-agrobiznesu.html>.

347. Ларіна С. Я., Ал Шабан Алаа Табіи Ніама. Класифікація інновацій в аграрному секторі як передумова формування маркетингових стратегій інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств. Біоекономіка та аграрний, бізнес. 2019. № 1. С. 58–67.

348. Левчук К. І. Участь Асоціації фермерів у реформуванні аграрного сектора України (перша пол. 90-х рр. XX ст.). Наукові записки Вінницького національного аграрного університету. Серія : Соціально-гуманітарні науки. 2013. Вип. 1. С. 71-78.

349. Лимонова Е. В. Категорія “транснаціональна корпорація”: критерії визначення та основні ознаки. Академічний огляд. 2015. № 2. С. 24-31.

350. Лисик О. І. Проблеми удосконалення аграрного законодавства: шляхи вирішення. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Право. 2017. Вип. 26. С. 70-75.

351. Лісова Т. В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми : монографія. Харків : Юрайт, 2020. 396 с.

352. Літошенко О. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 8. С. 83-87.

353. Логістика «Кусто Агро»: проблеми та способи їх вирішення. URL: <http://kustoagro.com/logistika-kusto-agro-problemi-ta-sposobi-yih-virishennya/>.

354. Лопатинський Ю. М., Мельник О. І. Особливості трансформації структури аграрного сектора економіки України. Агросвіт. 2013. № 18. С.3-10.

355. Лужанський А. В. Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні. Вісник Верховного Суду України. 2010. № 10 (122). С. 45-48.

356. Лукач І. В. Поняття та види суб'єктів корпоративних правовідносин. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. 2013. Вип. 6–1(2). С. 61-64.

357. Лукач І. В., Поєдинок В. В. Рекодифікація господарського законодавства в Україні: пошук концепції : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяч. 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса, 11–12.10.2019 р. С. 121–123.

358. Лушпаєв С. Правове становище сімейного фермерського господарства: окремі питання. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 3. С. 107-110.

359. Лушпенко Л. Що таке органічні продукти. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/food/food-guide/299237-organichni-produkty-scho-tse-oznachae>.

360. Любченко М. Юридична термінологія: поняття, особливості, види. Харків, 2015. 280 с.

361. Ляхович О. Торгівля через офшорні зони: раціональна необхідність чи перепона для розвитку України? URL: <https://commons.com.ua/ru/torgivlya-cherez-ofshorni-zoni-ratsionalna-neobhidnist-chi-perepona-dlya-rozvitku-ukrayini/>

362. Мазалова А. О. Щодо деяких питань реалізації публічно-приватного партнерства в Україні (правовий аспект). Економіка та право. 2019. № 1. С. 20-25.

363. Мазур В. С. Транснаціональні корпорації – ефективний чинник міжнародних економічних відносинах. Економічні, правові, гуманітарні, соціальні, екологічні проблеми розвитку в ХХІ ст.: вітчизняні та світові реалії : зб. матеріалів 13-ої Загальної інст. наук.-практ. конф. Вип. 13. Нововолинськ, 15–16 травня 2018 р. С. 31-45.

364. Малишко В. М. Ф'ючерсні контракти як вид біржових угод. Юридичний вісник 2009. № 2 (11). С. 61-65.

365. Мальська М., Зінько Ю. Типи і моделі кластерів сільського туризму в Україні. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. 2018. Вип. 2. С. 8-23.

366. Мамутов В. К. Кодифікація : збірник наукових трудов. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 248 с.

367. Мамчур Л., Недибалюк О. Цивільно-правові реалії допустимості використання смарт-контракту у договірних відносинах. Історико-правовий часопис. 2018. № 2 (12). С 90-94.

368. Манькут А. Ю. Методологія дослідження юридичної відповідальності прокурора. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2015. № 30. С.127-138.

369. Маренич Т. Г., Малій О. Г. Банківський кредит у фінансовому забезпеченні сільськогосподарських підприємств. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. 2019. Вип. 200. С. 30-43.

370. Маринченко О. О. Економічні аспекти функціонування агрохолдингів в Україні. Облік і фінанси АПК. 2010. № 3. С. 139-143.

371. Мартинович О. М. Законодавча регламентація трудових відносин членів фермерських господарств. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. № 9. С. 141-147.

372. Мартієнко А. І., Бондаренко С. А. Екологічні інновації в регіональній інноваційній системі. Ефективна економіка. 2015. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4232>.

373. Марченко В. Ю. Вдосконалення правового регулювання використання ГМО в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду. Молодий вчений. 2017. № 12. С. 291-295.

374. Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні : монографія. Київ, 2010. 200 с.

375. Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2008. 17с.

376. Маслак О. Аграрна логістика: реалії сьогодення. URL: <https://propozitsiya.com/ua/agrarna-logistika-realiyi-sogodennya>.

377. Маслак О. Поняття “кластери” і “кластеризація” та їхня роль у підвищенні конкурентоспроможності національної економіки. Формування ринкових відносин в Україні. 2013. № 6. С. 45-48.

378. Маслак О. Проблеми та перспективи фермерства в Україні. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hekta/item/7914-problemy-ta-perspektyvy-fermerstva-v-ukraini.html>.

379. Маслак О., Куценко І. Необхідність розвитку зернової логістики в Україні. URL: <https://propozitsiya.com/ua/neobhidnist-rozvitku-zernovoyi-logistiki-v-ukrayini>.

380. Матросова І. Ю. Виявлення особливостей правового регулювання діяльності транснаціональних компаній (ТНК). Молодий вчений. 2016. № 5. С. 428-432.

381. Махінчук В. М. Розмежування понять господарської та підприємницької діяльності за законодавством України. Університетські наукові записки. 2012. № 3. С. 97-103.

382. Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. Часопис Київського університету права. 2011. № 3. С. 143-147.

383. Мелешко М. І. Аналіз стану і перспективи подальшого розвитку торгівлі ф'ючерсними контрактами на українському біржовому ринку. Інвестиції: практика та досвід. 2010. № 11. С. 77-80.

384. Мельник О. В. Проблемні питання стосовно захисту права інтелектуальної власності. Митна справа. 2003. № 1. С. 110-115.

385. Мельничук О. Ф., Опольська Н. М. Законодавство та право в агропромисловому комплексі України : навч. посібник. Вінниця, 2011. 334 с.

386. Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Королівства Данія стосовно операції «Козаки на кризі» від 18.12.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208_021#Text.

387. Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Королівства Данія про співпрацю у сфері авіаційних перевезень від 26.11.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208_026#Text.

388. Ментух В. Ф. Поняття господарської правосуб'єктності. Адвокат. 2011. № 2. С. 39-41.

389. Мета та завдання Асоціації тваринників України. URL: <https://usba.com.ua/meta-ta-zavdannia-asociacii-tvarinnikiv-ukraini-atu>.

390. Методика визначення обсягів продажу споживчих товарів населенню за усіма каналами реалізації та обороту роздрібною торгівлі : наказ Держкомстату від 14.01.2005 р. № 15. URL: https://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2006/481/metod.htm.

391. Методичні рекомендації до самостійної роботи «Агробізнес та підприємництво» / уклад. М. І. Кареба. Миколаїв : Вид-во Миколаїв. нац. аграр. ун-ту, 2016. 48 с.

392. Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку біологічних активів : наказ Міністерства фінансів України від 29.12.2006 р. № 1315. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1315201-06>.

393. Микитюк В. М. Аналіз і перспективи розвитку агробізнесу: регіональний аспект. Наукові горизонти. 2019. № 3 (76). С. 30-37.

394. Миколасюк Р. Страхування в агробізнесі. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA013104.

395. Милованов Є. В. Органічне сільське господарство: перспективи для України. Посібник українського хлібороба. 2009. С. 257-260.

396. Михайленко О. Г. Аналіз світового ринку сільськогосподарської продукції різних видів виробництва в контексті вимог концепції сталого розвитку. Агросвіт. 2016. № 4. С. 43-52.

397. Михайленко О. Г. Міжнародна торгівля сільськогосподарськими товарами в досягненні цілей сталого розвитку : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.02. Дніпро. 2018. 293 с.

398. Михайленко О. Г. Сталий розвиток сільського господарства: теоретичні аспекти. Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Світове господарство і міжнародні економічні відносини. 2015. Т. 23. Вип. 7. С. 48-57.

399. Михайлов М. Г. Аналіз тенденцій оснащення матеріально-технічної бази аграрних підприємств. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 9. С. 39-44.

400. Михайлюк Г. О. Модернізація цивільно-правового регулювання комерційних позначень в Європейському Союзі та Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 502 с.

401. Міжнародна громадська організація «Асоціація учасників органічного виробництва «БІОЛан Україна»». URL: www.biolan.org.ua > download.

402. Міжнародне приватне право : навч. посібник / за ред. В. М. Гайворонського, В. П. Жушмана. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 368 с.

403. Мінекономрозвитку пропонує змінити критерії віднесення підприємств до мікро, малих, середніх або великих. URL: <https://www.porada.zp.ua/minekonomrozvitku-proponuye-zminiti-kriterii-vidnesennya-pidpriyemstv-do-mikro--malih--serednih-abo-velikih/2086/>.

404. Місевич М. А., Ходаківський В. М., Макаренко А. М., Павлюк О. М. Напрями державної підтримки сільськогосподарських підприємств. Агросвіт. 2020. № 19–20. С. 75-81.

405. Міщанин В. В. Радянська колективізація на Закарпатті мовою документів. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. Вип. 2 (33). 2014. С. 159-161.

406. Мобільні інформаційні центри з підтримки розвитку фермерства: графік роботи. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/news/mobilni-informacijni-centri-z-pidtrimki-rozvitku-fermerstva-grafik-roboti>.

407. Мороз О. О., Семцов В. М., Кукель Г. С. Теоретичні та прикладні аспекти ідентифікації агрохолдингів в сучасному сільському господарстві України. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 15. С. 5-10.

408. Мостовий Г. І. Агробізнес: державне регулювання: монографія. Харків : Основа, 2002. 300 с.

409. Надьон В. В. Елементи правосуб'єктності в цивільному праві. Проблеми законності. 2014. Вип. 125. С. 100-109.

410. Наукові основи виробництва органічної продукції в Україні : монографія / за ред. Я. М. Гадзала, В. Ф. Камінського. Київ, 2016. 592 с.

411. Наукові розробки НДІ рослинництва та ґрунтознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України. URL: <https://nubip.edu.ua/node/1194/5>.

412. Науменко І. В. Забезпечення ефективності використання матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.03. Харків, 2015. 279 с.

413. Негода Ю. В. Аграрні розписки як інструмент структурної трансформації фінансово-кредитних відносин в аграрному бізнесі регіону. Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. 2019. № 18. С. 40-53.

414. Нетреб'як О. Сутність та значення правової герменевтики. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 5. С. 189-192.

415. Нечипорук Н. В. Економічна сутність земельних ресурсів: обліковий вимір. Бізнес Інформ. 2017. № 11. С. 299-306.

416. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання : монографія / за заг. ред. д. ю. н. М. С. Долинської. Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. 174 с.

417. Никифорок О. І, Гусев Ю. В. Чмирьова Л. Ю. Державно-приватне партнерство: інституціональне середовище для розвитку та модернізації інфраструктури України. Економіка і прогнозування. 2018. № 3. С. 79-101.

418. Носік В. В. Аграрне право у національній правовій системі України: тенденції та перспективи розвитку. Стан та перспективи розвитку аграрного права : матеріали Міжнар. наук.-теор. конф., присвяч. 80-річчю В. З. Янчука. Київ, 26–27 трав. 2005 р. / за ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила. Київ : Магістр-XXI ст., 2005. С. 107.

419. Носік В. В. Право на органічне землеробство в контексті здійснення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні. Правові засади ведення органічного землеробства : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 верес. 2017 р. Харків, 2017. С. 177-181.

420. Носік В. В. Предмет аграрно-правового регулювання в сучасних умовах: теоретичні аспекти. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна : матеріали Всеукр. круглого столу, м. Київ, 25 травня 2012 р. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. Київ, 2012. 168 с.

421. Нусінов В. Я., Колесніков Д. В. Вертикально інтегровані структури: сутність та особливості функціонування в гірничо-металургійному комплексі України. Бізнесінформ. 2013. № 10. С. 187-193.

422. Овчинникова М. В. Підхід як методологічна основа дослідження системи підготовки майбутніх учителів математики до науково-дослідницької діяльності. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. 2013. Вип. 39(2). С. 263-271.

423. Олійник А. С. Особливості функціонування фермерських господарств в Україні. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. 2015. № 4. С. 64-67.

424. Олійник К. А. Розвиток системи сільської кредитної кооперації в Україні. Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки. 2012. № 4. С. 270-276.

425. Олійник О. В., Сідельнікова І. В. Інноваційна діяльність: особливості розвитку і активізації в аграрному виробництві. Зб. наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Серія : Економіка. 2017. Вип. 17. С. 73-82.

426. Олійник О. С. Сучасний стан та перспективи правового регулювання інноваційних правовідносин. Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи : матер. Наук.-практ. конф., присвяч. 35-річчю кафедри господар. права Донец. нац. ун-ту ім. Василя Стуса. Вінниця, 2019. С. 143-145.

427. Онегіна В. М., Батюк Л. А. Державно-приватне партнерство та розвиток сільських територій в Україні. Актуальні проблеми інноваційної економіки. 2017. № 2. С. 64-71.

428. Опис освітньо-професійної програми «Агробізнес» Запорізького національного університету. URL: <https://www.znu.edu.ua/opp2019/3853.ukr.html>.

429. Оприско М. В. Особливості суб'єктного складу договорів про відчуження корпоративних прав. Адвокат. 2012. № 4. С. 36-41.

430. Організація аграрного виробництва і бізнесу / за ред. С. П. Азізова. Київ : Фенікс, 2006. 790 с.

431. Органік в Україні URL: <https://organic.com.ua/organic-v-ukraini/>.

432. Органічне виробництво в Україні залишається одним із пріоритетним URL: <https://organicinfo.ua/news/organic-remains-one-of-priorities/>

433. Органічне виробництво в Україні. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/organichne-virobnictvo/organichne-virobnictvo-v-ukrayini>.

434. Органічне виробництво і продовольча безпека. Житомир : ЖНАЕУ, 2017. 436 с.

435. Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні : правові засади ведення : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2020. 308 с.

436. Осадча Т. І. Національні моделі корпоративного управління провідних країн ринкової економіки та їх особливості. Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Вип.1 (3). 2008. С. 123-138.

437. Осадько А. С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. 19 с.

438. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'ютантів / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбов. л-ри, 2010. 352 с.

439. Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001-2005 р. : Указ Президента України від 30.05.2001 р. № 372/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372/2001#o2>.

440. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора : монографія. Київ : Фенікс, 2004. 280 с.

441. Офіс протидії рейдерству. URL: <https://minjust.gov.ua/m/ofis-protidii-reyderstvu-na-pravah-departamentu>.

442. Павлюк Є. О. Інтеграційні процеси в економіці: сутність та переваги. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2013. Вип. 1. С. 90-96.

443. Павлюченко Ю. М., Савчук К. О. Правове регулювання поводження з генетично модифікованими організмами. Правничий часопис Донецького університету. 2018. № 1–2. С. 35-43.

444. Панченко В. В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права : монографія. Харків, 2012. 164 с.

445. Пархомець М., Уніят Л. Поняття, сутність та еволюція розвитку агропромислового бізнесу в підприємствах. Економічний дискурс. Міжнародний науковий журнал. 2019. Вип. 3. С. 7-14.

446. Пасхавер Б. Й. Концентрація та ефективність сільського господарства. Економіка АПК. 2013. №1. С. 16-23.

447. Пахомова О. А. Правові засади розвитку агротехнопарків в Україні. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 1. С. 158-161.

448. Перепелиця М. О. Поняття та види суб'єктів фінансового права : монографія. Харків : Право, 2012. 272 с.

449. Петрина В. Н. Про організаційно-правові форми господарських організацій – суб'єктів корпоративних відносин. Вдосконалення правового регулювання корпоративних відносин : Всеукр. наук.-практ. конф. : зб. наук. праць, м. Івано-Франківськ; 21–22 вересня 2012 р. / ред. кол. : О. Д. Крупчан, В. В. Луць, В. А. Васильєва, І. Б. Саракун. Київ, 2012. С. 102.107.

450. Пенська І. О. Особливості впливу ТНК на економічний розвиток України. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Науковий журнал. Серія : Економічні науки. 2015 № 3 (80). С. 114-124.

451. Піддубна Д. С. Генеза формування органічного виробництва в Україні – практичний та правовий аспекти. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : Юридичні науки. 2017. № 2. С. 44-49.

452. Піддубна Д. С. Органічне господарювання: наукова концепція аграрно-екологічних та цивільно-господарських відносини : монографія. Кривий Ріг, 2017. 254 с.

453. Підприємницька діяльність та агробізнес : підручник / за ред. М. М. Ільчука, Т. Д. Іщенко. Київ, 2006. 543 с.

454. Підприємство Агроєкологія. URL: <http://www.agroecology.in.ua/company>.

455. Пілот Аграрного реєстру стартує у шести областях. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=3ef7efcc-5928-4163-9b95-05a746507044&title=PilotAgrarnogoRestruStartuUShestiOblastiakh>.

456. Погорецька Н. В. Щодо правового регулювання транснаціональних корпорацій. Юрист України. 2013. № 4. С. 58-64.

457. Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 12. Харків : Право, 2006. С. 3-17.

458. Погрібний Д. І. Особливості правового забезпечення діяльності транснаціональних корпорацій. Право та інновації. 2015. № 1 (9). С. 75-79.

459. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.

460. Подолянчук О. А., Захарчук І. С. Готова продукція як об'єкт обліку сільськогосподарських підприємств. Економіка. Фінанси. Право. 2014. № 2. С. 18-22.

461. Покальчук М. Ю. Щодо визначення суб'єктів аграрного права. Форум права. 2017. № 4. С. 185-190.

462. Полюхович Л. І. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації в Україні в контексті вимог СОТ : монографія. Київ, 2014. 208 с.

463. Попова І. Інформаційне забезпечення управління агробізнесу. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Економічні науки. 2017. № 2. С. 54-57.

464. Попова С. П. Розвиток кооперації фермерських господарств. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. 2012. Вип. 22. Ч. II. С. 1-7.

465. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 р. № 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF#Text>.

466. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.06.2020 р. у справі № 179/1043/16-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90458957?1596690260>.

467. Постанова Великої палати Верховного Суду України від 30.05.2018 р. у справі № 916/978/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/74506061>.

468. Постанова Верховного Суду України від 03.10.2018 р. у справі № 917/1887/17. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kgs_vp_vid_03_10_2018_roku_u_spravi_917_1887_17/.

469. Постанова Ради ЄС від 28.06.2007 р. № 834/2007 стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів, та скасування Постанови ЄС № 2092/91. URL: http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ec/EU%20Reg_834_2007%20Organic%20Production_UA.pdf.

470. Похиленко Н. М., Корінець Р. Я. Фінансування системи сільськогосподарського дорадництва. Глобальні та національні проблеми економіки. 2018. Вип. 23. С.109-115.

471. Правдюк Н. Л. Аграрні розписки як альтернативна форма кредитування сільськогосподарських підприємств: обліковий аспект. Облік і фінанси. 2016. № 4. С. 69-79.

472. Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки : методичні рекомендації. Вид. 4-е, випр. і доп. Київ, 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002451-06#Text>.

473. Правила перевезення вантажів автомобільним транспортом в Україні : наказ Міністерства транспорту України від 14.10.1997 р. № 363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0128-98#Text>.

474. Правові аспекти спадкування майна члена фермерського господарства. URL: <http://ww2.if.gov.ua/rojnnyatynska/ua/publication/>

content/46957.htm?141247888=0033796d6ba5321ad1f43085b6948f46.

475. Практичний довідник органічного експортера до ЄС. Київ; Берлін. 2019. Вип. 2 (оновлений). 56 с.

476. Прийнято Закон Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення. URL: <https://rada.gov.ua/news/actual/191679.html>.

477. Пріоритетні напрями наукових досліджень НДІ технологій та якості продукції тваринництва і рибництва Національного університету біоресурсів і природокористування України. URL: <https://nubip.edu.ua/node/1199/1>.

478. Про автомобільний транспорт : Закон України від 05.04.2001 р. № 2344-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 22. Ст. 105.

479. Про Аграрний фонд : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.07.2005 р. № 543. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/543-2005-%D0%BF#Text>.

480. Про аграрні розписки : Закон України від 06.11.2012 р. № 5479-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5479-17>.

481. Про аквакультуру : Закон України від 18.09.2012 р. № 5293-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5293-17>.

482. Про акціонерні товариства : Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#top>.

483. Про виноград та виноградне вино : Закон України від 16.06.2005 р. № 2662-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-15#top>.

484. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини : Закон України від 03.09.2013 р. № 425-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/425-18>.

485. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України № 2343-XII (втратив чинність на підставі Кодексу № 2597-VIII від 18.10.2018 р. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 19. Ст. 74). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12#top>.

486. Про включення до порядку денного дев'ятої сесії Верховної Ради України восьмого скликання законопроєкту про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав україн-

ських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств і про його направлення до Конституційного Суду України: Постанова Верховної Ради України від 20.09.2018р. № 2556-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2556-19#n9>

487. Про власність: Закон України від 07.02.1991 р. № 697-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12?find=1&text=%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB#w11>.

488. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції : Закон України від 05.11.2020 р. № 985-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985-20#n21>.

489. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні : Закон України від 10.07.2018 р. № 2498-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-19#top>.

490. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству: Закон України від 05.12.2019 р. № 340-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/340-20#top>.

491. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31.03.2020 р. № 552-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX>.

492. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 31.03.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-19#Text>.

493. Про внесення змін до розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо продовження заборони відчуження сільськогосподарських земель : Закон України від 20.12.2018 р. № 2666-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#n1943>.

494. Про внесення змін до Угоди про фінансування заходу “Підтримка ЄС для сходу України” (ENI/2017/040-554) : Додаткова угода № 1 між Урядом України та Європейською Комісією, що діє від імені Європейського Союзу від 08.07.2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_006-19?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%BD#w11.

495. Про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо звільнення від оподаткування ввезним митом товарів, що використовуються для забезпечення зберігання зернових та/або олійних культур: Закон України від 27.07.2022 р. №2445-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2445-20#Text>

496. Про День фермера : Указ Президента України від 18.06.2020 р. № 234/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2342020-34185?fbclid=IwAR306SpK0EVIeubiu7pbi8ciKLQjrMuxwLnTX-MoMn3RiP>.

497. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 03.03.2000 р. № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80>.

498. Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції : Закон України від 17.07.1997 р. № 468/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/468/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

499. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин : Закон України від 18.05.2017 р. № 2042-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19>.

500. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 р. № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>.

501. Про державну допомогу суб'єктам господарювання : Закон України від 01.07.2014 р. № 1555-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text>.

502. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15/ed20130811/find?text=%C0%E3%F0%E0%F0%ED%E0+%E1%B3%F0%E6%E0>.

503. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#top>.

504. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України від 31.05.2007 р. № 1103-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-16#Text>.

505. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин : Постанова Пленуму Вищого Господарського суду України від 25.02.2016 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-16#Text>.

506. Про дитяче харчування : Закон України від 14.09.2006 р. № 142-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-16#Text>.

507. Про діяльність компанії «Укragролізинг». URL: <https://www.ukragroleasing.com.ua/index.php?/pro-kompaniyu.html>.

508. Про забезпечення сільського господарства енергонасиченими тракторами, сільськогосподарськими машинами та обладнанням : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.1997 р. № 489. Офіційний вісник України. 1997 р. № 22. С. 37.

509. Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій : Закон України від 09.04.2004 р. № 1676-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1676-15#Text>.

510. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#top>.

511. Про залізничний транспорт : Закон України від 04.07.1996 р. № 273/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 40. Ст. 183.

512. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF#Text>

513. Про затвердження деяких нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку в державному секторі : наказ Міністерства фінансів України від 29.12.2015 р. № 1219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0085-16>.

514. Про затвердження Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників : наказ Мінпраці, Міністерства юстиції, Міністерство соціального захисту України від 29.07.1993 р. № 58. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0110-93#top>.

515. Про затвердження Методики оцінки майнових прав інтелектуальної власності : Наказ Фонду державного майна України від 25.06.2008 р. № 740. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0726-08#Text>.

516. Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 р. № 1440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF?find=1&text=%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81#w11>.

517. Про затвердження Положення про Колегію з розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єктів державної реєстрації, територіальних органів Міністерства юстиції : наказ Міністерства юстиції України 09.01.2020 р. № 71/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0024-20#Text>.

518. Про затвердження Положення про мережу випробувальних лабораторій з визначення вмісту генетично модифікованих організмів у продукції : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 р. № 700. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-2013-%D0%BF#Text>.

519. Про затвердження Положення про порядок здійснення обліку та систематизації законодавства в органах та установах юстиції України : наказ Міністерства юстиції України від 15.04.2004 р. № 31/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v31-5323-04#Text>.

520. Про затвердження Положення про порядок подання заяв до Антимонопольного комітету України про попереднє отримання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання (Положення про концентрацію) : розпорядження Антимонопольного комітету України від 19.02.2002 р. № 33-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0284-02>.

521. Про затвердження Порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.10.2019 р. № 970. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-2019-%D0%BF#Text>.

522. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного матеріалу : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.02.2020 р. № 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2020-%D0%BF#Text>.

523. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки сільгосптоваровиробників : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.02.2017 р. № 77. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2017-%D0%BF#Text>.

524. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. Офіційний вісник України. 2004. № 34. Ст. 71.

525. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств : Постанова Кабінету Міністрів від 07.02.2018 р. № 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF#Text>.

526. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. №1131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1131-2007-%D0%BF#n12>.

527. Про затвердження Порядку набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 р. № 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-2010-%D0%BF#Text>.

528. Про затвердження Порядку надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб - членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Постанова Кабінету

Міністрів України від 22.05.2019 р. № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2019-%D0%BF#top>.

529. Про затвердження Порядку надання статусу спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.2007 р. № 1195. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1195-2007-%D0%BF#Text>.

530. Про затвердження Порядку проведення конкурсу щодо визначення переліку підприємств агропромислового комплексу для надання фінансової підтримки через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів : наказ Міністерства аграрної політики України від 10.03.2004 р. № 73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0325-04>.

531. Про затвердження Правил охорони праці для працівників, зайнятих на роботах зі зберігання та переробки зерна : наказ Міністерства соціальної політики України від 20.09.2017 р. № 1504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1288-17#Text>.

532. Про затвердження Правил підготовки проєктів актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.09.2005 р. №870. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/870-2005-%D0%BF#Text>.

533. Про затвердження Правил транспортування тварин : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 р. № 1402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-2011-%D0%BF#top>.

534. Про затвердження типової угоди про соціальне економічне партнерство : рішення Лихівської селищної ради П'ятихатський район Дніпропетровська область прийняла рішення від 19.09.2019 р. URL: <https://lykhivska.otg.dp.gov.ua/ua/rishennya-gromadi/pro-zatverdzhennya-tipovoyi-ugodi-pro-socialne-ekonomichne-partnerstvo>.

535. Про затвердження форм для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 12.07.2021 р. № 76. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1011-21#Text>.

536. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14?find=1&text=%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF#w11>.

537. Про захист прав власників земельних часток (паїв) : Указ Президента України від 21.04.1998 р. № 332/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332/98>.

538. Про захист прав покупців сільськогосподарських машин : Закон України від 05.06.2003 р. № 900-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-15#Text>.

539. Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку : Указ Президента України від 06.06.2000 р. № 767/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767/2000>.

540. Про заходи щодо протидії рейдерству : Указ Президента України від 22.07.2019 р. № 542/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/542/2019#n2>.

541. Про земельну реформу : Постанова Верховної Ради УРСР від 18.12.1990 р. № 563-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12>.

542. Про зерно та ринок зерна в Україні : Закон України від 04.07.2002 р. № 37-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-15#Text>.

543. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>.

544. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18.09.1991 р. № 1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text>.

545. Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.

546. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

547. Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів : Закон України 06.12.2018 р. № 2639-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19#top>.

548. Про колективне сільськогосподарське підприємство (перша редакція) : Закон України від 14.02.1992 р. № 2114-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/2114-12/ed19920214>.

549. Про Методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 р. №831. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP160831?an=2>.

550. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

551. Про молоко та молочні продукти : Закон України від 24.06.2004 р. № 1870-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1870-15?find=1&text=>

552. Про надання роз'яснення : лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 08.08.2008 р. № 6784. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6784563-08#Text>.

553. Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва : Указ Президента України від 10.11.1994 р. № 666/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94>.

554. Про обіг криптовалюти в Україні : проєкт Закону України № 7183 від 06.10.2017 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc41?pf3511=62684>.

555. Про оптові продовольчі ринки : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.1999 р. № 997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-99-%D0%BF>.

556. Про оптові ринки сільськогосподарської продукції : Закон України від 25.06.2009 р. № 1561-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1561-17>.

557. Про організацію професійної підготовки та проведення дорадчої діяльності на професійному рівні : наказ Міністерства аграрної політики України від 13.09.2006 р. № 519. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0519555-06#Text>.

558. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>.

559. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р. : Закон України від 18.10.2005 р. № 2982-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1870-15>.

560. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80>.

561. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : пояснювальна записка до проекту Закону України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63755.

562. Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі : Закону України від 10.07.1996 р. № 290/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290/96-%D0%B2%D1%80#top>.

563. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою : Закон України від 09.02.2012 р. № 4391-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4391-17>.

564. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80#w11>.

565. Про охорону прав на сорти рослин : Закон України від 21.04.1993 р. № 3116-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3116-12#Text>.

566. Про підприємництво : Закон України від 07.02.1991 р. № 698-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#top>.

567. Про підтвердження відповідності : Закон України від 17.05.2001 р. № 2406-II. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2406-14#Text>.

568. Про плату за землю : Закон України від 03.07.1992 р. № 2535-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2535-12#Text>.

569. Про племінну справу у тваринництві : Закон України від 15.12.1993 р. № 3691-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3691-12>.

570. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям : Указ Президента України від 08.08.1995 р. № 720/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/720/95>.

571. Про приватизацію земельних ділянок : Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.1992 р. № 15-92. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-92?find=1&text=%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%82#w11>.

572. Про припинення дій, що містять ознаки порушення законодавства про захист економічної конкуренції : рекомендації Антимонопольного комітету України від 09.04.2020 р.

№ 18-рк. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/5e9/9ce/e6d/5e99cee6dba03179364246.pdf>.

573. Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі : Постанова Верховної Ради України від 13.03.1992 р. № 2200-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2200-12>.

574. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні : Закон України 08.09.2011 р. № 3715-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17#Text>.

575. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 17.10.1990 р. № 400-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12>.

576. Про проєкт Концепції Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів : рішення Колегії Міністерства регіонального розвитку та будівництва України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vra46661-09#Text>.

577. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні : Закон України від 22.03.2012 р. № 4618-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>.

578. Про розроблення прогностичних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проєктів Бюджетної декларації та державного бюджету : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 р. № 621. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621-2003-%D0%BF?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80#w11>.

579. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 20.12.1991 р. № 2009-XII (втратив чинність 29.07.2003 р.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2009-12>.

580. Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України : Закон України від 05.10.2006 р. № 229-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229-16#Text>.

581. Про сільськогосподарський перепис : Закон України від 23.09.2008 р. № 575-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-17>.

582. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : Закон України від 17.06.2004 р. № 1807-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1807-15/sp:java:-max25>.

583. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>.

584. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 21.07.2020 р. № 819-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#top>.

585. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків : Закон України від 16.07.1999 р. № 991-ХІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-14?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE#w11>.

586. Про спільну систему податку на додану вартість : Директива Ради ЄС 2006/112/ від 28.11.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_928#Text.

587. Про споживчу кооперацію : Закон України від 10.04.1992 р. № 2265-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-12#Text>.

588. Про створення Аграрної біржі : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.12.2005 р. № 128. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1285-2005-%D0%BF#Text>.

589. Про створення державного лізингового фонду для технічного переоснащення сільського господарства : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.1997 р. №1031. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1031-97-%D0%BF#Text>.

590. Про стимулювання розвитку агропромислового комплексу України : проєкт закону України. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/npa/proekt-zakonu-ukraini-pro-stimulyvannya-rozvitku-agropromislovogo-kompleksu-ukraini>.

591. Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу : Закон України від 07.02.2002 р. № 3023-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3023-14#Text>.

592. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років : Закон України від 18.01.2001 р. № 2238-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2238-14>.

593. Про страхування : Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

594. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року : розпо-

рядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1437-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#Text>.

595. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 р. № 66-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text>.

596. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. № 806-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80>.

597. Про схвалення Стратегії сприяння залученню приватних інвестицій у сільське господарство на період до 2023 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.07.2019 р. № 595-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2019-%D1%80#Text>.

598. Про технічні регламенти та оцінку відповідності : Закон України від 15.01.2015 р. № 124-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19?find=1&text=%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%87#Text>.

599. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>.

600. Про транспорт : Закон України від 10.11.1994 р. № 232/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80#Text>.

601. Про утворення робочої групи з розроблення проекту Закону України «Про локальні агропродовольчі ринки» : наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 08.04.2016 р. № 138. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/npa/nakaz-minagropolitiki-pro-utvorennya-robochoi-grupi-z-rozroblennya-proektu-zakonu-ukraini-pro-lokalni-agroprodovolchi-rinki>.

602. Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 р. № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text>.

603. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003р. № 973-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

604. Про фіксований сільськогосподарський податок : Закон України від 17.12.1998 р. № 320- XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-14>.

605. Про форми власності на землю : Закон України від 30.01.1992 р. № 2073-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12>.

606. Про холдингові компанії в Україні : Закон України від 15.03.2006 р. № 3528-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15>.

607. Проблеми права власності та господарювання у сільсько-господарстві : монографія / кол. авторів під ред. В. І. Семчика. Київ, 2001. 216 с.

608. Прогляда І. О. Правові засади діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2014. 20 с.

609. Програма українсько-китайського інвестиційно-го співробітництва в агропромисловому комплексі від 05.12.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156_004-17?find=1&text=%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%BD#w11.

610. Продаж корпоративних прав фермерського господарства. URL: <https://prozorro.sale/auction/UA-PS-2019-12-10-000018-1>.

611. Прокопець Л. В. Кластерний підхід як інструмент підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки. 2016. Вип. 17(3). С. 75-78.

612. Прокуратура розслідує отримання десятків гектарів дружиною чиновника Держкадастру під виглядом фермера. Наші гроші. URL: <http://nashigroshi.org/2018/11/19/prokuratura-rozsliduie-otrymannia-desiatkiv-hektariv-druzhynoiu-chynovnykaderzhkadastru-pid-vyhliadom-fermera/>.

613. Пугач Н. А. Особливості кластерного підходу в розвитку сільського туризму в Україні. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2013. Вип. 181(2). С. 267–273.

614. Пустовіт А. В. Правова характеристика рейдерства та механізмів протидії. Право та інноваційне суспільство. 2018. № 2. С. 71-75.

615. Пуцентейло П. Р. Ефективність виробництва в підприємницьких структурах аграрної сфери : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.07.02. Київ, 2004. 19 с.

616. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. Юридична енциклопедія: в 6 т. Київ : Українська енциклопедія, 2001. Т. 3. 792 с.

617. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. 10-е вид., допов. Львів : Край, 2008. 224 с.

618. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид. 5-те, зі змін. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

619. Ранця І. І. Територіальна організація агробізнесу регіону (на матеріалах Львівської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Львів, 2005. 20 с.

620. Рева Д. С. Агрологістика як напрямок покращення діяльності підприємств агробізнесу. URL: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/microcad/2014/S23/%D0%90%D0%93%D0%A0%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%90%20%D0%AF%D0%9A%20%D0%9D%D0%90%D0%9F%D0%A0%D0%AF%D0%9C%D0%9E%D0%9A%20%D0%9F%D0%9E%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%A9%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%94%D0%86%D0%AF%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86.pdf>

621. Регіональна декларація про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства від 21.06.1976 р. URL: <https://investment.zoda.gov.ua>.

622. Регламент щодо контролю за концентраціями суб'єктів господарювання (Регламент ЄС про злиття) від 20.01.2004 р. № 139/2004. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/eu040050>.

623. Реєстр генетично-модифікованих організмів. Портал відкритих даних. URL: <https://data.gov.ua/dataset/dc3313b6-12a7-4d00-acd1-d132d34105be/resource/bf98e98a-0be7-4f2d-8eee-fb8c0ea09ba8>.

624. Рейдерство (в Україні). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B9%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>.

625. Рейдерство в агробізнесі – як захиститися? URL: <https://uteka.ua/ua/publication/news-14-delovye-novosti-36-rejderstvo-v-agrobiznese-%E2%80%93-kak-zashhititsya>.

626. Рейдерство в сільському господарстві. URL: <http://burshtyn-rada.if.gov.ua/novyny/rejderstvo-v-silskomu-gospodarstvi/>.

627. Рейдерство в Україні: щорічно відбувається близько 400 захоплень, найбільше – у Києві. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/06/24/649011/>.

628. Рейдерство, що потрібно знати? URL: https://just.odessa.gov.ua/?view=viewnews&page_id=788.

629. Рейтинг агрохолдингів України за розміром земельного банку. 2020–2021. URL : [https://www.farming.org.ua/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%B8%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.%20%D0%A2%D0%BE%D0%BF%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%96%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.%20%D0%A2%D0%BE%D0%BF%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%96%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.%20%D0%A2%D0%BE%D0%BF%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%96%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%202019.%20%D0%A0%D0%B5%D0%B9%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B3%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%96%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%202019%20%D0%B7%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BC%D1%96%D1%80%D0%BE%D0%BC%20%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%83.html](https://www.farming.org.ua/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%B8%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.%20%D0%A2%D0%BE%D0%BF%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%96%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%202019.%20%D0%A0%D0%B5%D0%B9%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B3%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%96%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%202019%20%D0%B7%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BC%D1%96%D1%80%D0%BE%D0%BC%20%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%83.html)

630. Рейтинг боргів агрохолдингів України. URL: <https://agroreview.com/news/rejtynh-borhiv-ahroholdynhiv-ukrayiny>.

631. Рейтинг найбільших аграрних холдингів України на 2020 р. URL: <https://mizez.com/spetsproekt/pyat-krupneyshikh-agrarnykh-kholdingov-ukrainy-rey2055>

632. Риндюк В. І. Облік та інкорпорація законодавства як інформаційні передумови його систематизації. *Právna veda a prax v treťom tisícročí*. 2015. 27–28 február. P. 19-22.

633. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу

України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22.09.2005 р. № 5-рп/2005. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05>.

634. Ровний В. В. Історична генеза моделі сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні: правовий аспект. Європейські перспективи. 2015. Вип. 5.

635. Ровний В. В. Організація сільськогосподарської дорадчої діяльності: міжнародно-правовий досвід. Форум права. 2017. № 5. С. 149-154.

636. Розвиток кооперативних відносин в аграрному секторі України : монографія / М. А. Лендел, В. К. Збарський, М. П. Талавиря, Л. М. Газуда. Київ, 2016. 307 с.

637. Руденко В. В. Корпорації в Україні та за кордоном: сутність і характерні ознаки. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2015. Вип. 4. С. 145-148.

638. Рунчева В. Н. Сутність, види та форми корпоративних відносин в аграрній сфері. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. 2014. № 3. С. 45-51.

639. Рунчева Н. В. Ефективність спеціалізації та концентрації виробництва у корпоративних агроформуваннях. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. 2014. № 1. С. 55-59.

640. С/г кооперативам нове життя: прийнято Закон. Вісник офіційно про податки. URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/news/100019057-s-g-kooperativam-nove-zhittya-priynyato-zakon>.

641. Саблук П. Т. Засади трансформаційних процесів в аграрній сфері. Інтелект XXI. 2014. № 4. С. 25-36.

642. Саблук П. Т. Інноваційна модель розвитку аграрного сектору економіки України та роль науки в її становленні. Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія : Економіка та менеджмент. 2016. № 9. С. 34-42.

643. Саблук П. Т., Кропивко М. Ф. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки. Економіка АПК. 2010. № 1. С. 3-10.

644. Савельєва О. М. Стратегічні напрямки розвитку аграрного права України. Право і суспільство. 2014. № 6.1(2). С. 148-152.

645. Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків, 2017. 208 с.

646. Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. 20 с.

647. Савельєва О. М. Сучасні системоутворюючі категорії предмета аграрного права. Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 2. С. 6–7. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirknik/2.2013/30.pdf.

648. Савельєва О. М. Щодо меж предмета правового регулювання аграрного права України. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2013. Вип. 182(2). С. 61-68.

649. Савченко Г. І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 21 с.

650. Сакалина Е. В. Структура логистической компоненты ERP-системы агрохолдинга. Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2014. № 1. С. 106-108.

651. Сальман І. Ю. Методологічні засади вдосконалення правового регулювання аграрних та земельних відносин : монографія. Біла Церква, 2010. 299 с.

652. Самбор М. А. Правопорушення та проступок: до питання співвідношення понять в умовах розвитку законодавства про адміністративні та кримінальні правопорушення. Юридична наука. 2013. № 8. С. 39-48.

653. Самойлик Ю. В. Механізм формування і розвитку логістичних систем скотарства в агроформуваннях. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2015. Вип. 11. С. 84-88.

654. Самсонова Я. О. Правові засади виробництва й реалізації виноградної продукції в Україні : монографія. Харків, 2012. 76 с.

655. Самсонова Я. О., Федюк В. В. Правове забезпечення діяльності аграрних холдингів в Україні: історичний аспект та проблеми сучасного стану. Право і суспільство. 2020. № 2. Ч. 2. С. 18-24.

656. Самусь Г. І. Матеріально-технічне забезпечення аграрного сектору в трансформаційний період. Науковий часопис НПУ імені

М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. 2011. Вип. 13. С. 30-38.

657. Семчик В. І. Аграрне право як галузь права. Правова держава: Щорічник наукових праць. 2010. Вип. 21. С. 371-379.

658. Сизоненко Ю. С., Біліченко О. С. Розвиток логістики в агропромисловому комплексі України. Сучасні тренди та перспективи логістики, маркетингу, збутової діяльності плодоовочівництва в епоху цифрових технологій : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 35-річчю Економічного факультету, Херсон. 20–21 верес. 2019 р. С. 43-46.

659. Сіваченко І. Ю. Міжнародний агробізнес : навч. посібник. Київ : ЦУЛ, 2003. 308 с.

660. Сіденко В. Аграрна реформа в Україні : досягнення і прорахунки. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/agrana_reforma_v_ukrayini_dosyagnennya_i_prorahunki.html.

661. Сіднева Ж. К., Рибачук-Ярова Т. В. Нормативна основа концепції корпоративної соціальної відповідальності. Формування ринкових відносин в Україні. 2015. № 10. С. 136-140.

662. Сільське господарство : публікація документів Державної служби статистики України. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/menu/menu_u/cg.htm.

663. Сільське господарство та розвиток сільських територій. Євроінтеграційний портал. URL: <http://eu-ua.org/yevrointehratsiia/silске-hospodarstvo-ta-rozvytok-silskykh-terytorii>.

664. Сільське населення України за 10 років скоротилося на 16% – експерт. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2736219-silске-naselenna-ukraini-za-10-rokiv-skorotilosa-na-16-ekspert.html>.

665. Сільськогосподарські кооперативи. Аграрний сектор України. URL: <http://agroua.net/economics/documents/category-97/doc-110/>.

666. Сімсон О. Е. Інноваційні правовідносини. Проблема ідентифікації та класифікації. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2010. № 5. С. 98-104.

667. Січевлюк В. Складна правосуб'єктність об'єднань осіб: теоретичні конструкції та прикладні втілення. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 5. С. 211-218.

668. Скакун О. Ф. Теория государства и права. Харьков : Консум, 2000. 704 с.

669. Сластен Р. Украина без ГМО: сколько можно закрывать глаза на мировые тренды и наши реалии. URL: <https://biz.liga.net/ekonomika/prodovolstvie/opinion/v-ukrainskoj-produktsii-net-gmo-skolko-mojno-zakryvat-glaza-na-ispolzovanie-gm-kultur#:~>.

670. Смітюх А. В. Корпоративні права та корпоративні паї (частки): теоретико-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2019. 37 с.

671. Смоленюк Р. П. Формування кластерно-кооперативної моделі розвитку сільського господарства. Інноваційна економіка. 2013. № 8. С. 17-24.

672. Содома Р. Аграрні розписки в Україні як сучасний інструмент фінансування аграрного сектору держави. Аграрна економіка. 2017. Т. 10. № 3–4. С. 35-42.

673. Создан первый в Украине Агрофудкластер. Агропортал. URL: <http://agroportal.ua/news/ukraina/sozdan-pervyi-v-ukraine-agrofudklaster/>.

674. Соколова А. М. Кластерний підхід до розвитку кооперативів в умовах глобалізації. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства, 2009. Вип. 92. С. 276-283.

675. Солод І. В, Резнікова В. В. Форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання. URL: <http://tdp.kpi.ua/wp-content/uploads/%D0%A1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B41.pdf>.

676. Соляр С. Систематизація законодавства України у сфері об'єднання громадян. Вісник Академії правових наук України. 2012. № 1. С. 35-45.

677. Спасибо-Фатеева І. В. З приводу концепції щодо модернізації Цивільного кодексу України (рекодифікації). URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/157375-z-privodu-kontseptsiyi-schodo-modernizatsiyi-tsvivilnogo-kodeksu-ukrayini-rekodifikatsiyi>.

678. Спасибо-Фатеева І., Кібенко О., Борисова В. Корпоративне управління : монографія. Харків : Право, 2007. 500 с.

679. Стадник К. О. Господарсько-правова політика в сфері законодавства про економічну концентрацію : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Харків, 2016. 24 с.

680. Стало відомо, як працює аграрний бізнес в умовах війни. URL: <https://agronews.ua/news/stalo-vidomo-yak-praczuuye-agrarnyj-biznes-v-umovah-vijny/>

681. Станасюк Н. С., Оліховська М. В. Аналіз інтеграційних процесів у агробізнесі та формування агропродовольчих кластерів в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2014. № 794. С. 82-87.

682. Станіславик О. В., Коваленко О. М. Сучасні аспекти розвитку логістичного аутсорсингу в Україні. Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві. 2012. Вип. 1(1). С. 107-114.

683. Станіславський В. П. Правові проблеми захисту прав суб'єктів агробізнесу в умовах земельного реформування. Економіко-правові проблеми розвитку та сприяння господарській діяльності в сучасних умовах: зб. наук. пр. за матеріалами III круглого столу, м. Харків, 25 черв. 2020 р. / редкол.: М. В. Шульга, С. В. Глібко. Харків, 2020. С. 241–249.

684. Статівка А. М. Державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників: пріоритети та ефективність. Теорія та практика державного управління. 2010. Вип. 4. С. 239-249.

685. Статівка А. М. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників як засобу забезпечення їх належного функціонування. Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф., д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України О. О. Погрібного. Харків, 2014. С. 35-38.

686. Статівка А. М. Деякі правові питання діяльності агрохолдингів в Україні. Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти : матеріали «круглого столу». м. Харків, 5 груд. 2014 р. Харків, 2014. С. 61-63.

687. Статівка А. М. Деякі проблеми правового регулювання агробізнесу в Україні. Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ.

конф., 7–10 червня 2018 р., м. Одеса / відп. ред. Т. Є. Харитонova, Х. А. Григор'єва. Одеса : Гельветика, 2018. 275 с.

688. Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : монографія. Харків : Право, 2007. 208 с.

689. Статівка А. М. Особливості класифікації договорів за участю сільськогосподарських товаровиробників. Договір як універсальна правова конструкція : монографія / за ред. А. П. Гетьман, В. І. Борисова. Харків : Право, 2012. Розд. 7. Гл. 1. С. 290-307.

690. Статівка А. М. Про аксіологічні аспекти сучасного аграрного права. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. Київ, 2016. Вип. 243. С. 53-67.

691. Статівка А. М. Про Концепцію систематизації аграрного законодавства. Вісник Національної академії правових наук України. 2017. № 3. С. 77-89.

692. Статівка А. М. Про соціальну цінність сучасного аграрного права України. С. 108. URL: http://dSPACE.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/6632/1/Stativka_108-109.pdf.

693. Статівка А. М. Співвідношення поняття «господарська діяльність» та «виробничо-господарська діяльність» сільськогосподарських підприємств. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2014. Вип. 197(2). С. 35-43.

694. Статівка А. М., Корнієнко В. М. Щодо удосконалення аграрного законодавства у сфері органічного виробництва сільськогосподарської продукції. Правові засади ведення органічного землеробства : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 29-30 верес. 2017 р. Харків, 2017. С. 211-214.

695. Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Про перспективу розвитку аграрного законодавства України. Соціально-гуманітарні науки в Україні: проблеми та перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук. семінару, м. Луцьк, 31 трав. 2013 р. Луцьк, 2013. С. 392-397.

696. Стецюк П. А. Проблеми фінансового забезпечення сільськогосподарських підприємств. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/problemi-finansovogo-zabezpechennya-silskogospodarskih-pidприємств.html>.

697. Стойко О. Я. Капіталізація аграрних підприємств за рахунок використання аграрних розписок. Ефективна економіка. 2018. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6229>.

698. Страхування для агробізнесу: як страхові компанії виплачували аграріям у 2018 році?. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/strahuvanna-dla-agrobiznesu-ak-strahovi-kompanii-viplacuvani-agrariam-u-2018-roci>.

699. Структура компанії МХП. URL: <https://www.mhp.com.ua/ru/about/structure>.

700. Ступень М. Г., Дума Ю. І., Кок З. С. Земля – основний ресурс сільського господарства. Збалансоване природокористування. 2016. № 3. С. 152-155.

701. Судеркін А. М. Соціальна відповідальність агробізнесу у розвитку сільської території. Institutional Repository of Vadym Hetman Kyiv National Economic University. 2017. Вип. 38 (29). С. 126-133.

702. Суперсон Ю. В. Бджільництво як правовий субінститут аграрного права України. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 106-110.

703. Сус Л. В., Карпишин Ю. А. Стратегія державного регулювання соціальної відповідальності агрохолдингів. Облік і фінанси. 2017. № 4. С. 162-170.

704. Сулова С. И. О комплексности в цивилистических исследованиях. Методологические проблемы цивилистических исследований. 2019. № 1. С. 346. С. 363-381.

705. Схеми рейдерських захоплень. Офіційний сайт Каховської міської територіальної громади. URL: http://kakhovka-rada.gov.ua/ua/shemi_rejderskih_zahoplen.

706. Теорія держави та права : навч. посібник / за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ, 2017. 320 с.

707. Технологічні парки. Сайт МОН. URL: <https://mon.gov.ua/ua/nauka/innovacijna-diyalnist-ta-transfer-tehnologij/tehnologichni-parki>.

708. Тип суб'єкта господарювання в PROZORRO. URL: <https://infobox.prozorro.org/updates/tip-sub-yeakta-gospodaryuvannya-v-prozorro>.

709. Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення – особливий об’єкт правової регламентації. Вісник Львівського університету. Серія : Юридична. 1999. Вип. 34. С. 139.

710. Титова Н. І. Невідкладні проблеми підвищення правового статусу селянства України. Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в ХХІ ст.: матеріал. Міжнар. наук. конф., 27–28 квіт. 2006 р., м. Біла Церква, 2006. С. 7-9.

711. Ткаченко О. С. Державна підтримка сільськогосподарських підприємств – реалії сьогодення. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 12. С. 27-30.

712. Тлумачний словник сучасної української мови / за заг. ред. В. С. Калашника. Харків, 2005. 800 с.

713. ТОП-5 найбільш аграрних областей України. URL: <https://media.uagroup.ua/top-5-naubilsh-agrarnih-oblastey-ukrayini/>.

714. ТОП-7 агрокомпаній, які найбільше витрачають на інновації. URL: <https://landlord.ua/news/top-7-ahrokompanii-iaki-naibilshivytrachaiut-na-innovatsii/>.

715. Тригубенко С. М. Основні етапи реформування міністерства аграрної політики та продовольства України. Південноукраїнський правничий часопис. 2014. № 3. С. 110–113.

716. Труба В. І., Морозова С. Є, Теоретичні передумови рекодифікації приватного законодавства України. Правова держава. 2020. № 38. С. 86-90.

717. У Мінагрополітики обговорили розробку ефективної моделі дорадництва з урахуванням міжнародного досвіду. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/u-minagropolitiki-obgovorili-rozrobku-efektivnoyi-modeli-doradnictva-z-urahuvannyam-mizhnarodnogo-dosvidu>.

718. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифіковано із заявою Законом України № 1678-VII від 16.09.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2820.

719. Угоди про соціальне-економічне партнерство. Сайт Радомишлянської громади. URL: <https://radmr.gov.ua/news/1573202211/>.

720. Українська модель аграрного розвитку та її соціо-економічна переорієнтація: наукова доповідь / за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи. Київ, 2012. 36 с.

721. Українські виробники аграрної техніки виходять на ринок Європи. URL: <https://agropolit.com/news/9416-ukrayinski-virobniki-agrarnoyi-tehniki-vihodyat-na-rinok-yevropi>.

722. Ульянченко Ю. О. Конкуренентоспроможність аграрного сектора економіки: механізми державного регулювання : монографія. Харків : Асоціація докторів з державного управління, 2013. 368 с.

723. Уркевич В. Ю. Аграрні правовідносини в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2007. 39 с.

724. Уркевич В. Ю. Актуальні правові питання органічного виробництва в Україні. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. / ред. кол. : Д. О. Мельничук та ін. Київ, 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 22-28.

725. Уркевич В. Ю. Правові аспекти створення та функціонування сімейних фермерських господарств. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2016. Вип. 243. С. 67-75.

726. Уркевич В. Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні. Право та інновації. 2013. № 4. С. 115-125.

727. Уркевич В. Ю. Про принципи виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2014. Вип. 197(1). С. 56-63.

728. Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 496 с.

729. Уркевич В. Ю. Становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: деякі правові аспекти : монографія. Харків : Одісей, 2004. 120 с.

730. Уркевич В. Ю. Інноваційна модель розвитку сільського господарства України: окремі правові питання. Актуальні питання інноваційного розвитку. 2011. № 1. С. 32-36.

731. Уряд вніс зміни до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників. URL: <https://www.kmu.gov.ua/>

npas/pro-vnesennya-zmin-do-postanov-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-8-lyutogo-2017-r-77-i-vid-1-bereznya-2017-r-130.

732. Урядова програма здешевлення сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва у 2020 році. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/kompensaciya-sg-tehniki>.

733. Усатий Д. Методи визначення ф'ючерсної ціни при хеджуванні ризиків в АПК. Ринок цінних паперів України. 2013. № 9–10. С. 103-108.

734. Устенко А. О. Система управління підприємством. Вісник Прикарпатського університету. Економіка. 2014. Вип. X. С. 97. С. 96-103.

735. Устименко В. А., Поліщук Н. Ю. Перспективи застосування криптовалют в електроенергетиці України : зарубіжний досвід і вітчизняні здобутки. Economics and Law. 2019. № 2 (53). С. 64-69.

736. Ушкаренко Ю. В. Економічна природа та соціальна місія сільськогосподарської кооперації: теоретичний аспект. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Вип. 10. С. 529-533.

737. Фальковский А. О. До визначення поняття аксіологічного дослідницького підходу в методології юриспруденції. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 40. С. 59-64.

738. Федоренко В. Г., Гойко А. Ф., Джабейло В. Б. Кластери – системний інструмент підвищення конкурентоспроможності економіки. Економіка та держава. 2007. № 9. С. 6-9.

739. Федорович В. І Правове регулювання створення, реорганізації і ліквідації сільськогосподарських кооперативів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06, Львів, 1998. 12 с.

740. Федчак І. А., Ільницький В. Я. Рейдерство: поняття та заходи протидії. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2011. Вип. 4. С. 408-416.

741. Федчишин Д. В. Реалізація та захист земельних прав в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Запоріжжя, 2020. 418 с.

742. Фермер створив фіктивне господарство для отримання державної допомоги. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/fermer-stvoriv-fiktivne-gospodarstvo-dla-otrimanna-derzavnoi-dopomogi>.

743. Фермер. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B5%D1%80>.

744. Фермерське господарство: правові засади створення, функціонування та припинення: навч.-практ. посібник / за ред. М. В. Шульги. Харків: Одиссей, 2004. 464 с.

745. Філатов С. Аграрна логістика в усій красі: реалії. URL: <https://www.zerno-ua.com/journals/2017/avgust-2017-god/agrarna-logistika-v-usiy-krasi-realiyi/>.

746. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.

747. Фраєр О. В. Процеси корпоратизації сільського господарства – виклики для України. Вісник Інституту економіки та прогнозування. 2017. URL: file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%8C/Downloads/vier_2017_2017_12.pdf.

748. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини : навч. посібник. Київ : Істина, 2008. 304 с.

749. Харламова А. О. Корпоративна соціальна відповідальність: необхідний чинник формування корпоративної стратегії. Ефективна економіка. 2012. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_9_51.

750. Хартия экономических прав и обязанностей государств. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_077?find=1&text=%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81#Text.

751. Хвищун Н. В. Сутність поняття “логістика”: ретроспективний аналіз. URL: Ефективна економіка. 2012. № 11. http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_11_43.

752. Хрипко С. Сімейні фермерські господарства: проблеми правового регулювання. Підприємництво, господарство і право. 2015. № 9. С. 36-39.

753. Худолій Л. М. Методи та інструменти фінансового забезпечення аграрного бізнесу України. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2014. URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Economica/article/view/149>.

754. Цивільний кодекс Італії : Закон Італії від 16.03.1942 р. URL: <http://www.rcscuola.it/disciplina/ccivile.pdf>.

755. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page12>.

756. Цилюрик Р. А. Земельно-правові засади органічного землеробства : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2019. 172 с.

757. Цього сезону більшість аграріїв не хочуть виконувати форвардні контракти. URL: <http://agroconf.org/content/cogo-sezonu-bilshist-agrariyiv-ne-hochut-vikonuvati-forvardni-kontrakti>.

758. Чабаненко М. Імперативний та диспозитивний способи правового регулювання на сучасному етапі розвитку аграрного права як галузі. Право України. 2004. № 11. С. 109-111..

759. Чабаненко М. М. Питання системи аграрного права: до постановки проблеми. Часопис Київського університету права. 2013. № 1. С. 232-241.

760. Чабаненко М. М. Підгалузі аграрного права: поняття, критерії виокремлення, сучасний стан розробки. Юридичний вісник. 2014. № 4. С. 181-185..

761. Чабаненко М. М. Право соціального розвитку села як підгалузь аграрного права. Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Суми, 5–7 червня 2014 р. / за ред. : В. С. Венедіктова, А. М. Куліша. Суми, 2014. С. 100–104.

762. Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. 40 с.

763. Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України : монографія. Дніпропетровськ : Грані, 2015. 298 с.

764. Чабаненко Н. Н. Право продовольственной безопасности как подотрасль аграрного права Украины. Вестник Московского государственного областного университета. 2014. № 2. С. 19. URL: <https://elibrary.ru/contents.asp?id=33973924>.

765. Чабах О. М. Правова гармонізація як необхідна складова євроінтеграційних процесів України. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2014. № 3. С. 46-50

766. Чала Ю. В. Соціальна відповідальність підприємств як основа інноваційного розвитку сучасної економіки. Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. 2014. Вип. 40. С. 275-285.

767. Чеку О. Визначення поняття «транснаціональні корпорації». Наукові праці МАУП. 2012. Вип. 4(35). С. 195-199.

768. Черевко Г. В. Інтеграційні процеси в АПК: перспективи залучення до них підприємств споживчої кооперації. Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна. 2015. Вип. 47. С. 32-39.

769. Черевко Г., Крупич О., Крупич Г. Сучасні тенденції у формуванні матеріально-технічної бази сільського господарства України. Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія : Економіка АПК. 2013. № 20(1). С. 461–471.

770. Чичкало-Кондрацька І. Б, Новицька І. В. Світовий досвід просування органічної продукції. Ефективна економіка. №2. 2018. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/10.pdf.

771. Чурилова Т. М. Синергетичний ефект у сільськогосподарській кооперації. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Вип.42. / гол. ред. кол. Ю. С. Шемшученко. Київ, 2008. С. 490-495.

772. Чурилова Т. М. Правові засади розвитку сільськогосподарських кооперативів. Часопис Київського університету права. 2010. № 1. С. 206-210.

773. Чхало Л. О. Правове регулювання конярства як правового субінституту аграрного права. Право і суспільство. 2013. № 6.2. С. 184. С. 182-185.

774. Шаганенко В. П. Сутнісні характеристики системи права Часопис Київського університету права. 2012. № 2. С. 69-74.

775. Шарій Г. І. Розвиток земельних відносин та поліпшення ефективності агровиробництва і стану земельних ресурсів. Землепорядний вісник. 2020. №1. С. 24-27.

776. Шведенко П. Ю. Особливості правового регулювання кредитних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. 20 с.

777. Швець В. Д. Зміст права землекористування в Україні: адміністративно-правовий аспект. Європейські перспективи. 2014. № 10. С. 140-145.

778. Швець Л. П., Захаркевич Н. П. Складові стадії циклу проєкту. Університетські наукові записки. 2011. № 2. С. 439-448.

779. Шهبаніна О. В., Кормишкін Ю. А. Сучасна парадигма інноваційного розвитку аграрного підприємництва. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2019. Вип. 3. С. 4-10.

780. Шевченко Ю. Агрологістика в Україні: проблеми та перспективи. Юридична газета. 2017. № 8 (558). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/transportne-pravo/agrologistika-v-ukrayini-problemi-ta-perspektivi.html>.

781. Шматок О. В Аграрна логістика в Україні. Географія та туризм. 2012. Вип.18. С. 221-233.

782. Шпак Т. С. Системний аналіз інноваційних правовідносин: господарський аспект. Молодий вчений. 2017. № 11. С. 1030-1033.

783. Штифанич Р. В. Агробізнес в системі управління підприємствами АПК. Вісник Хмельницького національного університету 2010. № 2. Т. 1. Економічні науки. С. 10-14.

784. Шубравська О. В., Ринденко Н. А. Оптові ринки сільськогосподарської продукції: європейський досвід та українські перспективи. Економіка України. 2012. № 8. С. 77–85.

785. Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Харьков, 1998. 224 с.

786. Шульга М. В. Земельна реформа в Україні: шляхи реалізації та її наслідки. Теоретичні та практичні проблеми земельної реформи в Україні : зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу, м. Харків, 15 лист. 2019 р. / ред. кол. А. П. Гетьман, М. В. Шульга, С. В. Глібко. Харків, 2019. С.6-10.

787. Шульжук Т. Р. До питання податкової правосуб'єктності холдингів. Проблеми законності. 2018. Вип. 141. С. 154-165.

788. Шульжук Т. Р. Холдинги як суб'єкти податкового права : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2019. 187 с.

789. Шутак І. Д. Правовий моніторинг: застосування прогностичного методу. Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 2. С. 47–57.

790. Щербак Е. А. Аналіз розвитку органічного сільськогосподарського виробництва в Україні. Продуктивність агропромислового виробництва. 2018. № 30. С. 145-157.

791. Щербина С. В. Державна політика забезпечення продовольчої безпеки України. Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. 2014. № 2. С. 49-55.

792. Щодо нотаріального посвідчення договорів оренди цілісних майнових комплексів : лист Міністерства юстиції України від

02.06.2009 р. № 5415-0-33-09-19. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5415323-09>.

793. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. URL: <https://leksika.com.ua/15401023/ure/kompleks>.

794. Юркевич О. М. Герменевтична логіка в методології гуманітарного пізнання. Культура України. Серія : Мистецтвознаство. 2017. Вип. 57. С. 190-197.

795. Ющик О. І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність): критичний нарис. Київ : Оріяни, 2002. 112с.

796. Язлюк Б. О., Гулеи А. І., Резнік Н. П. Сучасний стан та проблеми розвитку біржового ринку зерна в Україні. Український журнал прикладної економіки. 2018. Т. 3. № 4. С. 8-13.

797. Як збільшити ефективність агробізнесу за допомогою DIGITAL-системи. Досвід KERNEL. URL: <https://smartfarming.ua/kompaniya/novyny/yak-zbil-shyty-efektyvnist-ahrobiznesu-zadomohoyu-digital-systemy-dosvid-kernel>.

798. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня : методичні поради / автор-упоряд. Л. А. Пономаренко. Київ: Вища атестац. комісія України, 1999. 80 с.

799. Якими мають бути критерії розподілу суб'єктів господарювання? URL: <http://agroconf.org/content/yakimi-mayut-buti-kriteriyi-rozpodilu-subiektiv-gospodaryuvannya>.

800. Янишин, Я., Булик О., Лаврів І. Функціонування аграрних бірж в Україні Аграрна економіка. 2014. Т. 7. № 3–4. С. 47-51

801. Янковська О. І. Інноваційний процес у сільському господарстві. Наука й економіка. 2009. № 4. Т. 2. С. 54-58.

802. Янченко З. Б. Інноваційна діяльність у сільському господарстві та її інвестиційне забезпечення. Наукові читання 2014 : наук.-теорет. зб. Житомир : ЖНАЕУ, 2014. Т. 3. С. 131-48.

803. Янченко З. Б. Особливості реалізації національної концепції розвитку інноваційної діяльності в сільському господарстві. Бізнес-навігатор. 2012. № 1. С. 61-66.

804. Янчук В. В. Аграрне право та аграрне законодавство : стан, проблеми та шляхи їх вирішення. Аграрне законодавство України : бюлетень законодавства і юридичної практики України. № 5. 1996. С. 3-8.

805. Янчук В. В. Проблеми і шляхи вдосконалення аграрного законодавства України. Аграрне право України : підручник / за ред. В. З. Янчука. Київ : Юрінком Інтер. 2000. 720 с.

806. Ярмолюк Д. І. Особливості логістичного аутсорингу в Україні: зниження недоліків та застосування переваг. Глобальні та національні проблеми економіки. 2017. Вип. 18. С. 331-334.

807. Яцина А. Світовий досвід агрострахування. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/920-strahuvannya-agrobiznesu-kudi-divitis-ukrayintsyam-ta-chiy-dosvid-pereymati>.

808. A John H. Davis and Ray A. Goldberg. A Concept of Agribusiness. Boston : Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University, 1957. P. 136.

809. Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/15sps_01_e.htm.

810. Baigent E. Stapledon, Sir (Reginald) George. URL: <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/36255>.

811. Coleman E. The New Organic Grower: A Master's Manual of Tools and Techniques for the Home and Market Gardener, 2nd Edition. A Gardener's Supply Book. 1995. 341 p.

812. Decio Zylbersztajn. Agribusiness systems analysis: origin, evolution and research perspectives. Rev. Adm. (São Paulo). 2017. Vol. 52. n.1. P.115. URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rausp.2016.10.004>.

813. Examples of Organic Food Products. URL: <https://www.livestrong.com/article/205173-examples-of-organic-food-products/>.

814. Gagalyuk T., Schaft F. Corporate Social Responsibility in Agribusiness. Kyiv. 2016. 59 p.

815. Gajewski D. The Holding Company as an Instrument of Companies' Tax-Financial Policy Formation. Contemporary Economics. 2013. vol. 7. issue 1. P. 75-82. doi: 10.5709/ce.1897-9254.75.

816. Ganna Korniyenko, Yuliia Bakai, Kostiantyn M. Pilkov, Iryna Novosad. Reculiarties of Legal reform of land relations in the conditions of land market formation in the countries of central and eastern Europe and development of their financial and credit institutions. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. 2021. Vol. 24, Special Issue 1. Scopus. URL : <https://www.abacademies.org/articles/peculiarities->

of-legal-reform-of-land-relations-in-the-conditions-of-land-market-formation-in-the-countries-of-central-a.pdf

817. Goldberg R. A. *Agribusiness Coordination: A Systematic Approach to the Florida Wheat, Soy, and Orange Economy*. Research Department, Graduate School of Business Administration, Harvard University. 1968. 256 p.

818. Hazel M. G. Cameron. *Trends in Agriculture and Agribusiness: Knowledge Is Power*. *Journal of Business & Finance Librarianshi*. 2006. № 12. P. 3-32. doi: https://doi.org/10.1300/J109v12n01_02.

819. Heyder M., Theuvsen L. *Corporate Social Responsibility in Agribusiness: Empirical Findings from Germany*. 113th Seminar, September 3–6, 2009, Chania, Crete, Greece. *European Association of Agricultural Economists*. P. 12-13. doi: 10.22004/ag.econ.58152.

820. Kornienko G., Chabanenko M., Legeza Y. *Assesment of the economic efficien-cy of it application at enterprises*. *Baltic Journal of Economic Studies*. Riga. 2018. №3. P. 123-132.

821. Lockeretz W. *Organic farming: an international history*. CAB International. 2007. 282 p

822. Nyoman Gede Ustriyana. *Agribusiness model in rural community economic: Indonesia perspective*. *African journal of agricultural research*. 10(4):174–178, January 2015. doi: 10.5897/AJAR2013.8197.

823. *Origins of the Codex Alimentarius*. URL: <http://www.fao.org/3/w9114e/W9114e03.htm>.

824. Poláková J., Kolářková G., & Tichá I. (2015). *Business Model for Czech Agribusiness*. *Scientia Agriculturae Bohemica*, 46(3). P.128–136. doi:10.1515/sab-2015-0027.

825. Porter M. *Location, Competition and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy*. *Economic Development Quarterly*. 2000. Vol. 14. P. 15–34.

826. Shane Lee. H. *Revisiting the History of Agribusiness*. *Business history review*. Volume 90, Special Issue 3 (A Special Issue on Food and Agriculture) Autumn 2016. P. 541-545. doi: <https://doi.org/10.1017/S000768051600074X>.

827. Shulga M.V., Korniyenko G. S., Yakoviyk I. V. *Legal support for the activities of agricultural transnational corporations in Ukraine*. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine /*

editorial board: O. Petryshyn et al. Kharkiv : Pravo, 2021. Vol. 28, No. 2. P. 234–243. Journal included in the international scientometric databases Scopus <http://visnyk.kh.ua/en/journals/visnik-naprnu-2-2021-r>.

828. Treitel C. Eating Nature in Modern Germany Food, Agriculture and Environment, c. 1870 to 2000. Cambridge University Press. 2017. 286 p.

829. Turnock D. Agriculture in Eastern Europe: Communism, the transition and the future. GeoJournal. February. 1996. Vol. 38. Issue 2. P. 137-149.

830. Усаб Марія Ревенко: «У 2023 році програми держпідтримки аграріїв мають низхідний тренд, оскільки бюджет в умовах війни максимально обмежений». URL: http://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/mariya_revenko_u_2023_rotsi_programi_derzhpidtrimki_agrariiv_mayut_nizkhidniy_trend_oskilki_byudzheth_v_umovakh_viyeni_maksimalno_obmezheniy#.

831. What Is Agribusiness? URL: <https://www.thebalancesmb.com/what-is-agribusiness-2538209>.

832. What is the Codex Alimentarius? URL: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/en/>.

833. World Investment Report 2014. Investing in the SDGs : an action plan. United Nations conference on trade and development UNCTAD. URL: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2014_en.pdf.

834. Zinchuk T., Kutsmus N., Kovalchuk O., Dankevych V., Usiuk T. Institutional Transformation of Ukraine's Agricultural Sector. Review of Economic Perspectives. 2017. Vol. 17/ pp. 57-80. doi: 10.1515/revecp-2017-0003/.

Наукове видання

КОРНІЄНКО ГАННА СЕРГІЇВНА

**АГРОБІЗНЕС В УКРАЇНІ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ**

Монографія

Видано в авторській редакції
Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Коректор В. В. Лук'янчук
Комп'ютерна верстка і дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 16.03.2023 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 32,55. Обл.-вид. арк. 30,04.
Наклад 300 прим. Зам. № 1505/1

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом “Юрайт”
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої діяльності:
серія ДК № 4236 від 22.12.2011 р.),
в друкарні ФО-П Дуюнової Т. В.